

२८९ । आङि चापः । (७-३-१०५)

आङि ओसि च परे आबन्तस्याङ्गस्यैकार स्यात् । रमया । रमाभ्याम् । रमाभि ।

२९० । याडापः । (७-३-११३)

आप परस्य ङित्वचनस्य याडागम स्यात् । 'वृद्धिरेचि' (सू ७२) । रमायै । सर्वर्णदीर्घ । रमाया । रमाया । रमयोः । रमाणाम् । रमायाम् । रमयोः । रमासु । एवं दुर्गादय ।

२९१ । सर्वनाम्नः स्याङ्द्वस्वश्च । (७-३-११४)

आबन्तात्सर्वनाम्न परस्य ङित् स्याद् स्यादापश्च ह्रस्व । याटोऽप-
वाद । सर्वस्यै । सर्वस्या । सर्वस्या । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्

पूर्वसर्वर्णदीर्घे सति कृतपूर्वसर्वर्णदीर्घात् परत्वेऽपि 'तस्माच्छस' इति नत्व स्त्रीलिङ्गत्वान्न भवतीत्यर्थः । रमा आ इति स्थितः । आङि चापः ॥ 'ओसि च' इत्यनुवर्तते । आप इति षष्ठी । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । तदन्तविधिः । 'बहुवचने झल्येत्' इत्यत एदित्यनुवर्तते । तदाह । आङि ओसि चेत्यादिना ॥ आङिनि टासज्ञा प्राचामित्युक्तम् । अलोऽन्त्यस्य एत्वे अयादेश इत्याह । रमयेति । रमाभिरिति ॥ 'अतो भिस' इति तपरकरणादसु न । रमा ए इति स्थिते । याडापः ॥ आप इति पञ्चमी । 'घेङिति' इत्यत ङितीयनुवृत्त षष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह । आपः परस्येत्यादिना ॥ टित्त्वादाद्यवयव । वृद्धिरेचीति ॥ या ए इति स्थिते आकारस्य एकारस्य च स्थाने ऐकार एकादेश इति भावः । सर्वर्णेति ॥ ङसिङसो रमा अस् इति स्थिते याडागमे 'अकस्सवर्णे दीर्घ' इति सर्वर्णदीर्घ इति भावः । यङित्येव सुवचम् । 'अतो गुणे' इति पररूपन्तु न । अकारोच्चारणसामर्थ्यात् । रमयोरिति ॥ 'आङि चाप' इत्येत्वे अयादेश इति भावः । रमाणामिति ॥ 'ह्रस्वनद्याप' इत्यत्राभ्यप्रहणान्नुटि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या 'नामि' इति दीर्घे 'अट् कुप्वाड्' इति णत्वमिति भावः । रमायामिति ॥ रमा इ इति स्थिते 'डेरात्रयाम्रीभ्य' इत्यामादेशे यडागमे सर्वर्णदीर्घ इति भावः । 'न विभक्तौ' इति मस्य नेत्वम् । सर्वशब्दादपि सर्वाशब्दः । सोऽपि प्रायेण रमावत् । ङित्सु 'याडाप' इति प्राप्ते । सर्वनाम्नस्स्याङ्द्वस्वश्च ॥ 'याडाप' इत्यत आप इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तम् । तेन सर्वनाम्न इत्येतद्विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'घेङिति' इत्यत ङितीयनुवृत्त षष्ठ्या विपरिणम्यते । 'ह्रस्वनद्याप' इत्यत आप इत्यनुवृत्त षष्ठ्यन्त ह्रस्व इत्यत्रान्वेति । टित्त्वादाद्यवयव । याटोऽपवादः इति ॥ येन नाप्राप्तिन्यायादिति भावः । सर्वस्यै इति ॥ सर्वा ए इति स्थिते स्याद् । वकारादाकारस्य ह्रस्वः, वृद्धिरिति भावः । सर्वस्याः इति ॥ ङसिङसो सर्वा अस् इति स्थिते स्याद्,

‘आमि सर्वनाम्न —’ (सू २१७) इति मुट् । सर्वासाम् । सर्वस्याम् । सर्वयो । सर्वासु । एव विश्वान्योऽन्यावन्ता ।

२९२ । विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । (१-१-२८)

अत्र सर्वनामता वा स्यात् । । उत्तरपूर्वस्यै—उत्तरपूर्वायै । ‘दिङ्नामान्यन्तराले’ (सू ८४५) इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणान्नेह । योत्तरा सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धायास्तस्यै उत्तरपूर्वायै । बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थम् ।

आपो ह्रस्व, सर्वर्णदीर्घ इति भावः । ननु आवन्तस्य सर्वाशब्दस्य सर्वादिगणे पाठाभावात् कथं सर्वनामत्वमित्यत आह । एकादेशस्येति ॥ वकारादकारस्य आपश्च योऽयमेकादेशस्सर्वर्णदीर्घ तस्यैत्यर्थः । ननु एकादेशनिष्पन्नस्य आकारस्य पूर्वान्तत्वे आप्त्वव्याघातात् आवन्तत्व व्याहृतम् । न च परादिवत्त्वेन आवन्तत्वमपाति वान्यम् । ‘उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्’ इति निषेधादिति चेत् । मत्तम् । लिट्प्रतिपदपरिभाषया आवन्तस्य सर्वनामत्वम् । आवन्तत्वन्तु परादिवद्भावेनेत्याहुः । सर्वस्यामिति ॥ डा सर्वा इ इति स्थिते मुट् बाधित्वा परत्वात् ‘डेराम्’ इत्याम्, स्याद्, ह्रस्वश्च । मट्टप्रतिन्यायान्न पुनस्सुट् । एवमिति ॥ सर्वादिगणपठितविश्रादय आवन्तत्व प्राप्तास्सर्वाशब्दवदित्यर्थः । उत्तरस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालम् उत्तरपूर्वा । ‘दिङ्नामान्यन्तराले’ इति बहुव्रीहिविशेषोऽयम् । तत्र विशेष दर्शयितुमाह । विभाषा दिक्समासे ॥ ‘सर्वादीनि’ इत्यतस्सर्वनामग्रहणमनुवर्तते । तदाह । अत्रेति ॥ दिक्समासे इत्यर्थः । ‘न बहुव्रीहा’ इत्यलौकिकविग्रहवाक्ये नित्यनिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थमिति केचित् । गौणत्वादप्राप्ते विभाषेयमित्यन्ये । सर्वनामत्वपक्षे उदाहरति । उत्तरपूर्वस्यै इति ॥ स्याद्भ्रूस्वो । उत्तरपूर्वायै इति ॥ सर्वनामत्वाभावपक्षे याद् । उत्तरपूर्वस्या—उत्तरपूर्वाया । उत्तरपूर्वासाम्—उत्तरपूर्वाणाम् । उत्तरपूर्वस्याम्—उत्तरपूर्वायाम् । ‘सर्वनामो वृत्तिमात्रे पुबद्भावा’ इति मात्रग्रहणात् सम्प्रति असर्वनामत्वेऽपि पूर्वपदस्य पुबत्वम् । ननु उत्तरा दिगिति गत्वा मोहवशात् पूर्वा दिक् यस्यास्ता उत्तरपूर्वा ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इति बहुव्रीहिः । अत्रापि दिक्शब्दघटितसमासत्वात् सर्वनामताविकल्पे उत्तरपूर्वस्यै—उत्तरपूर्वायै इति रूपद्वयं स्यात् । स्याडागमस्तु नेष्यते । तत्राह । दिङ्नामानिति ॥ ‘दिङ्नामान्यन्तराले’ इति बहुव्रीहि प्रतिपदोक्तो दिक्समासः । दिक्शब्दमुच्चार्य विहितत्वात् । ननु ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इति बहुव्रीहिरपि । ततश्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया न तस्य ग्रहणमित्यर्थः । योत्तरेति ॥ उत्तराशब्दस्य पूर्वाशब्दस्य च सामानाधिकरण्यं योतयितुं यत्तच्छब्दौ । सामानाधिकरण्याभावे ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इति बहुव्रीहेरसम्भवात् । ‘बहुव्रीहिः सामानाधिकरणानां वक्तव्य’ इति वचनात् । उन्मुग्धायाः इति ॥ तेन पूर्वोत्तरयोर्विरोधात् कथं सामानाधिकरण्यमिति शङ्का निरस्ता । ननु ‘विभाषा दिक्समासे’ इत्येवास्तु । बहुव्रीहिग्रहणं न कर्तव्यम् । प्रतिपदोक्तत्वेन ‘दिङ्नामानि’ इति बहुव्रीहेरेव ग्रहणसिद्धेरित्यत आह । बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थमिति ॥

अन्तरस्यै गालायै । बाह्यायै इत्यर्थः । ‘अपुरि’ इत्युक्तेर्नेह । अन्तरायै नगर्यै ।

२९३ । विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् । (७-३-११५)

आभ्यां डित स्याट् स्यादापश्च ह्रस्व । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् ।
तीयस्य डित्सूपसङ्ख्यानात् । द्वितीयस्यै—द्वितीयायै । द्वितीयस्या—द्वितीयाया ।
द्वितीयस्या—द्वितीयाया । द्वितीयस्याम्—द्वितीयायाम् । शेषः रमावत् । एव
तृतीया । ‘अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व’ (सू. २६७) । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल ।
‘असंयुक्ता ये डलकास्तद्वतां ह्रस्वो न’ (वा. ४५९२) । हे अम्बाडे । हे
अम्बाले । हे अम्बिके । जरा । जरसौ । शीभावात्परत्वाज्जरस् । आमि नुट

बाह्यायै इत्यर्थः इति ॥ “अन्तरमवकाशावविपरिधानान्तविभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविना
बहिरवसरमग्रेऽन्तरात्मनि च” इति कोशात् । अर्थान्तरपरत्वे तु सर्वनामत्वाभावात् न स्यादिति
भावः । अपुरीत्युक्तेरिति ॥ ‘अन्तरं वह्नियोगे’ इति गणसूत्रे इति शेषः । विभाषा ॥
‘घेडिति’ इत्यतः डित्तीयनुवृत्तं पञ्च विपरिणम्यते । ‘याडाप’ इत्यतः आप इति, ‘सर्व-
नाम्नस्स्याट्’ इत्यतस्स्याडिति, ह्रस्व इति, चानुवर्तते । तदाह । आभ्यामित्यादिना ॥ इद-
मिति ॥ ‘विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम्’ इति सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः । कुत इत्यत आह ।
तीयस्येति ॥ विभाषाप्रकरणे तीयप्रत्ययान्तस्य डित्सु सर्वनामत्वोपसङ्ख्यानादित्यर्थः । नच
तीयस्य डित्सूपसङ्ख्यानमेव त्यज्यतामिति वाच्यम् । पुत्रपुसकत्वार्थं तस्यावश्यकत्वात् । अम्बा-
र्थेति ॥ व्याख्यातमिदं पुसीदन्ताधिकारे । तत्र नदीविषये उदाहृतम् । अम्बार्थानुदाहरति ।
हे अम्बेत्यादि ॥ शेषः रमावत् । अत्र भाष्ये डलकवतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । हे अम्बाडे ।
हे अम्बाले । हे अम्बिके । तदिदं वार्तिकं न कर्तव्यमित्युक्ता द्व्यचकस्यैवाम्बार्थस्य ह्रस्व इति
स्थितम् । यथाश्रुतवार्तिके तु हे अल्ल, इत्यल्लाव्याप्तिस्स्यादिति तदाशयः । तदत्र फलितमाह ।
असंयुक्ताः इति ॥ द्व्यचकानामम्बार्थानां ह्रस्व इत्यस्याङ्गत्वात्तदन्तविधिः । अतः जगदम्ब
इत्यत्र द्व्यचकाम्बान्तत्वात् भवति ह्रस्वः । जरेति ॥ ‘जृषू वयोहानौ’ । ‘षिद्धिदादिभ्यः’
इत्यङ् । ‘ऋदशोऽङि’ इति गुणः, रपरत्वम् । अदन्तत्वात् टाप्, सु, हल्ङादिना सुलोप इति
भावः । जरसाविति ॥ ‘जराया जरसन्यतरस्याम्’ इति अजादौ जरसादेश इति भावः ।
ननु शीभावे कृते सति आबन्तसन्निपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य सन्निपातपरिभाषया आबन्तत्ववि-
धातकजरसादेशनिमित्तत्वासम्भवेन जरसादेशाभावे आद्गुणे जरे इत्येव स्यादित्यत आह ।
शीभावादिति ॥ जरसि कृते तु आबन्तत्वान्न शीभाव इति भावः । जरसः । जरसम्—जर-
सौ—जरसः । टा जरसा । नचात्र जरा आ इति स्थिते जरसादेशः बाधित्वा परत्वात्
‘आङि चाप’ इत्येत्त्वे अयादेशे जरयेत्येव युक्तमिति वाच्यम् । एकदेशविकृतन्यायेन कृते-

परत्वान् जरम् । जरसामित्यादि । पक्षे हलादौ च रमावत् । इह पूर्वविप्रतिषेधेन
शीभाव कृत्वा सन्निपातपरिभाषाया अनित्यता चाश्रित्य 'जरमी' इति केचि-
दाहु । तन्निर्मूलम् । यद्यपि जरमादेशस्य स्थानिवद्भावेनावन्ततामाश्रित्य 'औड
आप' (सू २८७) 'आडि चाप' (सू २८९) 'याडाप' (सू २९०)
'ह्रस्वनद्याप —' (सू २०८) 'डेगम्—' (सू २७०) इति च पञ्चापि
विवक्ष्य प्राप्ता । एव नस्मिन्शृप्सु । तथाप्यनल्विधावित्युक्तेर्न भवन्ति ।

ऽयत्वे प्रवृत्तस्य जरमादेशस्य नित्यतया तस्यैव प्रवृत्ते । परानित्यस्य बलवत्त्वान् । कृते तु
जरमि आवभावादेत्त्वन् । डे जरमे । नन्वात्र जरा ण इति स्थिते जरमादेशे वाग्विवा परत्वात्
यादि वृद्धौ जराय इत्येव युक्तमिति वाच्यम् । अन्तरदत्त्वेन जरमादेशस्यैव प्रवृत्ते । परादन्त
रद्वस्य बलवत्त्वान् । आप परस्य टितस्सुपो विहितस्य यादो बह्वाश्रयत्वेन वहिरद्वत्वात् ।
डसिडसो जरम् । अत्रापि पूर्ववद्याट् न । जरसो । एव वाग्विवा नित्यत्वात् जरम् ।
आमि जरसाम् । नन्वामि नुटि कृते अजादिविशक्त्यभावात् कथं जरमादेश इत्यत आह ।
आमि नुट् इति ॥ डा जरमि । परमपि डेराम याट्च नित्यत्वादनन्तरद्वत्वाच्च क्रमेण वाग्वि-
त्वा जरम् । पक्षे हलादौ च रमावदिति ॥ जरमादेशाभावपक्षे हलादावपि रमावदित्यर्थः ।
मतान्तरं दृपयितुमनुवदति । **इह पूर्ववत्यादिना** ॥ इह जरागन्धे जरा औ इति स्थिते शाभावमा-
श्रित्य जरसाति केचिदाहुरित्यन्वयः । आश्रित्येत्यनन्तरं जरमादेशे कृते इति शेषः । ननु
शीभाव वाग्वित्वा परत्वात् जरमादेश एव युक्त इत्यत आह । **पूर्वविप्रतिषेधेनेति** ॥
विप्रतिषेधे परमित्यत्र परशब्दस्य इष्टवाचितामाश्रित्य क्वचित् पूर्वस्य प्रवृत्त्याश्रयणेनेत्यर्थः ।
ननु आवन्तसन्निपातमुपजाव्य प्रवृत्तस्य शाभावस्य सन्निपातपरिभाषाया आवन्तसन्निपात-
विघातकजरसादेशनिमित्तत्वन्न सम्भवतीत्यत आह । **सन्निपातपरिभाषाया अनित्य-
ताञ्चेति** ॥ **तन्निर्मूलमिति** ॥ पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणस्य भाष्यपरिगणितेष्वप्रवृत्तेस्सन्निपात-
परिभाषायास्सर्वत्रानित्यत्वाश्रयणे प्रमाणाभावाच्चेति भावः । स्यादेतत् । जरसौ, जरसामित्यत्र
'औड आप, ह्रस्वनद्यापो नुट्' इत्यपेक्षया परत्वादस्तु जरसादेशः । अस्तु च डेडसिडस्सु
जरमे, जरस, इत्यत्र याट्मन्तरद्वत्वात् वाग्वित्वा जरमादेशः । अस्तु च डो जरसि इत्यत्र
नित्यत्वादाम अन्तरद्वत्वाद्याट्च वाग्वित्वा जरमादेशः । तथापि तस्य जरमादेशस्य स्थानि-
वत्त्वेन आवन्तत्वात् तमाश्रित्य एत्वशीभावयाऽनुडागमा कुनो न स्युः । किञ्च अनेनैव
न्यायेन नासिकाशब्दस्य निशाशब्दस्य पृतनाशब्दस्य च एत्वशीभावयाऽनुडागमान् बाग्वित्वा
'पद्मो' इत्यादिना नस् निश् पृन् इत्यादेशेषु क्रमेण कृतेषु तेषा स्थानिवद्भावेन आवन्तत्वमा-
श्रित्य एत्वशीभावयाऽनुडागमा प्रथमं प्रसज्येरन्निति शङ्कते । **यद्यपीत्यादिना** ॥ परि-
हरति । **तथापीति** ॥ स्थानीभूतावन्ताश्रयविवक्ष्य एते एत्वादिविवक्ष्य । अतस्तेषु कर्तव्येषु
जरसाद्यादेशानां स्थानिवत्त्व न सम्भवति । अनल्विधाविति तन्निषेधात् । ततश्च जरसाद्या-
देशानामावन्तत्वाभावात् एत्वादिविवक्ष्यो न भवन्तीत्यर्थः । ननु अल्वस्याप्यकारादिवर्मपुर-

‘आ आप्’ इति प्रश्लिष्याकाररूपस्यैवाप सर्वत्र ग्रहणान् । एव हल्ङयाप्—
(सू २५५) इति सूत्रेऽपि ‘आ आप्’ ‘डी ई’ इति प्रश्लेषात्, ‘अतिखट्’
‘निष्कौशाम्बि’ इत्यादिसिद्धेर्दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयम् । न चैवमपि ‘अति-

स्कारेण स्थान्यलमाश्रित्य प्रवर्तमानो विधिरत्वविधिः । ननु यथाकथञ्चित् अलाश्रयविधिरपि ।
रामायेत्यत्र ‘सुपि च’ इति दीर्घाभावप्रमत्तात् । तत्र हि दीर्घो ययादिसुपि परतो विधीयते ।
यादेशस्य च सुन्व स्थानिवत्त्वलभ्यम् । यादेशस्य च एकार अल् स्थानी । ततश्च दीर्घस्य
स्वनिमित्तभूतसुत्वाशे तदाश्रयत्वादनत्वविधाविति निषेधात् दीर्घे कर्तव्ये यादेशस्य स्थानि-
वत्त्वाभावेन सुत्वाभावात् तस्मिन् परतो दीर्घो न स्यात् । अल्वव्याप्याकारत्वादधर्म-
पुरस्कारेण स्थान्यलमाश्रित्य प्रवर्तमानो विधिरत्वविधिरित्याश्रयणे तु न दोषः । दीर्घो हि
यादेशस्थानिभूत एकारमेकारत्वेन नाश्रयति । किन्तु सुत्वेनैव । सुत्वच्चात्वव्याप्यत्र भवति ।
भ्यामादावपि सत्त्वात् । ततश्च दीर्घस्यानत्वविधित्वात् तस्मिन् कर्तव्ये यादेशस्य स्थानिवत्त्वेन
सुत्वसम्भवात् दीर्घो निर्बाधः । प्रकृते च एत्वादिविधयः जरसादेशस्थानाभूताबन्तत्व-
पुरस्कारेण सम्भवत्प्रवृत्तिका । आत्वञ्च समुदायवर्मः । नत्वाकारमात्रस्य । ततश्च एत्वा-
दिविधीनामनात्वविधित्वात्तेषु कर्तव्येषु जरसादेशस्य स्थानिवत्त्वेनाबन्तत्व दुर्वारमित्याशङ्क्य
आह । **आ आबित्यादिना ॥** ‘आडि चाप’ इत्यादिषु सवर्णदीर्घेण आ आप् इति प्रश्लिष्य
आकाररूपाबन्ताश्रयणेन एत्वादयो विधीयन्ते । ततश्च ते आकाररूपेणाप्यापमाश्रयन्तीति
तेषामत्वविधित्वात् तेषु कर्तव्येषु जरसादेशस्य स्थानिवत्त्वादाबन्तत्व न सम्भवति । ततश्च
एत्वादिविधयोऽत्र न भवन्तीत्यर्थः । प्रसङ्गादाह । **एवमिति ॥** यथा ‘आडि चाप’
इत्यादिषु आ आबिति प्रश्लेषः । एव हल्ङयाब् इत्यत्र डी, ई, आ, आबिति सवर्णदीर्घेण
प्रश्लेषात् दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयमित्यन्वयः । ननु तत्र दीर्घग्रहणाभावे अतिखट् निष्कौशाम्बि-
रित्यत्रापि सुलोपस्स्यात् । तथाहि । खट्वाशब्दश्चाबन्तः । खट्वामतिक्रान्तः अतिखट् । ‘अत्यादयः
क्रान्तादर्थे’ इति समासः । कुशाम्बेन निर्वृत्ता नगरी कौशाम्बी । ‘तेन निर्वृत्तम्’ इत्यण् । ‘टिड्डा-
णञ्’ इति डीप् । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बि । ‘निरादयः क्रान्तादर्थे पञ्चम्या’
इति समासः । उभयत्रापि ‘गोस्त्रियो’ इति आपो डीपश्च ह्रस्वः, ततस्सुबुत्पत्तिरिति
स्थितिः । अत्र स्थानिवत्त्वेनाकाररूपाबन्तत्वस्य ईकाररूपङ्यन्तत्वस्य चानपायात् सोर्हल्ङया-
दिलोपे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थं दीर्घग्रहणं आवश्यकमेवेत्यत आह । **अतिखट्; निष्कौशाम्बि**
रित्यादिसिद्धेरिति ॥ अयमाशयः । डी, ई, आ, आबिति प्रश्लेषे सति आत्वरूपेण ईत्व-
रूपेण च डयापावाश्रित्य सुलोपप्रवृत्तिर्वक्तव्या । ईत्वात्वयोश्च अल्वव्याप्यवर्मत्वात् तत्पुरस्कारेण
प्रवर्तमानलोपविधेरत्वविधित्वाच्च स्थानिवत्त्वेन डयाबन्तत्वमस्तीति न सुलोप इति फलितम् ।
एवञ्च दीर्घग्रहणप्रयोजनस्य प्रश्लेषेणैव सिद्धत्वात् हल्ङयादिसूत्रे दीर्घग्रहणं न कर्तव्यमित्यन्यत्र
विस्तरः । स्यादेतत् । ‘याडाप’ इत्यत्र आ आबिति प्रश्लेषे सत्यपि अतिखट्वायेत्यत्र याड् दु-
र्वारः । खट्वामतिक्रान्तः अतिखट् । ‘अत्यादयः’ इति समासे ‘गोस्त्रियो’ इति ह्रस्वत्वे रूपम् ।
ततो डेर्यादेशे ‘सुपि च’ इति दीर्घे अतिखट्वायेति रूपम् । तत्र ‘याडाप’ इति याट् स्यात् ।

खट्वाय' इत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनाप्यत्र चाश्रित्य याट् स्यादिति वाच्यम् । आबन्त यदङ्ग तत् परस्य याङ्निधानात् । 'उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात्' । 'पद्वन्नो—' (सू २२८) इति नासिकाया नस् । नस । नसा । नोभ्यामित्यादि । पक्षे सुटि च रमावन् । निशाया निश् । निश । निशा ।

दीर्घे सति स्थानिवत्त्वेनाकाररूपाप्यस्य सत्वात् । नचाकारत्वस्य अल्लव्याप्यधर्मत्वात् तत्पुर-
स्कारेण प्रवर्तमानयाङ्निधेरल्लव्यत्वात् न दीर्घस्य स्थानिवत्त्वेनाकारत्वावच्छिन्नात्वमिति वा-
च्यम् । याङ्निधिर्हि आकाररूपावाश्रय । तत्र आकाररूपत्वं दीर्घस्य स्वत एव सिद्धमिति न
तत् स्थानिवत्त्वलभ्यम् । किन्तु आप्तमेव स्थानिवत्त्वलभ्यम् । आप्तवच्च समुदायधर्म एव ।
नत्वल्लव्याप्यधर्म । तेन रूपेण स्थान्यलाश्रयत्वेऽपि अल्लव्यत्वाभावाद्याङ्निधौ स्थानिवत्त्व
दुर्वारमिति शङ्कामुद्भाव्य परिहरति । न चेति ॥ एवमपीति ॥ 'याडाप' इत्यत्र आकारप्रल्लेपे
सत्यपीत्यर्थः । स्वाश्रयमिति ॥ स्व आकार आश्रयो यस्याकारत्वस्य तत्स्वाश्रयम् । स्वत-
स्सिद्धमिति यावत् । एवमपीत्यारभ्य याट् स्यादित्यन्तस्सन्दर्भं शङ्कापर । इति च न वाच्यमि-
त्यन्वयः । कुत इत्यत आह । आबन्त यदङ्गमिति ॥ 'याडाप' इत्यत्र हि आब्रह्मणेन
प्रत्ययग्रहणपरिभाषया आबन्त गृह्यते । अङ्गस्येति तद्विशेषणं भवति । तत्स्वाबन्तादङ्गात् पर-
स्य डितो याङ्निधीयते । यस्मात् शब्दात् य प्रत्ययो विहितः तादृशप्रकृतिभूतशब्दरूपाद्यवयव-
कस्य तत्प्रत्ययरूपान्तावयवकस्य समुदायस्य ग्रहणमिति परिभाषार्थः । प्रत्ययग्रहणे प्रकृतिप्र-
त्ययसमुदायस्य ग्रहणमिति पर्यवसन्नार्थः । प्रकृते चातिखट्वायेत्यत्र खट्वशब्दाददन्तात् टाङ्नि-
धानात् खट्वा इत्येव टाबन्तम् । तत्तु डित विभक्तिं प्रति नाङ्गम् । अतिखट्वशब्दादेव डितो
विधानात् । यत्त्वङ्गमिति खट्वेति न तद्वन्तम् । अतः स्थानिवत्त्वेन आप्तवे सत्यपि न याङिति
भावः । ननु 'ष्यडस्सप्रसारणम्' इत्यत्र भाष्ये स्त्रीप्रत्यये वाचनिकस्तदादिनियमप्रतिषेध
पठितः । तत् कथमस्य तत्प्राप्तिरित्यत आह । उपसर्जनेति ॥ तत्र भाष्ये 'स्त्रीप्रत्यये चानु-
पसर्जनेन' इति उपसर्जनादन्यत्रैव तदादिनियमनिषेधस्य उक्ततया प्रकृते स्त्रीप्रत्यये उपसर्जने
तदादिनियमस्य निर्बाधत्वादिति भावः । नन्वेवमप्याब्रह्मणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्ते
गृहीते तेनाङ्गस्य विशेषणात् आबन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थात् अतिखट्वायेत्यत्र स दोषस्तदवस्थ इति
वाच्यम् । अङ्गस्य विशेषणत्वाश्रयणात् । अत एव आब्रह्मणे अदीर्घ आदेशो न स्थानिवदिति
वार्तिकेन दूषितम् । अङ्गस्य विशेषणत्वाश्रयणात् । अथ नासिकाशब्दे विशेषमाह । पद्वन्निति ॥
शसि नस' । टा नसा । नोभ्यामित्यादीति ॥ नस् भ्यामित्यत्र 'स्वादिषु' इति
पदत्वे 'ससजुषो रु' इति रुत्वे 'हशि च' इत्युत्वे गुणे नोभ्याम् । नोभि,
इत्यादि रूपमित्यर्थः । नस्सु । पक्षे इति ॥ शसादौ नसादेशाभावपक्षे इत्यर्थः । अथ
निशाशब्दे विशेषं दर्शयति । निशाया निशिति ॥ शसादौ 'पद्वन्नो' इत्यनेनेति शेषः ।

२९४ । ब्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः । (८-२-३६)

ब्रश्चादीनां सप्तानां छशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्याज्झलि पदान्ते च । षस्य जश्त्वेन ड । निङ्भ्याम् । निङ्भि । सुपि 'ड सि धुट्' (सू १३१) इति पक्षे धुट् । चर्त्वम् । तस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीया —' (वा ५०२३) इति दतयोष्ठ्यौ न । 'न पदान्तादो —' (सू ११४) इति ष्ट्वं न । निट्सु-निट्सु ।

२९५ । षढोः कस्सि । (८-२-४१)

षस्य ढस्य च क स्यात्सकारे परे । इति तु न भवति । जश्त्वप्रत्यसिद्धत्वात् । केचित्तु ब्रश्चादिसूत्रे 'दादेर्धातो —' (सू ३२५) इति सूत्रात् 'धातो' इत्यनुवर्तयन्ति । तन्मते जश्त्वेन जकारे निज्भ्याम् ।

निश् भ्यामिति स्थिते । ब्रश्चभ्रस्ज ॥ ब्रश्चादयस्सप्त वातव । छशौ वणां, ताभ्यां शब्दरूप-विशेष्यमादाय तदन्तविधिः । 'झलो झलि' इत्यतो झलीत्यनुवर्तते । पदस्येत्यधिकृतम् । 'स्कोस्सयोगाद्योरन्ते च' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते । तदाह । ब्रश्चादीनामिति ॥ अन्तादेश इत्यलोऽन्यसूत्रलभ्यम् । षस्य जश्त्वेन डः इति ॥ प्रकृतसूत्रेण शस्य षत्वे तस्य षकारस्य 'स्वादिषु' इति पदत्वात् 'झलाञ्जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन स्थानसाम्यादुकारे निङ्भ्यामित्यादि रूपमित्यर्थः । सुपीति ॥ निश् सु इति स्थिते 'ब्रश्च' इति षत्वे तस्य जश्त्वेन डकारे 'डस्सि धुट्' इति कदाचित् धुडागमः । चर्त्वमिति ॥ 'डधयो' इति शेषः । स्थानसाम्यात् ढस्य ट षस्य त । तस्येति ॥ चर्त्वस्येत्यर्थः । ठथौ नेति ॥ बुडभावपक्षे ढस्य ठो न । धुट्पक्षे तस्य थो नेत्यर्थः । 'नादिन्याकोशे' इति सूत्रस्य भाष्ये 'चयो द्वितीया' इत्यस्य पाठदर्शनात् तदपेक्षया परत्वम् । अथ तकारस्य घृत्वेन टकारमाशङ्क्य आह । न पदान्तादिति ॥ 'स्वादिषु' इति पदत्व बोध्यम् । निट्सु इति ॥ बुट्पक्षे रूपम् । तदभावपक्षे तु निट्सु । तत्र धुडभावपक्षे निश् सु इति स्थिते 'ब्रश्च' इति षत्वे तस्य षकारस्य जश्त्वात् प्राक् ककारमाशङ्कितुमाह । षढोः कस्सि ॥ षश्च ढश्चेति द्वन्द्वः । सि इति सप्तमी । तदाह । षस्येत्यादिना ॥ इति तु न भवतीति ॥ षकारस्य ककारो न भवतीत्यर्थः । जश्त्वप्रत्यसिद्धत्वादिति ॥ 'झलाञ्जशोऽन्ते' इत्यपेक्षया 'षढो कस्सि' इत्यस्य परत्वादिति भावः । शसि निशादेशाभावपक्षे सुटि च रभावत् । ब्रश्चादिसूत्रे मतान्तरमाह । केचित्त्विति ॥ 'एकान्वो बश' इत्युत्तरसूत्रे वातोरित्यस्यानुवृत्त्या मध्येऽपि तदनुवृत्तेरौचित्यादिति भावः । अनुवृत्तश्च धातोरित्येतत् छशयोरेव विशेषणम् । ब्रश्चादिषु वातुत्वाव्यभिचारात् । जश्त्वेनेति ॥ निश् भ्यामित्यादौ निश् इत्यस्य धातुत्वाभावात् षत्वाभावे 'झलाञ्जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन शकारस्य स्थानसाम्यात् जकार इत्यर्थः । निज्भ्यामित्यत्र कुत्वमाश-

निष्भि । ‘चो कु’ (सू ३७८) इति कुत्व तु न भवति । जश्त्वस्यामि-
द्धत्वात् । जश्त्वम् । श्चुत्वम् । चर्त्वम् । निच्छु । निच्छु । ‘मांसपृतनासा-
नूना मांसपृत्स्नवो वाच्या शसादौ वा’ (वा ३४९६) । पृत. । पृता । पृष्ठ्याम् ।
पक्षे सुटि च रमावन् । गोपा विश्वपावन् ।

इत्यादन्ता ।

॥ अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गे इदन्तप्रकरणम् ॥

मतिशब्द प्रायेण हरिवत् । स्त्रीत्वान्नत्वाभाव । मती । नात्वं न । मत्या ।

२९६ । डिति ह्रस्वश्च । (१-४-६)

इय आह । कुत्वन्तु नेति ॥ जश्त्वस्यासिद्धत्वादिति ॥ कुत्व प्रतीति शेष । निच्छु
इति ॥ निश् सु इति स्थिते, शस्य जश्त्वेन ज, सस्य श्चुत्वेन श, जस्य चर्त्वेन च, शस्य
छत्वविकल्प । मांसपृतना ॥ मास, पृतना, सानु, इत्येतेषा मास्, पृत्, स्तु, इत्यादेशा वाच्या
इत्यर्थ । ‘पद्मो’ इति सूत्रे वार्तिकमेतत् । अत एवाह । शसादौ वेति ॥ पद्मनितिसूत्रस्य
शसादौ विकल्पेन प्रवृत्तेरिति भाव । माससानुशब्दयोरस्त्रीलिङ्गत्वात् पृतनाशब्दस्यैव शसादौ
पृदादेशमुदाहरति । पृत. इति ॥ पक्षे इति ॥ पृदादेशाभावपक्षे इत्यर्थ । गोपा विश्व-
पावदिति ॥ आबन्तत्वाभावात् न सुलोप इत्यर्थ ॥

इत्यादन्ता ।

अथ इदन्ता निरूप्यन्ते । मतिशब्दः प्रायेण हरिवदिति ॥ प्रायशब्दो बहु-
लपर्याय । “प्रायो भूम्नि” इत्यमर । इह तु ईषदूनत्वे वर्तते । प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । मतिशब्द-
ईषदूनहरिशब्दवत् प्रत्येतव्य इत्यर्थ । शसि विशेषमाह । स्त्रीत्वान्नत्वाभावः इति ॥
‘तस्माच्छसो न पुसि’ इति नत्वस्य पुस्त्वे विधानादिति भाव । तृतीयैकवचने धित्वाभावा-
माशङ्क्य आह । नात्वन्नेति ॥ ‘आडो नाऽस्त्रियाम्’ इति नात्वविधौ अस्त्रियामिति पर्युदासा-
दिति भाव । इदन्तत्वात् यू स्त्रयाख्याविति नदीत्वे अप्राप्ते डित्सु तद्विकल्प दर्शयितुमाह ।
डिति ह्रस्वश्च ॥ अत्र चकाराद्वाक्यद्वयमिदम् । तथा हि । ‘यू स्त्रयाख्यौ नदी’ इत्यनुवर्तते ।
ईश् ऊश् यू ‘दीर्घाजिसि च’ इति पूर्वसवर्णदीर्घाभावश्छान्दसः । स्त्रियमेवाचक्षते स्त्रयाख्यौ

इयदुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदृतौ ह्रस्वौ चवर्णो-
वर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो डिति परे । ‘आण्णद्या’ (सू २६८) । मत्त्यै-
मतये । मत्याम्—मते । मत्या—मते । नदीत्वपक्षे ‘औत्’ (सू २५६) इति
डेरौत्त्वे प्राप्ते ।

२९७ । इदुङ्ग्र्याम् । (७-३-११७)

नदीसंज्ञकाभ्यामिदुङ्ग्र्या परस्य डेराम् स्यात् । पक्षे ‘अच्च घे’
(सू २४७) मत्याम्—मतौ । एव श्रुत्यादयः ।

२९८ । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ । (७-२-९९)

स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परत ।

नित्यस्त्रीलिङ्गाविति यावत् । ‘नेयदुवङ्स्थानावस्त्री’ इति सूत्र नञ्वर्जमनुवर्तते । इयदुवङो
स्थान स्थितिर्योस्ताविति विग्रह । इयदुवङ्प्राप्तियोग्यावित्यर्थः । ‘वामि’ इत्यतो वेत्यनुवर्तते ।
ततश्च इयदुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदृतौ नदीसंज्ञौ वा स्तो डिति परे, इति
वाक्यमेक सम्पद्यते । पुनरपि यू इत्यनुवर्तते । इश्च उश्च यू । ह्रस्व इति तत्र प्रत्येकमन्वेति ।
स्त्रयाख्याविति चानुवर्तते । स्त्रीलिङ्गावित्येतावदेव विवक्षितम् । ननु नित्यस्त्रीलिङ्गाविति ।
व्याख्यानात् । ‘वामि’ इत्यतो वेति चानुवर्तते । ततश्च स्त्रीलिङ्गौ ह्रस्वौ चवर्णोवर्णौ नदी-
संज्ञौ वा स्तो डिति परे इति वाक्यान्तर सम्पद्यते । तदाह । इयदुवङ्स्थानावित्यादिना ॥
द्वितीयवाक्येऽपि स्त्रीलिङ्गे नित्यत्वविशेषणे तु इ-वशान्यरणिप्रभृतीनामुभयलिङ्गाना पटुमुदु-
प्रभृतीना त्रिलिङ्गानाञ्च डिति नदीत्वविकल्पो न स्यादिति बोध्यम् । तत्र ह्रस्वयोरप्राप्ते दीर्घयोस्तु
‘नेयदुवङ्स्थानौ’ इति निषेधादप्राप्ते नदीत्वे विभाषेयम् । नदीत्वपक्षे आह । आण्णद्याः
इति ॥ मति ए इति स्थिते । आटि वृद्धौ यणि च सिद्ध रूपमाह । मत्त्यै इति ॥ मतये
इति ॥ नदीत्वाभावपक्षे ‘शेषो व्यसखि’ इति धित्वात् घेर्ङितीति गुणे अयादेशे हरिशब्दवद्रूपम् ।
नदीत्वपक्षे ङसिङसोराटि वृद्धिराकारः, यण् । मत्या । नदीत्वाभावे मते । आमि नदीत्वा-
भावेऽपि ह्रस्वान्तत्वानुष्टि दीर्घः । मतीनाम् । डौ विशेषमाह । नदीत्वपक्षे इति ॥
नदीत्वपक्षे धित्वाभावात् ‘अच्च घे’ इति अत्त्वसन्नियोगशिष्टमौत्त्व न भवति । किन्तु
डेरामिति प्राप्त, तत् बाधित्वा औदिति केवलमौत्त्वे परत्वात् प्राप्ते सतीत्यर्थः । इदुङ्ग्र्याम् ॥
‘डेराम्’ इति सूत्रान्नदीग्रहण ‘औत्’ इति सूत्र चानुवर्तते । तदाह । नदीसंज्ञकाभ्या-
मित्यादिना ॥ पक्षे इति ॥ नदीत्वाभावपक्षे ‘अच्च घे’ इत्यत्त्वसन्नियोगशिष्टमौत्त्वमि
त्यर्थः । मत्याम्—मताविति ॥ नदीत्वे तदभावे च रूपम् । मत्यामित्यत्र सन्निपातपरिभाषाया
अनित्यत्वाद्यण् । एवं श्रुत्यादयः इति ॥ आदिना स्मृत्यादिसङ्ग्रहः । त्रिचतुरोः ॥
एतयोरेताविति ॥ त्रिचतुरो तिसृ चतसृ इत्येतावित्यर्थः । विभक्ताविति ॥ ‘अष्टन

२९९ । अचि र ऋतः । (७-२-१००)

तिसृ चतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घोत्त्वानामपवादः । तिस्रः । तिस्रः । तिसृभिः । तिसृभ्यः । तिसृभ्यः । आभिः 'नुमचिर-' (वा ४३७४) इति नुट् ।

३०० । न तिसृचतसृ । (६-४-४)

तिसृ चतसृ एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात् । तिसृणाम् । तिसृषु । 'स्त्रियाम्' इति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह । प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रि । मति-शब्दवत् । आमितु 'प्रियत्रयाणाम्' इति विशेषः । 'प्रियास्त्रिस्तो यस्य स' इति आ विभक्तौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । जश्शसो तिसृ अस् इति स्थिते । अचि र ऋतः ॥ पूर्वसूत्रात् तिसृचतसृ इत्यनुवर्तते । तच्चेह लुप्तषष्ठीकमाश्रीयते । तदाह । तिसृ इत्यादिना ॥ ननु 'इको यणचि' इत्येव सिद्धमित्यत आह । गुणदीर्घोत्त्वानामपवादः इति ॥ 'ऋतो ङि' इति गुणस्य 'प्रथमयो' इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य 'ऋत उट्' इत्युत्त्वस्य च रत्वमपवाद इत्यर्थः । तिस्रः इति ॥ जश्शसो रूपम् । तत्र जसि 'ऋतो ङि' इति गुणस्य रत्वमपवादः । शसि तु 'प्रथमयो' इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य रत्वमपवादः । आमीति ॥ तिसृ आम् इति स्थिते नुट् बाधित्वा 'अचि र ऋत' इति रत्वे तिस्रामिति प्राप्ते 'नुमचिरतृ-ज्वद्भावगुणेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन' इति रत्वं बाधित्वा नुडित्यर्थः । तिसृ नामिति स्थिते 'नामि' इति दीर्घे प्राप्ते । न तिसृचतसृ ॥ तिसृचतसृ इति लुप्तषष्ठीक पदम् । 'दूलो-पे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । 'नामि' इति सूत्रश्चानुवर्तते । तदाह । तिसृ इत्यादिना ॥ तिसृणामिति ॥ 'ऋवर्णान्नस्य' इति णत्वम् । ननु 'अचि र' इति रत्वं 'ऋत उट्' इति उत्त्वस्य कथमपवादस्त्यात् । उत्त्वस्य ङसिङसोरेव प्राप्ते । त्रिचतुर्शब्दयोश्च नित्य बहु-वचनान्तत्वेन ङसिङसोरभावादिति चेन्न । प्रियति^स इत्यादिबहुव्रीहौ तत्सत्त्वात् । तच्चानुपद-भेव वक्ष्यते । ननु प्रिया त्रय त्रीणि वा यस्यास्सा प्रियास्त्रि इति बहुव्रीहावपि तिस्रादेशः कुतो न स्यादित्यत आह । स्त्रियामित्यादि ॥ प्रियत्रिशब्दो हि स्त्रीलिङ्गः । ननु त्रिशब्दः । स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणम्, ननु तदन्तयोः । प्रमाणाभावात् । न चाङ्गत्वात्तदन्तलाभ इति वाच्यम् । एवमपि त्रिचतुरोरेव प्रत्यक्षश्रुतत्वेन स्त्रियामित्यस्य तद्विशेषणताया एवोचितत्वादिति भावः । 'ङिति ह्रस्वश्च' इति नदीत्वविकल्प मत्वा आह । मति-शब्दवदिति ॥ आमि त्विति ॥ षष्ठीबहुवचने 'त्रैस्तय' इति त्रयादेशस्य आङ्गत्वेन तदन्ते-ऽपि प्रवृत्तेरिति भावः । एवञ्च स्त्रियामित्यस्य त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वे प्रियत्रिशब्दे पुनपुसकलिङ्गाविशब्दगर्भवहुव्रीहौ अतिव्याप्तिस्स्यादिति त्रिचतुरोरेव स्त्रियामिति विशे-षणमिति स्थितम् । अथ स्त्रीलिङ्गाविशब्दगर्भवहुव्रीहौ अव्याप्तिनिरासार्थमपि स्त्रियामिति त्रिचतुरोरेव विशेषणम्, न तु तदन्तयोरिति मत्वा आह । प्रियास्त्रिस्तः इत्यादि ॥ प्रिय-तिसेति ॥ समासे सति अन्तर्वर्तिविभक्त्युक्ता लुप्तत्वात् तिस्रादेशनिवृत्तौ प्रियत्रिशब्दात्

विग्रहे तु प्रियतिसा । प्रियतिसौ । प्रियतिस्र । प्रियतिस्रमित्यादि । प्रियास्तिस्रो यच्च तत्कुलं प्रियत्रि । स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावान्न तिस्रादेशः । ‘न लुमता—’ (सू २६३) इति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे प्रियतिसृ । रत्वा-
त्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् (वा ५०३६) । प्रियतिसृणी । प्रियतिसृणि । तृतीयादिषु

सु । अत्र प्रियविशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वेऽपि त्रिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्तिस्रादेशः । ‘ऋदुशनस्’ इत्य-
नङ् । ‘सर्वनामस्थाने च’ इति दीर्घः । नलोपः । स्त्रियामित्यस्य त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वे त्व-
द्वाभ्यामित्यस्यादिति भावः । ननु त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वेऽपि नात्राभ्यासि । प्रियास्तिस्रो य-
स्येति विग्रहवाक्ये प्रवृत्तस्य तिस्रादेशस्य समासेऽयनुवृत्तिसम्भवात् इति चेन्नैवम् । लौकिक-
वाक्यं हि परिनिष्ठितत्वात् समासस्य न प्रकृतिः किन्तु अलौकिकमेव प्रक्रियावाक्यम् । ततश्च
प्रिया अस् त्रि अस् इत्यलौकिकप्रक्रियावाक्ये समासप्रवृत्तौ ‘अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो
लुगबाधते’ इति परिभाषया तिस्रादेशः बाधित्वा विभक्तिलुकि प्रियत्रिशब्दात् समासात् सुबु-
त्पत्तौ त्रिचतुरोरित्यस्याङ्गत्वात् तदन्तविवावपि ‘निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति’ इति परि-
भाषया त्रिशब्दस्य तिस्रादेशः । सच स्त्रियामित्यस्य ‘त्रिचतुरो’ इत्यङ्गविशेषणत्वे सति न
स्यात् । प्रियत्रिशब्दस्याङ्गस्य पुल्लिङ्गत्वात् । सति चात्र तिस्रादेशो ‘नद्युतश्च’ इति कप् तु न ।
सहि समासान्तत्वात् समासवदलौकिकविग्रहवाक्ये प्रवृत्तिमर्हति । तदानीञ्च उत्तरपदस्य त्रि-
शब्दस्य ऋदन्तत्वाभावान्न कप् । अन्तर्वर्तिविभक्त्येर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावाच्च । नचा-
कृते समासान्ते कपि प्रियत्रिशब्दात् सुबुत्पत्तौ तिस्रादेशो सति कप् शङ्क्यः । अकृते कपि
समासान्ते समासत्वस्यैवानिष्पत्त्या ततस्सुबुत्पत्तोरसम्भवात् इत्यास्ता तावत् । प्रियतिस्रा-
चिति ॥ गुण बाधित्वा रत्वम् । प्रियतिस्रः इति ॥ जसि पूर्वसवर्णदीर्घः बाधित्वा रत्वम् ।
प्रियतिस्रमिति ॥ अमि पूर्वरूप गुण च बाधित्वा रत्वम् । ‘गुणदीर्घोत्त्वानामपवाद’ इति पूर्वरूप-
स्याप्युपलक्षणम् । इत्यादीति ॥ प्रियतिसौ । प्रियतिस्र । प्रियतिस्रा । प्रियतिस्रे । ङसिङ्सो
प्रियतिस्र इत्येव ‘ऋत उत्’ इत्युत्त्व बाधित्वा रत्वम् । प्रियतिस्रो । आमि त्रयादेशः बाधित्वा
परत्वात्तिस्रादेशे सति रत्व बाधित्वा ‘नुमचिर’ इति नुद् । प्रियतिसृणाम् । प्रियतिसि ।
‘ऋतो ङि’ इति गुणापवादो रत्वम् । प्रियतिस्रो । ननु प्रियास्तिस्रो यस्य तत् कुल
प्रियत्रि इति कथम् । त्रिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेन तिसृभावप्राप्ते इत्यत आह । स्वमोर्लुकेति ॥
‘स्वमोर्नपुसकात्’ इति स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन ‘न लुमता’ इति प्रत्ययलक्षणाभावात् विभक्तिपर-
कत्वाभावान्न तिसृभाव इत्यर्थः । अनित्यत्वादिति ॥ ‘न लुमता’ इत्यस्यानित्यत्वम् ‘इकोऽचि
विभक्तौ’ इत्यज्ग्रहणात् इति नपुसकाधिकारे वक्ष्यते । अजादिविभक्तौ ‘नपुसकस्य झलच’
इति नुमपेक्षया परत्वात् ‘अचि र ऋत’ इति रत्वमाशङ्क्य आह । रत्वादिति ॥ त्यङ्लोपे
पञ्चमी । पूर्वविप्रतिषेधेन रत्व बाधित्वा नुमित्यर्थः । प्रियतिसृणी इति ॥ रत्व बाधित्वा
नुमि णत्वम् । प्रियतिसृणीति ॥ जश्शसोश्शि । रत्व बाधित्वा नुम् । शेस्सर्वनामस्थानत्वा-

१ इह ‘प्रियतिसृणी, प्रियतिसृणि’ इति ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ (सू १३७३) इति सूत्रभाष्यो-
दाहरणं मानम् ।

वक्ष्यमाणपुवद्भावविकल्पात्पर्यायेण नुस्मभावौ । प्रियतिसृणा । प्रियतिन्ना इत्यादि ।
द्वेरत्वे सत्याप् । द्वे । द्वे । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयो । द्वयो ।

इति इदन्ता ।

॥ अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गे ईदन्तप्रकरणम् ॥

गौरी । गौर्यौ । गौर्य । नदीकार्यम्, हे गौरि । गौर्यै, इत्यादि । एवं
वाणीनद्यादय । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादनङ्गिद्वद्भावे
च प्राप्ते ‘विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्’ (वा ४२३८) । सखी । सख्यौ ।

न्नान्तलक्षणदीर्घ, णत्वम् । ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ इति सूत्रे प्रियतिसृणा, प्रियतिसृणि इति
भाष्योदाहरणात् पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य नुमा रत्वबाध इति बोध्यम् । प्रियतिसृणेति ॥
टाया पुवत्त्वाभावपक्षे नुमि रूपम् । प्रियतिसृतेति ॥ पुवत्त्वे नुमभावात् रत्वम् । इत्यादीति ॥
आदिना प्रियतिसृते, प्रियतिसृणे इत्यादि बोध्यम् । द्वेरत्वे इति ॥ द्विशब्दाद्विभक्तौ सत्या
त्यदाद्यत्वे ‘अजाद्यत’ इति टावित्यर्थः । द्वे इत्यादि ॥ टापि सति सवर्णदीर्घे द्वाशब्दस्य
रमावद्रूपाणीति भावः ॥

इति इदन्ता ।

अथ ईदन्ता निरूप्यन्ते । गौरीति ॥ गौरशब्दात् गौरादिलक्षणडीषि । ‘यस्येति
च’ इत्यकारलोपे गौरीशब्दः । तस्मात् सु, हल्ङ्यादिलोप इति भावः । गौर्यौविति ॥
‘दीर्घाज्जसि च’ इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे यणिति भावः । गौर्यः इति ॥ ‘दीर्घाज्जसि च’
इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे यणिति भावः । नदीकार्यमिति ॥ ‘अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व’ ।
‘आणनद्या’ ह्रस्वनद्यापो नुद् । ‘डेराम्नयाम्नीभ्य’ इति विहितमित्यर्थः । ‘यू छयाख्यौ’
इति नदीत्वम् । बहुश्रेयसीवत् । एवं वाणीनद्यादयः इति ॥ ‘वण शब्दे’ वण्यते शब्द्यते
इति वाणी । ‘इञ् वपादिभ्य’ इति इञ् । ‘कृदिकारादक्तिन’ इति डीष् । ‘नदद्’ इति
पचादौ पठितात् टित्त्वात् डीप् । आदिना कत्रा दण्डिनी इत्यादिसङ्ग्रहः । ‘सख्यशिश्र्वीति-
भाषायाम्’ इति सखिशब्दात् डीषि ‘यस्येति च’ इति इकारलोपे सखीशब्दः । तस्य
‘अनङ् सौ’ इत्यनङ् । ‘सख्युरसम्बुद्धौ’ इति णिट्त्वश्चाशङ्कते । प्रातिपदिकेति ॥
विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् । ‘युवोरनाकौ’ इत्यत्र ‘ङ्याप्रातिपदिकात्’ इत्यत्र च भाष्ये
इय परिभाषा पठिता । विभक्तिनिमित्तके कार्ये कर्तव्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहण
नास्तीत्यर्थः । तथा च अनङ्, णिट्त्वश्च न भवतीति भावः । सखीति ॥ ङ्यन्तत्वात् सुलोपः ।

सख्य, इत्यादि । गौरीवत् । अड्यन्तत्वान्न सुलोप । लक्ष्मी । शेषं गौरीवत् ।
एवं तरीतन्त्रयादय । स्त्री । हे स्त्रि ।

३०१ । स्त्रियाः । (६-४-७९)

स्त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ । स्त्रिय ।

३०२ । वाऽम्शसोः । (६-४-८०)

अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम्-स्त्रीम् । स्त्रियौ ।
स्त्रिय-स्त्री । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रिया । स्त्रिया । स्त्रियो । परत्वान्नुद् ।
स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् । स्त्रियो । स्त्रीषु । स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रि । अतिस्त्रियौ ।

सख्य-इत्यादीति ॥ गौरीवदेव रूपाणीत्यर्थः । 'लक्ष्मेरुद् च' इति लक्षधातोरीप्रत्यये मुडा-
गमे लक्ष्मीशब्दः । तस्य विशेषमाह । अड्यन्तत्वादिति ॥ 'कृदिकारादक्तिन' इति ङीषि
तु सुलोपो भवत्येव । शेषं गौरीवदिति ॥ अम्बार्थेत्यादिकार्यमित्यर्थः । एवं तरीतन्त्रया-
दयः इति ॥ 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ई' इति ईप्रत्यये तरी, स्तरी, तन्त्री, इत्यादि । अत्राप्य
ड्यन्तत्वान्न सुलोप । 'कृदिकारात्' इति ङीषि तु सुलोप । शेष गौरीवत् । स्त्री इति ॥
स्त्यै शब्दसङ्घातयो । स्त्यायत सङ्गते भवत अस्या शुक्लशोणिते इति स्त्री । स्त्यायते डूद् ।
डटावितौ । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोप । लोपो व्योरिति यलोप । टित्वात् ङीप् । हल्ङ्या-
दिलोप इति भावः । हे स्त्रि इति ॥ अम्बार्थेति ह्रस्व । स्त्री औ इति स्थिते अधात्विकार-
त्वात् 'अचि इनुधातु' इति इयङ्यप्राप्ते । स्त्रियाः ॥ अचि इनुधात्वित्यत अचीति इयङिति
चानुवर्तते । तदाह । स्त्रीशब्दस्येत्यादिना ॥ स्त्रियौ, स्त्रियः इति ॥ औजसो रूपम् ।
अमि शसि च, स्त्रिय, स्त्रिय इति नित्यमियङि प्राप्ते । वाऽम्शसोः ॥ वा अम्शसो इति च्छेदः ।
स्त्रिया इति इयङिति चानुवर्तते । तदाह । अमि शसि चेत्यादिना । स्त्रियमिति ॥
इयङि रूपम् । स्त्रीमिति ॥ इयङभावे अमि पूर्व । स्त्रियाविति ॥ औटि रूपम् ।
स्त्रिय-स्त्रीः इति ॥ शसि 'वाम्शसो' इति इयङि तदभावे च रूपम् । स्त्रियेति ॥ इयङ् ।
स्त्रियै इति ॥ आप्नया इत्याद्, वृद्धि, इयङ् । स्त्रियाः इति ॥ ङसिङसोराङ्, वृद्धि ।
इयङ् । स्त्रियोरिति ॥ ओसि इयङ् । परत्वान्नुडिति ॥ अमि 'स्त्रिया' इति इयङम्बा-
धित्वा परत्वान्नुद् । स्त्रीणामिति ॥ कृते नुटि अजादिविभक्त्यभावान्नेयङ् । स्त्रियामिति ॥
ङेराम् । इयङ् । अथ प्रसङ्गात् पुसि नपुसके च स्त्रीशब्दस्य विशेष दर्शयति । स्त्रियमति
क्रान्तोऽतिस्त्रिरिति ॥ 'अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे' इति समासः । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वम् ।
दीर्घड्यन्तत्वाभावात् ईकाररूपड्यन्तत्वाभावाद्वा हल्ङ्यादिलोपो न भवति । अतिस्त्रिया-
विति ॥ स्त्रिया इत्यस्याङ्गत्वात्तदन्तेऽपि एकदेशविकृतन्यायेन प्रवृत्तेरियङिति भावः । अथ
जस्, टा, डे, ङसि, ङस्, आम्, ङि, इत्येतेषु अतिस्त्रीशब्दस्य इयङ्नेत्येतन् श्लोकेन

“गुणनाभावौत्त्वनुङ्भि परत्वात्पुसि बाध्यते ।

क्लीवे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयडित्यवधार्यताम् ॥”

‘जसि च’ (सू २४१) । अतिस्त्रय । हे अतिस्त्रे । हे अतिस्त्रियौ । हे अतिस्त्रय । ‘वाम्शसोः’ (सू ३०२) । अतिस्त्रियम्—अतिस्त्रिम् । अतिस्त्रियौ । अतिस्त्रिय—अतिस्त्रीन् । अतिस्त्रिणा । ‘घेडिति’ (सू २४५) । अतिस्त्रये । अतिस्त्रे । अतिस्त्रे । अतिस्त्रियो । अतिस्त्रीणाम् । ‘अच्च घे’ (सू २४७) अतिस्त्रौ । अतिस्त्रियो ।

“ओस्यौकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया ।

इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रिया. पुंस्युपसर्जने ॥”

क्लीवे तु नुम् । अतिस्त्रि । अतिस्त्रिणी । अतिस्त्रिणि । अतिस्त्रिणा । अतिस्त्रिणे । डेप्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्भावात्पक्षे प्राग्वदूपम् । अतिस्त्रये—अतिस्त्रिणे ।

मङ्गुळाति । गुणनाभावेत्यादिना ॥ पुसि गुणनाभावौत्त्वनुङ्भि, क्लीवे नुमा च परत्वात् स्त्रीशब्दस्य इयङ् बाध्यते, इत्यवधार्यतामित्यन्वय । जसि चेति ॥ घेडितीति गुण । ‘आडो नाऽस्त्रियाम्’ इति नात्वम्, ‘अच्च घे’ इत्यौत्त्वम्, ‘ह्रस्वनद्याप’ इति नुद्, ‘इकोऽचि विभक्तौ’ इति नुम्, एतेषामियङपेक्षया परत्वादित्यर्थ । ‘जसि च’ इत्यनन्तरम् इति गुण इति शेष । अतिस्त्रयः इति ॥ इयङ् बाधित्वा गुणे अयादेशे रूपम् । हे अतिस्त्रे इति ॥ ‘ह्रस्वस्य गुण’ इति गुणे ‘एङ् ह्रस्वात्’ इति सम्बुद्धिलोप । ‘वाम्शसो’ इत्यनन्तर इयङ्गिकल्प इति शेष । अतिस्त्रियमिति ॥ अमि इयङ्पक्षे रूपम् । अतिस्त्रिमिति ॥ इयङ्भावपक्षे ‘अमि पूर्व’ । अतिस्त्रिय. इति ॥ ‘वाम्शसो’ इति इयङ् । अतिस्त्रीनिति ॥ इयङ्भावे पूर्वसवर्णदीर्घे ‘तस्माच्छस’ इति नत्वम् । टा अतिस्त्रिणा । इयङ् बाधित्वा परत्वात् ‘आडो नाऽस्त्रियाम्’ इति नात्वम् । भ्यामादिष्वविकृतम् । डे अतिस्त्रये । इयङ् बाधित्वा परत्वात् ‘घेडिति’ इति गुणे अयादेशः । डसिङ्सो अतिस्त्रे । परत्वात् ‘घेडिति’ इति गुणे ‘डसिङ्सोश्च’ इति पूर्वरूपम् । अतिस्त्रियो इयङ् । आमि इयङ् बाधित्वा परत्वान्नुटि नामीति दीर्घे णत्वम् । अतिस्त्रीणाम् । इयङ् बाधित्वा परत्वात् ‘अच्च घे’ अतिस्त्रौ । अतिस्त्रियो । अतिस्त्रिषु । अथ पुसि पूर्वश्लोकसिद्धमेवार्थं बालबोधाय लघुतरोपायेन सगृह्णाति । ओस्यौकारे चेत्यादिना ॥ उपसर्जनत्वदशाया पुसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य अचि य. इयादेशं स्त्रिया इति सूत्रविहितं स. ओसि षष्ठीसप्तमीद्विवचने, औकारे च प्रथमाद्वितीयाद्विवचने च नित्यं स्यात् । अम्शसोस्तु विभाषया विकल्पेन स्यात् । उक्तचतुर्भ्योऽन्यत्र तु अचि सर्वत्र इयादेशो न स्यादिति योजना । क्लीवे तु नुमिति ॥ इयङ् बाधते इति शेष । अतिस्त्रि इति ॥ स्त्रियमतिक्रान्तं कुलम् अतिस्त्रि । ‘स्वमोर्नपुसकात्’ इति सुलुक् । अतिस्त्रिणी इति ॥ अतिस्त्रि औ इति स्थिते ‘नपुसकाच्च’ इत्यौङ्देशीभावः । इयङ् बाधित्वा परत्वात्

अतिस्त्रे—अतिस्त्रिण । अतिस्त्रे—अतिस्त्रिण । अतिस्त्रियो—अतिस्त्रिणो ।
 इत्यादि । स्त्रिया तु प्रायेण पुंवत् । शसि अतिस्त्री । अतिस्त्रिया ।
 ‘डिति ह्रस्वश्च’ (सू २९६) इति ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्प । ‘अस्त्री’
 इति तु इयडुवड्स्थानावित्यस्यैव पर्युदास, तत्सम्बद्धस्यैवानुवृत्ते दीर्घस्याय
 निषेध, न तु ह्रस्वस्य । अतिस्त्रियै—अतिस्त्रये । अतिस्त्रिया—अतिस्त्रे ।

‘इकोऽचि विभक्तौ’ इति नुम् । असर्वनामस्थानत्वान्न दीर्घ । णत्वम् । अतिस्त्रीणीति ॥
 ‘जशसोशि’ इति इयड ‘जसि च’ इति गुणञ्च बाधित्वा नुम् । ‘शि सर्वनामस्थानम्’ इति
 सर्वनामस्थानत्वात् दीर्घ । णत्वम् । टा अतिस्त्रिणा । इयड नुम् च बाधित्वा नाभाव । डे
 प्रभृतावजादाविति ॥ डे, डसि, डस्, आम्, डि, ओस इत्येतेषु ‘तृतीयादिषु भाषित’
 इति पुवद्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात् पुवद्भावपक्षे पुल्लिङ्गातिस्त्रिशब्दवद्रूपम् । पुवत्त्वाभावपक्षे
 नुमि वारिवद्रूपमित्यर्थ । टाया तु पुवत्त्वे तदभावे च नात्वनुम्भ्या रूपे विशेषाभावात्
 डेप्रभृतावित्युक्तम् । अतिस्त्रये इति ॥ पुवत्त्वे ‘घेडिति’ इति गुण । अयादेश ।
 अतिस्त्रिणे इति ॥ पुवत्त्वाभावे नुमि रूपम् । इहोभयत्रापि गुणेन नुमा च इयड् बाध्यते ।
 अतिस्त्रेरिति ॥ डसिडसो पुवत्त्वपक्षे ‘घेडिति’ इति गुणे ‘डसिडसोश्च’ इति पूर्वरूपम् ।
 अतिस्त्रिणः इति ॥ डसिडसो पुवत्त्वाभावपक्षे नुमि रूपम् । इहायुभयत्र गुण-
 नुम्भ्यामियड् बाध्यते । अतिस्त्रियोः—अतिस्त्रिणोः इति ॥ पुवत्त्वाभावे नुम् । पुवत्त्वे
 इयड् । इत्यादीति ॥ आमि पुवत्त्वे तदभावे च इयड् बाधित्वा नुडेव, ननु नुम् ।
 ‘नुमचिर’ इति वचनात् ‘नामि’ इति दीर्घ । अतिस्त्रीणाम् । अतिस्त्री । अतिस्त्रिणि ।
 अतिस्त्रियो । अतिस्त्रिणो । तदेवमुपसर्जनस्त्रीशब्दस्य पुन्रुपसकविषये रूपाणि प्रदर्श्य
 प्रकृतमनुसरति । स्त्रियान्त्विति ॥ स्त्रियमतिक्रान्तेति विग्रहे ‘अत्यादय’ इति समासे
 ‘गोस्त्रियो’ इति ह्रस्वत्वे सति अतिस्त्रिशब्द । तस्य प्रायेण उदाहृतपुल्लिङ्गातिस्त्रिशब्द-
 वद्रूपाणीत्यर्थ । शसि अतिस्त्रीरिति ॥ ‘वाम्शसो’ इति इयडभावे पूर्वसवर्णदीर्घे सत्य-
 पि स्त्रीलिङ्गत्वात् ‘तस्माच्छस’ इति नत्व नेति भाव । अतिस्त्रियेति ॥ स्त्रीलिङ्गत्वान्ना-
 त्वाभावे इयड् । ह्रस्वान्तत्वेति ॥ ‘डिति ह्रस्वश्च’ इत्यत्र इयडुवड्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ
 नित्यस्त्रीलिङ्गादीद्वौ नदीसज्ञौ वा स्त, इति प्रथम वाक्यम् । ह्रस्वाविर्णोवर्णौ स्त्रिया नदीसज्ञौ
 वा स्त, इति द्वितीय वाक्यम् । तत्र द्वितीयवाक्यात् अतिस्त्रिशब्दस्य डित्सु नदीत्वविकल्प
 इत्यर्थः । ननु ‘नेयडुवड्स्थानावस्त्री’ इत्यत अस्त्रीत्यस्यानुवृत्ते कथमिह नदीत्वविकल्प
 इत्यत आह । अस्त्री इति त्विति ॥ इयडुवड्स्थानावित्यादिप्रथमवाक्यविहितनदीत्वस्यैवा-
 स्त्रीति पर्युदास, ननु ह्रस्वावित्यादिद्वितीयवाक्यविहितनदीत्वस्यापीत्यर्थः । कुत इत्यत आह ।
 तत्सम्बद्धस्यैवानुवृत्तेरिति ॥ नेयडुवड्स्थानावित्यत अस्त्रीत्यस्यानुवृत्तिर्वक्तव्या ।
 ततश्च इयडुवड्स्थानाविति यत्रान्वेति, तत्रैव तत्सम्बद्धस्य अस्त्रीत्यस्यानुवृत्तिरुचिता ।
 एवञ्च ह्रस्वादिवाक्ये इयडुवड्स्थानावित्यस्य अनुवृत्त्यभावात् अस्त्रीत्यस्यापि तत्र नानुवृत्तिरिति
 भाव । अतिस्त्रियै इति ॥ नदीत्वपक्षे आट् वृद्धि । अतिस्त्रये इति ॥ नदीत्वाभावे

अतिस्त्रिया.—अतिस्त्रे । अतिस्त्रीणाम् । अतिस्त्रियाम्—अतिस्त्रौ । श्री ।
श्रियौ । श्रिय ।

३०३ । नेयडुवड्स्थानावस्त्री । (१-४-४)

इयडुवडोः स्थितिर्योस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्त, न तु स्त्री । हे
श्री । श्रियम्, श्रियौ, श्रिय । श्रियै--श्रिये । श्रिया--श्रिय ।

३०४ । वामि । (१-४-५)

इयडुवड्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्त, न तु स्त्री ।
श्रीणाम्—श्रियाम् । श्रियाम्—श्रियि । 'प्रधी' शब्दस्य तु वृत्तिकारादीना मते,

धित्वात् 'धेडिति' इति गुणे अयादेश । अतिस्त्रियाः—अतिस्त्रेरिति ॥ नदीत्वे आद् ।
तदभावे गुण । 'डसिडसोश्च' इति पूर्वरूपम् । अतिस्त्रियामिति ॥ नदीत्वपक्षे डेराम्, आद् ।
अतिस्त्राविति ॥ नदीत्वाभावपक्षे 'अच्च धे' । श्रीरिति ॥ श्रयन्त्येतामिति श्री ।
'क्विच्चिप्रच्छयातस्तुफटपुनुश्रीणा दीर्घोऽमम्प्रसारणञ्च' इति क्तिप्, प्रकृतेर्दीर्घश्च । श्रीशब्दात्
सु । अड्यन्तत्वात् सुलोप । श्रियौ, श्रिय- इति ॥ 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घ-
निषेधे 'इको यणचि' इति यणि प्राप्ते धात्ववयवेवर्णान्तत्वात् 'अचि श्नुधातु' इतीयङ् ।
एकाच्त्वात् सयोगपूर्वकत्वाच्च यण् न । 'यू स्रयाख्यौ' इति नदीत्वात् 'अम्बार्थ' इति ह्रस्वे
प्राप्ते । नेयडुवड् ॥ 'यू स्रयाख्यौ नदी' इत्यतो यू नदात्यनुवर्तते । स्थानशब्दो भावे
ल्युङन्त । इयडुवडोः स्थान स्थितिर्योरिति बहुव्रीहौ । इयडुवड्योग्याविति यावत् ।
तदाह । इयडुवडेरित्यादिना ॥ हे श्रीरिति ॥ अजादावियङ्योग्यत्वात् नदीत्व-
निषेधात् 'अम्बार्थनद्यो' इति ह्रस्वो नेति भाव । श्रियमिति ॥ अमि पूर्वरूप बाधित्वा इयङ् ।
श्रियौ, श्रियः इति ॥ औद्शसो पूर्ववत् । टा श्रिया । श्रियै इति ॥ 'डिति ह्रस्वश्च'
इति डिति नदीत्वपक्षे आद्, वृद्धि । श्रिये इति ॥ नदीत्वाभावे इयङ् । श्रियाः इति ॥
डसिडसो नदीत्वे आद्, वृद्धि । श्रियः इति ॥ नदीत्वाभावपक्षे इयङेव । डित्त्वाभावात् आमि
'डिति ह्रस्वश्च' इति अप्राप्ते । वामि ॥ यू स्रयाख्यौ नदीत्यनुवर्तते । 'नेयडुवड्स्थानावस्त्री' इति
नञ्वर्जमनुवर्तते । वा आमीति छेद । आमि नदीकार्याभावात् । तदाह । इयडुवड्स्थाना-
वित्यादिना । श्रीणामिति ॥ नदीत्वपक्षे 'ह्रस्वनद्याप' इति नुट् । श्रियामिति ॥ नदी-
त्वाभावे इयङ् । श्रियाम्—श्रियीति ॥ नदीत्वे डेराम्, आद्, इयङ् । नुट् तु न । आटा नुट्
बाध्यते इत्युक्तत्वात् । नदीत्वाभावे तु इयङेव । श्रियो । श्रीषु । प्रधीशब्दस्य त्विति ॥
प्रध्यायतीत्यर्थे 'ध्यायतेस्सम्प्रसारण च' इति क्तिपि यकारस्य सम्प्रसारणे इकारे 'सम्प्रसार-
णाच्च' इति पूर्वरूपे 'हल' इति दीर्घे निष्पन्नस्य प्रधीशब्दस्य वृत्तिकारहरदत्तादिमते लक्ष्मीव-
द्रूपाणि । तत्र 'एरनेकाच' इति यणा इयङो बाधितत्वेन इयङ्स्थानत्वाभावात् 'नेयडुवड्स्थानौ'

लक्ष्मीवद्रूपम् । ‘पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वम्’ इति स्वीकारात् । ‘लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं तत्’ इति कैयटमते तु पुंवद्रूपम् । ‘प्रकृष्टा धी’ इति विग्रहे तु ‘लक्ष्मी’ वत् । अमि शसि च ‘प्रध्यम्’ ‘प्रध्यः’ इति विशेषः । सुष्ठु धीर्यस्या, सुष्ठु ध्यायति वेति विग्रहे तु वृत्तिकारमते सुधी ‘श्री’ वत् । मतान्तरे तु पुवन् । ‘सुष्ठु धी’ इति विग्रहे तु ‘श्री’ वदेव ।

इति नदीत्वनिषेधाभावात् ‘यू छयाख्यौ’ इति नित्यनदीत्वे सति ‘अम्बार्थ’ इत्यादिनदी कार्यप्रवृत्तेरिति भावः । तत्र अमि शसि च पूर्वरूप पूर्वसवर्णदीर्घञ् बाधित्वा यणेवेति विशेषः । ननु प्रध्यायते क्विपि निष्पन्नस्य प्रधीशब्दस्य प्रकर्षेण भ्यातृत्वप्रवृत्तिनिमित्तकस्य लिङ्गत्रयसाधारणत्वात् नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाभावात् नदीत्वाभावात् कथं नदीकार्याणीत्यत आह ।

पदान्तरं विनापीति ॥ पदान्तरसमभिव्याहाराभावेऽपि यश्शब्द स्त्रीलिङ्गत्वबोधकः स नित्यस्त्रीलिङ्ग इति विवक्षितः । अत एव ब्राह्मण्या आधीशब्दस्य आध्यै इति रूपमास्थित भाष्ये । स्त्रियामेव यो वर्तते स एव नित्यस्त्रीलिङ्ग इत्यभ्युपगमे तु तदसङ्गति स्पष्टैव । प्रधीशब्दस्य क्रियाशब्दतया त्रिलिङ्गत्वात् । अतः पदान्तरं विनापि स्त्रिया वर्तमानत्वमेव नित्यस्त्रीत्वम् । इदं तु प्रधीशब्दस्य सम्भवत्येव । प्रकर्षेण भ्यातृत्व निमित्तीकृत्य स्त्रिया वृत्तिसम्भवात् । परन्तु प्रधीरित्युक्ते पुस स्त्रियाश्च प्रतीतिप्रसक्तौ अन्यतरव्यवच्छेदाध, ब्राह्मण, ब्राह्मणी, इत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारापेक्षा । नैतावतास्य पदान्तरसमभिव्याहाराभावे स्त्रिया वृत्तिरपैति । अतः प्रधीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् नदीकार्यन्निर्बाधमिति भावः । **लिङ्गान्तरेति ॥**

“स्त्रीलिङ्गान्यलिङ्गानभिधायकत्वमेव नित्यस्त्रीत्वम्” इति कैयटमतम् । “स्त्रीविषयावेव यौ यू तयोरेव नदीसङ्गा” इति ‘यू छयाख्यौ’ इत्यत्र भाष्यादिति तदाशयः । **पुंवद्रूपमिति ॥**

उदाहृतप्रधीशब्दस्य त्रिलिङ्गतया नित्यस्त्रीत्वाभावात् पुसीव स्त्रियामपि अनदीत्वादिति भावः । **प्रकृष्टेति ॥** प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे प्रादिसमासे प्रधीशब्दस्य मतद्वयरीत्यापि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् लक्ष्मीवद्रूपमित्यर्थः । **अमि शसि चेति ॥** प्रध्यायतीति, प्रकृष्टा धीरिति च विग्रहे प्रधीशब्दात् अमि शसि च पूर्वरूप पूर्वसवर्णदीर्घञ् बाधित्वा ‘एरनेकाच’ इति यण् इत्येतावान् विशेषो लक्ष्मीशब्दापेक्षयेत्यर्थः । कैयटमते ब्राह्मण्या ‘आध्यै’ इति भाष्यप्रयोगस्तु बहुव्रीह्याभिप्रायेण नेयः । अत एव भाष्यात् ‘नयृतश्च’ इति कप् नेत्याहुः । सुष्ठु धीर्यस्या इति सुष्ठु धीरिति उभयविधविग्रहेऽपि पदान्तरं विना स्त्रिया वर्तमानत्व नित्यस्त्रीत्वमिति वृत्तिकारादिमते सुधीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेन ‘नेयडुवड्स्थानावस्त्री’ इति नदीत्वनिषेधात् ‘डिति ह्रस्वश्च’ इति ‘वामि’ इति च श्रीशब्दवद्रूपाणि प्रत्येतव्यानि । ‘न भुसुधियो’ इति यण्निषेधे इयङ् एव प्रवृत्तेरिति भावः । **मतान्तरे तु पुंवदिति ॥** लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति कैयटमते तु त्रिलिङ्गतया नदीत्वाभावात् पुंवदेव रूपमित्यर्थः । ननु सुधीशब्दे बहुव्रीहिप्रवृत्ते प्राक् धीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् ‘प्रथमलिङ्गग्रहणं च’ इति नदीत्व दुर्बारमिति चेत्, सत्यम् । यस्य वृत्ते प्राक् नदीत्व दृष्टं तस्य उपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वमिति दिश्यते । इह च वृत्ते प्राक् धीशब्दस्य केवलस्य एकाच्चाद्यणभावे इयङ्योग्यतया ‘नेयडुवड्स्थानौ’ इति नदीत्व-

‘ग्रामणीः’ पुंवत् । ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुंभर्मतया पदान्तर विनापि स्त्रिया-
मप्रवृत्तेः । एव खलपवनदेरपि पुधर्मत्वमौत्सर्गिक बोध्यम् ।

इति ईदन्ता ।

॥ अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गे उदन्तप्रकरणम् ॥

‘धेनुः’ ‘मति’ वत् ।

३०५ । स्त्रियां च । (७-१-९६)

स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवदृपं लभते ।

३०६ । ऋन्नेभ्यो ङीप् । (४-१-५)

ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रिया ङीप् स्यात् । क्रोष्टी । क्रोष्ट्र्यौ । क्रोष्ट्र्यः ।

इत्युदन्ता ।

निषेधात् वृत्तावपि न तदतिदेश इत्यास्ता तावत् । सुष्ठु धीरिति विग्रहे तु श्रीवदेवेति ॥
मतद्वयेऽपि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वादिति भावः । ग्रामणीः पुंवदिति ॥ स्त्रियामिति शेषः । ननु
ग्राम नयति नियमयतीति ग्रामणीशब्दस्य प्रधीशब्दवत् पदान्तर विनापि स्त्रिया वर्तमान
त्वात् नित्यस्त्रीलिङ्गत्वान्नदीकार्यसत्त्वात् पुंवदिति कथमित्यत आह । ग्रामनयनस्येति ॥
ग्रामनयनस्य लोके उत्सर्गत सामान्यतः पुधर्मतया पुरुषकर्तव्यतया ब्राह्मणीत्यादिपदान्तरस-
मभिव्याहार विना स्त्रीलिङ्गाप्रतीते वृत्तिकारादिमतेऽपि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाभावावदात्व नैत्यर्थः ।
एवमिति ॥ खलपवनकटप्रवणादिक्रियाणामपि पुरुषकर्तव्यत्व औत्सर्गिक सामान्यतस्सिद्धम् ।
अतः खलपू कटपू इत्यादिशब्दानामपि स्त्रिया वृत्तिकारादिमतेऽपि नित्यस्त्रीत्व न । अतः
पुंवदेव रूपमित्यर्थः ।

इति ईदन्ता ।

अथ उदन्ता निरूप्यन्ते ॥ धेनुर्मतिवदिति ॥ उकारस्य ओकारो गुण
अवादेश इत्यादिविशेषस्तु सुगम इति भावः । अथ क्रोष्टुशब्दस्य स्त्रिया विशेषमाह ।
स्त्रियाञ्च ॥ ‘तृज्वत्क्रोष्टु’ इत्यनुवर्तते । रूपातिदेशोऽयमित्युक्तम् । तदाह । स्त्रीवाची-
त्यादिना ॥ तथाच स्त्रियामुदन्तः क्रोष्टुशब्दो नास्त्येव । किन्तु क्रोष्टु इति ऋदन्त एवेति
फलितम् । ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥ ऋतश्च नाश्चेति द्वन्द्वः । स्त्रियामित्यधिकृतम् । ‘ङ्याप्रातिपदि-
कात्’ इत्यतः प्रातिपदिकग्रहणमनुवृत्तम् ऋन्नकारैर्विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह । ऋद-
न्तेभ्य इत्यादिना ॥ ङपावितौ । क्रोष्टु ई इति स्थिते यणि क्रोष्टीशब्दात् सुबुत्पत्तिः । गौरी-
वद्रूपाणीत्याह । क्रोष्टी इत्यादि ॥

इत्युदन्ताः ।

॥ अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गे ऊदन्तप्रकरणम् ॥

‘वधू’ ‘गौरीवन्’ । ‘भ्रू’ ‘श्री’ वन् । हे सुभ्रू । कथं तर्हि ‘हा-
पित’ कासि हे सुभ्रु’ इति भट्टि । प्रमाद एवायमिति बहव । ‘खलपू’
पुवत् । पुनर्भू । ‘दृन्कर—’ (वा ४११८) इति यणा उवडो बाधनात्
‘नेयडुवड्—’ (सू ३०३) इति निषेधो न । हे पुनर्भु । पुनर्भवम् ।
पुनर्भवौ । पुनर्भव ।

३०७ । एकाजुत्तरपदे णः । (८-४-१२)

एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन्समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदि-
कान्तनुम्बिभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्व स्यात् । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धे

अथ ऊदन्ता निरूप्यन्ते ॥ वधूगौरीवदिति ॥ ‘वहो धश्च’ इत्युप्रत्ययः ।
हस्य धश्च । धात्ववयवोवर्णाभावात् नोवड्, ऊकारस्य यण् वकार इत्यादिविशेषस्तु सुगम इति
भावः । भ्रू. श्रीवदिति ॥ ‘भ्रमेश्च ड्’ इति ड्प्रत्ययान्तोऽयम् । ‘अचि श्नुधातुभ्रुवाम्’
इत्युवड् इत्यादिविशेषस्तु सुगम इति भावः । सु शोभना भ्रूर्यस्यास्ता सुभ्रू । अस्त्रीप्रत्यया-
न्तत्वात् ‘गोस्त्रियो’ इति द्वस्वो न भवति । ‘नेयडुवड्स्थानावस्त्री’ इति भ्रूशब्दस्य
तदन्तस्य च निषेधात् नदीत्वम् । ततश्च ‘अम्बार्थ’ इत्यादि नदीकार्यं नेत्यभिप्रेत्य आह । हे सु-
भ्रूरिति । कथं तर्हीति ॥ यदि सुभ्रूशब्दे नदीकार्यं न स्यात् तर्हि तदा “हापित कासि हे
सुभ्रु” इति कथं भट्टिराहेत्यर्थः । रावणेन सीतापहारोत्तरं रामविलापोऽयम् । हे सुभ्रु त्वया अहं
हापितोऽस्मि विधिनेत्यर्थः । हापित इत्यस्य त्याजित इत्यर्थः । प्रमादः इति ॥ ‘अम्बार्थ’ इति
द्वस्वस्य करणादिति भावः । बहवः इति ॥ कतिपये सामान्ये नपुसकत्वमाश्रित्य कथञ्चित्
समादधु । खलपूः पुवदिति ॥ खलपवनस्य उत्सर्गतं पुधर्मतया पदान्तरं विना स्त्रिया
वर्तमानत्वाभावेन नित्यस्त्रीत्वाभावात् नदीत्वं नेति भावः । पुनर्भूरिति ॥ “पुनर्भूदिधिषूरूढा”
इत्यमरः । तस्य ‘नेयडुवड्’ इति निषेधमाशङ्क्य आह । दृन्करेतीति ॥ अम्भसो पूर्वरूप
पूर्वसवर्णदीर्घश्च बाधित्वा ‘दृन्कर’ इति यणिति मत्वा आह । पुनर्भवम्, पुनर्भवाविति ॥
पुनर्भवै । पुनर्भवा । नयन्तत्वात् नुटि दीर्घे पुनर्भू नामिति स्थिते रेफान्नकारस्य भिन्नपदस्थत्वात्
‘अदकुप्वाड्’ इत्यप्राप्ते । एकाजुत्तरपदे णः ॥ समासस्य चरमावयवे रूढेन उत्तरपदशब्देन
समास इति लभ्यते । एकं अच् यस्मिन् तत् एकाच्, तत् उत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपदः ।
तस्मिन् समासे इति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । ‘रषाभ्या नो ण’ इत्यनुवर्तते । ‘पूर्वपदात्
सज्ञायाम्’ इत्यतः पूर्वपदादित्यनुवर्तते । पूर्वपदं यस्य तत् पूर्वपदम् । एकत्वमविवक्षितम् ।
पूर्वपदस्थाभ्यामिति लभ्यते । ‘प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च’ इत्यनुवर्तते । विद्यमानस्येति
शेषः । तदाह । एकाजुत्तरपदमित्यादिना ॥ नन्विह णकारग्रहणं व्यर्थम् । ‘रषाभ्या नो

पुनर्णग्रहणं स्पष्टार्थम् । यण बाधित्वा परत्वान्नुट् । पूनर्भूणाम् । वर्षाभू । भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् हे वर्षाभू. कैयटमते । मतान्तरे तु हे वर्षाभु । ‘भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दुर्दुरे पुमान्’ इति यादव । ‘वर्षाभ्वश्च’ (सू २८२) । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्व । ‘स्वयम्भू’ पुंवत् ।

इत्युदन्ता ।

॥ अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गे ऋदन्तप्रकरणम् ॥

३०८ । न षट्सस्त्रादिभ्यः । (४-१-१०)

षट्सङ्गकेभ्य स्वस्त्रादिभ्यश्च ङीष्ठापौ न स्त ।

ण’ इत्यत एव तदनुवृत्तिसिद्धे । नच ‘प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च’ इति विकल्पनिवृत्त्यर्थं पुनर्णग्रहणमिति वाच्यम् । आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वसिद्धेरित्यत आह । आरम्भेति ॥ यण-मिति ॥ ‘टन्कर’ इति यणमित्यर्थः । पुनर्भूणामिति ॥ रेफस्य ‘हश्चि च’ इत्युत्पन्नु न । रोरेव तद्विधानात् । डेराम्, पुनर्भूणाम् । वर्षाभूशब्दे विशेषमाह । भेकेति ॥ ‘बह्वादिभ्यश्च’ इति ङीषो वैकटिपकत्वात् ङीषभावे वर्षाभूशब्दः । स च भेकजातौ द्विलिङ्गः । “भेक्या पुनर्नवाया स्त्री वर्षाभूर्दुर्दुरे पुमान्” इति यादव । दुर्दुरो भेकः । एवञ्च ‘लिङ्गान्तरानभिधायकत्वम्’ इति कैयटमते नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाभावात् नदीत्वाभावे सति ‘अम्बार्थ’ इति ह्रस्वाभावे सति हे वर्षाभूरिति रूपमित्यर्थः । मतान्तरे त्विति ॥ ‘पदान्तर विनापि स्त्रिया वर्तमानत्वम्’ इति वृत्तिकारादीनाम्नते तु वर्षाभूशब्दस्य जातिशब्दतया पदान्तर विनापि स्त्रिया वर्तमानतया नित्यस्त्रालिङ्गत्वान्नदीत्वे ‘अम्बार्थ’ इति ह्रस्वे सति हे वर्षाभु, इति रूपमित्यर्थः । ननु ‘शिली गण्डूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी डुलि’ इत्यमरकोशे वर्षाभूशब्दस्य भेकजातौ स्त्रीलिङ्गमात्वावगमात् कैयटमतेऽपि नित्यस्त्रीत्व कुतो न स्यादित्यत आह । भेक्यामिति ॥ यादवकोशानुसारात् अमरकोशे स्त्रीग्रहणमुपलक्षणमिति भावः । यद्वा अमरमतरीत्या कैयटमतेऽपि नित्यस्त्रीत्वमस्तु । अजादौ ‘एरनेकाच’ इति यण ‘न भूषुधियो’ इति निषेधे प्राप्ते ‘वर्षाभ्वश्च’ इति यण प्रतिप्रसव उक्तः । त स्मारमिति । वर्षाभ्वश्चेति ॥ स्वयम्भूः पुंवदिति ॥ स्वयम्भूशब्दस्य चतुरानने रूढत्वात् तस्य यौगिकस्य पदान्तर विना स्त्रियामवृत्ते न वृत्तिमते नित्यस्त्रीत्वम् । कैयटमते तु अनेकलिङ्गत्वात् न नित्यस्त्रीत्वमिति भावः ॥

इत्युदन्ता ।

अथ ऋदन्ता निरूप्यन्ते । ‘सावसेर्ऋन्’ इति सौ उपपदे अस्यधातो ऋन्प्रत्यये स्वसृशब्दः । भगिनीवाची । ‘ऋन्नेभ्य’ इति ङीप् प्राप्ते । न षट् ॥ षट् इत्यनेन षट्सङ्गका गृह्यन्ते इत्याह । षट्सङ्गकेभ्यः इति ॥ ङीष्ठापाविति ॥ ‘ऋन्नेभ्य’ इत्यतो ङीषिति,

“स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।
याता मातेति सप्तैते स्वस्त्रादय उदाहृता ॥”

‘अप्तृन्—’ (सू २७७) इति दीर्घः । स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः । माता
पितृवत् । शसि मातृ । इत्यृदन्ता ।

॥ अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गे ओदन्तप्रकरणम् ॥

‘द्यौः’ ‘गो’ वत् । इत्योदन्ताः ।

॥ अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गे ऐदन्तप्रकरणम् ॥

‘रा.’ पुंवत् । इत्यैदन्ताः ।

॥ अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गे औदन्तप्रकरणम् ॥

‘नौ’ ‘ग्लौ’ वत् । इत्यौदन्ताः ।

‘टावृचि’ इत्यतष्टाबिलस्य चानुवृत्तेरिति भावः । स्वस्त्रादीन् पठति । स्वसा तिस्रः इत्यादिना ॥
अत्र तिस्र, चतसृ, इत्यनयो पाठो न कर्तव्यः । ‘न तिसृचतसृ’ इति नामि दीर्घनिषेधादेव
लिङ्गात् ङीबभावसिद्धेरिति ‘कृन्मेजन्त’ इति सूत्रे कैयटः । न नन्दतीति ननान्दा । ‘नङि
च नन्दे’ इति ऋन्, वृद्धिश्च । “ननान्दा तु स्वसा पत्युः” इत्यमरः । दोग्धीति दुहिता ।
‘नप्तृ, नेष्टृ, त्वष्टृ, होतृ, पोतृ, भ्रातृ, जामातृ, मातृ, पितृ, दुहितृ’ इति दुहेस्तृच् । इद् गु-
णाभावश्च निपातितः । मान्यते पूज्यते इति माता । मान पूजायाम् । तृचि नलोपश्च । यतते
इति याता । ‘यतेवृद्धिश्च’ इति ऋन्, उपधावृद्धिश्च, “भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरस्स्यु परस्परम्”
इत्यमरः । अप्तृन्नितीति ॥ स्वसृशब्दात् सु, ‘ऋदुशनस्’ इत्यनङ्, तृप्रत्ययान्तत्वाभावेऽपि
‘अप्तृन्’ इति सूत्रे स्वसृप्रहणात् दीर्घ इति भावः । माता पितृवदिति ॥ ‘अप्तृन्’ इति सूत्रे
औणादिकतृन्तृजन्तेषु नप्त्रादीनामेव दीर्घनियमनादिति भावः ॥

इत्यृदन्ता ।

अथ ओदन्ता निरूप्यन्ते । द्यौर्गौवदिति ॥ ‘ओतो णित्’ इति णिद्वन्त्वाति-
देशात् ‘अचो ङिति’ इति वृद्धिः । “द्योदिबौ द्वे स्त्रियामभ्रम्” इत्यमरः ॥

इत्योदन्ता ।

अथ ऐदन्ता निरूप्यन्ते । राः पुंवदिति ॥ ‘रायो हलि’ इत्यात्वम् । ‘रा
स्त्रीत्येके’ इति क्षीरस्वाम्युक्ते स्त्रीलिङ्गोऽप्ययमिति भावः ॥

इत्यैदन्ता ।

अथ औदन्ता निरूप्यन्ते । नौर्ग्लौवदिति ॥ “स्त्रिया नौस्तरणिस्तरि” इत्यमरः ।

इत्यौदन्ता ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया

बालमनोरमाया अजन्तस्त्रीलिङ्गनिरूपण समाप्तम् ॥

। श्रीरस्तु ।

॥ अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गे अदन्तप्रकरणम् ॥

३०९ । अतोऽम् । (७-१-२४)

अतोऽङ्गात्कीवात्स्वमोरमस्यात् । अमि पूर्व । (सू १९४) । ज्ञानम् ।

‘एङ्हस्वात्—’ (सू १९३) इति हल्मात्रलोप । हे ज्ञान ।

अथाजन्तनपुसकलिङ्गा निरूप्यन्ते । ज्ञानशब्दात् सु ‘स्वमोर्नपुसकात्’ इति तस्य लुकि प्राप्ते । अतोऽम् ॥ अत इति पञ्चमी । अङ्गस्येत्यधिकृत पञ्चम्या विपरिणम्यते । अत इत्यनेन विशेष्यते । तदन्तविधि । ‘स्वमोर्नपुसकात्’ इत्यनुवर्तते । तदाह । अतोऽङ्गादिति ॥ अदन्तादङ्गादित्यर्थ । ज्ञानमिति ॥ सोरमि कृते अमि पूर्वरूपम् इति भाव । अमोऽम्बिधानन्तु ‘स्वमोर्नपुसकात्’ इति लुङ्निवृत्त्यर्थम् । ननु अत म् इत्येव छेदोऽस्तु । सोर्मकारादेशे ज्ञानमिति सिद्धे । अमि च ‘आदे परस्य’ इति अकारस्य मकारे अन्यस्य मकारस्य सयोगान्तलोपेनैव ज्ञानमिति सिद्धेरिति चेन्मैवम् । एव सति ज्ञानमित्यत्र ‘सुपि च’ इति दीर्घापत्ते । न च अदन्तसन्निपातमाश्रित्य प्रवृत्तस्य मादेशस्य तद्विधातकदीर्घनिमित्तत्व न सम्भवति । सन्निपातपरिभाषाविरोधादिति वाच्यम् । ‘सुपि च’ इति दीर्घे कर्तव्ये सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेरित्युक्तत्वादित्यलम् । हे ज्ञानेति ॥ हे ज्ञान स् इति स्थिते सोरमि कृते पूर्वरूपे ‘एङ्हस्वात्’ इति मकारलोपे हे ज्ञानेति रूपम् । ननु एङ्हस्वादित्यत्र सम्बुद्ध्याक्षिप्तस्य सम्बुद्धैवान्वय उचित । ततश्च एङन्ताद्भ्रस्वान्ताच्चाङ्गात् परा या सम्बुद्धि तदवयवस्य हलो लोप इति लभ्यते । ततश्च प्रकृते पूर्वरूपे कृते तस्य पूर्वान्तत्वाश्रयेण ज्ञान इत्यदन्तमङ्गम् । तत परा सम्बुद्धिर्नास्ति । मकारमात्रस्यासम्बुद्धित्वात् । सुस्थानिकस्याम एव सम्बुद्धित्वात् । अर्धविकारेण एकदेशविकृतन्यायानवताराच्च । न च पूर्वरूपात् प्राक् ‘एङ्हस्वात्’ इत्यस्य प्रवृत्ति किञ्च स्यादिति वाच्यम् । परत्वात् पूर्वरूपस्यैव पूर्वं प्रवृत्ते । न च पूर्वान्तत्वात् पूर्वरूपस्याज्ञान्तर्भावात् ज्ञान इत्यदन्तमङ्गम् । परादित्वाच्च अम् इत्यस्य सम्बुद्धित्वं चेत्याश्रित्य तदवयवहलो मकारमात्रस्य ‘एङ्हस्वान्’ इति लोपो निर्बाध इति वाच्यम् । ‘उभयत आश्रयेण नान्तादिवत्’ इति निषेधादित्यत्र आह । एङ्हस्वादिति हल्मात्रलोपः इति ॥ पूर्वरूपे कृते सम्बुद्धैर्मकारमात्र यत् परिशिष्ट तस्य ‘एङ्हस्वात्’ इति लोप इत्यर्थ । लक्ष्यानुरोधात् सम्बुद्ध्याक्षिप्तमङ्गम् सम्बुद्धौ नान्वेति । किन्तु सम्बुद्धवयवहृत्येवान्वेति । ततश्च एङन्तात् द्रस्वान्ताच्चाङ्गात् परो य सम्बुद्धवयवहल् तस्य लोप इति लभ्यते । प्रकृते च पूर्वरूपे कृतेऽपि द्रस्वान्तादङ्गात् परत्वम् सम्बुद्धवयवस्य मकारमात्रस्य अस्त्येवेति तस्य ‘एङ्ह-

३१० । नपुंसकाच्च । (७-१-१९)

क्लीबात्परस्यौड शी स्यात् भसंज्ञायाम् ।

३११ । यस्येति च । (६-४-१४८)

भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे । इत्यकारलोपे प्राप्ते ।
'औड' श्यां प्रतिषेधो वाच्यः ' (वा ४१८९) । ज्ञाने ।

३१२ । जश्शसोः शिः । (७-१-२०)

क्लीबादनयो शिः स्यात् ।

३१३ । शि सर्वनामस्थानम् । (१-१-४२)

'शि' इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात् ।

३१४ । नपुंसकस्य झलचः । (७-१-७२)

झलन्तभ्याजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ।
उपधादीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषः रामवत् । एवं धनवनफलादयः ।

स्वात्' इति लोपो निर्बाध इत्यन्यत्र विस्तरः । नपुंसकाच्च ॥ 'जसश्शी' इत्यतश्शीति 'औड आप' इत्यत औड इति चानुवर्तते । तदाह । क्लीवादिति ॥ औडित्यौकाराविभक्तेस्सज्ञेत्युक्तम् । ज्ञान ई इति स्थिते । यस्येति च ॥ यस्य ईतीति छेदः । इश्च अश्च तयोस्समाहारः य तस्य इवर्णस्य अवर्णस्य चेत्यर्थः । भस्येत्यधिकृतम् । 'लशक्ततद्धिते' इत्यतः तद्धित इत्यनुवर्तते । तदाह । भस्येत्यादिना ॥ इत्यकारलोपे प्राप्ते इति ॥ 'सुडनपुंसकस्य' इति पर्युदासेन शी-भावस्यासर्वनामस्थानतया तस्मिन् परतो भत्वादिति भावः । औडश्श्यामिति ॥ औड यश्शी आदेशः तस्मिन् परतः 'यस्येति च' इति लोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । श्यामिति निर्देशादेव नित्यस्त्रीत्व बोध्यम् । औड इति तु व्यर्थमेव । सर्वे इत्यादौ 'जसश्शी' इत्यस्य भाधिकारेणैव व्यावृत्तिसिद्धेः । ज्ञाने इति ॥ ज्ञान ई इति स्थिते आहुण इति भावः । जश्शसो-श्शिः ॥ 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यतो नपुंसकादित्यनुवर्तते । तदाह । क्लीवादिति ॥ ज्ञान शि इति स्थिते स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वात् 'लशक्ततद्धिते' इति शकार इत् । शि सर्वनामस्थानम् । उक्तसंज्ञमिति ॥ सर्वनामस्थानसंज्ञकमित्यर्थः । अनपुंसकस्येति पर्युदासात् शि इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वे अप्राप्ते वचनम् । नपुंसकस्य झलचः ॥ झलच् अच्चेति समाहारद्वन्द्वः । तेन च अङ्गस्येत्यधिकृतः विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'इदितो नुम्वातो' इत्यतः नुमित्यनुवर्तते । 'उगि-दचाम्' इत्यतस्सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तते । तदाह । झलन्तस्येत्यादिना ॥ मित्त्वादन्यादच परः । उपधादीर्घः इति ॥ ज्ञान न् ई इति स्थिते 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घ इत्यर्थः । पुनस्तद्वदिति ॥ अम्औट्शस्सु ज्ञानम् । ज्ञाने । ज्ञानानि । इति क्रमेण रूपाणीत्यर्थः ।

३१५ । अद्भुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । (७-१-२५)

एभ्य ङीबेभ्य स्वमोरद्वादेश स्यात् ।

३१६ । टेः । (६-४-१४३)

डिति परे भस्य टेल्लोप स्यात् । 'वाऽवसाने' (सू २०६) । कतरत्-कतरद् । कतरे । कतराणि । 'भस्य' इति किम् । पञ्चमः । टेर्लुप्तत्वात् 'प्रथमयो —' (सू १६४) इति पूर्वसवर्णदीर्घ 'एङ्हस्वात्—' (सू १९३) इति सम्बुद्धिलोपश्च न भवति । हे कतरत् । पुनस्तद्वत् । शेष पुंवत् । कतमत् । इतरत् । अन्यत् । अन्यतरत् । अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतममित्येव । 'एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्य' (वा ४२८७) । एकतरम् ।

शेषं रामवदिति ॥ शिष्यत इति शेषम् । कर्मणि घञ् । 'घजजवन्ता पुसि' इति तु प्राथिकमिति भावः । अद्भुतरादिभ्यः ॥ अद्भु उत्तरादिभ्य इति छेदः । दस्य घृत्वेन डकार इत्यस्य सयोगान्तलोपश्च आदेशस्वरूपावगतये न कृत इति कैयटः । इतर, इतम, अन्य, अन्यतर, इतर, इति उत्तरादयस्सर्वादिगणपठिता । अत्र इतरइतमौ प्रत्ययौ । अतस्तदन्तप्रहणम् । 'स्वमोर्नपुसकात्' इति सूत्रमनुवर्तते । तदाह । एभ्यः इत्यादिना ॥ डकार इत् । कतर अद् इति स्थिते । टेः ॥ अङ्गोपोऽन इत्यस्माङ्गोप इति 'ति विंशतेडिति' इत्यतः टितीति चानुवर्तते । भस्येत्यधिकृतम् । तदाह । डितीत्यादिना ॥ कतर अद् इत्यत्र रेफादकारस्य लोपः । चर्त्तविकल्पः स्मारयति । वावसाने इति ॥ ननु पररूपेण कतरदिति सिद्धे अद्भो डित्करणस्य किं प्रयोजनमित्यत आह । टेर्लुप्तत्वादिति ॥ टेर्लुप्तत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घो न भवतीत्यन्वयः । डित्त्वाभावे 'टे' इति लोपस्याप्राप्त्या पररूप बाधित्वा पूर्वसवर्णदीर्घः प्रसज्येत इति भावः । ननु पूर्वसवर्णदीर्घाभावाय डकार एवादेशः क्रियतामित्यत आह । एङ्हस्वादित्यादि ॥ सोर्दकारादेशे सति तस्य स्थानिवत्त्वेन सम्बुद्धित्वात् ह्रस्वान्तादङ्गात् परत्वाच्च लोपः प्रसज्येत । अद्वादेशे तु टिलोपे सति कतर इत्यङ्गम् । न तद्भ्रस्वान्तम् । यत्तु ह्रस्वान्तः कतर इति न तदङ्गम् । रेफादकारस्य प्रत्ययावयवत्वेन तदन्तस्य प्रत्ययपरकत्वाभावेन अङ्गत्वाभावात् । अतः णिलोपप्रवृत्तये अद्वादेशविधिरिति भावः । पुनस्तद्वदिति ॥ प्रथमावत् द्वितीयैत्यर्थः । शेषं पुंवदिति ॥ सर्ववदित्यर्थः । अन्यतमशब्दस्य त्विति ॥ तस्याव्युत्पन्नप्रातिपदिकत्वेन इतमप्रत्ययान्तत्वाभावेन तत्राद्वादेशो नेत्यर्थः । 'एकाच्च प्राचाम्' इति इतरजन्तादेकतरशब्दात् स्वमोरद्वादेशे प्राप्ते आह । एकतरादिति ॥ एकतरशब्दात् परयोः स्वमोरद्वादेशप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । अविद्यमाना जरा यस्य कुलखेति विग्रहे 'नजोऽस्त्यर्थानाम्' इति बहुव्रीहौ विद्यमानपदलोपे 'गोस्त्रियोः' इति

सोरमादेशे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरस् । अजरम् । अजरसी—अजरे । परत्वाज्जरसि कृते झलन्तत्वानुम् ।

३१७ । सान्त महतः संयोगस्य । (६-४-१०)

सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तखोपधाया दीर्घं स्यादसबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरासि—अजराणि । अमि लुकोऽपवादमम्भाव बाधित्वा परत्वाज्जरस् । तत सन्निपातपरिभाषया न लुक् । अजरसम्—अजरम् । ह्रस्वत्वे अजरशब्द । तस्य प्रक्रिया दर्शयति । सोरिति ॥ सोरमादेशे कृते अजरमित्यन्वय । जरसादेशमाशङ्क्य आह । सन्निपातेति ॥ अदन्तसन्निपाताश्रयस्य अम अदन्तत्वविधातकजरसादेश प्रति निमित्तत्वायोगादिति भाव । अजरसी इति ॥ 'नपुसकाच्च' इति शीभावे जरसादेशे रूपम् । अजरे इति ॥ जरसादेशाभावे रूपम् । जसि रूप दर्शयितुमाह । परत्वादिति ॥ अजर अस् इति स्थिते 'जश्शसोश्शि' इति शिभावात् परत्वाज्जरसि कृते ततश्शिभावे झलन्तत्वानुमित्यर्थ इति केचित् । तदेतत् 'जराया जरस्' इति सूत्रे अजरासीत्यत्र "नुम्जरसो प्राप्तयो विप्रतिषेधेन जरस्" इति भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् । शिभावात् पूर्वमेव परत्वात् जरस प्रवृत्तौ हि तदा जसस्सर्वनामस्थानत्वाभावेन नुम एवाप्रसक्ते तदसङ्गति स्पष्टैव । पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य जरस पूर्वमेव शिभावे तु तद्भाष्य सङ्गच्छते । एवञ्च जरस पूर्वमेव शिभावे कृते तस्य सर्वनामस्थानत्वात् तस्मिन् परे नुम्जरसो प्राप्तयो नुमपेक्षया परत्वात् जरस् । ततो झलन्तलक्षणो नुमित्येव व्याख्येयम् । यदि हि जरसादेशात् प्रागेव अजन्तलक्षणो नुम् स्यात् । तदा अजरन् ई इति स्थिते 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति न्यायेन जर इत्यस्य जरसि कृते अजरस् न् इति स्थिते सान्तसंयोगाभावात् 'सान्त महत' इति वक्ष्यमाणदीर्घो न स्यादित्यादि शब्देन्दुशेखरे निर्जरशब्दनिरूपणे अत्र च प्रपञ्चितम् । उभयथापि अजरन् स् इ इति स्थिते नान्तत्वाभावात् 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घे अप्राप्ते । सान्त महतः ॥ 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति नोपवाया इति चानुवर्तते । नेति लुप्तषष्ठीक पदम् । 'ढ्रलोपे पूर्वस्य' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । नकारस्य उपधाया दीर्घ इति लभ्यते । संयोगस्येव्यवयवषष्ठ्यन्त नकारे अन्वेति । सान्तेति षष्ठ्यन्त पृथक्पदम् । आर्षषष्ठ्या लुक् । सान्तस्येति लभ्यते । तच्च संयोगे अभेदेनान्वेति । सान्तो यस्संयोग इति । अत एव सामर्थ्यान्महच्छब्देन तस्यनसमास । महत इत्यप्यवयवषष्ठ्यन्तम् । तच्च नकारे अन्वेति । नदाह । सान्तसंयोगस्येत्यादिना ॥ अजरांसीति ॥ दीर्घे सति 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारः । अत्र उपधाया इति पूर्वत्वमात्रोपलक्षणम् । पारिभाषिकोपधात्वस्यासम्भवात् । अथ द्वितीयैकवचने रूप दर्शयितुमाह । अमि लुकः इति ॥ अजर अम् इति स्थिते 'स्वमोर्नपुसकात्' इति लुक् प्राप्त , त बाधित्वा तदपवाद 'अतोऽम्' इत्यम्भाव प्राप्त , त बाधित्वा 'विप्रतिषेधे परम्' इति परत्वाज्जरस् । अजरसमिति ॥ वस्तुस्थितिकथनमेतत् । ननु लुगपवादस्याम्भावस्य जरसादेशेन बाधितत्वात् 'अपवादे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य स्थिति' इति न्यायेन अमो लुक् कुतो न स्यादित्यत आह । ततः इति ॥ ततो न लुगित्यन्वय । जरसा-

अजरसी-अजरे । अजरासि-अजराणि । शेषं पुवत् । ‘पदन्न—’ (सू २२८) इति हृदयोदकास्याना हृद् उदन आसन् । हृन्दि । हृदा । हृद्भ्यामित्यादि । उदानि । उद्गा । उदभ्यामित्यादि । आसानि । आस्ना । आमभ्यामित्यादि । मासि । मांसा । मान्भ्यामित्यादि । वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहण प्रकारार्थमित्युक्तम् । अत एव भाष्ये ‘मांस्पचन्या उखाया ’ इत्युदाहृतम् । अयस्मयादित्वेन

देशानन्तर अमा लुङ् न भवतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह । सन्निपातेति ॥ अम्मन्निपात-माश्रित्य प्रवृत्तस्य जरस तत्कृत् निमित्तत्वाभावादिति भावः । शेषं पुवत् । अजरसा-अजरेण अजरसे-अजराय । अजरस-अजरात् । अजरस-अजरस्य । अजरसो-अजरयो । अजरसि-अजरे । हृदयोदकास्यशब्दा सुटि ज्ञानवत् । शसादौ विशेषमाह । पदन्निति ॥ हृन्दी-ति ॥ हृदयशब्दात् शसश्शिभावे हृदादेशे ‘नपुमरस्य झलच ’ इति ऋकारात् परतो नुमि ‘नश्चापदान्तस्य’ इत्यनुस्वारे तस्य परसवर्णे नकारे रूपम् । इत्यादीति ॥ हृदे । हृद । हृद । हृदो । हृदो । हृदाम् । हृदि । हृत्सु । हृदभावपक्षे ज्ञानवत् । उदकशब्दस्य सुटि ज्ञानवत् । शसादौ विशेषमाह । उदानीति ॥ शसश्शिभावे उदन्नादेशे ‘सर्वनामस्थाने च’ इति दीर्घः । ‘अल्लोपोऽन’ इति तु न । शस्सर्वनामस्थानत्वात् । उदनेति ॥ उदक आ इति स्थिते उदन्नादेशे अल्लोपः । उदभ्यामिति ॥ उदन्नादेश ‘न लोप प्रातिपदिकान्तस्य’ इति नलोपः । ‘स्वादि-ष्वसर्वनामस्थाने’ इति पदत्वात् । इत्यादीति ॥ उद्ग । उद्ग । उद्ग । उद्गो । उद्गो । उदनि-उद्गि । उदन्नभावपक्षे ज्ञानवत् । आस्यशब्दस्य सुटि ज्ञानवत् । शसादौ विशेषमाह । आसानी-त्यादि ॥ उदन्नादेशवद्ग्राणि । इत्यादीति ॥ आन्ने । आन्न । आन्न । आन्नो । आन्नो । आन्नि-आसनि । आससु । आसन्नभावपक्षे ज्ञानवत् । मांशशब्दोऽपि सुटि ज्ञानवत् । ‘मास-पृतनासानूनाम्’ इति शसादौ माम् आदेशः । अत्र नकारस्य ‘नश्चापदान्तस्य’ इति कृतानुस्वारस्य निर्देशः । अत एवाह । मान्भ्यामिति ॥ माम् आदेशे सकारस्य सयोगान्तलोपे सति निमित्तापायात् अनुस्वारनिवृत्तौ रूपम् । सयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्तलोपो न । अथ सुव्यपि हृदाद्यादेश साधयितुमाह । वस्तुतस्त्विति ॥ इत्युक्तमिति ॥ “ककुहोषणी” इति भाष्य-प्रयोगात् प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वं अजन्तपुल्लिङ्गाधिकारे स्वयमुक्तमित्यर्थः । ननु प्रभृति-ग्रहणस्य प्रकारार्थत्वेऽपि प्रत्ययत्वेन सादृश्यविवक्षाया प्रथमैकवचने हृत् इति प्रयोगोऽनुपपन्नः । सोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणस्याप्यभावात् तदनित्यत्वाश्रयणे च मानाभावादित्यत आह । अत एवेति । मांस्पचन्याः इति ॥ पच्यते अस्यामुखायामिति पचनी^१ । अधि-करणे ल्युट्, अनदेशः । टित्त्वात् डीप् । मासस्य पचनीति षष्ठीसमासः । अत्र डसो लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावे प्रत्ययपरत्वाभावात् मास् अदेशो न स्यात् । अतो हृदाद्या-देशविवौ ‘न लुमता’ इति निषेधस्यानित्यत्वमाश्रीयते इत्यर्थः । ननु मास्पचन्या इत्यत्र अन्तर्वर्तिनः डस लुप्तमाश्रित्य मास् इत्यस्यास्ति पदत्वम् । ‘सुप्तिडन्तम्’ इति पदसंज्ञाया प्रकृति-प्रत्ययवर्मत्वेन केवलाङ्गधर्मत्वाभावेन अत्र ‘न लुमता’ इति निषेधस्याप्रवृत्तेः । अन्यथा राजपुरुष इत्यत्र कथन्नलोपः । ततश्चात्र सकारस्य सयोगान्तलोपो दुर्वार इत्यत आह ।

भत्वात्संयोगान्तलोपो न । ‘पद्म—’ (सू २२८) इत्यत्र हि ‘छन्दसि’ इत्यनुवर्तितं वृत्तौ । तथापि ‘अपो भि’ (सू ४४२) इत्यत्र ‘मासश्छन्दसि’ (वा ४६३४) इति वार्तिके ‘छन्दोग्रहणसामर्थ्याल्लोकेऽपि क्वचित्’ इति कैय-
टोक्तरीत्या प्रयोगमनुमृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् ।

इत्यदन्तप्रकरणम् ।

॥ अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गे आदन्तप्रकरणम् ॥

श्रिय पाति श्रीपा ।

३१८ । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । (१-२-४७)

ह्रिबे प्रातिपदिकस्याजन्तस्य ह्रस्वः स्यात् । ‘श्रीपं’ ‘ज्ञान’वत् ।

भत्वात् संयोगान्तलोपो नेति ॥ ननु यजादिस्वादिप्रत्यये परे विधीयमानाया भस जाया केवलाङ्गधर्मत्वात् तत्र लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणनिषेधात् कथमिह भसज्ञेत्यत आह । अयस्मयादित्वेनेति ॥ मास् आदेशस्य अयस्मयादिगणपठितत्वात् ‘अयस्मयादीनि छन्दसि’ इति भत्वमित्यर्थः । शङ्कते । पद्मनित्यत्रेति ॥ ‘पद्म्’ इति सूत्रे ‘शिर्षन् छन्दसि’ इत्यतः छन्दसीत्यनुवृत्तिः वृत्तिग्रन्थे प्रदर्शितेत्यर्थः । ततश्च वैदिकप्रक्रियायामेव तदुपन्यासो युज्यत इत्याक्षेपः । परिहरति । तथापीति ॥ ‘पद्मो’ इति सूत्रे छन्दोग्रहणानुवृत्तावपि लोकेऽपि क्वचिदित्यन्वयः । कुतो लोकेऽपि प्रयोग इत्यत आह । अपो भीत्यादीति ॥ ‘अपो भि’ इति सूत्रं अपस्तकारस्स्यात् भादौ प्रत्यये परे इत्यर्थः । तत्रास्ति वार्तिकम् । ‘मासश्छन्दसि’ इति मास् इत्यस्य तकारस्स्यात् भादिप्रत्यये परे छन्दसि इति तदर्थः । ऋग्वेदे माद्भिश्शरद्भिरित्यादिमन्त्रमुदाहरणम् । यदि ‘पद्म्’ इति छन्दोमात्रविषयः स्यात् तदा मास् इत्यादेशस्य छन्दोमात्रविषयत्वादलौकिकत्वाच्च मासश्छन्दसीति सस्य तकारविधौ छन्दोग्रहणं व्यर्थं स्यात् । अतो लोकेऽपि क्वचिदिति कैयटोक्तरीत्या ‘पद्म्’ इत्यस्य लोकेऽपि प्रवृत्तिमनुसृत्य पदाद्यादेशः प्रयोक्तुं योग्या इत्यर्थः ॥

इत्यदन्ता ।

अथ आदन्ता निरूप्यन्ते । श्रियं पातीति ॥ श्रीपाशब्दो विश्वपाशब्दवत् । घञन्तः क्तिबन्तो वा । तस्य नपुंसकत्वे ह्रस्वविधानमाह । ह्रस्वो नपुंसके ॥ ह्रस्वश्रुत्या उपस्थितेन अच इत्यनेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात् तदन्तविधिरित्याह । ह्रिबे इत्यादिना ॥ नच कुले इति द्विवचने एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् अजन्तप्रातिपदिकत्वाद्भ्रस्वस्स्यादिति

श्रीपाय । अत्र सन्निपातपरिभाषया 'आतो धातो' (सू २४०) इत्याकारलोपो न ।

इत्यादन्ता ।

॥ अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गे इदन्तप्रकरणम् ॥

३१९ । स्वमोर्नपुंसकात् । (७-१-२३)

ह्रीबादङ्गात्परयो स्वमोर्लुक् स्यात् । वारि ।

वाच्यम् । 'अर्थवदधातु' इत्यतः प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्तौ पुनः प्रातिपदिकग्रहणेन अन्तवद्भावतः प्रातिपदिकत्वे ह्रस्वाभावबोधनात् । ज्ञानवदिति ॥ ह्रस्वविधानात् दीर्घान्तत्वप्रयुक्तो न कश्चिद्विशेष इति भावः । जश्शसोश्श श्रीपाणीति रूपम् । भिन्नपदस्थत्वेऽपि 'एकाजुत्तरपदेण' इति णत्वप्रवृत्ते । श्रीपेण इनादेशे गुणे तस्य पूर्वान्तत्वादुत्तरपदस्य एकाच्च्वात् स्यादेव णत्वम् । श्रीपायेति ॥ श्रीपाशब्दस्य 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वत्वे डेर्यादेशे 'सुपि च' इति दीर्घे रूपम् । सन्निपातपरिभाषा तु कष्टयेति निर्देशात् न प्रवर्तते इति प्रागुक्तम् । नन्वत्र ह्रस्वत्वे कृतेऽपि य इत्यस्य एकदेशविकृतन्यायेन धातुत्वानपायात् दीर्घे कृते आकारान्तत्वाच्च 'आतो धातो' इत्यालोपस्स्यात् । यादेशस्य स्वतो यकारादितया स्थानिवत्त्वेन स्वादिप्रत्ययतया च तस्मिन् परे भत्वस्यापि सत्त्वादित्यत आह । अत्र सन्निपातेति ॥ ननु उपजीव्यविधातकः प्राति उपजीवकनिमित्तः न भवतीति सन्निपातपरिभाषया लभ्यते । प्रकृते च अदन्तमुपजीव्य प्रवृत्तस्य यादेशस्य आलोपः प्राति कथनिमित्तत्वम् । यादेशस्य आकारमुपजीव्य प्रवृत्तत्वाभावेन आकारलोपः प्राति निमित्तत्वे बाधकाभावादिति चेन्मैवम् । यादेशस्तावत् ह्रस्वमवर्णमुपजीव्य प्रवर्तते । तद्विधावत इत्यनुवृत्ते । ततश्च ह्रस्वत्वमवर्णत्वञ्च समुदित यादेशस्य उपजीव्यम् । तत्र कष्टयेति निर्देशात् सन्निपातपरिभाषा बाधित्वा कृतेऽपि दीर्घे ह्रस्वत्वाश्च एव निवृत्तः । अवर्णत्वाशस्त्वनुवर्तित एव । तस्याप्यालोपेन निवृत्तौ उपजीव्यविधातस्स्यादेवेति भवेदेव सन्निपातपरिभाषाविरोधः । अतो न भवत्यालोप इति कौस्तुभे समाहितम् 'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र । वस्तुतस्तु 'आतो धातो' इत्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रतिपदोक्त एवाकारान्तधातुर्गृह्यते । इह तु पाधात्तोर्ह्रस्वत्वे तु पुनर्दीर्घे सति अवगम्यमानः पास्वरूपलक्षणिकमेवेति न तस्यात्र ग्रहणमित्यास्तान्तावत् ॥

इत्यादन्ता ।

अथ इदन्ताः निरूप्यन्ते ॥ अथ वारिशब्दप्रक्रिया दर्शयितुमाह । स्वमोर्नपुंसकात् ॥ 'षड्भ्यो लुक्' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते इत्याह । ह्रीबादित्यादिना ॥ वारीति ॥

३२० । इकोऽचि विभक्तौ । (७-१-७३)

इगन्तस्य ह्रीवस्य नुमागम स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि ।
 ‘न लुमता—’ (सू २६३) इति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे सम्बुद्धिनिभक्तौ
 गुण । हे वारे—हे वारि । ‘आडो ना—’ (सू २४४) । वारिणा । ‘घेडिति’
 (सू २४५) इति गुणे प्राप्ते ‘वृद्ध्यौत्त्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन’
 (वा ४३७३) वारिणे । वारिण । वारिणो ‘नुमचिर—’ (वा ४३७४)

सोरमश्च लुकि रूपम् । नच ‘आदे परस्य’ इति अम अकारस्यैवलुक् स्यात् । नतु मकारस्यापीति
 शङ्क्यम् । प्रत्ययस्य लोप एव हि लुगित्युच्यते । अम् इति समुदाय एवेह प्रत्यय । नतु
 तदेकदेशभूतमकारमात्रम् । अतो लुगमस्सर्वादेश एव भवति । इकोऽचि ॥ ‘इदितो नुम्
 वातो’ इत्यतो नुमित्यनुवर्तते । ‘नपुसकस्य झलच’ इत्यतो नपुसकस्येत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधि-
 कृतम् इका विशेष्यते तदन्तविधि । तदाह । इगन्तस्येत्यादिना ॥ अचि विभक्ता
 विति ॥ अजादौ विभक्तावित्यर्थः । ‘इकोऽचि मुपि’ इत्येव सुवचम् । विभक्तौ किम् । मधु
 मय तस्येद माधवम् । अणि परे नुमि लोपे माधुनमिति न भवति । वारिणी इति ॥
 वारि औ इति स्थिते शिभावे नुमि ‘अट्कुवाड्’ इति णत्वे रूपम् । वारीणि इति ॥
 जश्शसो शिभावे नुमि ‘मर्वनामस्थाने च’ इति दीर्घे णत्वे रूपम् । हे वारि सु इत्यत्र सोर्लुकि
 प्रक्रिया दर्शयति । पक्षे इति ॥ ‘ह्रस्वस्य गुण’ इति सम्बुद्धिनिमित्तको गुण कदा-
 चिद्भवतीत्यर्थः । नान्विह सम्बुद्धेर्लुका लुप्तत्वात् ‘न लुमता’ इति प्रत्ययलक्षणाभिधानात् कय गुण
 इत्यत आह । न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वादिति ॥ अत्र च ‘इकोऽचि वि-
 भक्तौ’ इत्यत्राज्ग्रहण ज्ञापकम् । हलादिषु न्यामादिषु सत्यपि नुमि ‘न लोप प्रातिपदिका-
 न्तस्य’ इति तस्य लोपसम्भवादचीति व्यर्थम् । न च सम्बुद्धिव्यावृत्त्यर्थः अज्ग्रहणम् ।
 तत्र नुमि सति ‘न डिसम्बुद्धौ’ इति निषेधे सति नकारश्रवणप्रसङ्गादिति वाच्यम् । सम्बु-
 द्धेर्लुका लुप्ततया प्रत्ययलक्षणाभावेन तत्र नुम प्राप्तेरेवाभावात् । ‘न लुमता’ इति निषेध-
 स्यानित्यत्वे तु सम्बुद्धौ प्रत्ययलक्षणेन प्राप्त नुम वारयितुमज्ग्रहणम् अर्थवदिति भवत्यज्ग्रहण
 ‘न लुमता’ इत्यस्यानित्यत्वे लिङ्गमित्याहुः । अत एव ‘इकोऽचि’ इति सूत्रे हे तपो इति
 ‘एङ्ह्रस्वात्’ इति सूत्रे हे त्रपु इति च भाष्य सङ्गच्छते । आडो नेति ॥ रूपे विशेषा-
 भावेऽपि नुमपेक्षया परत्वेन नाभावस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः । डिसिडसो विशेषमाह ।
 घेरिति ॥ नुम बाधित्वा परत्वात् गुणे प्राप्ते इत्यर्थः । वृद्ध्यौत्त्वेति ॥ वार्तिकम् । वृद्ध्यादीना
 क्रमेण गावौ हरौ कोष्टा हरये इत्यवकाशः । नुमोऽवकाशः वारीणि इति । अतिसखीनि
 इत्यत्र जश्शसो ‘सख्युरसम्बुद्धौ’ इति णित्वाद्बुद्धिः परत्वात् नुम बाधित्वा प्राप्ता । वारिणि
 इत्यत्र डौ तु ‘अच्च घे’ इत्यौत्त्व प्राप्तम् । प्रियकोष्ठूनि इत्यत्र जश्शसो तृज्वत्त्व प्राप्तम् ।
 वारिणश्चादात्त इत्यादौ गुण प्राप्तः । अत्र पूर्वविप्रतिषेधानुमेवेत्यर्थः । वारिणे इति ॥ इयि
 गुण बाधित्वा नुमि णत्वे रूपम् । वारिणः इति ॥ डिसिडसो गुण बाधित्वा नुमि णत्वे

इति नुट् । ‘नामि’ (सू २०९) इति दीर्घ । वारीणाम् । वारिणि । वारिणो । हलादौ हरिवन् ।

३२१ । तृतीयादिषु भाषितपुस्कं पुंवद्वाल्वस्य । (७-१-७४)

प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुस्कमिगन्त क्लीब पुवद्वा स्याद्वादावचि । अनादये-अनादिने, इत्यादि । शेष वारिवन् । पीलुर्वृक्षस्तत्फल पीलु, तस्मै पीलुने । अत्र न पुवत् । प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् ।

रूपम् । वारिणोरिति ॥ ओसि यण बाधित्वा नुमि णत्वे रूपम् । वारि आमित्यत्र परत्वान्नुट् बाधित्वा नुमि प्राप्ते आह । नुमचिरेति ॥ नुडिति ॥ नुम्नुटो को विशेष इत्यत आह । नामीति दीर्घः इति ॥ नुमि तु मति तस्याङ्गभक्तत्वात् ‘नामि’ इति दीर्घो न स्यादिति भावः । वारिणीति ॥ डौ ‘अच्च घे’ इत्यौत्त्व परमपि बाधित्वा ‘वृद्धौत्वे’ इति पूर्वविप्रतिषेधान्नुम् । न विद्यते आदि उत्पत्ति यस्य स अनादि ईश्वर । अनादि अविद्या । अनादि ब्रह्म । त्रिलिङ्गोऽयं विशेष्यनिघ्नः । तस्य नपुसकत्वे प्रथमाद्वितीययोर्वारि वदूपाणि । टादिषु अचि विशेषमाह । तृतीयादिषु ॥ भाषित पुमान् येन प्रवृत्तिनिमित्तं तत् भाषितपुस्कं प्रवृत्तिनिमित्तं तदस्यास्तीति ‘अर्श आद्यच्’ शब्दस्वरूप विशेष्यम् । पुस्त्वे नपुसकत्वे च एकप्रवृत्तिनिमित्तमिति यावत् । ‘इकोऽचि विभक्तौ’ इत्यत इकोऽचीति ‘नपुसकस्य झलच’ इत्यतो नपुसकस्येति चानुवर्तते । षष्ठी च प्रथमया विपरिणम्यते । तदाह । प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये इत्यादिना ॥ पुवद्वेति ॥ गाल्वग्रहणादिति भावः । अचीति ॥ अजादावित्यर्थः । पुवत्त्वे ह्रस्वनुमोरभावः फलति । घटपटादिशब्दास्तावत् घटत्वपटत्वादिरूपेणैव तत्तद्व्यक्तिः प्रत्याययन्ति, नतु द्रव्यत्वपृथिवीत्वादिरूपेणैति निर्विवादम् । ततश्च यद्विशेषणं पुरस्कृत्य घटादिशब्दाः तत्तद्व्यक्तिषु प्रयुज्यन्ते तद्विशेषणं प्रवृत्तिनिमित्तमित्युच्यते । वाच्यतावच्छेदकमिति यावत् । एवञ्च नपुसकत्वे लिङ्गान्तरे च यस्य एकमेव वाच्यतावच्छेदकं तत् शब्दस्वरूपं भाषितपुस्कशब्देन विवक्षितम् । अनादिशब्दश्च उत्पत्त्यभावात्मकमनादित्वं पुरस्कृत्य स्त्रीपुत्रपुसकतत्तद्व्यक्तिप्रत्यायक इति भवति तस्य प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुस्कता । अतस्तस्य टादावचि पुवत्त्वविकल्प इत्यभिप्रेत्योदाहरति । अनादये-अनादिने इति ॥ पुवत्त्वे नुमः अप्रवृत्ते ‘घेडिति’ इति गुणः । पुवत्त्वाभावे तु ‘नुमिति’ भावः । इत्यादीति ॥ अनादे-अनादिनः । अनाद्यो-अनादिनो । अनादीनामित्येव । शेषं वारिवदिति ॥ प्रथमाद्वितीययो भ्यामादौ हलि च वारिवदित्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये इत्यस्य प्रयोजनं दर्शयितुमाह । पीलुर्वृक्ष इत्यादि ॥ यदा वृक्षविशेषः पीलुशब्दवाच्यः । तदा पुल्लिङ्गं पीलुशब्दः । यदा पीलुजन्यफलः पीलुशब्दवाच्यः तदा नपुसकलिङ्गः । ‘फले लुक्’ इत्यणो लुक् । अत्र फले वाच्ये पुवत्त्वः नेत्यर्थः । कुत इत्यत आह । प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति ॥ वृक्षत्वव्याप्यजातिविशेषात्मकं पीलुत्वं वृक्षविशेषवाच्ये प्रवृत्तिनिमित्तम् ।

३२२ । अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ्कुदात्तः । (७-१-७५)

एषामनङ् स्याद्दावचि, स चोदात्त । ‘अल्लोपोऽन ’ (सू २३४) ।
दध्रा । दध्रे । दध्रः । दध्र । दध्रो । दध्राम् । दध्नि--दधनि । दध्रो । शेषं
वारिवत् । एवमस्थिसक्थ्यक्षीणि । तदन्तस्याप्यनङ् । अतिदध्रा ।

इति इदन्तप्रकरणम् ।

॥ अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गे ईदन्तप्रकरणम् ॥

सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे--हे सुधि । सुधिया--सुधिना ।
सुधियाम्--सुधीनाम् । प्रध्या--प्रधिना ।

इति ईदन्तप्रकरणम् ।

फलविशेषे तु वाच्ये फलत्वव्याप्यजातिविशेषात्मक पीलुत्व प्रवृत्तिनिमित्तमिति प्रवृत्तिनिमित्त-
भेदादित्यर्थः । तदुक्तं “पीलुर्वृक्ष फल पीलु पीलुने नतु पीलुवे । वृक्षे निमित्त पीलुत्व
तज्जत्व तत्फले पुनः ” इति । अस्थि, दधि, सक्थि, अक्षि, एतेषां प्रथमाद्वितीययोर्वारिव-
द्रूपाणि । दावचि विशेषमाह । अस्थिदधि ॥ तृतीयादिष्विति अचीति चानु-
वर्तते । तदाह । एषामित्यादिना ॥ नुमोऽपवादः । अनङि ङकार इत्, अकार उच्चार-
णार्थः । ङित्त्वादन्तादेशः । दधनि--दध्नि । ‘विभाषा ङिश्यो’ इत्यल्लोपविकल्प इति भावः ।
तदन्तस्यापीति ॥ आङ्गत्वादिति भावः । अतिदध्रेति ॥ दधि अतिक्रान्त कुलमति-
दधि । अत्रापि नपुंसकस्येति सम्बद्ध्यते । ततश्च धाञ् ‘आहगमहन’ इति किप्रत्यये दधि-
शब्दस्य पुस्त्वे दधिनेत्येव । नपुंसकस्येति श्रूयमाणमस्थ्यादिभिरेवान्वेति । तेनातिदध्रा
ब्राह्मणेनेत्यादि सिद्धम् ॥

इति इदन्ता ।

अथ ईदन्ता निरूप्यन्ते ॥ सुध्यायतीति सु शोभना धीर्यस्येति वा विग्रहे
सुधीशब्दस्य ‘ह्रस्वो नपुंसके’ इति ह्रस्वत्वे वारिवद्रूपाणीत्याह । सुधि, सुधिनी, इत्यादि ॥
परत्वान्नुमा इयङ् बाध्यते इति भावः । सुधिया सुधिनेति ॥ सुध्यातृत्वस्य शोभन-
ज्ञानवत्त्वस्य वा प्रवृत्तिनिमित्तस्य पुसि नपुंसके च एकत्वात् पुवत्त्वविकल्पः । एव प्रधीशब्दः ।
तत्र ‘न भूसुधियो’ इति निषेधाभावात् ‘एरनेकाञ्च’ इति यण् ॥

इति ईदन्ता ।

॥ अथ अजन्तनपुंसकालिङ्गे उदन्तप्रकरणम् ॥

मधु, मधुनी । मधूनि । ३ मधो-हे मधु । ग्वसम्बदादय ।
 'सानु'शब्दस्य स्नु' वा । स्नुनि-मानानि । प्रियक्रोष्टु । प्रियक्रोष्टुनी ।
 तृज्वद्वावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियक्रोष्टुनि । टादौ पुवत्पक्षे प्रियक्रोष्ट्रा-
 प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे-प्रियक्रोष्ट्रेव । अन्यत्र तृज्वद्वावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव ।
 प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्टुने । नुमचिर- (वा ४३७४) इति नुद् । प्रिय-
 क्रोष्ट्रानाम् ।

इत्युदन्ता ।

अथ उदन्ता निरूपयन्ते । मध्विति ॥ 'मधु मधे पुष्परमे, मधुर्वसन्ते चैत्रे च'
 इति कोशान्तमधुशब्दस्य पुनपुमकयो मधुत्ववसन्तत्वादिरूपप्रवृत्तिनिमित्तमेतान् न पुवत्त्वविकल्प ।
 मृद्विकारवाचिनो मधुशब्दस्य तु नित्यनपुमकत्वात् पुवत्त्वमिति विवेक । सानुशब्दस्य स्नुः
 वेति ॥ 'पठन्' इति मूत्रे 'मासपृत्तामानना मास्पृन्त्वो वाच्या' इति वार्तिकेति शेष ।
 स्नूनि, सानूनीति ॥ गमि रूपम् । शम्पादावव स्नुविरे । प्रभृतिप्रहणस्य प्रभारयत्व मुख्यपि
 स्नुर्भवति । अस्य च 'स्नु प्रस्यस्मानुरन्वियाम' इति पुनपुमकत्वात् भाषितपुस्कत्वादस्यैव
 पुवत्त्वविकल्प । प्रियक्रोष्टु, प्रियक्रोष्टुनी इति ॥ प्रिय क्रोष्टा यस्येति विग्रह । असर्व
 नामस्थानत्वात् तृज्वत्त्वम् । अथ जडशमोदिशभावे सति सर्वनामस्थानत्वात् नुम बाधित्वा
 परत्वात् तृज्वत्त्वे प्राप्ते आह । तृज्वद्वावादिनि ॥ 'वृद्धात्त' इति वार्तिकेति भाव ।
 प्रियक्रोष्ट्रनीति ॥ जडशमोदिशभावे नुमि 'सर्वनामस्थाने च' इति दाधे रूपम् । नच नित्य
 त्वादेव नुम्सिद्ध किं पूर्वविप्रतिषेधेनेति वाच्यम् । नित्यत्वानुमि कृतेऽपि 'तदागमा' इति
 न्यायेन 'तृज्वत्क्रोष्टु' इत्यस्य नुम्बिशिष्टस्य ग्रहणापत्तेः पुनस्तृज्वत्त्वापत्तेः । पूर्वविप्रतिषेध-
 माश्रित्य तृज्वत्त्व बाधित्वा नुमि कृते तु न पुनस्तृज्वत्त्वम् । 'विप्रतिषेधे यद्बाधित तद्बाधित-
 मेव' इति न्यायादित्यलम् । पुवत्पक्षे इति ॥ तत्रापि तृज्वत्त्वपक्षे इत्यर्थः । प्रियक्रोष्ट्रेति ॥
 पुवत्त्वे तृज्वत्त्वे च सति रूपम् । अनपुमकत्वात् नुम् । प्रियक्रोष्टुनेति ॥ पुवत्त्वे, तद-
 भावे च तृज्वत्त्वाभावे रूपम् । पुवत्त्वाभावपक्षेऽपि नुम् बाधित्वा परत्वान्नात्वमेव ।
 प्रियक्रोष्ट्रे इति ॥ पुवत्त्वे तृज्वत्त्वे यण् । अनपुमकत्वात् नुम् । प्रियक्रोष्ट्रे इति ॥
 पुवत्त्वे तृज्वत्त्वाभावे रूपम् । अन्यत्रेति ॥ पुवत्त्वाभावपक्षे इत्यर्थः । प्रियक्रोष्टु-
 नेति ॥ पुवत्त्वतृज्वत्त्वयोरभावे रूपम् । तथा डे त्रीणि रूपानि । एव-डसिद्धयोः ।
 प्रियक्रोष्टु-प्रियक्रोष्ट्रा-प्रियक्रोष्टुनः । प्रियक्रोष्ट्रो-प्रियक्रोष्ट्रो-प्रियक्रोष्टुनेः । आभि विशेषमाह ।
 नुमचिरिति नुडिति ॥ तृज्वत्त्व नुमच्च बाधित्वेति शेषः । पुवत्त्वे तृज्वत्त्व बाधित्वा
 नुद् । पुवत्त्वाभावे तु तृज्वत्त्व बाधित्वा नुम् । तदपि बाधित्वा नुडिति विवेक । प्रियक्रोष्ट्रि-
 प्रियक्रोष्ट्री-प्रियक्रोष्टुनि । म्यामादौ हलि मधुवत् ॥

इत्युदन्ता ।

॥ अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गे ऊदन्तप्रकरणम् ॥

सुलु, सुलुनी, सुलुनि । पुनस्तद्वन । सुल्वा--सुलुना ।

इत्युदन्ता ।

॥ अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गे ऋदन्तप्रकरणम् ॥

धातु, धातुणी, धातृणि । हे धातु --हे धातु । धात्रा--धातृणा । एव
ज्ञातृकर्त्तादयः ।

इत्युदन्ता ।

अथ ऊदन्ता निरूप्यन्ते ॥ सुल्विति ॥ सुलु लुनातीति क्तिप् । 'ह्रस्वो नपुसके'
इति ह्रस्व । सुलुनी इति ॥ 'ओस्सुपि' इति यण बाधित्वा परत्वान्नुम् । सुल्वेति ॥
शोभनलवनकर्तृत्व प्रवृत्तिनिमित्तैक्यमिति पुवत्त्वविकल्प । पुवत्त्व ह्रस्वाभावेनाधित्वात् नाभावो
न । नुमभावश्च । 'ओस्सुपि' इति यण । पुवत्त्वाभावपक्षे तु यण बाधित्वा नुम् । डेप्रभृतिषु
तु पुवत्त्वाभावे 'वृज्जौत्त्व' इति पूर्वविप्रतिषेधेन नुमि सुलुने, पुवत्त्वे तु सुल्वे इत्यादि
रूपद्वयम् ॥

इत्युदन्ता ।

अथ ऋदन्ता निरूप्यन्ते । धातु इति ॥ दधातीति धातु । 'न लुमता'
इति निषेधादनङ् न । धातृणी इति ॥ 'इकोऽचि' इति नुमि 'ऋवर्णान्नस्य' इति
णत्वम् । धातृणि इति ॥ जश्शसोश्शभावे नुमि 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घे
णत्वम् । 'न लुमता' इति निषेधस्यानिखत्वात् सम्बुद्धिनिमित्तको ह्रस्वस्य पक्षे गुण इत्यत
आह । हे धातुः--हे धातु, इति ॥ धारणकर्तृत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तैक्यात् टादावचि पुवत्त्व-
विकल्प इत्याह । धात्रा-धातृणा इति ॥ धात्रे-धातृणे । धातु-धातृण । धात्रो-
धातृणो । 'नुमचिर' इति नुद् । धातृणाम् । धातरि-धातृणि ॥

इत्युदन्ता ।

॥ अथ अजन्तनपुंसकालिङ्गे ओदन्तप्रकरणम् ॥

— ५१ —

३२३ । एच इग्रस्वादेशे । (१-१-४८)

आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एच इगेव स्यात् । प्रद्यु । प्रद्युनी । प्रद्युनि ।
प्रद्युनेत्यादि । इह न पुवन् । यदिगन्तं 'प्रद्यु' इति, तस्य भाषितपुस्कत्वाभा-
वान् । एवमग्रेऽपि ।

इत्यादन्ता ।

अथ ओदन्ता निरुपयन्ते । प्रकृष्टा द्यो यस्येति बहुनाहो प्रद्योशब्दस्य 'ह्रस्वो नपुसके' इति ह्रस्व प्राप्तुवन् एचा ह्रस्वाभावात् तया द्विस्थानन्वन अ, इ, उ, ऋ, ल इत्येतेषां ह्रस्वानामन्तरतमन्वाभावात् अन्यतरम्यानमाम्यात्रयणे अवर्णादिषु यस्य कस्य चिद-
नियमेन पर्यायेण वा प्राप्ताविदमारभ्यते । एच इक् ॥ आदिश्यते इत्यादेश । कर्मणि घञ् ।
तस्य ह्रस्वपदेन सह कर्मधारय । विशेष्यस्यार्थं पूर्वनिपात । आदेश इति निर्धारणसप्तमा ।
मात्रमेकवचनम् । तदाह । आदिश्यमानेष्वित्यादिना ॥ मध्ये इत्यपपाठ । तद्योगे
षष्ठ्या एवौचित्यात् । इगेवेति ॥ तेन अकारव्यावृत्ति फलतीति भाव । यद्यपीकश्चत्वार
एचोऽयेवम् । तथापि स्थान्यादेशानां यथासङ्ख्यत्र भवति । न ह्ययमपूर्वविधि किन्तु नियम-
विवि । यथाप्राप्तमेव नियम्यते । एचा हि पूर्वभाग अवर्णसदृश । उत्तरभागस्तु इवर्णोवर्ण-
सदृश । तत्र पूर्वभागसादृश्यमवर्णस्यास्ति । तस्य च इग्रहणेन निवृत्तौ इवर्णसादृश्यमात्रमादाय
एकारस्य ऐकारस्य च इवर्ण, उवर्णसादृश्यात् ओकारस्य औकारस्य च उवर्ण, इति व्यवस्था
न्यायप्राप्ता यथाप्राप्तमेव च नियम्यते इति न यथासङ्ख्यम् । ततश्च प्रद्योशब्दे ओकारस्य
उकार ह्रस्व इत्यभिप्रेत्योदाहरति । प्रद्यु इत्यादि ॥ ननु पुन्रपुसकयोः प्रकृष्टस्वर्गवत्त्वमेक-
मेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति टाडौ पुवत्त्वविकल्प कुतो नेत्यत आह । इह न पुंवदिति ॥ कुत
इत्यत आह । यदिगन्तमिति ॥ प्रद्योशब्द ओदन्त पुंसि । प्रद्युशब्दस्तु उदन्तो नपुसके ।
तथाच पुंसि प्रद्योशब्दस्य भाषितपुस्कत्वेऽपि नपुसके प्रद्युशब्दस्य तदपेक्षया भिन्नत्वेन
भाषितपुस्कत्वाभावात् पुवत्त्वमित्यर्थः । केचित्तु पुंसि य प्रद्योशब्द ओदन्त स एवेदानीं
नपुसक । तस्य ह्रस्वान्तत्वेऽपि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । अतः पुवत्त्वविकल्पोऽस्त्येवेत्याहुः ।
एवमग्रेऽपीति ॥ परि, सुतु इत्यादावपीत्यर्थः ॥

इत्योदन्ता ।

॥ अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गे ऐदन्तप्रकरणम् ॥

प्ररि प्ररिणी, प्ररीणि । प्ररिणा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वान्न 'रायो हलि' (सू २८६) इत्यात्वम् । प्रराभ्याम्, प्रराभि । 'नुमचिर—' (वा ४६७४) इति नुट्यात्वे 'प्रराणात्' इति माधव । वस्तुतस्तु सन्निपातपरिभाषया नुट्यात्वं न । 'नामि' (सू २०५) इति दीर्घस्त्वारम्भमामभ्या-त्सन्निपातपरिभाषां बाधते इत्युक्तम् । प्ररीणाम् ।

इत्येदन्ता ।

॥ अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गे ओदन्तप्रकरणम् ॥

— ० —

सुसु, सुनुनी, सुनूनि । सुनुना । सुनुने, इत्यादि ।

इत्यादन्ता ।

इत्यजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

अथ ऐदन्ता निरूप्यन्ते ॥ एकारान्तस्योदाहरणन्तु स्मृत इ येन न स्मृते । सु शोभन स्मृतेर्यस्य तत् स्मृतिरित्यादि बोध्यम् । प्ररोति ॥ प्रकृष्ट रा धन यस्य इति बहुव्रीहौ प्ररैशब्द । तस्य नपुंसकस्वत्वेन इकार । सुटि वारित् । सोर्लुप्तत्वात् 'रायो हलि' इत्यात्वम् । टादावचि पुवत्वविकृता प्रयुशब्दवत् । भ्यामादा हलि विशेषमाह । रायो हलीत्यात्वमिति ॥ ननु रैशब्दस्य ऐदन्तस्य विहितमात्व कथमिदन्तस्येत्यत आह । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति ॥ आमि विषममाह । नुमचिरेति ॥ नुटि 'रायो हलि' इत्यात्वे प्रराणामित्यन्वयः । ननु प्ररि आमिति स्थिते नुट बाधित्वा परत्वान्नुमि तस्याङ्गभक्तत्वात् हलादिविभक्त्यभावात् क्रयमात्वमित्यत आह । नुमचिरेति ॥ पूर्वविप्रतिषेधान्नुम बाधित्वा नुट्यात्वनिर्वाधमिति भावः । सन्निपातेति ॥ दृष्ट्वान्तत्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटस्तद्विधातकमात्व प्रति निमित्तत्वासम्भवात् इति भावः । ननु तर्हि दृष्ट्वान्तत्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुट तद्विधातक 'नामि' इति दीर्घ प्रति कथमिति तत्त्वमित्यत आह । नामीति दीर्घस्त्विति ॥ इत्युक्तमिति ॥ रामशब्दाधिकार इति शेषः ॥

इत्यैदन्ता ।

सु शोभना नौर्यस्येति विग्रहे बहुव्रीहौ 'दृस्वो नपुंसके' इति दृस्व उकार इति मत्वा आह । सुनु इति ॥ इत्यौदन्ता ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया
बालमनोरमाया अजन्तनपुंसकलिङ्गनिरूपण समाप्तम् ।

श्रीरस्तु ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिङ्गे हकारान्तप्रकरणम् ॥

३२४ । हो ढः । (८-२-३१)

हस्य ढ. स्याज्जलि पदान्ते च । 'हल्ङ-याप्—' (सू २५२) इति सुलोप । पदान्तत्वाद्वस्य ढ । जश्त्वचत्वे । लिट—लिङ्, लिहौ, लिह । लिहम्, लिहौ, लिह । लिहा, लिङ्-भ्याम् इत्यादि । लिट्सु—लिट्सु ।

३२५ । दादेर्धातोर्घः । (८-२-३२)

अथ हकारान्ता निरूपयन्ते । तत्र वर्गसमान्यक्रममनुगुल्य हकारान्तमादौ निरूपयितुमाह । हो ढः ॥ ह इति पष्ठ्यन्तम् । 'झलो झलि' इत्यन्ता झलीत्यनुवर्तते । पदस्येत्यधिकृतम् । 'स्फोम्मयोगाद्यारन्त च' इत्यन्ताऽन्त इत्यनुवर्तते । तदाह । हस्येति ॥ झलीति ॥ झलि परतः पूर्वस्य हकारस्य पदान्त विद्यमानस्य हकारस्य चेत्यर्थः । नच उकार एव कुतो न विहित इति वान्यम् । 'वा द्रुह' इत्यत्र वक्ष्यमाणत्वात् । पदान्तत्वादिति ॥ सुलोपे सति प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य झन्पदत्वाच्चेत्यपि वान्यम् । लिङिति ॥ 'लिह आस्वादने' कृप् । हल्ङयादिना सुलोपः । हस्य ढत्वे 'वावमाने' इति चत्वंविकृते इति भावः । लिङ्-भ्यामिति ॥ 'स्वादिन्वसर्वनामस्थाने' इति पदत्वान् 'झलाज्जशोऽन्ते' इति जश्त्वमिति भावः । इत्यादीति ॥ लिटमि । लिङ्-भ्यः । लिहे । लिह । लिह । लिहो । लिहो । लिहाम् । लिट्सु इति ॥ लिह सु इति स्थिते हस्य ढः । तस्य जश्त्वेन ढः । 'खरि च' इति चत्वंस्यामिद्धत्वात्तत् प्रागेव ङस्सि' इति धुद् । नतो ङस्य चत्वेन ढः । धुटश्चत्वंसम्पन्नस्य तकारस्यामिद्धत्वात् 'चयो द्वितीया' इति न भवति । 'न पदान्तात्' इति तकारस्य घृत्वम् । लिट्सु इति ॥ धुडभावे रूपम् । हस्य ढः । तस्य जश्त्वेन ढः । तस्य चत्वेन ढः । तस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीया' इति न । 'न पदान्तात्' इति सस्य न घृत्वमिति भावः । दुहधातोः क्तिबन्तासुलोपे दुह् इत्यत्र ढत्व कचिदपवदति । दादेर्धातोः ॥ 'हो ढ' इत्यतः ह इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । झलि इति पठस्येति अन्ते इति च पूर्ववदनुवर्तते । धातोरित्यावर्तते । एक धातुग्रहणमवयवषष्ठ्यन्त हकारेऽन्वेति धातोरवयवस्य हस्येति । दादेरित्येतत्तु धातोरित्यत्र सामानाधिकरण्येनान्वेति । द आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः । धातोरिति

उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याज्जलि पदान्ते च । ‘उपदेशे’ किम् ।
अधोक्’ इत्यत्र यथा स्यात् । दामलिहमात्मन इच्छति दामलिहति । तत
किपि दामलिट् । अत्र मा भूत् ।

३२६ । एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्थवोः । (८-२-३७)

धातोरवयवो य एकाच् झषन्तस्तदवयवस्य बश स्थाने भष् स्यान्स-
कारे ध्वशब्दे पदान्ते च । ‘एकाचो धातो’ इति सामानाधिकरण्येनान्वये
त्विह न स्यात् । गर्दभमाचष्टे गर्दभयति । तत किप्, णिलोप । गर्दभ् ।
द्वितीय धातुग्रहणन्तु धातारूपदेशकाल लभयति । ततश्च फलितमाह । उपदेशे इत्यादि-
ना ॥ धातूपदेशकाले यो दकारादिर्धातु तदवयवस्य हस्येत्यर्थः । आवृत्तधातुग्रहणलब्धो-
पदेशग्रहणस्य फल पृच्छति । उपदेशे किमिति ॥ अधोगिति ॥ ‘दुह प्रपूरणे’ लङ्,
अडागम, तिप्, शप्, तस्य लृक्, लघूपवगुण, ष्टड्यादिना तिपो लोप, ‘दादे’
इति हस्य घ, ‘एकाचो बश’ इति मष्भावेन दकारस्य वकार । ‘वावसाने’ इति चर्त्वं
जड्वे इति भावः । यथा स्यादिति ॥ यथेति प्राप्तिरयोग्यतायाम् । घत्वमत्र प्राप्तिरयोग्यम् ।
तत्र उपदेशग्रहणे सत्येव स्यादित्यर्थः । घत्वप्रवृत्तिवेद्याया दुहधातोर्दकारादित्व नास्ति । कृते
अडागमे ‘तदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते’ इत्यकारादित्वात् । अतोऽत घत्व न स्यादित्यव्याप्ति
स्यात् । उपदेशग्रहण तु नाय दोषः । घत्वप्रवृत्तिवेद्याया दुहेरल दकारादित्वाभावेऽपि
धातूपदेशकाले दादित्वादिति भावः । तदेवमव्याप्तिपरिहारफलमुक्त्वा अतिव्याप्तिपरिहारफल-
माह । दामेति ॥ ग्रीवासु गवादिपशुबन्धनार्थरज्जुपर्यायो दामशब्दः । ‘लिट् आस्वादाने’
दाम लेटीति दामलिट् । तमात्मन इच्छतीत्यर्थे ‘सुप आत्मन क्यच्’ इति क्यचि ‘सना-
द्यन्ता’ इति धातुत्वात् तिपि शपि दामलिह्यताति रूपम् । ततः किपीति ॥ क्यजन्तात्
कर्तरि किपि अलोपे यलोपे च दामलिहशब्दात् सोलोपे ‘हो ट’ इति टन्वे ‘वावसाने’ इति
चर्त्वंविक्तपे दामलिट्-दामलिट् इति रूपमित्यर्थः । अत्र मा भूदिति ॥ माडि लुङ् ।
सर्वलकारापवादः । अत घत्व न भवेदित्येतदर्थमप्युपदेशग्रहणम् । कृते तु तस्मिन् घत्वमत्र
न भवति । धातूपदेशे दामलिह इति सुब्धातो पाठाभावादिति भावः । तथाच प्रकृतोदाहरणे
सौ दुघ इति स्थिते । एकाचो बशो ॥ सू च व् च स्थवौ तयोरिति विग्रहः । बश इति
स्थानषष्ठी । एकाच इत्यवयवषष्ठी । एक अच् यस्येति विग्रहः । झषन्तस्येत्यस्य शब्दस्येति
विशेष्यम् । एकाचकस्य झषन्तशब्दस्यावयवो यो बश् तस्य भष् स्यादित्यन्वयः । ‘दादे-
र्धातो’ इत्यतो धातोरित्यवयवषष्ठ्यन्तमनुवर्तते । तच्च झषन्तशब्देन अन्वेति । पदस्येत्य-
धिकृतम् । ‘स्कोस्सयोगाद्यो’ इत्यत अन्ते चेत्यनुवर्तते । तदाह । धातोरवयवः
इत्यादिना ॥ ननु ‘सम्भवति सामानाधिकरण्ये वेश्यधिकरण्याश्रयणस्यान्याध्यत्वात्’ एकाच्
झषन्तो यो धातु तदवयवस्य बश इत्येवान्वय उचित इत्यत आह । एकाचो
धातोरित्यादि ॥ गर्दभयतीति ॥ ‘तत्करोति तदाचष्टे’ इति णिजन्तस्य ‘सना-

‘झलि’ इति निवृत्तम् । स्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तेनेह न । दुग्धम् । दोग्धा । व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद्भभाव । जङ्त्वचत्वे । धुक्-धुग् । दुहौ, दुह । षत्वचत्वे । धुक्षु ।

३२७ । वा द्रुहमुहण्णहणिहाम् । (८-२-३३)

एषां हस्य वा घ स्याज्झलि पदान्ते च । पक्षे ढ । धुक्-धुग्-धुट्-धुड् ।

यन्ता’ इति धातुत्वात्तिवादि । ततः क्विविति ॥ गर्दभि इति प्यन्तात् कर्तरि क्विवित्यर्थः । कपावितौ । वेलोप । णिलोप. इति ॥ ‘णेरनिटि’ इत्यनेनेति शेषः । गर्धप् इति ॥ गर्दम् इत्यस्मात् सु हन्डयादिलोपः । ‘एकाचो वश’ इति दस्य व । ‘वावसाने’ इति चर्त्वम् । एकाचो वातो झषन्तस्येत्यन्वये गर्दम् इत्यस्य सुब्धान्तरेणैकाचत्वात् दकारस्य भभावो न स्यात् । धात्ववयवस्य झषन्तस्येत्यन्वये तु दम् इति एकाचो झषन्तस्य धात्ववयवत्वात् तदवयवस्य दस्य भभावो निर्बाध इति भावः । अत्र प्राचीनैर्झलीत्यनुवर्तितम् । तदयुक्तमित्याह । झलीति निवृत्तमिति ॥ सामर्थ्यादिति ॥ झलात्यनुवृत्तौ तद्वैयर्थ्यादिति भावः । ननु झलीत्यस्यानुवृत्तिरेवास्तु । स्कोरिष्व न कियतामित्यत आह । तेनेति ॥ झलीत्यनुवर्तनेनेत्यर्थः । दुग्धमिति ॥ दुहे क्त । कित्वात् न लघूपधगुणः । ‘दादे’ इति हस्य घ । ‘झषस्तथोऽर्थोऽध’ इति तकारस्य धः । ‘झलाञ्जश् झाशे’ इति घस्य गः । दुग्धमिति रूपम् । दोग्धेति ॥ दुहेस्तृच् । लघूपधगुणः । ‘दादे’ इति हस्य घः । ‘झषस्तथो’ इति तकारस्य धः । ‘ऋदुशनम्’ इत्यनङ् । ‘सर्वनामस्थाने च’ इति दीर्घः । हन्डयादिलोपः । ‘न लोप’ इति नकारलोपः । दोग्धा इति रूपम् । झलीत्यनुवृत्तौ इहोभयत्रापि घत्वे कृते भभावस्स्यादिति भावः । ननु दुहे क्विवन्तात् सोर्लोपे ‘दादे’ इति घत्वे कृते दुष् इति झषन्तमेकाचकम् । तस्य धातुत्वात् धात्ववयवत्वाभावात् कथमिह दकारस्य भभावेन धकारस्स्यादित्यत आह । व्यपदेशिवद्भावेनेति ॥ विशिष्ट अपदेश व्यपदेश मुख्यव्यवहारः, सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी, तेन तुत्य व्यपदेशिवत् । वातावेव धात्ववयवत्वव्यवहारो गौणः । राहोश्शिर इत्यादिवदिति भावः । इदञ्च ‘आयन्तवदेकस्मिन्’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । धुक्-धुगिति ॥ किप प्राक् प्रवृत्ताया धातुसंज्ञाया अनपायात् ‘दादे’ इति घत्वे कृते झषन्तत्वात् भभावे चर्त्वविकल्प इति भावः । दुहौ, दुह । दुहम्, दुहौ, दुह । दुहा । न्यामादौ ‘दादे’ इति घत्वे कृते स्वादिष्विति पदत्वात् पदान्तत्वप्रयुक्तो भभावः । ‘झलाञ्जशोऽन्ते’ इति जङ्त्वम् । धुग्भि । दुहे, धुग्भ्याम्, धुग्भ्यः । दुह । दुह, दुहो, दुहाम् । दुह् सु इति स्थिते प्रक्रिया दर्शयति । षत्वेति ॥ घत्वे कृते भभावे ‘झलाञ्जशोऽन्ते’ इति जङ्त्वेन गकारः । तस्य ‘खरि च’ इति चर्त्वस्यासिद्धत्वात् ‘आदेशप्रत्यययो’ इति षत्वे कृते चर्त्वे धुक्षु इति रूपमिति भावः । ‘द्रुह जिघासयाम्, मुह वैचित्त्ये, ण्ह उद्गिरणे, ण्ह प्रीता’ एभ्यः क्विवन्तेभ्यः सोर्लोपे द्रुहेर्दादित्वात् ढत्व बाधित्वा नित्य घत्वे प्राप्ते इतरेषामतदादित्वात् अप्राप्ते घत्वे इदमारभ्यते । वा द्रुह ॥ ‘दादे’ इत्यतो घ इत्यनुवर्तते । झलीति पदस्येति अन्ते इति पूर्ववदनुवर्तते ।

दुहौ, दुह । धुग्भ्याम्--धुङ्भ्याम् । धुक्षु--धुट्सु--धुट्सु । एव सुहणुहण्णिहाम् ।

३२८ । इग्यणः सम्प्रसारणम् । (१-१-४५)

यण स्थाने प्रयुज्यमानो य इक म सम्प्रसारणमंज स्यात् ।

३२९ । वाह ऊट् । (६-४-१३२)

भम्य वाह सम्प्रसारणमूट् स्यात् ।

३३० । सम्प्रसारणाच्च । (६-१-१०८)

तदाह । एषामिति ॥ दुहादना चतुर्णामित्यर्थः । धुर्-धुगिति ॥ षत्वपक्षे भग्भावे चर्त्वविकल्प इति भावः । धुट्-धुडिति ॥ घत्वाभावपक्षे 'हो ट' इति ढवे भग्भावे चर्त्वविकल्पः । अत्र भग्भावार्थमव 'हो ढ' इति सूत्रं ढ एव विहितं । ननु ट् । तथा सति झषन्तत्वाभावात् भग्भावो न स्यात् । अचि सुपि दुहम्, इत्यादि । मुग्भ्यामिति ॥ घत्वपक्षे भग्भावः । धुङ्भ्यामिति ॥ घत्वाभावपक्षे टत्वे जश्त्वे रूपम् । एव भिसि भ्यसि च रूप-द्रव्यम् । दुह । दुह, दुहो, दुहाम् । धुक्ष्विति ॥ षत्वे भग्भावे 'आदेशप्रत्यययो' इति षत्वे 'खरि च' इति चर्त्वम् । धुटन्स्विति ॥ घत्वाभावपक्षे टत्वे भग्भावे ढस्य जश्त्वे धुटे चर्त्वे षत्वम् । चर्त्वस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीया' इति तत्कारस्य यो न भवति । 'न पदान्तात्' इति छुत्वन् । धुट्स्विति ॥ धुङ्भावे रूपम् । हस्य ढ, भग्भाव, ढस्य जश्त्वेन ढ, तस्य चर्त्वेन ट् । एवमिति ॥ भग्भाववर्जमिति शेषः । विश्व वहनीत्यर्थे 'भजो णिव' इत्यतो णिवरित्यनुवृत्तौ 'वहश्च' इति णिव । णकार इत् । वेलौपः । 'अत उपधाया' इति वृद्धिः । उपपदसमाम् । विश्ववाह इति रूपम् । ततस्सोर्हट्ढय-विति लोपे 'हो ढ' इति ढत्व 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्पे विश्ववाट्-विश्ववाड्, विश्ववाहौ, विश्ववाह । विश्ववाहम्, विश्ववाहौ, इति सुटि रूपाणि सुगमत्वादुपेक्ष्य शसादौ अचि सम्प्रसारणकार्यं वक्ष्यन् सम्प्रसारणसज्ञां दर्शयति । इग्यणस्सम्प्रसारणम् ॥ यणस्थाने इति व्याख्यानात् स्थानार्थलाभः । 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति तु नह भवति । अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थिते । षष्ठीश्रुतौ सर्वत्र व्याख्यानादेव स्थानार्थलाभसम्भवात् 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्येतत् 'निर्दिश्य-मानस्यादेशा भवन्ति' इत्येतदर्थमिति भाष्यमिद्वान्तितत्वाच्च । सम्प्रसारणसंज्ञः इति ॥ ततश्च 'वसोस्सम्प्रसारणम्, वचिस्वपियजादीनाम्' इत्यादौ सम्प्रसारणश्रुतौ यणस्थानिक इगुपस्थितो भवति । तत्रान्तरतम्यायस्य इकार वकारस्य उकार रेफस्य ककार लस्य लकार इति ज्ञेयम् । वाह ऊट् ॥ 'भस्य' इत्यधिकृतम् । 'वसोस्सम्प्रसारणम्' इत्येतस्सम्प्रसारणमित्यनुवर्तते । तच्च ऊट् इत्यनेनान्वेति । तदाह । भस्येत्यादिना ॥ सम्प्रसारणमिति ॥ तेन बाहो यो यण् वकारस्य ऊट् इति लभ्यते । सम्प्रसारणमित्यननुवृत्तौ 'अल्लो-डन्त्यस्य' इति हकारस्य स्यात् । तदनुवृत्तौ तु ऊटो यणस्थानिकत्वेलाभात् नाल्लोडन्त्यस्य इति भवति । विश्व ऊ-आह् अस् इति स्थिते । सम्प्रसारणाच्च ॥ 'इको षणोर्वि'

सम्प्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेश स्यात् । ‘एत्येधत्सु’ (सू ७३) । विश्वौह । विश्वौहेत्यादि । ‘छन्दस्येव णिव’ इति पक्षे णिजन्ताद्विच् ।

३३१ । चतुरनडुहोरामुदात्तः । (७-१-९८)

अनयोराम् स्यात्सर्वनामस्थाने परे । स चोदात्त ।

३३२ । सावनडुहः । (७-१-८२)

अख्य नुम् स्यात्सौ परे । ‘आन्’ इत्यधिकारादवर्णात्परोऽयं नुम् । अतो

इत्यत अचीति ‘अमि पूर्व’ इत्यत पूर्व इति चानुवर्तते । ‘एक पूर्वपरयो’ इत्यधिकृतम् । तदाह । सम्प्रसारणादित्यादिना ॥ विश्व ऊह अम् इति स्थिते आहुणमाशङ्क्य आह । एत्येधत्सुस्त्विति ॥ अनेन गुणापवादो वृद्धिरिति शेष । विश्वौह । विश्वौहा । इत्यादीति ॥ विश्ववाङ्भ्याम्, विश्ववाङ्भि । विश्ववाङ्भ्य । विश्वौहे । विश्वौह । विश्वौह । विश्वौहाम् । विश्वौहो । विश्ववाट्सु-विश्वावाट्सु । ननु वहश्चेति णिविधौ ‘छन्दसि सह’ इत्यतश्छन्दसीति केचिदनुवर्तयन्ति । तन्मते विश्ववाहशब्दस्य लोके कथं प्रयोग इत्यत आह । छन्दस्येव णिवरिति पक्षे णिजन्ताद्विजिति ॥ विश्व वाहयतीत्यर्थे वाह् इति ण्यन्तात् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इति विचि ‘नेङ्गशि कृति’ इति इडभावे णिलोपे अपृक्तलोपे उपपदसमासे विश्ववाहशब्दो लोके प्रयोगार्हः । किन्तु तस्य ऊट् न भवतीति ‘अच परस्मिन्’ इति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन शसि तस्य भत्वाभावात् वाहयते किपि विश्ववाहशब्दस्य तु ऊट् निर्बाध एव । ‘कौ छुत्तम्’ इति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावेन तस्य भत्वानपायात् । अत एव ‘विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्’ इति सूत्रे प्रष्टौह आगत प्रष्टवाङ्भ्यामिति लौकिकविग्रहवाक्ये प्रष्टौह इति प्रयोगस्सङ्गच्छते । क्वचित् पुस्तके ‘छन्दस्येव णिव’ इति प्रामाणिका, इति पठ्यते । ‘कव्यपुरीष’ इत्याद्युत्तरसूत्रे तदनुवृत्तेरावश्यकत्वादिति तदाशयः । अन शकट वहतीत्यर्थे अनसि वह्ने किप् ‘अनसो डश्च’ इति किप् । सस्य डश्च । ‘वचिस्वपियजादीना किति’ इति यजादित्वात् वकारस्य सम्प्रसारणम् उकारः । ‘सम्प्रसारणाच्च’ इति पूर्वरूपम् । अनडुह् इति रूपम् । ततस्सुबुत्पत्तिः । अनडुह् स् इति स्थिते । चतुरनडुहोः ॥ अनयोरिति ॥ चतुरनडुहोरित्यर्थः । सर्वनामस्थाने इति ॥ ‘इतोऽत्सर्वनामस्थाने’ इत्यत सर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्तेरिति भावः । आमि मक्कार इत् । मित्त्वादन्त्यादच पर । उकारस्य यण् वकार । अनड्वाह् स् इति स्थिते । सावनडुहः ॥ अस्येति ॥ अनडुह्शब्दस्येत्यर्थः । नुम् स्यादिति ॥ ‘आच्छीनयोर्नुम्’ इत्यतो नुमित्यनुवृत्तेरिति भावः । नुमि मकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । मित्त्वादन्त्यादच पर । अनड्वान् ह् स् इति स्थितम् । ननु आम्नुमौ एतौ मित्त्वादन्त्यादच उकारात् परौ प्राप्तौ । तत्र ‘चतुरनडुहो’ इत्याम् सर्वनामस्थाननिमित्तकस्सामान्यविहितः । ‘सावनडुहः’ इति नुम् तु सर्वनामस्थानविशेषे सौ विहितत्वाद्विशेषविहितः । सच निरवकाशत्वात् सामान्यविहितमाम बाधेत । सोरन्यत्ताम्बिधेश्च-

विशेषविहितेनापि नुमा आम् न बाध्यते । अमा च नुम् न बाध्यते । सोर्लोपः ।
 नुम्बिधिसामर्थ्यात् ‘वसुसंशु—’ (सू ३३४) इति दत्व न । सयोगान्तलोपस्या-
 सिद्धत्वान्नलोपो न । अनङ्गान् ।

रितार्थत्वात् । तथाच अनङ्गन् इति स्यात् । अनङ्गान् इति न स्यात् । किञ्च सम्बुद्धौ हे
 अनङ्गह् स् इति स्थिते ‘अम् सम्बुद्धौ’ इत्यमागम आमपवादोऽनुपदमेव वक्ष्यते । तत्र ‘सावनङ्गह्’
 इति नुमपि प्राप्तः । सच सम्बुद्धावसम्बुद्धौ च विहितत्वात् सामान्यविहितः । ‘अम् सम्बुद्धौ’
 इत्यम् तु सम्बुद्धावेव विहितत्वात् विशेषविहितः । सच निरवकाशत्वात् सामान्यविहितानुम
 बाधेत । असम्बुद्धौ सौ नुम्बिधेश्चरितार्थत्वात् । ततश्च हे अनङ्गिति न स्यात् । ‘हो ट’ इति
 ढत्वे हे अनङ्गह् इति स्यात् इत्याशङ्क्य आह । आदित्यधिकारादित्यादि नुम्
 न बाध्यते इत्यन्तम् ॥ ‘सावनङ्गह्’ इति नुम्बिधौ तावत् ‘आच्छीनद्यो’ इत्यत आदिति
 पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । अतः अनङ्गह् अवर्णात् परो नुमिति लाभात् विशेषविहितेनापि ‘सावनङ्गह्’
 इति नुमा ‘चतुरनङ्गह्’ इति सामान्यविहित आम् न बाध्यते । अवर्णात् परत्वेन विधीयमान
 नुम प्रति आम उपजीव्यत्वात् । उपजीव्योपजीवकयोर्विरोधाभावेन बाध्यबाधकभावविरहात् ।
 प्रत्युत आमभावे नुम प्रवृत्त्यसम्भवात् । तथा ‘अम् सम्बुद्धौ’ इत्यमा च विशेषविहितेन
 ‘सावनङ्गह्’ इति नुम् न बाध्यते । नुम उपजीवकत्वेन विरोधाभावात् । प्रत्युत अमभावे नुम
 प्रवृत्त्यसम्भवात् इत्यर्थः । ननु ‘सावनङ्गह्’ इति नुम्बिधौ आदित्यनुवर्ततानाम् । तथापि
 आमुपजीवकत्वन्नुमो न लभ्यते । अनङ्गहि नुमो नकाराकारात् परत्वेऽपि आदित्यनुवृत्तेरविरो-
 धादिति चेन्नैवम् । ‘सावनङ्गह्’ इति नुम्बिधौ मित्त्वादन्यादच इत्युपस्थितम् । तत्र च
 आदित्यनुवृत्तमन्वेति । ततश्चानङ्गहि य अन्यरूप अवर्णं तस्मात् परो नुमिति लभ्यते ।
 नकाराकारस्तु नैवविध इत्यामुपजीवकत्वन्नुमो निर्बाधमेव । एवम्बुद्धौ अमुपजीवकत्वमपि
 ज्ञेयम् । क्वचित्पुस्तके आमा च नुम् न बाध्यते इति पठ्यते । तत्रेय योजना । ननु बह्वनङ्गाहि
 कुलानीत्यत्र ‘नपुसकस्य झलच’ इति नुमपेक्षया परत्वात् आम् स्यात् । कृते त्वामि पुनर्नुम्
 न भवति । ‘विप्रतिषेधेन यद्वाधित तद्वाधितमेव’ इति न्यायात् इत्यत आह । आमा च
 नुम् न बाध्यते इति ॥ ‘पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्’ इति क्वचिद्विप्रतिषेधेन बाधितस्य पुन-
 रुन्मेषात् आमि ऋतेऽपि ‘नपुसकस्य झलच’ इति नुम् निर्बाध इति भावः । सोर्लोपः इति ॥
 अनङ्गान् ह् स् इत्यत्र हल्ङयादिनेति शेषः । ननु कृते सुलोपे हकारस्य सयोगान्तलोपे
 नुमो नकारस्य पदान्तत्वात् ‘वसुसंशुष्वस्वनङ्गहा द’ इति दत्व कृतो न स्यादित्यत आह ।
 नुम्बिधीति ॥ यदि ह्यत्र नुमो नस्य दत्व स्यात्, तर्हि अनङ्गाह् इत्यत्र नुमभावेऽपि हस्य
 ढत्वेनैव अनङ्गाह् इति सिद्धेः नुम्बिधिरनर्थकस्स्यात् । अतो नुमो नस्य दत्वत्नेति विज्ञायते
 इति भावः । ननु अनङ्गान् ह् स् इत्यत्र सुलोपे सयोगान्तलोपे च कृते नकारस्य प्रातिपदिका-
 न्तत्वात् पदान्तत्वाच्च ‘न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ इति नलोपः किञ्च स्यात् । नच नुम्बिधिसाम-
 र्थ्यान्नात्र नलोप इति वाच्यम् । नलोपाभावस्थले सम्बुद्धौ ‘हे अनङ्गन्’ इत्यत्र नुम्बिधेश्चरितार्थ-
 त्वात् । तत्र ‘न ङिसम्बुद्धो’ इति नलोपप्रतिषेधादित्यत आह । संयोगान्तेति ॥ हकारलोप-

३३३ । अम् सम्बुद्धौ । (७-१-९९)

चतुरनडुहोरम् स्यात्सम्बुद्धौ । आमोऽपवाद । हे अनडुह् । अनड्वाहौ । अनड्वाह । अनडुह । अनडुहा ।

३३४ । वसुसंसुध्वंस्वनडुहां दः । (८-२-७२)

सान्तवस्वन्तस्य स्रंस्वादेश्च द स्यात्पदान्ते । अनडुङ्ग्यामित्यादि । ‘सान्त—’ इति किम् । विद्वान् । ‘पदान्ते’ इति किम् । स्रस्तम् । ध्वस्तम् ।

३३५ । सहेः साडः सः । (८-३-५६)

साड्रूपस्य सहे सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । तुराषाड्-तुराषाड् ।

स्यासिद्धत्वे सति नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् पदान्तत्वाभावाच्च नलोपो नेत्यर्थः । अनड्वाहिति ॥ अनडुह् स् इति स्थिते आम्, यण्, नुम्, सुलोप, सयोगान्तलोपश्च । अथ सम्बुद्धौ हे अनडुह् स् इति स्थिते चतुरनडुहो’ इत्याभागे प्राप्ते । अम् सम्बुद्धौ ॥ ‘चतुर-नडुहो’ इत्यनुवर्तते । तदाह । चतुरनडुहोरिति ॥ अमो मकार इत् । मित्त्वादन्त्यादच पर । हे अनडुङ्गिति ॥ अम्, यण, नुम्, सुलोप, सयोगान्तलोपश्च । अनड्वाहाविति ॥ सर्वनामस्थानत्वादाम् । नुम् तु न । तस्य सावेव विधानात् । अनडुहः इति ॥ शसादावचि अधिकृत एवानडुहश्चद इति भावः । भ्यामादौ हलि विशेषमाह । वसुसंसु ॥ वसु प्रत्यय तेन तदन्त गृह्यते । ‘ससु, वसु, अवससने’ इति वातू । ‘ससजुषो रु’ इत्यतः स इति छत्रषष्ठाकमनुवृत्तम् । तेन च वसुविशेष्यते । तदन्तविधिः । सान्तत्व ससुध्वस्वेर्न विशेषणम् । अव्यभिचारात् । नायनडुह । असम्भवात् । पदस्येत्यधिकृत बहुवचनेन विपरिणम्यते । ‘अलोऽन्त्यस्य’ इति तदन्तस्य भवति । फलितमाह । सान्तेत्यादिना ॥ यथासम्भव रुत्वढत्वयोरपवादः । अनडुङ्ग्यामिति ॥ ‘स्वादिष्वसर्वनामस्थाने’ इति पदत्वादिति भावः । इत्यादीति ॥ अनडुङ्गि । अनडुङ्ग्य । अनडुहे । अनडुह । अनडुह । अनडुहो । अनडुहाम् । दत्वे ‘खरि च’ इति चत्वम् । अनडुत्सु । सान्तेति किमिति ॥ वसोरपि सान्तत्वाव्यभिचारात् प्रश्नः । विद्वानिति ॥ विद्वस् स् इति स्थिते ‘अत्वसन्तस्य’ इति दीर्घे ‘उगिदचाम्’ इति नुमि सुलोपे सयोगान्तलोपे च रूपम् । अत्र वसोस्सकारान्तत्वाभावात् न दत्वमिति भावः । स्रस्तं ध्वस्तमिति ॥ क्तप्रत्ययान्तम् । अत्र पदान्तत्वाभावान्न दत्वम् । विद्वान्सौ, अनड्वाहावित्याद्यपि प्रत्युदाहार्यम् । अथ तुरासा-ह्शब्दात् सोर्हल्ङादिलोपे हस्य ढत्वे कृते विशेषमाह । सहेः साडः सः ॥ ‘इक्षितपौ धातुनिर्देशे’ इति ‘षह मर्षणे’ इति धातोरिकप्रत्यये ‘धात्वादेश्षस्’ इति षस्य सत्वे महिशब्दः । षहधातोरित्यर्थः । साड इति कृतढत्वढत्ववृद्धे अनुकरणम् । तदाह । साड्रूपस्येति ॥

तुरासाहौ । तुरासाह । तुराषाड्भ्यामित्यादि । ‘तुर सहते’ इत्यर्थे ‘छन्दसि सहः’ (सू ३४०९) इति णिव । लोके तु साह्यते. क्तिप् । ‘अन्येषामपि—’ (सू ३५३९) इति पूर्वपदस्य दीर्घ ।

इति हान्ता ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिङ्गे वकारान्तप्रकरणम् ॥

३३६ । दिव औत् । (७-१-८४)

दिविति प्रातिपदिकस्य औत्स्यात्सौ परे । अस्विधित्वेन स्थानिवच्चाभा-

मूर्धन्येति ॥ ‘अपदान्तस्य मूर्धन्य’ इति तदधिकारादिति भाव । मूर्धनि भव मूर्धन्य । मूर्ध-
स्थानक इत्यर्थ । तुराषाड्-तुराषाडिति ॥ सुलोपे ङत्वे जश्त्वेन ङत्वे सस्य मूर्धन्य
षकार । विवृतप्रयत्नसाम्यात् । ‘वावसाने’ इति चत्वंपक्षेऽपि मूर्धन्यो भवत्येव । सूत्रे साड
इति कृतजश्त्वनिर्देशस्य पदान्तोपलक्षणत्वादिति भाव । तुरासाहौर्विति ॥ अपदान्तत्वान्न
मूर्धन्य इति भाव । इत्यादीति ॥ तुराषाड्भि । तुराषाड्भ्य । तुरासाहे । तुरासाह ।
तुरासाह । तुरासाहौ । तुराषाड्सु-तुराषाड्सु । अथ तुराषाड्शब्द व्युत्पादयति । तुरं
सहते इत्यर्थे छन्दसि सह इतीति ॥ कर्मण्युपपदे सहेर्णिवस्यात् छन्दसीति तदर्थः ।
णकार इत्, उपधावृद्धि, अपृक्तलोप । ननु णिवप्रत्ययस्य छन्दोविषयत्वे तुरासाह्शब्दस्य
कथं लोके प्रयोगः इत्यत आह । लोके त्विति ॥ सहेर्ण्यन्तात् क्तिपि णिलोपे अपृक्तलोपे च
सति, लोके प्रयोज्य इति भाव । ननु ‘नहिवृत्तिवृषिव्यधिरुचिसहितानिषु कौ’ इति हि सहौ
क्विबन्ते पर एव पूर्वपदस्य विहितो दीर्घ कथमिह स्यादित्यत आह । अन्येषामपीति ॥
“सहेः किम् । ङकारेण सहित सड मृडादिशब्द स यस्य नाम सोऽपि लक्षणया सड
तस्यापत्य साडि । अत इञ् । ‘यस्येति च’ इत्यकारलोप । आदिवृद्धि । साडिरिति रूपम् ।
अत्र न मूर्धन्य ” इति भाष्ये स्थितम् ॥

इति हान्ता ।

अथ वकारान्ता निरूप्यन्ते । दिव्शब्द स्त्रीलिङ्ग “द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्र
व्योम पुष्करमम्बरम्” इत्यमर । सु शोभना द्यौर्यस्येति बहुव्रीहौ पुंसि सुदिव् स
इति स्थिते । दिव औत् ॥ ‘सावनड्डह’ इत्यत सौ इत्यनुवर्तते । दिव इति
षष्ठ्यन्तम् । ‘दिवेर्दिवि’ इति औणादिकम् अव्युत्पन्न वा प्रातिपदिक गृह्यते, नतु ‘दिव् क्रीडादौ’
इति धातुः । ‘निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य’ इति न्यायात् । तदाह । दिविति प्रा-

वान् 'हल्ङचाप्—' (सू २५२) इति सुलोपो न । सुद्यौ, सुदिवौ, सुदिव । सुदिवम्, सुदिवौ ।

३३७ । दिव उत् । (६-१-१३१)

दिवोऽन्तादेश उकार स्यात्पदान्ते । सुद्युभ्याम् । सुद्युभि, इत्यादि ।

इति वान्ता ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिङ्गे रेफान्तप्रकरणम् ॥

चत्वार । चतुर । चतुर्भि । चतुर्भ्य । चतुर्भ्य ।

३३८ । षट्चतुर्भ्यश्च । (७-१-५५)

तिपदिकस्येति ॥ औदिति तकार उच्चारणार्थ । नत्वादश तकारऽश्रूयत । एवञ्चानेकान्त्वप्रयुक्त सर्वादेशत्वम् । तकारस्य इत्सज्ञा तु न । फलाभावात् । तित्स्वरितस्य तु नात्र सम्भव । 'तिति प्रत्ययग्रहणम्' इति वातिकात् । ननु सुदिव स् इत्यत्र वकारस्योत्त्वे इकारस्य यणि औकारस्य स्थानिवत्त्वेन हल्त्वात् हट्ङयादिना सुलोपस्यादित्यत आह । अल्विधित्वेनेति ॥ औकारदेशस्थानिभूतात् वकारात्मकहल परत्वमाश्रित्य प्रवर्तमानस्य सुलोपस्याल्विधित्वादिति भाव । सुद्यौरिति ॥ आज्ञत्वात् तदन्तस्याप्योत्त्वे यण । रुत्विसगो । सुदिवाविति ॥ अजादिषु सुदिवाब्द अविष्कृत एवेति भाव । भ्याभादौ हलि विशेषमाह । दिव उत् ॥ अन्तादेशः इति ॥ अलोऽन्त्यसूत्रलभ्यम् । पदान्ते इति ॥ पदान्तादित्यनुवृत्त सप्तम्या विपरिणम्यते इति भाव । उतस्तपरत्वन्तु 'भाव्यमान उकारस्सवर्णग्राहक' इति ज्ञापनार्थमिति 'तित्स्वरितम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । सुद्युभ्यामिति ॥ वकारस्य उत्त्वे इकारस्य यण् । अत्र "उकारस्य हल इति दीर्घस्तु न । वकारस्थाने उकारस्य सम्प्रसारणत्वानवसायात् । सम्प्रसारणशब्देन विहितस्यैव इक्स्थानिकस्य यणस्सम्प्रसारणत्वात् " इति 'इग्यण' इति सूत्रे शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । इत्यादीति ॥ सुदिवे । सुद्युभ्य । सुदिव, सुदिवो, सुदिवाम् । सुद्युषु ॥

इति वान्ता ।

अथ रेफान्ता. निरूप्यन्ते । 'चतेरुन्' इत्युणादिषु चतुरशब्दो व्युत्पादित. नित्य बहुवचनान्त । चत्वारः इति ॥ जसि रूपम् । 'चतुरनङ्ङहो' इत्युकारात् आम् । उकारस्य यणिति भाव । चतुरः इति ॥ शसादौ सर्वनामस्थानत्वाभावात्नाम् । चतुर् आम् इति स्थिते ह्रस्वाद्यन्तत्वाभावात् नुटि अप्राप्ते । षट्चतुर्भ्यश्च ॥ षट्चतुर्भ्य.

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुडागम स्यात् । णत्वम् , द्वित्वम् । चतुर्णाम् ।

३३९ । रोः सुपि । (८-३-१६)

सप्तमीबहुवचने रोरेव विसर्जनीयो नान्यरेफस्य । षत्वम् । षस्य द्वित्वे प्राप्ते ।

३४० । शरोऽचि । (८-४-४९)

अचि परे शरो न द्वे स्त । चतुर्षु । प्रियचत्वा । हे प्रियचत्व , प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वार । गौणत्वे तु नुट् नेष्यते । प्रियचतुराम् । प्राधान्ये तु स्यादेव । परमचतुर्णाम् ।

इति रेफान्ता ।

इति पञ्चमी । ‘आमि सर्वनाम्न’ इत्यन आमित्यनुवृत्त षष्ठ्या विपरिणम्यते । षडिति षट्संज्ञक गृह्यते । ननु षट्शब्द । ‘कृत्रिमाकृत्रिमयो’ इति न्यायात् । तदाह । षट्संज्ञकेभ्यः इत्यादिना ॥ नुटि टकार इत्, उकार उच्चारणार्थ । टित्त्वादाद्यवयव । णत्वमिति ॥ ‘रषाभ्याम्’ इत्यनेनेति शेष । द्वित्वमिति ॥ ‘अचो रहाभ्याम्’ इति णकारस्येति शेष । द्वित्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं णत्वे कृति ततो णस्य द्वित्वम् । नच ‘पूर्वत्रासिद्धमाद्विवर्चने’ इति निषेधश्चाह । द्वित्वे कर्तव्ये अन्यदसिद्ध नेति हि तदर्थ । न तु द्वित्वस्याप्यसिद्धत्वेनेति तदर्थ इति णत्वोत्तरमेव द्वित्वमिति भाव । चतुर् सु इति स्थिते रेफस्य विसर्गे प्राप्ते । रोः सुपि ॥ ‘खरवसानयोर्विसर्जनीय’ इत्यतो विसर्जनीय इत्यनुवर्तते । षत्वमिति ॥ ‘आदेशप्रत्यययो’ इत्यनेनेति शेष । रेफस्य इण्वेन तत परत्वादिति भाव । षस्य द्वित्वे इति ॥ ‘अचो रहाभ्याम्’ इत्यनेनेति शेष । शरोऽचि ॥ ‘अचो रहाभ्याम्’ इत्यतो द्वे इति ‘नादिन्याक्रोशे’ इत्यतो नेति चानुवर्तते । तदाह । अचि परे इत्यादिना ॥ तथाच चतुर्षु इत्येकषकारमेव रूपम् । नच सत्यपि द्वित्वे ‘झरो झरि सवर्णे’ इति लोपादेव एक षकाररूपसिद्धेरिदं व्यर्थमिति वाच्यम् । लोपस्य वैकल्पिकत्वादिति भाव । प्रिया चत्वारो यस्येति बहुव्रीहौ प्रियचतुरशब्दो विशेष्यनिम्न एकद्विवहुवचनान्त । तस्य सौ रूपमाह । प्रियचत्वाः इति ॥ प्रियचतुर् स् इति स्थिते ‘चतुरनडुहो’ इत्युकारादाम् । तस्याङ्गत्वेन तदन्तेऽपि प्रवृत्ते । तत उकारस्य यण् । हल्ङ्यादिलोपश्चेति भाव । हे प्रियचत्वः इति ॥ ‘अम् सम्बुद्धौ’ इत्यमिति भाव । प्रियचत्वारामिति ॥ सुटि सर्वनामस्थानत्वादाम् । प्रियचत्वार । प्रियचत्वारम्, प्रियचत्वारौ । शसादावाम् न । प्रियचतुर । प्रियचतुरा, प्रियचतुर्भ्याम्, प्रियचतुर्भि । प्रियचतुरे । प्रियचतुर्भ्य । प्रियचतुर । प्रियचतुर, प्रियचतुरो । आमि ‘षट्चतुर्भ्यश्च’ इति नुट्माशङ्क्य आह । गौणत्वे त्विति ॥ ‘षट्चतुर्भ्यश्च’ इति बहुवचननिर्देशात् तदर्थप्राधान्य एव नुडिति भाव । प्रियचतुरि । प्रियचतुर्षु । परमचतुर्णामिति कर्मधारय । आङ्गत्वात्तदन्तादपि नुडिति भाव ॥

इति रान्ता ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिङ्गे लकारान्तप्रकरणम् ॥

कमल कमलां वा आचक्ष्ण कम्ल्, कमलौ, कमल । षत्वम् ।
कमल्षु ।

इति लान्ता ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिङ्गे मकारान्तप्रकरणम् ॥

३४१ । मो नो धातोः । (८-२-६४)

मान्तस्य धातोर्न स्यात्पदान्ते । नत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । प्रशाम्यतीति प्रशान्, प्रशामौ, प्रशाम । प्रशान्भ्यामित्यादि ।

अथ लकारान्ता निरूपयन्ते । कमलमिति ॥ कमल पद्मम् । कमला लक्ष्मी । कमलमाचष्टे इत्यर्थे कमलशब्दात् कमलमाचष्टे इत्यर्थे कमलाशब्दान् 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि 'सनाद्यन्ता' इति वातुत्वात् तदवयवस्य सुपो लुकि 'णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य' इति इष्ठवत्त्वाट्टिलोपे कमल् इत्यत कर्तृणि क्विपि 'णेरनिटि' इति णिलोपे अपृक्तलोपे कमल् इति रूपम् । ततस्सोर्हृत्डयादिलोपे कमल् इति रूपम् । कमलाविति ॥ औजसादिषु न कोऽपि विकार इति भावः । कमलम्, कमलौ, कमल । कमला, कमलभ्याम्, कमलिभ । कमले । कमलभ्यः । कमल । कमल, कमलौ, कमलाम् । सुपि विशेषमाह । षत्व कमल्ष्विति ॥ लकारस्य इण्वादिति भावः । तोयमाचष्टे तोय इत्यादियकारान्तास्तु न सन्त्येव । क्विपि 'लोपो व्यो' इति यलोपस्य दुर्वारत्वात् । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वन्तु न भवति । यलोपे तन्निषेधात् । वस्तुतस्तु 'न पदान्ता हलो यणस्सन्ति' इति लप्सूत्रस्थभाष्यात् अनभिधानमेवजातीयकानामिति हरदत्तः । 'भोभगो' इति सूत्रे वृक्षव् करोतीति भाष्यन्तु एकदेशयुक्तिरिति तदाशय इत्यलम् ॥

इति लान्ता ।

अथ मकारान्ताः निरूपयन्ते । अथ प्रपूर्वात् शमुधातो क्विपि 'अनुनासिकस्य क्विञ्जलो' विडति' इति दीर्घे सति निष्पन्ने प्रशाम्शब्दे विशेषमाह । मो नो धातोः ॥ म इति षष्ठ्यन्त धातोरित्यस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । पदस्येत्यधिकृतम् । 'स्कोस्सयोगाद्यो' इत्यतो अन्ते इत्यनुवर्तते । तदाह । मान्तस्य धातोरित्यादिना ॥ 'अलोऽन्य-

३४२ । किमः कः । (७-२-१०३)

किम क स्याद्विभक्तौ । अकच्सहितस्याप्ययमादेश । क , कौ, के ।
कम्, कौ, कान , इत्यादि सर्ववत् ।

३४३ । इदमो मः । (७-२-१०८)

इदमो मस्य म स्यात्सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः ।

स्य' इति मकारस्य भवति । तत्र सोर्हटडयादिलोपे सति नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वात् पदान्त-
त्वाच्च 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपमाशङ्क्य आह । नत्वस्येति ॥ प्रशानिति ॥ खरा-
दिपाठेऽप्यस्य नाव्ययत्वम् । सत्त्ववाचित्वात् । असत्त्ववाचित्वे तु स्वरादिपाठादव्ययत्वमेवेति
भावः । प्रशान्भ्यामिति ॥ भ्यामादौ हलि 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदत्वान्नत्वमिति
भावः । इत्यादीति ॥ प्रशान्भि । प्रशामे । प्रशान्भ्य । प्रशाम । प्रशाम , प्रशामो , प्रशा-
माम् । प्रशामि, प्रशान्तसु-प्रशान्तसु । 'नश्च' इति धुङ्ङिकल्पः । अथ कायतेर्ङिभिरिति निष्पन्न किं-
शब्दः प्रष्टव्ये वर्तते । तस्य विशेषमाह । किमः कः ॥ विभक्ताविति ॥ 'अष्टन आ वि-
भक्तौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ननु 'इम' इत्येव सूत्र्यताम् ? त्यदादीनामित्यनुवृत्तौ
वचनविपरिणामेन त्यदादे इम अकारस्स्यादित्यर्थलाभात् । द्विपर्यन्तानामिति तु न सम्बध्यते ।
द्विपर्यन्तेषु त्यदादिषु इमोऽसम्भवात् । एवञ्च किशब्दे इम इत्यस्य स्थाने अकारे सति क इत्य-
दन्तत्वं सिद्ध्यति । नच 'अलोऽन्यस्य' इति किशब्दे इमो मकारस्यैव अकारस्स्यात् । ततश्च
इकारस्य यणि क्य इति स्यादिति वाच्यम् । 'नानर्थकेऽलोऽन्यविधि' इति निषेधेन अलोऽन्य
परिभाषाया अप्रवृत्तौ इम कृत्स्नस्य स्थाने अकारे सति क इत्यस्य सिद्धेरित्यत आह । अक-
च्सहितस्येति ॥ त्यदादेरिम अकारविधौ 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इति किशब्दस्य अकचि
कृते ककिम् इति स्थिते इम अकार कृते कक इति रूपं स्यात् । 'किम क' इत्युक्तौ तु साकच्-
स्यापि किशब्दस्य 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति न्यायेन किशब्दत्वात्तस्य कादेशो
सति क इत्येव रूपं सिद्ध्यतीति भावः । अत्र त्यदादीनामित्यनुवृत्त्य वचनविपरिणामेन त्यदा
दे किम क इति व्याख्येयम् । अतस्सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वादुपसर्जनत्वे कादेशो न भवति ।
एवञ्च विभक्त्युत्पत्तौ कादेशो सर्वशब्दवद्रूपाणीत्याह । कः, काचित्यादि ॥ "मारुते वेधसि
ब्रध्ने पुंसि कः क शिरोऽम्बुनो" इत्यमरः । तत्र कशब्दस्य किशब्दत्वाभावात् न सर्वनामत्वम् ।
वेधसि तु किशब्दोऽप्यस्ति । तस्य सर्वनामत्वमस्ति नास्तीति पक्षद्वयम् 'कस्येत्' इति
सूत्रे भाष्ये स्थितम् । काय हविरित्यत्र यदि किम कादेशः, यदि वा शब्दान्तरम् उभ-
यथापि कस्मा अनुवृत्तीति भवितव्यम् । सर्वस्य सर्वनामसङ्गा । सर्वश्च प्रजापति । प्रजापतिश्च
कः । अपर आह । उभयथापि कायानुवृत्तीत्येव सङ्गेषा तत्रभवत् इति । अथ इदशब्दे
विशेषमाह । इदमो मः ॥ साविति ॥ 'तदास्ससौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । 'अलो-
ऽन्यस्य' इत्यन्यस्य मस्य मः । ननु मस्य मविधिव्यर्थ इत्यत आह । त्यदाद्यत्वापवादः

३४४ । इदोऽय् पुंसि । (७-२-१११)

इदम् इदोऽय् स्यात्सौ पुंसि । सोर्लोप । अयम् । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वञ्च ।

३४५ । दश्च । (७-२-१०९)

इदमो दस्य म स्याद्विभक्तौ । इमौ, इमे । 'त्यदादे सम्बोधनं नास्ति' इत्युत्सर्गः ।

३४६ । अनाप्यकः । (७-२-११२)

अककारस्येदम् इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ । 'आप्' इति 'टा' इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहार । अनेन ।

३४७ । हलि लोपः । (७-२-११३)

इति ॥ इदम् स् इति स्थिते । इदोऽय् पुंसि ॥ इद इति स्थानषष्ठी । इदम् इत्यनुवर्तते । अवयवषष्ठेषा । 'यस्सौ' इत्यत सावित्यनुवर्तते । तदाह । इदमः इति ॥ इदमशब्दस्यावयवो य इद् तस्येत्यर्थः । अयम् स् इति स्थिते । सोर्लोपः इति ॥ हल्ङयादिनेति शेषः । अयमिति ॥ सुलोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य मकारस्यानुस्वारस्तु न । मकारविधिसामर्थ्यात् । अन्यथा अनुस्वारमेव विदध्यात् । 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' इति निषेधाच्च । अथ औजसादिषु विशेषमाह । त्यदाद्यत्वमिति ॥ इदम् औ इत्यादिस्थिते 'त्यदादीनाम्' इति मस्य अकार इत्यर्थः । पररूपत्वमिति ॥ इद अ, औ इति स्थिते 'अतो गुणे' इति अकारयोरेक पररूपम् अकार इत्यर्थः । इद औ इत्यादिस्थिते । दश्च ॥ 'इदमो म.' इत्यनुवर्तते । द इति षष्ठी । इदमो दकारस्य इति लभ्यते । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत अतिव्यवाहितमपि विभक्तावित्येतत् मण्डूकण्डल्या अनुवर्तते । 'तदोस्ससौ' इत्यत साविति तु सन्निहितमपि नानुवर्तते । सौ इदमो दस्याभावात् । 'यस्सौ' इत्युत्तरसूत्रे सौग्रहणाच्च । तदाह । इदमो दस्येत्यादिना ॥ तथाच इम औ इत्यादिस्थिते रामवद्रूपाणीत्याह । इमावित्यादि ॥ त्यदादेस्सम्बोधनं नास्तीति ॥ प्रचुरप्रयोगादर्शनादिति भावः । नन्वेव सति 'तदोस्ससौ' इति सूत्रे हे स, इति भाष्यविरोध इत्यत आह । उत्सर्गः इति ॥ प्रायिकमित्यर्थः । टादावचि विशेषमाह । अनाप्यकः ॥ अन्, आपि, अक, इति छेदः । न विद्यते क्यस्य स अक्, तस्य अक ककाररहितस्येत्यर्थः । 'इदमो म' इत्यत इदम् इति 'इदोऽय् पुंसि' इत्यतः इद इति चानुवर्तते । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्ताविति । तदाह । अककारस्येत्यादिना ॥ आपीत्यनेन टापडाप्चापा ग्रहणत्रेत्याह । आवित्यादिना ॥ टा इत्याकारमारभ्येत्यर्थः । विभक्तावित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात् न टावादिग्रहणमिति भावः । अनेनेति ॥ इदम् आ इति स्थिते त्यदाद्यत्वं पररूपत्वम् । इद अनादेशः । अन आ इति स्थिते इनादेशे गुण इति भावः । भ्यामादौ त्यदाद्यत्वे पररूपे च कृते 'अनाप्यक' इति प्राप्ते । हलि लोपः ॥ आप्यकः इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । 'इदमो म' इत्यतः इदमः इति 'इदोऽय् पुंसि' इत्यतः इद इति

अककारस्येदम् इदो लोपः स्यादापि हलादौ । ‘नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे’ (वा ४९०) ।

३४८ । आद्यन्तवदेकस्मिन् । (१-१-२१)

एकस्मिन्क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त इव च स्यात् । आभ्याम् ।

३४९ । नेदमदसोरकोः । (७-१-११)

अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् न स्यात् । एत्त्वम् । एभि । अत्वम् । नित्यत्वात् डे. स्मै, पश्चाद्धलि लोप । अस्मै, आभ्याम्, एभ्य । अस्मान्, ‘अष्टन’ इत्यतो विभक्ताविति चानुवर्तते । हलीति विभक्तिविशेषणम् । तदादिविधि । तदाह । अककारस्येत्यादिना ॥ अलोऽन्त्यपरिभाषया इदो दकारस्य लोपमाशङ्क्य आह । नानर्थके इति ॥ परिभाषेयमुपधासज्ञासूत्रे भाष्ये स्थिता । इदम्शब्दे इद् इत्यस्यानर्थकत्वात् तदन्तस्येति लभ्यते । ततश्च इद् इत्यस्य कृत्स्नस्यैव लोप इति भावः । अनभ्यासविकार इत्यनुक्तौ विभतीत्यादौ ‘भृजामित्, अर्तिपिपल्योश्च’ इतीत्त्व कृत्स्नस्याभ्यासस्य स्यात् । द्वित्वे सति समुदायस्यैवार्थवत्त्वात् । ‘हलि लोप’ इत्यत्र लोपग्रहणमपनीय ‘हल्यश्’ इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । शित्त्वात् इद् कृत्स्नस्याकारे पररूपे ‘मुपि च’ इति दीर्घे आभ्यामित्यादिसिद्धे । ननु इदम् भ्याम् इति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपे इदो लोपे च कृते अ भ्याम् इति स्थिते अङ्गस्याकारात्मकत्वात् अदन्तत्वाभावात् कथं ‘मुपि च’ इति दीर्घ इत्यत्र आह । आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ आदित्वान्तत्वयोर्नित्यमन्यसापेक्षत्वादेकस्मिन् तत्प्रयुक्तकार्याणामप्राप्तौ तत्प्राप्त्यर्थमिदमारभ्यते । एकशब्द असहायवाची । ‘एके मुख्यान्यकेवला’ इत्यमरः । सप्तम्यन्तात् ‘तत्र तस्येव’ इति वति । एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमीदर्शनात् । वतिश्च द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् प्रत्येक सम्बध्यते । तदाह । एकस्मिन् क्रियमाणमादाविवान्त इव च स्यादिति ॥ तदादितदन्तयो क्रियमाण कार्यं तदादौ तदन्ते इव च असहायेऽपि स्यादित्यर्थः । एकस्मिन्निति किम् । दरिद्रातेररजिति न । आदिवत्त्वफलम् औपगव इत्यादौ अणप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । आभ्यामित्यादौ अन्तवत्त्वात् दीर्घादिर्भवति । भाष्ये तु एकस्मिन्नित्यपनीय “व्यपदेशिवदेकस्मिन्” इति सूत्रपाठदिशक्षितः । तेन इयायेत्यादौ ‘एकाचो द्वे प्रथमस्य’ इति द्विर्भावः । ध्रुक् इत्यत्र व्यपदेशिवत्त्वेन वात्त्ववयवत्वात् भङ्गावश्च सिद्ध्यति । विशिष्ट अपदेश व्यपदेश व्यवहारोऽस्यास्तीति व्यपदेशी मुख्य इति यावत् । एकस्मिन् तदादितदन्तत्वतदवयवत्वादिप्रयुक्तकार्यं स्यादिति फलितम् । इदम् भिस् इति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपे ‘हलि लोप’ इति इदो लोपे अ भिस् इति स्थिते ‘अतो भिस ऐस्’ इति प्राप्ते । नेदमदसोरकोः ॥ ‘अतो भिस ऐस्’ इत्यतो भिस ऐसित्यनुवर्तते । अकोरिति षष्ठी । न विद्यते ककारो ययोरिति बहुव्रीहिः । तदाह । अककारयोरित्यादिना ॥ एत्त्वमिति ॥ ‘बहुवचने श्लि’ इत्यनेनेति शेषः । डयि विशेषमाह । अत्वमित्यादि ॥ अत्व डे स्मै इत्यन्वयः । इदम् ए इति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपे इद् ए इति स्थिते डेर्यादेश बाधित्वा सर्वनाम्न स्मै इति स्मैभाव इत्यर्थः ।

आभ्याम्, एभ्य । अस्य, अनयो, एषाम् । अस्मिन्, अनयो, एषु ।
ककारयोगे तु अयकम्, इमकौ, इमके । इमकम्, इमकौ, इमकान् । इमकेन,
इमकाभ्याम्, इत्यादि ।

३५० । इदमोऽन्वादेशोऽनुदात्तस्तृतीयादौ । (२-४-३२)

अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदात्तोऽशादेशः । स्यात्तृतीयादौ । अश्वचनं
साकच्कार्थम् ।

ननु इद ए इति स्थिते स्मैभावात् परन्वादनादेशे 'विप्रतिषेधे यद्वाधित तद्वाधितमेव' इति न्यायेन
पुन स्मैभावो न स्यादित्यत आह । नित्यत्वादिति ॥ कृते अकृतेऽपि अनादेशे प्रवृत्ति-
योग्यतया स्मैभावस्य नित्यत्वात् अनादेशात् प्रागेव स्मैभावे कृते अनादेशस्य हलि लोपेन
बाध इति भावः । आभ्यामिति ॥ पूर्ववत् । एभ्यः इति ॥ त्यदाद्यत्व पररूपत्व हलि
लोप 'बहुवचने झत्येत्' इति एत्वञ्चेति भावः । अस्मादिति ॥ त्यदाद्यत्व, पररूपत्व,
हलि लोप, 'डसिङयो' इति स्मादिति भावः । अस्येति ॥ त्यदाद्यत्व, पररूपत्व, स्यादेश,
हलि लोपश्चेति भावः । अनयोरिति ॥ त्यदाद्यत्व, पररूपत्वम्, अनाप्यक, 'ओसि च' इत्येत्वम्,
अयादेशश्चेति, भावः । एषामिति ॥ आभि त्यदाद्यत्व, पररूपत्व, सुद्, हलि लोप, एत्व-
षत्वे । अस्मिन्निति ॥ अत्व, पररूपत्व, स्मिन्, हलि लोपश्चेति भावः । एष्विति ॥ अत्व,
पररूपत्व, हलि लोप, एत्वषत्वे इति भावः । ककारयोगे त्विति ॥ 'अव्ययसर्वनामामकञ्
प्राक् ङे' इत्यनेन इदमशब्दस्य अकञ्चि सतीत्यर्थः । अयकमिति ॥ अकञ्चि सति निष्पन्नस्य
इदकमशब्दस्य तन्मध्यपतितन्यायेन 'इदमो म' इत्यादाविदङ्ग्रहणेन प्रहणान्मत्वादिकमिति
भावः । 'अनाप्यक' इति, 'हलि लोप' इति, 'नेदमदसोरको' इति, च नेह प्रवर्तते ।
ककारयोगे तन्निषेधादित्याशयेन आह । इमकेन, इमकाभ्यामिति ॥ इत्यादीति ॥
इमकै । इमकस्मै । इमकेभ्य । इमकस्मात् । इमकस्य । इमकयो । इमकेषाम् । इमक-
स्मिन् । इमकेषु । इदमोऽन्वादेशे ॥ अन्वादेशे अश् इति च्छेदः । अन्वादेशे इदम
अश् स्यात् नृतीयादिविभक्तौ, स चानुदात्त इति स्पष्टोऽर्थः । "आशास्ते य यजमानोऽसौ । आयु-
राशास्ते" इति प्रस्तुत्य "तदस्मै देवा राधन्ताम्" इत्युदाहरणम् । तत् आयुरादि अस्मे यज-
मानाय देवा साधयन्त्वित्यर्थः । अत्र अस्मै इत्युदाहरणम् । इद अस्मै इति स्थिते प्रकृतेरन्वादेशे अनु-
दात्ते सति 'अनुदात्तौ सुप्तिता' इति स्मै इत्येकार अनुदात्तः । तथाच स्मै इति सर्वानुदात्तः । एव-
माभ्यामित्यादावपि हलादावुदाहरणम् । द्वितीयादावपि टौसोरेनादेशस्य विशिष्य विधानात् ।
ननु अनुदात्तत्वमेवात्र विधीयताम् । न त्वशादेशोऽपि । त्यदाद्यत्वे हलि लोपे च अस्मै,
आभ्याम् इत्यादिरूपस्यान्वादेशोऽपि सिद्धे । अत आह । अश्वचनं साकच्कार्थमिति ॥
"इमकाभ्या रात्रीरधीता, आभ्यामहरधीतम्" इति अत्रान्वादेशे इमकाभ्याम् इति न भवति ।
अत्र अ अ इति प्रथिष्ठनिर्देशात् अनेकाल्त्वात् सर्वादेशत्वसिद्धेः शित्करणं न कर्तव्यम्"

३५१ । द्वितीयाटौस्स्वेनः । (२-४-३४)

द्वितीयाया टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे । ‘किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः’ । यथा ‘अनेन व्याकरणमधीतम्’ ‘एन छन्दोऽध्यापय’ इति । ‘अनयो पवित्रं कुलम्’ ‘एनयो, प्रभूतं स्वम्’ इति । एनम्, एनौ, एनान् । एनेन, एनयो ।

इति मान्ता ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिङ्गे णकारान्तप्रकरणम् ॥

गणयतेर्विच् । सुगण्, सुगणौ, सुगण । सुगण्ट्सु-सुगण्ट्सु-सुगण्सु । किप् । ‘अनुनासिकस्य किञ्जलो —’ (सू २६६६) इति दीर्घः । सुगण्, सुगणौ, सुगण । सुगण्ट्सु-सुगण्ट्सु-सुगण्सु ।

इति णान्ता ।

इति भाष्ये स्पष्टम् । द्वितीयाटौस्स्वेनः ॥ द्वितीया च टाश्च ओश्च द्वितीयाटौस्, तेष्विति द्वन्द्वः । ‘इदमोऽन्वादेशः’ इत्यत इदम इति, अन्वादेश इति चानुवर्तते । ‘एतदस्त्रतसो’ इत्यत. एतद इति च । तदाह । द्वितीयायामित्यादिना ॥ अन्वादेशशब्दं व्याचष्टे । किञ्चिदिति ॥ विधातुमिति ॥ अपूर्वं बोधयितुमित्यर्थः । अन्वादेशमुदाहृत्य दर्शयति । यथेति ॥ उदाहरणप्रदर्शने यथाशब्दः । “ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातः डितः विद्याद्वयस्मरणयोरडितः” इत्यतः तु एनादेशो न । पूर्वार्धस्य यच्छब्दयोगे अनुवादत्वात् । ‘किञ्चित् कार्यं विधातुमुपात्तस्य’ इत्यत्र च पूर्ववाक्ये यथाकथञ्चित्तदुपादानं विवक्षितम्, न त्विदमेवेत्याग्रह इति भाष्ये स्पष्टम् ॥

इति मान्ता ।

अथ णकारान्ता निरूप्यन्ते । गणयतेर्विजिति ॥ ‘गणः सख्याने’ इति चुरादि, अदन्तः । ततः सुपूर्वात् स्वार्थे णिच् । अङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वात् नोपधावृद्धिः । तस्माद्विच् । ‘अन्येभ्योऽपि हृदयते’ इति वचनात् णिलोपः, अपृक्तलोपः, ततस्सु-बुत्पत्तिः, हल्ङयादिना सुलोपः । सुगण् इति रूपम् । सुगणौ, सुगुण, इत्याद्यविकृतमेव । सुपि ‘ङ्णो कुक्कुक्शरि’ इति, दुग्ग्विकल्पः । ‘चयो द्वितीया’ इति टस्य ठः । इत्यभिप्रेत्य आह । सुगण्ट्सु इति ॥ द्वितीयाभावे रूपमाह । सुगण्ट्सु इति ॥ दुग्गभावे रूपमाह । सुगण्सु इति । किपि सुगाणिति ॥ गणधातोरदन्तात् णिच्, अङ्गोपः । तस्य स्थानि-

॥ अथ हलन्तपुल्लिङ्गे नकारान्तप्रकरणम् ॥

परत्वादुपधादीर्घ , हल्ङ्यादिलोप , ततो नलोप । राजा ।

३५२ । न डिसम्बुद्धोः । (८-२-८)

नस्य लोपो न स्यात् डौ सम्बुद्धौ च । हे राजन् । डौ तु छन्दस्युदाहरणम् । ‘सुपा सुलुक्—’ (सू ३५६१) इति डेलुक् । निषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणम् । ‘परमे व्योमन्’ । ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः । (वा

बत्वात् नोपधावृद्धि । तस्मात् किप्, णिलोप, अपृक्तलोप । ‘अनुनासिकस्य किञ्चलो’ इति दीर्घ । सुगाण इति रूपम् । सुगाणौ, सुगाण, इत्यादि । नच दीर्घे कर्तव्ये णिलोपाहोपयो स्थानिवत्त्व शङ्क्यम् । दीर्घविधो तन्निषेधात् । कौ विधि प्रति तन्निषेधाच्च ॥

इति णान्ता ।

अथ नकारान्ता निरूप्यन्ते । अथ राजन्शब्दे विशेषमाह । परत्वादिति ॥ हल्ङ्यादिलोपापेक्षया परत्वात् पूर्वमेव ‘सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ’ इति दीर्घ । ततो हल्ङ्यादिलोप इत्यर्थः । नच ‘विप्रतिषेधे यद्वाधित तद्वाधितमेव’ इति न्यायात् कथमिह हल्ङ्यादिलोप इति वाच्यम् । ‘पुन प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्’ इति ‘विप्रतिषेधे यद्वाधितम्’ इत्यस्य असार्वत्रिकत्वादिति भावः । नलोपः इति ॥ ‘न लोप प्रातिपदिकान्तस्य’ इति नकारस्य लोप इत्यर्थः । हे राजन् स् इति स्थिते हल्ङ्यादिना सुलोपे सति नकारस्य पदान्तत्वात् प्रातिपदिकान्तत्वाच्च लोपे प्राप्ते । न डिसम्बुद्धोः ॥ ‘न लोप प्रातिपदिकान्तस्य’ इत्यत न लोप इत्यनुवर्तते । तत्र नेति लुप्तपृष्ठीकम् । तदाह । नस्येत्यादिना ॥ हे राजन्निति ॥ ‘सर्वनामस्थाने च’ इति दीर्घस्तु न । असम्बुद्धावित्युक्ते । नन्वत्र डिग्रहणं व्यर्थम् । राजनीत्यत्र भत्वात् पदत्वाभावात्तलोपस्याप्रसक्तैरित्यत आह । डौ तु छन्दसीति ॥ छन्दस्येवेत्यर्थः । ननु छन्दस्यपि डौ परतो भत्वात् पदत्वाभावात् कथं नकारस्य लोपप्रसङ्गः । येन तन्निषेधोऽर्थवान् स्यादित्यत आह । सुपामिति ॥ ननु “परमे व्योमन्” इत्यादौ डेलुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावात् कथं तत्र ‘न डिसम्बुद्धो’ इत्यस्य प्रवृत्तिरित्यत आह । निषेधसामर्थ्यादिति ॥ छन्दस्यपि डिलुकि प्रत्ययलक्षणाभावे सति ‘न डिसम्बुद्धो’ इत्यप्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यादिति भावः । ननु यदि छन्दसि “परमे व्योमन्” इत्यादौ डेलुका लुप्तत्वेऽपि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य ‘न डिसम्बुद्धो’ इत्यस्य प्रवृत्तिरभ्युपगम्यते, तर्हि चर्मणि तिला अस्य चर्मतिल, ब्रह्मणि निष्ठा अस्य ब्रह्मनिष्ठ, इत्यत्रापि समासे डिलुक् प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य ‘न डिसम्बुद्धोः’ इति नकारस्य लोपनिषेधस्यादित्यत आह । ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः इति ॥ उत्तरपदे परतो यः डिः तस्मिन् परे

४७८५) । डौ विषये उत्तरपदे परे 'न डिसम्बुद्धयो' (सू ६५२) इत्यस्य निषेधो वाच्य इत्यर्थः । चर्मणि तिला अस्य चर्मतिल । ब्रह्मनिष्ठः । राजानौ, राजान । राजानम्, राजानौ । 'अल्लोपोऽन' (सू २३४) श्चुत्वम् । न चाल्लोपः स्थानिवन् । पूर्ववासिद्धे तन्निषेधात् । नापि बहिरङ्गतयासिद्धः । यथोद्देशपक्षे षाष्ठी परिभाषां प्रति श्चुत्वस्यासिद्धतयान्तरङ्गाभावे परिभाषाया अप्रवृत्ते । जञोर्ज्ञः । राज्ञः । राज्ञा ।

'न डिसम्बुद्धो' इति निषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । एवञ्च चर्मतिल इत्यत्र उत्तरपदे परत 'न डिसम्बुद्धो' इति प्रतिषेधाभावात् नकारस्य लोपो निर्बाध इति भावः । भाष्ये तु "छन्दसि "परमे व्योमन्" इत्यत्र "अयस्मयादीनि छन्दसि" इति भत्वात् पदत्वाभावान्नकारलोपस्याप्रसक्तैर्द्वौ प्रतिषेधौ न कर्तव्यः" इति डिग्रहणं प्रत्याख्यातम् । नच राजन्यतीत्यत्र लोके राजनीवाचरतीत्यर्थे "अधिकरणाच्च" इति क्यचि 'सनाद्यन्ता' इति धात्ववयवत्वात् 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो' इति डेलुकि राजन्य इत्यस्मात् तिपि राजन्यतीत्यत्रापि अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वमाश्रित्य नकारस्य लोपप्राप्तौ तन्निषेधार्थं डिग्रहणस्यावश्यकत्वात्तत्प्रत्याख्यानभाष्यमनुपपन्नमिति वाच्यम् । एतद्वाङ्मयप्राप्तादेव राजनीवाचरतीत्यर्थे 'अधिकरणाच्च' इति क्यचोऽनभिधानाभ्युपगमादित्यलम् । राजानमित्यादौ सुटि 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः । शसि विशेषमाह । अल्लोपोऽनः इति ॥ अनेन सूत्रेण जकारादकारस्य लोप इत्यर्थः । राजन् अस् इति स्थिते । श्चुत्वमिति ॥ ततश्च नकारस्य जकारे राज्ञ इति सिद्धम् । ननु 'अच परस्मिन्' इत्यल्लोपस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वात् कथमिह श्चुत्वमित्यत आह । न चाल्लोपः स्थानिवदिति ॥ कुत इत्यत आह । पूर्वत्वेति ॥ 'पूर्वत्वासिद्धे' इति श्चुत्वे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः । ननु अल्लोपो भसज्ञापेक्षो बहिर्भूतत्वादिप्रत्ययापेक्षो बहिरङ्गः । श्चुत्वन्तु श्चुयोगमात्रापेक्षत्वात् अन्तरङ्गम् । ततश्च 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषया श्चुत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वादकारेण व्यवधानात् कथमिह श्चुत्वमित्यत आह । नापीति ॥ यथोद्देशेति ॥ यथोद्देशे सज्ञापरिभाषामित्येक पक्षः । उद्देशा उत्पत्तिप्रदेशा ताननतिक्रम्य यथोद्देशम् । यत्र प्रदेशे सज्ञापरिभाषयोरुत्पत्तिः तत्रैव ते स्थिते प्रतिविधि व्याप्रीयते इत्यर्थः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति ॥ परिभाषेय षष्ठाध्याये 'ताह ऊट्' इति सूत्रे ज्ञापितेति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । ततश्च इय षाष्ठी परिभाषा त्रैपादिकश्चुत्वे कर्तव्ये अन्तरङ्गेऽपि न प्रवर्तते । ता प्रति श्चुत्वस्य अन्तरङ्गस्यासिद्धतया तदृष्ट्या श्चुत्वस्यैवाभावेन तद्विषये तस्या परिभाषाया प्रवृत्त्यसम्भवात् । तथा च श्चुत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गस्याप्यल्लोपस्यासिद्धत्वाभावादिह श्चुत्वन्निर्बाधमिति भावः । 'कार्यकाल सज्ञापरिभाषम्' इत्यप्यास्ति पक्षान्तरम् । प्रतिविधिप्रदेश प्राप्य सज्ञापरिभाषे व्याप्रीयते इत्यर्थः । अस्मिन् वक्षे यद्यपि श्चुत्वमन्तरङ्गं पुरस्कृत्य 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषात्र प्रवृत्तिमर्हति । तथापि लक्ष्यानुरोधात् कार्यकालपक्षो नेहाश्रीयते इत्यलम् । जञोर्ज्ञः इति ॥ जञयोगे तादृशध्वनेर्लो-

३५३ । नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति । (८-२-२)

सुव्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृतितुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धः, नान्यत्र 'राजाश्च' इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्त्वमैस्त्वं च न । राजभि । राज्ञे,

कवेदसिद्धत्वादिति भावः । नत्विद वर्णान्तरम् । शिक्षादावदर्शनात् । अत एतज्ज्ञानमिति श्चु-
त्वसिद्धिरित्याहुः । राज्ञः, राज्ञेति ॥ शसादावचि भत्वादल्लोपे नकारस्य श्चुत्वेन जकार इति
भावः । ननु राजन् भ्यामिति स्थिते 'खादिषु' इति पदत्वात् कृते नलोपे 'सुपि च' इति
दीर्घः प्राप्नोति । तथा राजन् भिस् इति स्थिते, नलोपे, 'अतो भिस्' इत्यैस् प्राप्नोति । तथा
राजन् भ्यस् इति स्थिते नलोपे 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्त्व प्राप्नोति । नच नलोपस्यासिद्धत्वा-
दिह दीर्घः ऐस् एत्त्वञ्च नेति वाच्यम् । नलोपविषये 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यस्य प्रवृत्तौ राजाश्चो दण्ड्य-
श्च इत्यादावपि नलोपस्यासिद्धत्वान् सवर्णदीर्घयणाद्यनापतेरित्यत आह । नलोपः सुप् ॥
नस्य लोपो नलोपः । विधिशब्दो भावमाधनः । विधानविधिः । सुप् च स्वरश्च संज्ञा च तुक्च
तेषां विधय इति सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समासः । कृतीति तु तुकैव सम्बध्यते । अन्यत्रासम्भ-
वात् । तदाह । सुव्विधावित्यादिना ॥ सुपो विधिः सुव्विधिः । सम्बन्धसामान्यविव-
क्षितम् । सुबाश्रयविधानिति यावत् । स्वरस्य विधिः । कर्मणश्शेषत्वविवक्षया षष्ठी । स्वरे
विधेये इति यावत् । एव संज्ञाविधावित्यपि कर्मणश्शेषत्वविवक्षया षष्ठी । संज्ञाया विधेयाया
मिति यावत् । कृति परतो यस्तुक् तस्य विधिः कृतितुग्विधिः । इहापि कर्मणश्शेषत्वविवक्षया
षष्ठी । कृति परे यस्तुक् तस्मिन् विधेये इति यावत् । 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्येव सिद्धे अन्यनि-
वृत्तिफलकनियमार्थमेतदित्याह । नान्यत्रेति ॥ अन्यत्रेत्येतदुदाहृत्य दर्शयति । राजाश्च
इत्यादाविति ॥ आदिना दण्ड्यश्च इत्यादिसङ्ग्रहः । अत्र सवर्णदीर्घयणादिविधीना
सुव्विध्याद्यनन्तर्भावात् तेषु कर्तव्येषु नलोपस्यासिद्धत्वाभावे सति, नकारलोपस्य सत्त्वात्
सवर्णदीर्घादिक निर्बाधमिति भावः । राजभ्याम्, राजभि, राजभ्य, इत्यत्र दीर्घादि
न भवत्येवेत्यत आह । इत्यसिद्धत्वादिति ॥ सुपि परतो दीर्घविधिः । भिस्-
ऐस्विधिः, भ्यसि एत्त्वविधिश्च, सुबाश्रयविधय इति, तेषु कर्तव्येषु परिसङ्ख्याविधिलभ्या-
सिद्धत्वनिषेधाभावे सति 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति नलोपस्यासिद्धत्वान्न दीर्घादिकमित्यर्थः ।
वस्तुतस्तु अन्यनिवृत्तिफलकसिद्धविषयकविधित्वमेव नियमविधित्वम् । अत एव "पञ्च पञ्च
नखा भक्ष्या" इत्यत्र पञ्चानां पञ्चनखप्राणिनां भक्षणनियमे तदितरेषां पञ्चनखानां भक्षण-
प्रतिषेधो गम्यते" इति पस्पशाह्निकभाष्ये प्रपञ्चितम् । तदाह । इत्यसिद्धत्वादिति ॥
ननु दण्डिध्वल्यत्वेन नलोपे कृते इण परत्वात् सस्य षत्वमिति स्थितिः । तत्र षत्वविधेस्तुबा-
श्रयविधित्वात् तत्र कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वात् कथं षत्वमिति चेन्मैवम् । न हि षत्वविधि-
स्तुव्विधिः । सुप्स्वन्तर्भावाप्यधर्मः वा पुरस्कृत्य प्रवर्तमानो विधिर्हि सुव्विधिरिह विवक्षितः ।
नच षत्वविधिस्तथा । अतस्तत्र नलोपस्य सिद्धत्वमस्येवेति षत्व निर्बाधम् । अस्तु वा
षत्वविधिरपि सुव्विधिः । तथापि तस्मिन् कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वन्न भवत्येव । तदसिद्धत्वं

राजभ्याम्, राजभ्य । राज्ञ, राज्ञोः, राज्ञाम् । राज्ञि, राजनि । प्रतिदी-
व्यतीति प्रतिदिवा, प्रतिदिवानौ, प्रतिदिवान । अस्य भविष्येऽल्लोपे कृते ।

३५४ । हलि च । (८-२-७७)

रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घ स्याद्वलि ।

हि किं 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेन आपाद्यते, उत 'नलोपस्तुस्वर' इत्यनेनैव । न तावदाद्य ।
नलोपविधेष्वत्वविध्यपेक्षया पूर्वत्वेन तस्य षत्वे कर्तव्ये असिद्धत्वासम्भवात् । न द्वितीय ।
'नलोपस्तुस्वर' इत्यनेन हि राजभ्यामित्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वमपूर्वत्र विधीयते । किन्तु
'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेन प्राप्तमेव नियमार्थं पुनर्विधीयते । राजाश्च इत्यादौ सुप्स्वरसज्ञा-
तुग्विधिभिन्नसवर्णदीर्घादिविधिसिद्धये दण्डिष्वित्यत तु नलोपस्यासिद्धत्वं 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्य-
नेन प्राप्तं न भवतीति तस्य 'नलोपस्तुस्वर' इति सूत्रविषयत्व न सम्भवति । अन्यथा
सुग्विधावित्यनेन दण्डिष्वित्यादौ षत्वे कर्तव्ये नलोपासिद्धत्वमपूर्वं विधीयते । राजभ्यामि-
त्यादौ तु दीर्घादौ कर्तव्ये सिद्धमेव नियमार्थं विधीयते इति विधिवैरूप्यमापद्येत । तस्मादण्डि-
ष्वित्यादौ षत्वे कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वाभावात् नलोपस्य सत्त्वादिण परत्वानपायात् षत्व
निर्बाधमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । प्रकृतमनुसराम । स्वरविधौ यथा । पञ्चार्मम् ।
अत्र नलोपस्यासिद्धत्वात् अकारान्तत्वाभावात् 'अर्मे चावर्णं व्यचत्रयच्' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वत्र
भवति । सज्ञाविधौ यथा । दण्डिदत्तौ, दत्तदण्डिनौ । अत्र 'द्वन्द्वे धि' इति पूर्वनिपातनियमो
न भवति । धिसज्ञाविधौ नलोपस्यासिद्धत्वेन इदन्तत्वविरहात् । कृतितुग्विधौ यथा । वृत्र-
हभ्याम्, वृत्रहभि । अत्र 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्तिप्' इति विहितं क्तिपमाश्रित्य 'ह्रस्वस्य पिति कृति-
तुक्' इति न तुक् । नलोपस्यासिद्धत्वेन ह्रस्वस्य नकारव्यवहितत्वात् । कृतीति विशेषणात् 'छे
च' इति तुग्विधौ नलोपस्य नासिद्धत्वम् । ततश्च वृत्रहच्छत्रम् । इह स्यादेव 'छे च' इति तुक् ।
भाष्ये तु वृत्रहभ्यामित्यादौ नलोपस्य सत्त्वेऽपि सन्निपातपरिभाषया 'ह्रस्वस्य पिति' इति तुक्
न भविष्यतीति तुग्विधिग्रहणं प्रत्याख्यातम् । 'स्वादिषु' इति पदत्वद्वारा भ्यामसन्निपातनि-
मित्तको नलोपस्तद्विधातक न प्रवर्तयतीत्याशयः । ननु वृत्रहधनमित्यत्र तुग्व्यावृत्त्यर्थं तुग्विधि-
ग्रहणमावश्यकम् । तत्र नलोपस्यान्तवर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य प्रवृत्त पदत्वमादाय प्रवृत्तस्य
नलोपस्य भ्यामसन्निपातनिमित्तकत्वाभावादिति चेन्न । तुग्विधिग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यग्रामाण्येन
तादृशसन्निपातानिमित्तकनलोपविषयाणां वृत्रहधनमित्यादीनां अनभिधानकल्पनात् इत्यास्तान्ता-
वत् । राज्ञि, राजनीति ॥ 'विभाषा डिश्यो' इत्यल्लोपविकल्प इति भावः । प्रतिदि-
वेति ॥ 'दिवु क्रीडादौ' तस्मात् 'कनिन्युवृषितक्षि' इत्युणादिसूत्रेण कनिन्यप्रत्ययः । कना-
वितौ । इकार उच्चारणार्थः । प्रतिदिवन्शब्दात् सुबुत्पत्तिः । 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः ।
हल्ड्यादिना सुलोपे प्रतिदिवा इति रूपम् । सुटि राजवत् । अस्थेति ॥ प्रतिदिवन्शब्दस्य
शसादावचि अल्लोपोऽन इत्यल्लोपे सतीत्यर्थः । हलि च ॥ 'वोरुपधाया दीर्घ इक' इत्यनु-
वर्तते । 'सिपि धातो' इत्यतो धातोरिति च । 'तच्च वी' इत्यनेन विशेष्यते । तदन्तविधिः ।

न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् । दीर्घविधौ तन्निषेधान् । बहिरङ्गपरिभाषा
तूक्तन्यायेन न प्रवर्तते । प्रतिदीन् । प्रतिदीन्ना इत्यादि । यज्वा, यज्वानौ,
यज्वान ।

३५५ । न संयोगाद्वान्तात् । (६-४-१३७)

वकारमकारान्तसंयोगात्परस्यानोऽकारस्य लोपो न स्यात् । यज्वनः ।
यज्वना, यज्वभ्याम् इत्यादि । ब्रह्मणः । ब्रह्मणा, ब्रह्मभ्याम् इत्यादि ।

३५६ । इन्हन्पूर्वार्थम्णां शौ । (६-४-१२)

एषां शावेवोपधाया दीर्घः, नान्यत्र । इति निषेधे प्राप्ते ।

तदाह । रेफवान्तस्येत्यादिना ॥ रेफान्तस्य गीर्घनीत्युदाहरणम् । अपदान्तत्वात् 'वोरु-
पधाया' इत्यप्राप्ते विधिः । प्रकृते च प्रतिदिव् न् अस् इति स्थिते नकारे हलि परे वान्तस्य
दिव्धातोरुपधाया इकारस्य दीर्घ इति भावः । ननु 'अच परस्मिन्' इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वा-
दकारेण व्यवधानात् हल्परत्वाभावात् कथमिह दीर्घ इत्याशङ्क्य परिहरति । न चाल्लोपस्य
स्थानिवत्त्वमिति ॥ कुत इत्यत आह । दीर्घविधौ तन्निषेधादिति ॥ 'न पदान्त'
इति सूत्रेण दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः । नन्वेवमपि भसज्ञापेक्षस्याल्लोपस्य बहिर्भूत-
प्रत्ययापेक्षत्वेन बहिरङ्गतया तस्यान्तरङ्गे दीर्घे कर्तव्ये असिद्धत्वादकारेण व्यवधानात् हल्परत्वा-
भावात् कथमिह दीर्घ इत्यत आह । बहिरङ्गेति ॥ "यथोद्देशपक्षे षष्ठा परिभाषा प्रति
श्चुत्वस्यासिद्धतया अन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्ते" इति राजशब्दोक्तन्यायेन दीर्घस्यासिद्धतया
तद्विषये 'असिद्ध बहिरङ्गम्' इति परिभाषा न प्रवर्तत इति भावः । प्रतिदीन्ः इति ॥
'न भकुर्धुराम्' इति निषेधस्तु वान्तस्याभत्वान्नेति भावः । इत्यादीति ॥ प्रतिदीन्ने । प्रति-
दीन्, प्रतिदीन्ना । भ्यामादौ हलि राजवदित्यर्थः । यज्वन्शब्दः सुटि राजवदित्याह । यज्वे-
ति ॥ शसि अल्लोपे प्राप्ते । न संयोगाद्वान्तात् ॥ वश्च म्व वमौ अन्तौ यस्येति वि-
ग्रहः । 'अल्लोपोऽन' इत्यनुवर्तते । तदाह । वकारेत्यादिना ॥ अन्तप्रहण स्पष्टार्थम् । वम-
योस्सयोगविशेषणत्वादेव तदन्तलाभात् । इत्यादीति ॥ यज्वने । यज्वन, यज्वनोः । भ्या-
मादौ हलि राजवदित्यर्थः । मान्तस्योगस्य उदाहरणमाह । ब्रह्मणः इति ॥ शसादावच् चि नाल्लोपः ।
शेष राजवदिति भावः । "वेदस्तत्त्व तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापति" इत्यमरः । वृत्रो नाम
असुरः, त हतवानित्यर्थः 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु किप्' इति किप् । कपावितौ । अपृक्तलोपः । उप-
पदसमासः । 'सुपो धातु' इत्यमो लृक्, वृत्रहन्शब्दः, तस्मात् सुबुत्पत्तिः । सौ विशेषमाह ।
इन्हन् ॥ 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । 'नोपधायाः' इत्यत उपधाया इति । तदाह ।
एषामिति ॥ इन्, हन्, पूषन्, अर्यमन्, इत्यन्तानामित्यर्थः । अङ्गविशेषणत्वेन तदन्त-
विधिः 'सर्वनामस्थाने च' इति सिद्धे नियमार्थमित्याह । शावेवेति ॥ शेरन्य-

३५७ । सौ च । (६-४-१३)

इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सौ परे । वृत्रहा । हे वृत्रहन् ।
'एकाजुत्तरपदे—' (सू ३०७) इति णत्वम् । वृत्रहणौ, वृत्रहण । वृत्रहणम्,
वृत्रहणौ ।

३५८ । हो हन्तेर्जिन्नेषु । (७-३-५४)

ञिति णिति च प्रत्यये, नकारे च, परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात् ।

३५९ । हन्तेः—

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्व स्यात् । प्रहण्यात् ।

—अत्पूर्वस्य । (८-४-२२)

हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वम्, नान्यस्य । प्रव्रन्ति । योगविभागसाम-

त्रेत्यर्थः । इति निषेधे प्राप्ते इति ॥ वृत्रहन्शब्दे हन् इत्यस्यापि शावेव दीर्घ इति नियमात्
सौ परत 'सर्वनामस्थाने' इति दीर्घे अप्राप्ते सतीत्यर्थः । सौ च ॥ पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तत्र
यदनुवृत्तं तच्च । तदाह । इन्नादीनामिति ॥ असम्बुद्धाविति ॥ 'सर्वनामस्थाने च' इत्यत
तदनुवृत्तेरिति भावः । 'इन्हन्पूष' इत्यस्यायमपवादः । हे वृत्रहन्निति ॥ असम्बुद्धावित्यनुवृत्तेर्न
दीर्घः । भिन्नपदत्वादाह । एकाजिति ॥ वृत्रहणावित्यादि ॥ शावेवेति नियमान्न दीर्घः ।
शसादावचि अल्लोपे कृते । हो हन्तेः ॥ ह इति स्थानषष्ठी, हन्तेरित्यवयवषष्ठी । ज्व, ण्व
ङ्गौ, इतौ, ययोस्तौ, ङितौ । इच्छब्दः प्रत्येकः सम्बध्यते । ङितौच नश्च ङिन्ना तेष्विति
विग्रहः । अङ्गाधिकांरात् प्रत्ययत्वः ङितोल्लभ्यते । 'चजो कु धिण्यतो' इत्यतः कुग्रहणमनुवर्तते ।
तदाह । जित्तीत्यादिना ॥ हन्तेरिति श्रुतिपा निर्देशः । हन्धातोरित्यर्थः । प्रकृते हकारस्य नकार-
परत्वात् कुत्वम् । तत्र घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य सवृतकण्ठस्य हस्य तादृशवर्गचतुर्थो
घकारः । वृत्रघ्न, वृत्रघ्ना, इत्यादि सिद्धम् । नन्विह कयन्न णत्वम् । भिन्नपदस्थत्वेऽपि 'एका-
जुत्तरपदे ण' इति णत्वस्य दुर्वारत्वात् । कृतेऽयल्लोपे तस्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वादुत्तरपदस्य
एकाच्चात् स्थानिवत्त्वाभावेऽपि 'प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च' इत्यस्य 'कुमति च' इत्यस्य
वा दुर्वारत्वादिति प्राप्ते तद्वारणार्थं 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति सूत्रं विभज्य व्याचष्टे । हन्तेः—
'रषाभ्या नो ण' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यतः उपसर्गादित्यनुवर्तते । तात्स्थान-
ताच्छब्दस्य । उपसर्गस्यादिति लभ्यते । तच्च रषयो प्रत्येकमन्वेति । तदाह । उप-
सर्गस्थान्निमित्तादित्यादिना ॥ निमित्तशब्देन रेफः घकारश्च विवक्षितः । प्रहण्या-
दिति ॥ अत्र भिन्नपदस्थत्वात् अप्राप्ते णत्वे वचनम् । प्रकृतोपयुक्तमाह । —अत्पूर्वस्य
हन्तेरित्यनुवर्तते । 'रषाभ्यान्नो ण' इति च । उपसर्गादिति तु निवृत्तम् । हन्ते-
रत्पूर्वस्य नस्य ण स्यादिति लभ्यते । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । तदाह । हन्ते-

ध्यात् ‘अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा’ (प ६२) इति न्यायं बाधित्वा ‘एकाजुत्तरपदे—’ (सू ३०७) इति णत्वमपि निवर्तते । नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादल्लोपो न स्थानिवन् । वृत्रघ्न । वृत्रघ्ना इत्यादि । यत्तु ‘वृत्रघ्न’ इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं माधवेनोक्तं तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । एव शार्ङ्गिन , यशस्विन् , अर्यमन् , पूषन् । यशस्विन्निति विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेऽपि ‘इन्हन्—’ (सू ३५६) इत्यत्र ग्रहणं भवत्येव । अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च

रत्पूर्वस्थैवेत्यादिना ॥ प्रघ्नन्तीति ॥ हन्तेर्लट्, झि, झोऽन्त, शप्, लृक् । ‘गमहन’ इत्युपवालोप । ‘हो हन्ते’ इति कुत्वम् । प्रघ्नन्तीति रूपम् । अत्र उपसर्गस्थ रेफात् परत्वात् ‘हन्त’ इत्यनेन प्राप्त णत्वम् ‘अत्पूर्वस्य’ इति नियमान्न भवति । वृत्रघ्न इत्यत्र ‘प्रातिपदिकान्त’ इत्यादिणत्व निवर्तते । ननु ‘प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च, एकाजुत्तरपदे ण, कुमति च, हन्तेरत्पूर्वस्य’ इति सूत्रपाठक्रमः । ततश्च ‘अनन्तरस्य विधि’ इति न्यायेन ‘अत्पूर्वस्य’ इति नियमेन प्रघ्नन्तीत्यत्र हन्तेरित्यव्यवहितणत्वमेव निवर्तते । नत्वन्यदित्यत आह । योगेति ॥ यदि ‘अत्पूर्वस्य’ इत्यनेन ‘हन्ते’ इति णत्वमेव व्यावर्त्येत, तर्हि ‘हन्तेरत्पूर्वस्य’ इत्येकमेव सूत्रं स्यात् । उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य हन्ते रत्पूर्वस्य नस्य णत्वम् इत्येतावतैव प्रघ्नन्तीत्यत्र णत्वनिवृत्तिसम्भवात् । अतो योगविभागसामर्थ्यात् णत्वमात्रस्याय नियम इति विज्ञायते इत्यर्थः । एकाजुत्तरेति ॥ ‘कुमति च’ इत्यस्य ‘प्रातिपदिकान्त’ इत्यस्य च उपलक्षणम् । अल्लोपस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वात् एकात्त्वमुत्तरपदस्य वो यम् । नच ‘पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्’ इति वाच्यम् । ‘तस्य दोषसयोगादिलोपलत्वणत्वेषु’ इत्युक्ते । ननु वृत्रघ्न इत्यत्र ‘हो हन्ते’ इति कथं कुत्वम् । पूर्वस्य विधावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादित्यत आह । नकारे परे इति ॥ माधवमत दूषयितुमनुवदति । यत्स्विति ॥ तु पूर्ववैषम्ये । वैकल्पिकमिति ॥ ‘प्रातिपदिकान्त’ इति विहितमित्यर्थः । तद्भाष्येति ॥ “कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः” । किं प्रयोजनम् । वृत्रघ्न । सुघ्न । प्राधानि । ‘हन्तेरत्पूर्वस्य’ इति सूत्रे “अत्पूर्वग्रहणत्र कर्तव्यम्” इति ‘अट्कुवाड्’ इति सूत्रे भाष्यम् । अत्र णत्वप्रकरणे हादेशकुव्यवाये प्रतिषेधविज्ञानात् ‘प्रातिपदिकान्त’ इति णत्वमपि आदेशकुव्यवाये न भवतीति विज्ञायते । तद्विरोधात् माधवमतसुपक्षयमित्यर्थः । एवमिति ॥ वृत्रहन्शब्दवदित्यर्थः । ‘इन्हन्पूषार्यमणा शौ, सौ च’ इति दीर्घनियममात्रे दृष्टान्तः । ननु कुत्वादौ, असम्भवात् । शार्ङ्गमस्यास्तीत्यर्थे ‘अत इनिठनौ’ इति मत्वर्थाय इनि । यशोऽस्यास्तीत्यर्थे ‘अस्मायामेधास्त्रज’ इति विनि । ‘तसौ मत्वर्थे’ इति भत्वान्न रत्वम् । नन्वर्थवत्परिभाषया ‘इन्हन्’ इत्यत्रार्थवत् एव इनो ग्रहणम् । ततश्च विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वात् तस्य कथं ग्रहणमित्याशङ्क्य परिहरति । यशस्विन्नित्यादिना ॥ अनिनस्मन्निति ॥ एतच्च ‘येन विधि’ इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । राज्ञ इत्यत्र अन् अर्थवान् । दात्र इत्यत्र तु अनर्थकः । शार्ङ्गो इत्यत्र इन् अर्थवान् । यशस्वी इत्यत्र तु अनर्थकः । सुपया इत्यत्रास् अर्थवान्

तदन्तविधि प्रयोजयन्ति' (प १७) इति वचनात् । अर्यम्णि—अर्यमणि ।
पूष्णि—पूषणि ।

३६० । मघवा बहुळम् । (६-४-१२८)

‘मघवन्’ शब्दस्य वा ‘तृ’ इत्यन्तादेशः स्यात् । ऋ इत् ।

३६१ । उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः । (७-१-७०)

अधातोरुगितो, नलोपिनोऽञ्चतेश्च, नुमागम स्यात्सर्वनामस्थाने परे ।
उपधादीर्घ । मघवान् । इह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवति ।
बहुलग्रहणात् । तथा च ‘अन्नुक्षन्—’ (उ २५७) इति निपातनान्मघश-

सुलोता इत्यत्र तु अनर्थक । असन्तत्वादीर्घ । सुशर्मैत्यत्र मन् अर्थवान् सुप्रथिमा इत्यत्र
तु अनर्थक । ‘मन्’ इति न डीप् । अर्यमन्शब्दे पूषन्शब्दे च अल्लोपे विशेष इत्याह । अर्य-
म्णि इत्यादि ॥ ‘विभाषा डिश्यो’ इत्यल्लोपविकल्प । शसादावचि तु नित्यमल्लोप उक्तप्राय
इति भावः । मघवेते पूज्यते इत्यर्थे कनिप्रत्यय । इकार उच्चारणार्थः । ककार इत् । अन् इति
प्रत्ययदिशष्यते । धातोरनुगागमः । तत्र ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः । कित्वादन्तावयव ।
महधातोर्हस्य घञ इति त्रयन्निपात्यते । ‘श्वन्, उक्षन्, पूषन्, णीहन्, स्नेहन्, मज्जन्,
अर्यमन्, विश्वप्सन्, परिज्वन्, मातरिश्वन्, मघवन्, इत्युणादिसूत्रेण निष्पन्ने तस्मिन्
मघवन्शब्दे विशेषमाह । मघवा बहुळम् ॥ ‘अर्वणस्त्रसौ’ इत्यत तृ इत्यनुवर्तते । लुप्त-
प्रथमाकम् । मघवेति तु षष्ठ्यर्थे प्रथमा । तदाह । मघवन्शब्दस्येत्यादिना ॥ ऋ इदिति ॥
‘उपदेशेऽजनुनासिक इत्’ इति ऋकार इत्सङ्ग इत्यर्थः । ऋ इत्यविभक्तिको निर्देशः प्रक्रिया-
समये न दुष्यति । ‘अलोऽन्यस्य’ इति नकारस्य तकारः । सर्वादेशस्तु न । ‘नानुबन्धकृत-
मनेकाल्त्वम्’ इति वचनात् । मघवत् स् इति स्थिते । उगिदचाम् ॥ अधातोरिति छेदः ।
उक् इत्, येषान्ते उगितः । अच् इति लुप्तनकारस्य ‘अञ्चु गतिपूजनयो’ इति धातोर्ग्रह-
णम् । अधातोरित्युगिद्विशेषणम् । नत्वञ्चते । असम्भवात् । ‘इदितो नुम् धातो’ इत्यतो
नुमित्यनुवर्तते । तदाह । अधातोरुगितः इत्यादिना ॥ नुमि मकार इत् । उकार उच्चार-
णार्थः । कित्वादन्यादच परः । आजिति अच्प्रत्याहारो न गृह्यते, व्याख्यानात्, ‘नपुस-
कस्य झलच’ इत्युज्ग्रहणाच्च । अन्यथा ‘उगिदचाम्’ इत्येव सिद्धे तद्वैयर्थ्यात् वृद्धिः गुण
इत्यादिनिर्देशाच्च । अधातोरित्येतत्तु अग्रे गोमच्छब्दनिरूपणावसरे मूल एव व्याख्यास्यते ।
तत्प्रयोजनञ्च तत्रैव वक्ष्यते । उपधादीर्घः इति ॥ मघवन् त् स् इति स्थिते हलङ्घादिना
सुलोपे संयोगान्तलोपे च सति ‘सर्वनामस्थाने च’ इति दीर्घ इत्यर्थः । नन्विह दीर्घे कर्त-
व्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् नान्तत्वाभावात् पचन्नित्यादाविव दीर्घो न सम्भवतीत्यत
आह । दीर्घे कर्तव्ये इति ॥ बहुळग्रहणादिति ॥ “कचित्प्रवृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः क

ब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे ।
 ‘हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसौ’ इति भट्टि । मघवन्तौ, मघवन्त ।
 हे मघवन् । मघवन्तम्, मघवन्तौ, मघवत । मघवता, मघवद्भ्याम् इत्यादि ।
 तृत्वाभावे मघवा । ‘छन्दसीवनिपौ च’ इति वनिवन्तं मध्योदात्तं छन्दस्येव ।
 अन्तोदात्तं तु लोकेऽपीति विशेष । मघवानौ, मघवान । सुटि राजवन् ।

चिद्विभाषा क्विदन्यदेव । शिष्टप्रयोगाननुसृत्य लोके विज्ञेयमेतद्बहुळग्रहे तु ॥” इति स्थिति ।
 अत्र दीर्घे कर्तव्ये सयोगान्तलोपस्य नासिद्धत्वम् । पचनित्यादौ तु असिद्धत्वमेवेति बहुळग्रहणा-
 ल्भ्यते इत्यर्थः । ननु त्रादेशपक्षे मघवनित्येवास्तु । बहुळग्रहणेन सयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वा-
 भावकल्पनाया प्रमाणाभावात् । वेदे तु यज्ञेन मघवानित्यादौ दीर्घश्छान्दसो भविष्यतीत्यत
 आह । तथा चेति ॥ त्रादेशपक्षे सयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाभावमन्युपगम्यैवत्यर्थः । निपा-
 तनादिति ॥ कनिप्रत्ययस्य, अनुगागमस्य, घन्वस्य, इति त्रयाणा निपातनादित्यर्थः । तथा च
 नान्तो मघवन्शब्द सिद्ध्यतीति भावः । मघशब्दादिति ॥ धनपर्यायादित्यर्थः । मघ धन-
 मस्यास्तीत्यर्थे मनुपि ‘मादुपधायश्च’ इति वत्वे तान्तो मघवच्छब्दस्सिद्ध इति भावः । भा-
 षायामपीति ॥ लोके छन्दसि च इत्यर्थः । शब्दद्वयेति ॥ मघवन्शब्दो मघवच्छब्द-
 श्चेति शब्दद्वय ‘मघवा बहुळम्’ इत्यस्य फलम् । तस्य सिद्धिमाश्रित्येत्यर्थः । आकरे इति ॥
 ‘केशाद्वा’ इति सूत्रे कैयटग्रन्थे इत्यर्थः । तत्र ह्येवमुक्तम् । “‘मघवा बहुळम्’ इत्येतन्न कर्त-
 व्यम् । ‘श्वन्नुक्षन्’ इति निपातनात् मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वात्”
 इति । त्रादेशपक्षे सयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् दीर्घाभावाश्रयणे मघवनिति रूपम् । मनुपि
 तु ‘अत्वसन्तस्य’ इति दीर्घे मघवानिति रूपभेदापत्त्या तदसङ्गति स्पष्टेवेति भावः । वस्तुतस्तु
 कन्यन्तस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम्, मनुपि तु ‘ह्रस्वनुङ्भ्याम्मनुप्’ इति मनुबुदात्तत्वप्र-
 तिषेधे सति पित्त्वादनुदात्तत्वे घकारादकारस्य फिट्स्वरेण उदात्तत्वमिति फलभेदात् कैयटग्रन्थ-
 श्रित्य एव । मघवानिति दीर्घादिशिष्टसम्मतश्चेत्याह । हविरिति ॥ मखेषु यज्ञेषु निःशङ्क
 असौ मघवान् हविर्जक्षिति । भक्षयतीत्यर्थः । मघवन्तावित्यादि ॥ सुटि त्रादेशो नुमेवेति
 भावः । शसादौ त्रादेशः ननु नुम्, असर्वनामस्थानत्वादित्यभिप्रेत्य आह । मघवतः इति ॥
 मघवद्भ्यामित्यादि ॥ त्रादेशे । ‘स्वादिषु’ इति पदत्वान्मत्त्वम् । सुपि त्रादेशे जश्चे चत्वे
 मघवत्सु । तृत्वाभावे मघवेति नान्तात् सौ राजवद्रूपमिति भावः । ननु ‘मघवा बहुळम्’
 इति सूत्रे “अवर्णस्तुमघोनश्च न शिष्य छान्दस हि तत्” इति वार्तिकभाष्यकैयटेषु मघवन्शब्द-
 स्य छन्दोमात्रविषयत्वावगमात् कथन्तस्य लोके प्रयोग इत्यत आह । छन्दसीवनिपावि-
 त्यादि ॥ ‘तदस्यास्यस्मिन्निति मनुप्’ इत्यधिकारे ‘केशाद्वेऽन्यतरस्याम्’ इति सूत्रे ‘छन्दसी-
 वनिपौ च’ इति वार्तिकम् । छन्दसि ईवनिपौ च वक्तव्यौ वश्च वतुष्व । “रथीरभून्मुद्गलानि गवि-
 ष्ठा, सुमङ्गलीरिय धू, ऋतवाननीहते” इति तत्र भाष्यम् । तत्र वनिप्रत्ययान्ते मघवन्शब्दे
 प्रत्ययस्वरेण वकारादकार उदात्तः । मघशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । ‘अनुदात्त पदमेकव-

३६२ । श्वयुवमघोनामतद्धिते । (६-४-१३३)

अन्नन्तानां भसंज्ञकानामेषामतद्धिते परे सम्प्रसारण स्यात् । सम्प्रसार-
णाच्च' (सू ३३०) । 'आद्गुणः' (सू ६९) । मघोन । 'अन्नन्तानाम्' किम् ।
मघवतः । मघवता । स्त्रिया मघवती । 'अतद्धिते' किम् । माघवनम् ।

र्जम्' इति शिष्टस्वरेण मकारादकार वकारादकारश्चानुदात्तः । 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति
वकारादकारस्वरितः । तथाच मघवान्निमित्तं रूपं मघोदात्तं सम्पद्यते । एतादृशमघवन्श-
ब्दविषयकं छान्दसत्वाभिधानम् । कन्यन्ते तु मघवन्शब्दे वकारादकार प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ।
शिष्टस्वरेण मकारादकार वकारादकारश्च अनुदात्तौ । तथाच मघवान्निमित्तं रूपम् अन्तोदात्त-
मिति स्थितिः । एतादृशमघवन्शब्दस्तु लोके वेदसाधारणः । तस्य छन्दोमात्रविषयत्वे प्रमाणा-
भावात् । किञ्च 'वनो र च' इति सूत्रे भाष्यम् । मघवन्शब्दः अव्युत्पन्नप्रातिपदिकमिति ।
अयमपि मघवन्शब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः लोके वेदसाधारण एव । छन्दोमात्रविषयत्वे प्रमा-
णाभावादिति भावः । शब्दरत्ने तु "न शिष्यं छान्दसं हि तत्" इत्युदाहृतभाष्यवार्तिकयोस्सामा-
न्यप्रवृत्तयो मघोदात्तमात्रविषयसङ्कोचे प्रमाणन्न किञ्चिदस्ति । कविप्रयोगाणान्तु 'त तस्थिवास
नगरोपकण्ठे' इत्यादिविषये बहुशः प्रमाददर्शनात् तेषामपि नार्धवचनसङ्कोचकता । अतो मघ-
वन्शब्दस्य सर्वस्यापि लोके असाधुत्वमेवेति प्रपञ्चितम् । सुटि राजवदिति ॥ तृत्वाभावपक्षे
नान्तत्वाद्दीर्घ इति भावः । शसादावचि मघवन् अस् इत्यादिस्थिते 'अल्लोपोऽन' इति
प्राप्ते । श्वयुवमघोनामतद्धिते ॥ श्वा च, युवा च, मघवा च इति द्वन्द्वः ।
'वसोस्सम्प्रसारणम्' इत्यतः सम्प्रसारणमित्यनुवर्तते । 'भस्य' इत्यधिकृतम् । 'अल्लोपोऽन'
इत्यतः अन इत्यपकृष्यते । तच्च श्वयुवमघोनाम् प्रत्येकं विशेषणं, तदन्तविधिः । फलित-
माह । अन्नन्तानामित्यादि ॥ 'इग्यणस्सम्प्रसारणम्' इति वकारस्य सम्प्रसारण-
मुकारः । मघ उ अन् इति स्थिते पूर्वरूपमुक्तं स्मारयति । सम्प्रसारणाच्चेति ॥ मघ
उ न् इति स्थिते गुणं स्मारयति । आद्गुणः इति ॥ अन्नन्तानां किमिति ॥ श्वयुव-
मघोनामन्नन्तत्वाव्यभिचारात् किमर्थमन्नन्तत्वविशेषणम् । मघवन्शब्दे नकारस्य त्रादेशपक्षेऽपि
एकदेशविकृतस्यानन्यतया अन्नन्तत्वसत्त्वादिति प्रश्नः । मघवतः इति ॥ त्रादेशपक्षे
मघवन्शब्दे सम्प्रसारणनिवृत्त्यर्थम् अन्नन्तत्वविशेषणम् । यद्यप्येकदेशविकृतस्यानन्यतया
अन्नन्तमस्त्येव । तथापि विशेषणसामर्थ्यान् श्रूयमाणनकारान्तस्यैव सम्प्रसारणमित्याहुः ।
स्त्रियां मघवतीति ॥ मघवतः स्त्री मघवती 'पुयोगादाख्यायाम्' इति ङीष् । अत्राप्य-
न्नन्तत्वविशेषणात् न सम्प्रसारणमिति भावः । अत्र 'उगिदच्चा' इति नुम् तु न । ङीषा
व्यवधानेन तान्तस्य उगितः सर्वनामस्थानपरकत्वाभावात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषा तु नेह
प्रवर्तते । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणमित्युक्तेरिति भावः । माघवनमिति ॥ 'सास्य-
देवता' इति मघवन्शब्दात् अपि आदिबुद्धिः । अत्राणस्तद्धितत्वात् तस्मिन् परे न सम्प्र-

मघोन । मघवभ्याम् इत्यादि । शुन, शुना, श्वभ्यामित्यादि । ‘युवन्’ शब्दे वस्योत्वे कृते ।

३६३ । न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् । (६-२-३७)

सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य यण सम्प्रसारणं न स्यात् । इति यकारस्य नेत्त्वम् । अत एव ज्ञापकादन्त्यस्य यण पूर्व सम्प्रसारणम् । यून, यूना, युवभ्यामित्यादि । अर्वा । हे अर्वन् ।

सारणमिति भावः । मघवभ्यामिति ॥ भ्यामादौ हलि नलोप इति भावः । इत्यादीति ॥ मघोने । मघोन, मघोनो, मघोनाम् । मघोनि । श्वन्शब्द प्रायेण राजवत् । शसादावचि ‘श्वयुव’ इति सम्प्रसारणं वकारस्य उकारः । शु अन् इति स्थिते ‘सम्प्रसारणाच्च’ इति पूर्वरूपमिति मत्वा आह । शुनः । शुनेति ॥ इत्यादीति ॥ शुने । शुन, शुनो, शुनाम् । शुनि । युवन्शब्दोऽपि प्रायेण राजवत् । शसादावचि विशेषमाह । युवन्शब्दे इति ॥ युवन् अस् इत्यादिस्थिते ‘श्वयुव’ इति वकारस्य सम्प्रसारणे उकारे यु उ अन् इति स्थिते ‘सम्प्रसारणाच्च’ इति मूर्वरूपे यु उ न् इति स्थिते सवर्णदीर्घे यून इत्यादिरूपेषु सिद्धेषु यकारस्यापि सम्प्रसारणे प्राप्ते इत्यर्थः । “ लक्ष्ये लक्षणस्य सुकृदेव प्रवृत्तिः ” इत्यस्य तु नाय विषयः । कार्याश्रयवर्णभेदेन लक्ष्यभेदात् । अन्यथा सस्कर्तैत्यादौ ‘अनचि च’ इत्यादेरसकृत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति भावः । न सम्प्रसारणे ॥ इति यकारस्येति ॥ सवर्णदीर्घनिष्पन्नस्य उकारस्य ‘अच परस्मिन्’ इति स्थानिवत्त्वेन सम्प्रसारणतया यकारस्य सम्प्रसारणपरकत्वात् न सम्प्रसारणमिकार इत्यर्थः । ननु उकारद्वयस्यानिकस्य उकारस्य स्थानिवत्त्वे सति तस्य उकारद्वयात्मकतया प्रथमेन उकारेण व्यवधानात् सम्प्रसारणपरत्वाभावात् कथमिह निषेधः । ‘येन नाव्यवधानम्’ इति न्यायस्य तु नाय विषयः । विव्याथेत्यादौ ‘व्यथो लिटि’ इति वकारस्याव्यवहितसम्प्रसारणपरत्वे निषेधस्य चरितार्थत्वात् इति चेन्मैवम् । एव हि सति ‘न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्’ इति निषेधस्य ‘व्यथो लिटि’ इति सम्प्रसारणमात्रविषयकत्वमापद्येत । एवञ्च सति ‘व्यथो लिटि’ इति यकारग्रहणेनैव सिद्धे ‘न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्’ इति सूत्रमनर्थकमेव स्यात् । अतः ‘श्वयुव’ इति सम्प्रसारणनिषेधकत्वमस्यावश्यकमिति व्यवहितेऽपि सम्प्रसारणे परे यून इत्यादौ निषेधो निर्बाधः । ‘यूनस्ति’ इत्यादिनिर्देशाच्चैत्यलम् । ननु सकृत् प्रवृत्त्यैव युवन्शब्दे यवयोस्मम्प्रसारणे जाते निषेधो व्यर्थः । निमित्तत्वानुपपत्तिश्च । यद्वा प्रथमं यकारस्य सम्प्रसारणमस्तु । तदानीं सम्प्रसारणपरत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेः । अनन्तरन्तु वकारस्यापि सम्प्रसारणमस्तु । तत्राह । अत एव ज्ञापकादिति ॥ अन्यथा एतन्निषेधारम्भवैयर्थ्यापातादिति भावः । इत्यादीति ॥ यूने । यूनः, यूनो । यूनि । ‘आतो मनिन्कनिव्वनिपश्च, अन्येभ्योऽपि दश्यते’ इति ऋधातोः वनिपि गुणे रपरत्वे अर्वन्शब्द अश्वे योगरूढः । तस्य सौ राजवद्रूपं मत्वा आह । अर्वा ।

३६४ । अर्वणस्त्रसावनजः । (६-४-१२७)

नञा रहितस्यार्वन्नित्यस्याङ्गस्य 'तृ' इत्यन्तादेशः स्यात्, न तु सौ । उगित्त्वान्नुम् । अर्वन्तौ, अर्वन्त, अर्वन्तम् । अर्वन्तौ, अर्वन्त । अर्वन्ता, अर्वन्त्याम् इत्यादि । 'अनञ्.' किम् । 'अनर्वा' 'यज्व' वत् ।

३६५ । पथिमथ्यूभुक्षामात् । (७-१-८५)

एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे । 'आ आत्' इति प्रश्लेषेण शुद्धाया एव व्यक्तेर्विधानान्नानुनासिक ।

हे अर्वन्निति ॥ अर्वणस्त्रसावनजः ॥ तृ असौ इति छेदः । न विद्यते नञ् यस्येति बहुव्रीहिः । अङ्गस्य इत्यधिकृतम् अर्वणा विशेष्यते । तदाह । नञा रहितस्येत्यादिना ॥ ऋकार इत् । 'अलोऽन्त्यस्य' इति नस्यत । उगित्त्वान्नुमिति ॥ 'उगिदचाम्' इत्यनेनेति शेषः । अर्वन्ताविति ॥ नुमो नस्य 'नश्चापदान्तस्य' इति अनुस्वारः, परसवर्ण इति भावः । शसादावचि असर्वनामस्थानत्वान्नुन्नेति मत्वा आह । अर्वन्तः इति ॥ अर्वन्त्यामिति ॥ 'स्वादिषु' इति पदत्वाज्ज्ञत्वमिति भावः । इत्यादीति ॥ अर्वद्भिः, अर्वन्ते, अर्वन्त्यः । अर्वन्तः, अर्वन्तो, अर्वन्ताम् । अर्वन्ति, अर्वन्तु । अनञ्. किमिति ॥ अनञ् इत्यस्य किं प्रयोजनमित्यर्थः । अनर्वा यज्ववदिति ॥ अनर्वन्शब्दो यज्ववदित्यर्थः । शसादावचि 'न सयोगाद्व-मन्तात्' इत्यल्लोपो नेति भावः । पथिन्, मथिन्, ऋभुक्षिन्, एते नकारान्ताः । तेषु विशेषमाह । पथिमथ्यूभुक्षामात् ॥ पन्थाश्च, मन्थाश्च, ऋभुक्षाश्च, पथिमथ्यूभुक्षाण तेषामिति विग्रहः । 'सावनजुह' इत्यतस्सावित्यनुवर्तते । आदिति तपरकरणम् । अकार एव विधेयः । तदाह । एषामित्यादिना ॥ 'अलोऽन्त्यस्य' इति नकारस्य आकारः । ननु नकारस्य आन्तरतम्यात् अनुनासिक एव आकारः प्राप्नोति । नच निरनुनासिकस्यैवाकारस्योच्चारणात् शुद्ध एव आकार इति वाच्यम् । गुणानामभेदकत्वात् । भेदकत्वेऽपि तपरकरणेन अनुनासिकस्याप्याकारस्य ग्रहणात् । व्यक्तिपक्षे तपरसूत्रस्य अणु दीर्घप्लुतेषु विद्ध्यर्थत्वात् । नच ग्रहणकसूत्रे वार्णसमानाधिकत्वेन निश्चितस्याग्रहणस्य अप्रत्यय इत्यस्य च तपरसूत्रे अनुवृत्तेराकारस्येहानप्लवात् विधीयमानत्वाच्च न तत्काल इति वाच्यम् । तपरसूत्रे अग्रहणस्य अप्रत्ययग्रहणस्य चानुवृत्तौ मानाभावादित्यत आह । आ आदिति ॥ सवर्णदीर्घणाकारान्तरप्रश्लिष्यते । ततश्चाननुनासिकरूप आकारो भवतीति लभ्यते । नच सर्वदेशत्व शङ्क्यम् । नह्यत्र वर्णद्वय विधीयते । विशेषणविशेष्यभावेनान्वयाभ्युपगमेन अननुनासिकाकारस्यैकस्यैव विधानादिति भावः । भाष्ये तु अनुनासिकविवेकसम्मतत्वे प्रतिपत्तिलाघवाय अनुनासिकस्यैव 'उञ्, ऊँ' इत्येव उच्चार्यविधानसम्भवात्तदनुच्चारणाच्छुद्ध एव आकार इह विधेय इत्युक्तम् । तपरकरणन्तु उच्चारणार्थमेव । वस्तुनस्तु 'भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणत्र' इति परिभाषयैव अनुनासिकाकारनिराससम्भवादाकारप्रश्लेषकेशो व्यर्थः । 'भाव्यमानोऽण् सवर्णान् गृह्णाति' इति पाठस्तु प्रामादिकः ।

३६६ । इतोऽत्सर्वनामस्थाने । (७-१-८६)

पथ्यादेरिकारस्याकार स्यात्सर्वनामस्थाने परे ।

३६७ । थो न्यः । (७-१-८७)

पथिमथोस्थस्य न्यादेश स्यात्सर्वनामस्थाने परे । पन्था , पन्थानौ, पन्थान् । पन्थानम्, पन्थानौ ।

३६८ । भस्य टेल्लोपः । (७-१-८८)

भसंज्ञकस्य पथ्यादेष्टेल्लोप स्यात् । पथ् । पथा, पथिभ्यामित्यादि । एवं मन्थाः । ऋभुक्षा । स्त्रिया नान्तलक्षणे ङीप् भत्वाट्टिलोपः । सुपथी 'ज्यादादीयस' इति सूत्रे आदिति तपरनिर्देशेन इय परिभाषा ज्ञाप्यते । 'भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणन्' इत्येव भाष्ये पाठात् । अणुदित्सूत्रभाष्येऽप्यप्ग्रहणरहिताया एवास्या परिभाषाया पाठदर्शनाच्चेत्यास्तान्तावत् । नकारस्य आत्वे पथि आ स इति स्थिते । इतोऽत् ॥ पथिमथ्यृभुक्षाम् इत्यनुवर्तते । इत इति तपरकरण स्पष्टार्थम् । पथ्यादिषु त्रिषु दीर्घप्लुतयोरसम्भवात् । भाव्यमानत्वादेव सवर्णाप्राहकत्वे सिद्धे अदिति तपरकरणमपि स्पष्टार्थमेव । तदाह । पथ्यादेरित्यादिना ॥ पथ आ स इति स्थिते । थो न्यः ॥ थ, न्य, इति छेदः । थ इति षष्ठी । आदेशे अकार उच्चारणार्थः । पथिमथिग्रहणमनुवर्तते । ऋभुक्षिग्रहणनिवृत्तम् । तत्र थकाराभावात् 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यतस्सर्वनामस्थानग्रहणमनुवर्तते । तदाह । पथिमथोरित्यादिना ॥ पन्थाः इति ॥ नकारस्य आत्वे थकारस्य न्यादेशे पन्थ आ स इति स्थिते सवर्णदीर्घे रुत्वविसर्गाविति भावः । पन्थानाविति ॥ पथिन् औ इति स्थिते सावित्युक्तेर्नात्त्वम् । 'इतोऽत्' इति इकारस्यात्वे थकारस्य न्यादेशे 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घे रूपमिति भावः । एव पन्थान् । पन्थानम्, पन्थानौ । शसादावचि विशेषमाह । भस्य टेल्लोपः ॥ पथ्यादेरिति ॥ पथिमथ्यृभुक्षाम् इत्यनुवर्तते इति भावः । पथः । पथेति ॥ पथिन् अम् पथिन् आ इति स्थिते इनो लोपे रूपद्वयमिति भावः । पथिभ्यामिति ॥ नलोपे रूपम् । इत्यादीति ॥ पथिभिः । पथे । पथिभ्यः । पथ, पथो, पथाम् । पथि, पथो, पथिषु । एवं मन्थाः, ऋभुक्षाः इति ॥ मन्थदण्डवाची मथिन्दाब्दः । तस्य आत्त्वम्, अत्त्वं, न्यादेशः, टिलोपश्च । मन्थाः, मन्थानौ, मन्थान् । मन्थानम्, मन्थानौ, मथ । मथा, मथिभ्याम् । मथे । मथ । मथो । मथाम् । मथि । मथिषु । ऋभुक्षिन्दाब्दस्तु इन्द्रवाची । तत्र 'थो न्य' इति वर्जमात्त्वादि भवति । षात्परत्वाण्त्वश्च । ऋभुक्षा, ऋभुक्षाणौ इत्यादि । यत्तु अत्र पन्थानमात्मन इच्छति पथीयति 'सुप आत्मन क्यच्, न क्ये' इति पदत्वात् नलोपः । 'अकृत्सार्वधातुकयो' इति दीर्घः । 'सनाद्यन्ता' इति धातुत्वम् । ततः किप् । अल्लोपयलोपौ । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् 'पथिमथि' इत्यात्त्व, 'थो न्य' । इतोऽत्' इत्यत्त्वन्तु तपरकरणान्न

नगरी । अनृभुक्षी सेना । आत्त्वं नपुंसके न भवति 'न लुमता—' (सू २६३) इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । सुपथि वनम् । 'सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्य' (वा ४७८६) । हे सुपथिन्—हे सुपथि । 'नलोप सुप्स्वर—' (सू ३५३) इति नलोपस्यासिद्धत्वाद्भस्वस्य गुणो न । द्विवचने भत्वाट्टिलोप । सुपथी । शौ सर्वनामस्थानत्वात्सुपन्थानि । पुनरपि सुपथि, सुपथी, सुपन्थानि । सुपथा । सुपथे । सुपथिभ्यामित्यादि ।

३६९ । णान्ता षट् । (१-१-२४)

भवति । पन्था । 'एरनेकाच्च' इति यण बाधित्वा परत्वानित्यत्वाच्च 'थो न्थ' । ततस्सयो-
गपूर्वत्वान्न यण् । किन्त्वियडेव । पन्थियौ । 'भस्य टेर्लोप' पथ इत्यादिप्रौढमनोरमातत्त्वबो-
धिण्यादावुक्तम् । तदेतदनुनासिकविधौ सति प्रतिपत्तिलाघवायानुनासिकस्यैव उच्चारणे कार्यं
तदनुच्चारणाच्छुद्धस्यैव विधानमिति भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । पथीयते क्पि हि नकारस्य
शुद्धाकारार्थं अनुनासिकानुच्चारणस्यावश्यकत्वे तदसङ्गति स्पष्टैव । तस्मात् पथीयते क्पि
अनभिधानमेवोचितमिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । प्रसङ्गादाह । स्त्रियामिति ॥ सु शोभन
पन्था अस्या इति बहुव्रीहि । 'ऋन्नेभ्य' इति ङीप् । 'भस्य टेर्लोप' इति इनो लोप ।
सुपथीति रूपम् । 'ऋक्पू' इत्यप्त् न । 'न पूजनात्' इति निषेधात् । नचैवमपि 'न
पूजनात्' इति निषेधस्य षच प्रागेव प्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् 'इनस्त्रियाम्' इति कप् दुर्वार
एवेति वाच्यम् । 'युवोरनाकौ' इत्यत्र सुपथीति भाष्यप्रयोगेण तस्या अनित्यत्वज्ञापनात् ।
नच लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'पथिमथि' इत्यात्त्व, थो न्थश्च कुतो नेति वाच्यम् । विभक्तौ
लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् । सुपथी इति ॥ सु शोभनो पन्था यस्या इति विग्रह । ङीवादि
पूर्ववत् । अनृभुक्षी सेनेति ॥ अविद्यमान ऋभुक्षा यस्या इति विग्रह । 'नञोऽस्त्य-
र्थानाम्' इति समास । अथ सु शोभन पन्था अस्य वनस्येति बहुव्रीहौ सुपथिन्शब्दान्नपुस-
कात् 'स्वमोर्नपुसकात्' इति सोर्लुकि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सुप्परत्वसत्वात् 'पथिमथि'
इत्यात्वमाशङ्क्य आह । आत्त्वन्नपुंसके इति ॥ सम्बुद्धाविति ॥ यद्यपि भाष्ये नपु-
सकानामित्येव पठितम् । तथापि हे चर्मन् हे चर्मैति भाष्ये सम्बुद्धावेव उदाहृतत्वात् तन्मा-
त्रविषयत्वमस्येति भाव । सम्बुद्धेर्लुका लुप्तत्वात् सम्बुद्धिपरत्वाभावात् 'न डिस्बुद्ध्यो' इति
निषेधाप्रवृत्ते नित्यन्नलोपप्राप्तौ विकल्पार्थोऽयमारम्भ । ननु नलोपपक्षे 'ह्रस्वस्य गुण' इति
सम्बुद्धौ परत गुणे कर्तव्ये 'न लुमता' इति निषेधस्यानित्यत्वात् हे वारे—हे वारि इतिवत्
गुणविकल्पस्यादित्यत आह । नलोपः सुबिति ॥ द्विवचने इति ॥ सुपथिन्शब्दात् औड
शीभावे सति असर्वनामस्थानत्वेन भत्वात् 'भस्य टेर्लोप' इति इनो लोपे सुपथी इति रूप-
मित्यर्थः । शाविति ॥ सुपथिन्शब्दात् जशसोदिशभावे सति तस्य सर्वनामस्थानत्वात् 'इतोऽत्'
इत्यत्त्वे, 'थो न्थ' इति थस्य न्थादेशे नान्तत्वात् दीर्घे सुपन्थानि इति रूपमित्यर्थः । पञ्चशब्दो
नित्य बहुवचनान्तः । तस्य षट्सङ्गाकार्यं लुक् विधास्यन् षट्सङ्गमाह । णान्ता षट् ॥ च्व नश्च

षान्ता नान्ता च सङ्ख्या षट्संज्ञा स्यात् । ‘षड्भ्यो लुक्’ (सू २६१) पञ्च । पञ्च । ‘सङ्ख्या’ किम् । विप्रुष । पामान । ‘शतानि’ ‘सहस्राणि । इत्यत्र सन्निपातपरिभाषया न लुक् । सर्वनामस्थानसन्निपातेन कृतस्य नुमस्तद्विधातकत्वात् । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः । पञ्चभ्यः । ‘षट्चतुर्भ्यश्च’ (सू ३३८) इति नुट् ।

३७० । नोपधायाः । (६-४-७)

नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि परे । नलोपः । पञ्चानाम् । पञ्चसु परमपञ्च । परमपञ्चानाम् । गौणत्वे तु न लुगनुटौ । प्रियपञ्चा । प्रियपञ्चानौ । प्रियपञ्चानः । प्रियपञ्चवाम् । एवं सप्तनः नवन् दशन् ।

ष्णौ ह्रस्वेन ण । णो अन्तौ यस्यास्सा ष्णान्ता । ‘बहुगणवतुडति सङ्ख्या’ इत्यतः सङ्ख्येयलुग्वर्तते । तत्र पूर्वसूत्रे बहुगणवतुडतिपरमपि शब्दाधिकारादिह पञ्चषडित्यादिप्रसिद्धसङ्ख्याबोधकशब्दपरमाश्रीयते । बहुगणवतुडतिषु ष्णान्तत्वासम्भवात् । तदाह । **षान्तेत्यादिना ॥ षड्भ्यो लुक् इति ॥** अनेन जश्शसोर्लुगिति शेषः । **पञ्च । पञ्चेति ॥** जश्शसोर्लुकि नलोप इति भावः । **सङ्ख्या किमिति ॥** सङ्ख्याग्रहणानुवृत्ते किं फलमिति प्रश्नः । **विप्रुषः । पामानः इति ॥** विप्रुषशब्दस्य पामन्शब्दस्य च ष्णान्तत्वेऽपि सङ्ख्यावाचकत्वाभावेन षट्संज्ञाविरहात् ततः परस्य अयो न लुगिति भावः । ननु शतशब्दान् जश्शसोर्लुगिभावे ‘नपुसकस्य झलच’ इति नुमि ‘सर्वनामस्थाने च’ इति दीर्घे शतानीति रूपम् । एव सहस्राणीत्यपि रूपम् । तत्र ‘अट्कुप्वाड्’ इति णत्वविशेषः । इह ‘तदागमा’ इति न्यायेन नुम अङ्गभक्तत्वात् शतन्शब्दसहस्रशब्दयोः नान्तसङ्ख्याशब्दत्वात् षट्संज्ञाया सत्या ‘षड्भ्यो लुक्’ इति जश्शसोर्लुक् स्यादत आह । **शतानीत्यादि ॥ सर्वनामेति ॥** सर्वनामस्थान परत्वेन उपजीव्य प्रवृत्तस्याम सन्निपातपरिभाषया सर्वनामस्थानभूतजश्शसोर्लुक प्रति निमित्तत्वाभावादित्यर्थः । **पञ्चभिः । पञ्चभ्यः इति ॥** नलोपे रूपम् । पञ्चन् आम् इति स्थिते । ‘षट्चतुर्भ्यश्च’ इति नुटि नलोपे तस्यासिद्धत्वात् ‘नामि’ इति दीर्घे अप्राप्ते आह । **नोपधायाः ॥** नेति लुप्तषष्ठीकम् अङ्गयेत्यधिकृतस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । ‘दूलोपे’ इत्यतो दीर्घ इत्यप्यनुवर्तते । ‘नामि’ इति सूत्रञ्च । तदाह । **नान्तस्येत्यादिना ॥ नलोपः इति ॥** नलोपस्यासिद्धत्वात् प्रथम दीर्घे ततो नलोप इत्यर्थः । **परमेति ॥** परमाश्च ते पञ्च चेति विग्रहः । ‘षड्भ्यो लुक्’ इत्यस्य ‘षट्चतुर्भ्यश्च’ इत्यस्य चाङ्गत्वात् तदन्तेऽपि प्रवृत्तिरिति भावः । प्रियाः पञ्च यस्येति बहुव्रीहौ प्रियपञ्चन्शब्दो विशेष्यानिम्न त्रिलिङ्गः । तस्य पुस्त्वे विशेषणमाह । **गौणत्वे त्विति ॥** ‘षड्भ्यो लुक्’ इति ‘षट्चतुर्भ्यश्च’ इति च बहुवचननिर्देशेन षट्चतुरर्थ प्राधान्यावगमादिति भावः । **प्रियपञ्चेति ॥** सुटि हलादौ च राजवत् । शसादावचि तु ‘अल्लोपोऽन’ इत्यकारलोपे नुट्श्रुत्वेन अकारः । चकारे तु परे अनुस्वारस्य परसवर्णे अकारः

३७१ । अष्टन आ विभक्तौ । (७-२-८४)

अष्टन आत्व स्याद्वलादौ विभक्तौ ।

३७२ । अष्टाभ्य औश् । (७-१-२१)

कृताकारादष्टन परयोर्जश्शसोरौश् स्यात् । ‘अष्टाभ्य’ इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति । ‘वैकल्पिक चेदमष्टन आत्वम्’ । ‘अष्टनो दीर्घात्’ (सू ३७१८) इति सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात् । अष्टौ । अष्टौ । परमाष्टौ । अष्टाभि । अष्टाभ्य । अष्टाभ्य ।

स्थित एव । तथाच जकारद्वयमध्ये चकार । अष्टन्शब्दो नित्य बहुवचनान्त । तस्य विशेषमाह । अष्टन आ विभक्तौ ॥ ‘रायो हलि’ इत्यत हलि इत्यपकृष्यते । तच्च विभक्तेर्विशेषणम् । तदादिविधि । तदाह । अष्टन आत्वमित्यादिना ॥ ग्रहणकसूत्रे अणग्रहणेन वार्णसमाप्ताधिकानामेव ग्रहणादाकारस्यानणत्वात् भाव्यमानत्वाच्च शुद्ध एव नकारस्य अकार । अष्टाभ्य औश् ॥ ‘जश्शसोर्देश’ इत्यत जश्शसोरित्यनुवर्तते । अष्टाभ्य इति पञ्चमी । तस्मादित्युत्तरस्येत्युपतिष्ठते । अष्टा इत्याकारान्तशब्दो विवक्षित । तदाह । कृताकारादित्यादिना ॥ नकारस्यात्वे कृते सति य अष्टाशब्द तस्मादित्यर्थ । शित्त्वात् सर्वादेश । ‘आदे परस्य’ इति तु नात्र प्रवर्तते । ‘अनेकालिङ्गत्’ इति परणे तस्य बाधात् । औशादेशोऽय ‘षड्भ्यो लुक्’ इत्यस्यापवाद । ननु जश्शसो परत अष्टन्शब्दस्यात्वन्नास्त्येव । ‘अष्टन आ विभक्तौ’ इति आत्वविधौ हलीलपकर्षस्य उक्तत्वात् । ततश्च जश्शसोरौश्विधौ कृताकारात् अष्टन इत्यनुपपन्नम् । तत्राह । अष्टाभ्य इति वक्तव्ये इत्यादि ॥ भ्यसि अष्टाभ्य — अष्टाभ्य इति रूपद्वये सत्यपि औश्विधौ लाघवाद्दष्टाभ्य इत्येव निर्देश उचित । आकारनिर्देशात् जश्शसोरवि परतोऽयात्व विज्ञायत इत्यर्थ । ननु ‘अष्टन आ विभक्तौ’ इति हलादिविभक्तौ अष्टनो नित्यमात्वविधानात् अष्टाभ्य इत्येव निर्देष्टव्यम् । प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वात् । ततश्च औश्विधौ अष्टाभ्य इति निर्देश जश्शसोरष्टन कथमात्व ज्ञापयेदित्यत आह । वैकल्पिकञ्चेदमिति ॥ ज्ञापकादिति ॥ ‘अष्टनो दीर्घात्’ इति सूत्रम् । दीर्घान्तादष्टन्शब्दात् परा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यादिति तदर्थ । अष्टाभिर्विकर्षतीत्यत्र भकारादिकार उदात्त । ‘अनुदात्त प्रदमेकवर्जम्’ इति शिष्टमनुदात्तम् । दीर्घादिति विशेषणात् अष्टभिरित्यत्र आत्वाभावस्थले भिस उदात्तत्वन्न भवति । किन्तु मध्योदात्तत्वमेव । झल्युपोत्तममित्यस्यानुवृत्ते । षट्चतुर्भ्यो या झलादिविभक्ति तदन्ते पदे विद्यमानमुपोत्तममुदात्त स्यादिति तदर्थ । यदि तु अष्टन आत्व नित्य स्यात् तर्हि अष्टभिरिति ह्रस्वान्तव्यावृत्तये क्रियमाणदीर्घग्रहणमनर्थक स्यात् । व्यावर्त्याभावात् । आत्वस्य विकल्पितत्वे तु तदभावपक्षे अष्टभिरिति व्यावर्त्यस्य सत्त्वात् दीर्घग्रहणमर्थवत् । अतो दीर्घग्रहणमष्टन आत्वस्य वैकल्पिकत्वे ज्ञापकमित्यर्थ । अष्टाविति ॥ अष्टन्शब्दात् जश्शसोरौश् । शित्त्वात् सर्वादेश । अष्टाभ्य इति निर्देशात्

अष्टानाम् । अष्टासु । आत्वाभावे । अष्ट । अष्ट । इत्यादि पञ्चवत् ।
गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत् । शसि प्रियाष्टन । इह पूर्वस्मादपि विधावल्लो-
पस्य स्थानिवद्भावात् ण्वत्वम् । कार्यकालपक्षे बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा ।

नकारस्यात्, सर्वर्णदीर्घ, वृद्धिरिति भावः । परमाष्टाविति ॥ ‘अष्टाभ्य औश्’ इत्यस्य
आङ्गत्वान्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिरित्यर्थः । अष्टभिरिति ॥ भिमादौ आत्वे सर्वर्णदीर्घः । अष्टा-
नामिति ॥ आदौ नुटि कृते सति हलादित्वादात्वम् । नच नान्तत्वं प्रयुक्तषट्मङ्गकशब्दस-
न्निपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुट तद्विघातकमात्रं प्रति कथन्निमित्तत्वमिति वाच्यम् । नैहि
षट्सन्निपातेन जातस्य नुट आत्वविघातकत्वम् । ‘शमामष्टाना दीर्घश्चयनि’ इत्यादिनिर्देशेन
अत्र सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाश्रयणादिति भावः । आत्वाभावे इति ॥ ‘अष्टनो
दीर्घात्’ इति दीर्घग्रहणेनात्वविकल्पस्य ज्ञापितत्वादिति भावः । यद्यपि ‘अष्टनो दीर्घात्’
इति सूत्रे शसादिविभक्तिषु परतः स्वरविधायके दीर्घग्रहणं शमादिष्वेवात्वविकल्पं ज्ञापयितुं
शक्नोति । नतु जसि । तथापि ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वाज्जस्यप्यात्वविकल्प इति भावः ।
प्रिया अष्टौ यस्येति बहुव्रीहौ प्रियाष्टन्शब्दो विशेष्यनिघ्न एकद्विवहुवचनान्तः । तत्र विशेष-
माह । गौणत्वे त्विति ॥ अष्टन्शब्दार्थस्याप्राधान्ये सतीत्यर्थः । आत्वाभावे इति ॥
‘अष्टनो दीर्घात्’ इति दीर्घग्रहणेनात्वस्य वैकल्पिकत्वज्ञापनादिति भावः । राजवदिति ॥
प्रायेणेति शेषः । प्रियाष्टा, प्रियाष्टानौ, प्रियाष्टान । प्रियाष्टानम्, प्रियाष्टानौ । शसि
प्रियाष्टनः इति ॥ ‘अल्लोपोऽन’ इत्यकारलोपः । ननु कृते अल्लोपे नकारस्य ण्वेन णत्व
कुतो न स्यादित्यत आह । इहेति ॥ इहाल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् ण्वत्वमित्यन्वयः । अल्लो-
पस्य स्थानिवत्त्वे सति अकारव्यवहितत्वात् ण्वत्वमिति भावः । ननु “स्थानिनि सति यत्कार्यं
तदेवादेशेऽतिदिश्यते । स्थानिनि सति यत्कार्यं न भवति तदादेशे न भवति” इत्येव कार्याभाव-
स्तु नातिदिश्यते । अन्यथा नायक इत्यादौ आयाद्यभावप्रसङ्गादिति स्थानिवत्सूत्रे स्थितम् । तस्माद-
ल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् न ण्वत्वमित्यनुपपन्नम् । ‘अच परस्मिन्’ इति सूत्रन्तु यद्यपि स्थानिनि सति
यत्कार्यं न भवति तदादेशेऽपि न भवतीत्येव कार्याभावस्यातिदेशिकम् । तथापि न तस्यात्र
प्रवृत्तिरस्ति । स्थानिभूतादच पूर्वस्यैव विधौ तत्प्रवृत्ते । इह च स्थानिभूतादच परस्यैव
ण्वत्वप्रवृत्तेरित्यत आह । पूर्वस्मादपि विधाविति ॥ स्थानिभूतादच पूर्वस्मात् परस्यापि
विधौ स्थानिवत्त्वाभ्युपगमादित्यर्थः । ‘नच पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्’ इति निषेधश्चाङ्ग्यः ।
‘तस्य दोषस्सयोगादिलोपलक्षणत्वेषु’ इति तन्निषेधात् । ‘अट्कुप्वाङ्’ इति णत्वन्तु न
शङ्क्यम् । टकारेण व्यवधानात् । शब्दकौस्तुभे तावत् ‘तस्य दोष’ इत्यत्र णत्वग्रहणमस्त्व-
त्युक्तम् । तद्रीत्या आह । बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद्देति ॥ अल्लोपः अङ्गसङ्गा-
भसङ्गापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः । ण्वन्तु तदनपेक्षत्वात् अल्पापेक्षत्वादन्तरङ्गः । तस्मिन् कर्तव्ये
बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वादकारव्यवहितत्वात् न ण्वत्वमित्यर्थः । यथोद्देशपक्षे ‘असिद्ध बहि-
रङ्गम्’ इति षाष्ठीं परिभाषा प्रति शुचत्वस्यासिद्धतया अन्तरङ्गाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः
कथमिहाल्लोपस्यासिद्धत्वमित्यत आह । कार्यकालपक्षे इति ॥ लक्ष्यानुरोधादिह यथोद्देश-

प्रियाष्ट्ना इत्यादि । जश्शसोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्य एव । न तु गौणता-
याम् । तेन प्रियष्ट्नो हलादावेव वैकल्पिकमात्वम् । प्रियाष्टा । प्रियाष्टाभ्याम् ।
प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्य । प्रियाष्टाभ्य । प्रियाष्टासु ।

“प्रियाष्ट्नो राजवत्सर्व हाहावच्चापर हलि ।”

इति नान्ता ।

पक्षो नाश्रीयते इत्यन्यत्र विस्तर । अथ प्रियाष्टन्शब्दस्यात्वपक्षे विशेषमाह । जश्शसो
रिति ॥ ‘अष्टाभ्य औश्’ इति जश्शसोरौशादेशविधौ कृतात्वनिर्देशान् ज्ञाप्यमानमात्वमष्ट-
न्शब्दस्य प्राधान्ये सत्येव भवति । न तूपसर्जनत्वेऽपि । अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात् ।
“अन्यथा हाह इति पञ्चम्यन्तवत् ‘अष्ट औश्’ इति निर्दिशेत्” इति ‘ष्णान्ता षट्’ इति सूत्रे
भाष्ये स्पष्टम् । तत किमित्यत आह । तेनेति ॥ अष्टन्शब्दस्य गौणताया जश्शसोर्विषये
आत्माभावेनेत्यर्थः । हलादावेवेति ॥ ‘अष्टन आ विभक्तौ’ इत्यत्र अष्टन इत्येकवचन-
निर्देशेन अष्टन्शब्दार्थस्य प्राधान्याश्रये मानाभावादिति भावः । ‘गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्य-
सम्प्रत्यय’ इत्यपि नात्र प्रवर्तते । तथा सति ‘अष्टाभ्य औश्’ इत्यत्र बहुवचनवैयर्थ्यादिति बोध्यम् ।
हलादावेवेत्येवकारेण जश्शसोरप्यात्वस्य पक्षेऽपि व्यावृत्तिरुक्तैवानूद्यते । औडादौ तु हलादि-
त्वाभावादेव आत्वस्य न प्रसक्तिः । प्रियाष्टाः इति ॥ सौ हलि ‘अष्टन आ विभक्तौ’
इत्यात्वे रुत्वविसर्गौ इति भावः । ‘षट्भ्यो लृक्’ इति, ‘षट्चतुर्भ्यः’ इति च, गौणताया न प्रवर्तते
इति च प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम् । तथा च अजादौ सर्वत्र राजवदेव रूपाणि । हलादिषु पक्षे
आत्वमिति स्थितम् । तदेत्सङ्गहाति । प्रियाष्ट्नो राजवदिति ॥ प्रियाष्टन्शब्दस्याजादिषु
विभक्तिषु राजवदेव सर्वं रूपम् । हलादिषु विभक्तिषु तु हाहाशब्दवदन्यच्च रूपम् । चकारा-
द्राजवदपि । तदित्यमत्र रूपाणि । प्रियाष्टा । प्रियाष्टा, प्रियाष्टानौ, प्रियाष्टान । प्रियाष्टानम्,
प्रियाष्टानौ । प्रियाष्ट्ना । प्रियाष्टाभ्याम्-प्रियाष्टभ्याम् । प्रियाष्टाभि-प्रियाष्टभि । प्रियाष्ट्ने ।
प्रियाष्टाभ्याम्-प्रियाष्टभ्याम् । प्रियाष्टाभ्य-प्रियाष्टभ्य । प्रियाष्टन, प्रियाष्टाभ्याम्-प्रिया-
ष्टभ्याम् । प्रियाष्टाभ्य-प्रियाष्टभ्य । प्रियाष्टन । प्रियाष्ट्नो । प्रियाष्ट्नाम् । प्रियाष्टिन-
प्रियाष्टनि । प्रियाष्ट्नो । प्रियाष्टासु-प्रियाष्टसु । वस्तुतस्तु ‘ष्णान्ता षट्’ इति सूत्रे भाष्ये
‘अष्टन आ विभक्तौ’ इत्यत्र हलीत्यपकर्षमुक्त्वा “प्रियाष्टौ, प्रियाष्टा इति न सिद्ध्यति । प्रियाष्टानौ,
प्रियाष्टान इत्येव प्राप्नोति” इति शङ्किते “यथालक्षणमप्रयुक्ते” इति समाहितम् । “नैव वा लक्षण
मप्रयुक्ते प्रवर्तते । प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानात्” इति कैयटः । एवञ्च एषामनभिधानमेवोचितम् ।
अत एव ‘अष्टाभ्य औश्’ इति सूत्रे भाष्ये “अष्टन आत्व इह वैकल्पिकम् । यदयमात्वभूतस्य
ग्रहणं करोति अष्टाभ्य इति । अन्यथा अष्टन इत्येव ब्रूयात्” इत्युक्तम् । प्रियाष्टन्शब्दस्य लोके
प्रयोगसत्त्वे तु तत्र गौणे औशादेशप्रवृत्त्यभावाय बहुवचननिर्देशस्यावश्यकत्वात् तदसङ्गति
स्पष्टैव । तस्मात् “प्रियाष्टन्शब्दप्रयोगविचारस्सर्वोऽपि अभित्तिचिन्तायित” इति शब्देन्दुशेखरे
प्रपञ्चितम् ॥

इति नान्ता ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिङ्गे धकारान्तप्रकरणम् ॥

भष्भाव । जश्त्वचत्वे । भुन्-भुद्, बुधौ, बुध । बुधा । भुङ्ग्राम् ।
मुत्सु ।

इति धान्ता ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिङ्गे जकारान्तप्रकरणम् ॥

३७३ । ऋत्विग्दधृक्स्त्रिगुणिगञ्चुयुजिकृञ्चां च । (३-२-५९)

एभ्य किन् स्यात् । अलाक्षणिकमपि किञ्चित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते ।
निरुपपदाद्युजे. किन् । कनावितौ ।

अथ धकारान्ता निरूप्यन्ते ॥ ‘बुध अवगमने’ कर्तरि क्प् । बुध् इति धका-
रान्तश्शब्द । ततस्सुबुद्भति । सौ विशेषमाह । भष्भावः इति ॥ हल्ङादिना सुलोपे सति
प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सकारपरकत्वाद्वा पदान्तत्वाद्वा ‘एकाचो वश’ इति बकारस्य भष्भकार
इत्यर्थः । जश्त्वचत्वे इति ॥ ‘वाऽवसाने’ इति चत्त्वविकल्प इति भावः । भ्यामादौ
‘स्वादिषु’ इति पदत्वात् भष् जश्त्वम् । भुङ्ग्राम् । भुद्भि । भुञ्च्य । भुत्सु ॥

इति धान्ता ।

अथ जकारान्ता निरूप्यन्ते । अथ यज्शब्दस्य व्युत्पत्तिन्दर्शयितुमाह । ऋत्विग्द
धृक् ॥ धातोरित्यधिकृत स्पृशोऽनुदके किन्नित्यनुवर्तते । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह । एभ्यः
इति ॥ ऋतौ उपपदे यज्धातो, धृष्धातो, सज्धातो, दिश्धातो, णिह्धातो, अञ्चुधातो,
युज्धातो, कुञ्च्धातोश्चेत्यर्थः । ननु ऋत्विक्, दधृक्, इत्यादौ कुत्वद्वित्वादि कुत इत्यत आह ।
अलाक्षणिकमपीति ॥ लक्षणानि मूत्राणि, तद्विहित कार्यं लाक्षणिकम् । सूत्रतः प्रत्यक्षानु-
पदिष्टमपि कार्यं निपातनात् सिद्धरूपनिर्देशात् लभ्यत इत्यर्थः । तत्र ऋतावुपपदे यजे किन् ।
तस्य कित्वात् ‘वचिस्वपियजादीनाम्’ इति सम्प्रसारण ‘वश्च’ इति षत्पापवाद कुत्वञ्च ।
वृषे किनि द्वित्वमन्तोदात्तत्वञ्च । सृजे कर्मणि किन् । अमागमाश्च । दिशे कर्मणि किन् ।
उत्पूर्वात् स्निहे किन्, उदो दलोपषत्वञ्च । अञ्चेस्सुप्युपपदे किन् । युजे केवलात् किन्
नलोपाभावश्च निपात्यते । यद्यपि अञ्चे केवलस्यैवोपादानम् । तथाप्युष्णिक्शब्दसाहचर्यात्
सोपपदस्यैवाञ्चेर्ग्रहणमिच्छाह । निरुपपदात् किन् । विधिफल हि नुमो नस्य कुत्वमेव नुम् च
असमास एव वक्ष्यते । समासे तु सुयुगित्यादौ जस्य ‘चो कु’ इति कुत्वेनैव सिद्धतया
किनि क्पि च विशेषाभावादिति भावः । कनाविताविति ॥ लशक्तद्धित इति हलन्त्यमिति

३७४ । कृततिङ् । (३-१-९३)

सन्निहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् ।

३७५ । वेरपृक्तस्य । (३-१-६७)

अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात् । 'कृत्तद्धित—' (सू १७९) इति प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः ।

३७६ । युजेरसमासे । (७-१-७१)

युजेस्सर्वनामस्थाने नुस्स्यादसमासे । सुलोपः 'संयोगान्तलोपः' (सू ५४) ।

३७७ । किन्प्रत्ययस्य कुः । (८-२-६२)

किन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते । नस्य कुत्वेनानु-

च सूत्राभ्यामिति शेषः । वकारादिकारस्तु उच्चारणार्थः । अथ किन्नन्स्य 'कृत्तद्धित' इति प्रातिपदिकत्ववक्तुं किन् कृत्संज्ञां दर्शयति । कृततिङ् ॥ धातोरित्यधिकृतम् । प्रत्यय इति च विहितः प्रत्यय इति लभ्यते । तदाह । सन्निहिते धात्वधिकारे इति ॥ धातोरिति विहितविशेषणम् । धातोरित्यधिकृत्य विहित इति यावत् । तेन णिजादिनिरासः । युज् व् इति स्थिते । वेरपृक्तस्य ॥ 'लोपो व्यो' इत्यतः लोप इत्यनुवर्तते । उत्सृष्टानुबन्धास्सर्वे किन्वादयो वेरित्यनेन गृह्यन्ते । उकार उच्चारणार्थः । अपृक्तप्रहणात् । तदाह । अपृक्तस्य वस्येति ॥ अपृक्तस्येति किम् । जाग्रवि । किन् । कृत्संज्ञायाः प्रयोजनमाह । कृत्तद्धितेति ॥ युजेरसमासे ॥ उगिदच्चामित्यतः सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते । 'इदितो नुम् धातो' इत्यतो नुमिति च । तदाह । नुस्स्यादित्यादिना ॥ युन् ज् इति स्थिते प्रक्रिया दर्शयति । सुलोपः इति ॥ परत्वात्पूर्वं नुमिततो हल्ङ्यादिलोप इति भावः । संयोगान्तलोप इति ॥ जकारस्येति शेषः । किन्प्रत्ययस्य कुः ॥ पदस्य इत्यधिकृतम् । 'झलाञ्जशोऽन्ते' इत्यतः अन्त इत्यनुवर्तते । किन् प्रत्ययो यस्मात् स किन्प्रत्यय तस्येति बहुव्रीहिः । किन्नन्तस्येति तु नार्थः । तथासति किन् । कुरित्येव ब्रूयात् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया किन्नन्तस्येत्यर्थलाभात् । तदाह । किन्प्रत्ययो यस्मादित्यादिना ॥ बहुव्रीहेः प्रयोजनन्तु घृतस्पृशब्द-निरूपणे मूल एव वक्ष्यते । कुरिति कवर्गो गृह्यते । उदित्वात् अणुदित्सूत्रे अप्रत्यय इत्येतत् अणैव सम्बध्यते । ननु उदिता । उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन कुरिति विधीयमानोपि सर्वर्णग्राहकः । ननु नकारस्य कुत्वे कखगघडा पञ्चापि पर्यायेण प्राप्नुयुः । स्थानत आन्तर्यस्य पञ्चस्वप्यभावात् । स्पृष्टप्रयत्नत आन्तर्यस्य पञ्चस्वप्यविशिष्टत्वात् घोषसम्भारनादवता अल्प-प्राणवता च । नकारेण गकारस्यापि आन्तर्यसत्त्वात् । अत आह । नस्येति ॥ नासिकास्थानत

नासिको ङकारः । युङ् । ‘नश्चापदान्तस्य—’ (सू १२३) इति नुमोऽनुस्वारः, परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वात् ‘चोः कुः’ (सू ३७८) इति कुत्वं न । युञ्जौ, युञ्ज । युञ्जम्, युञ्जौ, युज । युजा । युग्भ्याम् इत्यादि । ‘असमासे’ किम् ।

३७८ । चोः कुः । (८-२-३०)

चवर्गस्य कवर्गं स्याज्झलि पदान्ते च । इति कुत्वम् । किन्प्रत्ययस्य—’ (सू ३७७) इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । सुयुक्-सुयुग्, सुयुजौ, सुयुज । ‘युजे’ इति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणम्, न त्विका नि-

आन्तर्यादिति भावः । युङिति ॥ युजिर्योगे । रुधादि । युनक्तीति युङ् । नुमि कृते तदीय-नकारस्य ‘चो कु’ इति कुत्वं न प्राप्नोतीति किन्प्रत्ययस्येत्यारम्भः । अथ औजसादिषु विशेषमाह । नश्चेति ॥ नुमः इति ॥ ‘युजेरसमासे’ इति विहितस्येति शेषः । परसवर्णः इति ॥ ‘अनुस्वारस्य ययि’ इति परसवर्णो जकारः । नासिकास्थानत आन्तर्यादिति भावः । तेन युञ्जा-वित्यादि सिद्धम् । नन्विह जकारस्य झलि जकारे परे ‘चो कु’ इति कुत्वं कुतो न स्यादित्यत आह । तस्येति ॥ परसवर्णस्येत्यर्थः । युग्भ्यामिति ॥ ‘स्वादिषु’ इति पदत्वाज्जकारस्य गकार इति भावः । युङ् । असमास इत्यस्य व्यावर्त्यं सुयुज्शब्दः कथयिष्यन् तत्र विशेषमाह । चोः कुः ॥ ‘झलो झलि’ इत्यतो झलीत्यनुवर्तते । पदस्येत्यधिकृतम् । ‘स्कोस्सयोगाद्यो’ इत्यतोऽन्ते इत्यनुवर्तते । तदाह । चवर्गस्येति ॥ ननु ‘चो’ इत्यत्र उकारस्य उपदेशाभावात् इत्वाभावेन उदित्वाभावात् कथमिह सवर्णग्रहणमिति चेत्, चो इत्युकारान्तग्रहणसामर्थ्यादेव तत्र उकारस्य इत्वाभ्यनुज्ञानात् । अन्यथा ‘च कु’ इत्येव ब्रूयात् इति । कुत्वमिति ॥ सुयुज्शब्दे जकारस्य कुत्वं गकारः । घोषसवारनादल्पप्राणसाम्यात् यथासङ्गचसूत्राच्चेति भावः । नन्विह ‘किन्प्रत्ययस्य’ इत्येव कुत्वं कुतो न स्यात् । यद्यपि सुपूर्वाद्युजे ‘सत्सूद्विष’ इत्यादिना किपि उपपदसमासे सुयुज्शब्दः न किन्नन्तोऽयम् । निरुपपदाद्युजे किन्निति अनुपदमे-वोक्तत्वात् । तथापि किन् प्रत्ययो यस्मात् इति बहुव्रीह्याश्रयणात् सम्प्रति किंवन्तत्वेऽपि अनेनैव कुत्वमित्यत आह । किन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वादिति ॥ तथाचात्र ‘चो कु’ इत्येव न्याय्यमिति भावः । सुयुक्-सुयुगिति ॥ ‘वावसाने’ इति चर्त्तविकल्पः । ननु युक् इत्यपि रूपमिष्टं कथं सिद्ध्येत् । किं नुमि युडित्येवापत्तेः । नच ‘ऋत्विक्’ इत्यादिसूत्रे ‘युजेरसमासे’ इति सूत्रे च युजीति इकारविशिष्टस्यैव निर्देशात् ‘युज समाधौ’ इति दैवादिकस्य अकारान्तस्याग्रहणात् ततः किप् च, इति किपि नुमभावे कुत्वे युक् इति सिद्ध्यतीति वाच्यम् । ‘इविदतपौ धातुनिर्देशे’ इति इक्प्रत्ययान्तस्य उभयत्रापि सम्भवेन उभाभ्यां किनि नुमि युडित्येवापत्तेरित्यत आह । युजेरिति ॥ उपलक्षणमेतत् । ‘युजेरसमासे’ इति सूत्रे युजीति ऋत्विगादिसूत्रे युजीति च धातुपाठे ‘युजिर् योगे’ इति इकारविशिष्टं य पठितः तस्यैव रेफशि-

देश । तेनेह न । युज्यते समाधत्ते इति युक् । ‘युज समाधौ’ दैवादिक
आत्मनेपदी । संयोगान्तलोप । खन्, खञ्जौ, खञ्ज, इत्यादि । ‘व्रश्च—’
(सू २९४) इति षत्वम् । जश्त्वचत्वे राट्—राड्, राजौ, राज । राट्सु—
राट्सु । एव विभ्राट् । देवेट्, देवेजौ, देवेज । विश्वसृट्—विश्वसृड्,
विश्वसृजौ, विश्वसृज । इह सृजियज्योः कुत्वं नेति छीवे वक्ष्यते ।
परिसृट् । षत्वविधौ राजिसाहचर्यात् ‘टु भ्राजृ दीप्तौ’ इति फणादि-
रेव गृह्यते । यस्तु ‘एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीप्तौ’ इति तस्य कुत्वमेव । विभ्राक्—
विभ्राग् । विभ्राग्भ्याम् इत्यादि । ‘परौ व्रजे. ष पदान्ते’ (उ २१७) ।
परावुपपदे व्रजे किंस्यादीर्घश्च पदान्तविषये षत्वं च । परित्यज्य सर्वं व्रजतीति
परिव्राट्, परिव्राजौ, परिव्राज ।

रस्कनया ग्रहणम् । नत्विका निर्देश । व्याख्यानादित्यर्थः । तत् किमित्यत आह । तेनेति ॥
‘खजि गतिवैङ्ग्ये’ । किप्, इदित्वान्नुम् । ‘नश्चापदान्तस्य’ इत्यनुस्वार, परसवर्णो जकार ।
खञ्जश्च । तस्य विशेषमाह । संयोगान्तेति ॥ हलङ्यादिना सुलोपे जकारस्य संयोगान्त-
लोप । ततो निमित्तापायात् अनुस्वारपरसवर्णयोर्निवृत्ति । खन् इति रूपमित्यर्थः । ‘अनिदि-
ताम्’ इति नलोपस्तु न । इदित्वात् । ‘राज् दीप्तौ’ इत्यस्मात् किपि राजश्च । तस्य विशेषमाह ।
व्रश्चेति ॥ हलङ्यादिना सुलोपे ‘व्रश्च’ इति षत्वम् । जश्त्वेन डकार । ‘वावसाने’ इति चत्वंवि-
कल्प । भ्यामादौ ‘खादिषु’ इति पदान्तत्वात् षत्व जश्त्वञ्च । राड्भ्यामित्यादि । ‘डस्सि धुट्’
इति विकल्पममत्वा आह । राट्सु—राट्सुविति ॥ एवं विभ्राडिति ॥ राजश्चन्दवत्
षत्वादित्यर्थः । ‘टु भ्राजृ दीप्तौ’ किप् । विशिष्य भ्राजत इति विभ्राट् । देवान् यजत इति
विग्रहे किपि यजादित्वात् ‘वचिस्वपि’ इति सम्प्रसारणम् । आहुण । विश्वसृडिति ॥ ‘सृज
विसर्गे’ किपि ‘व्रश्च’ इति षत्वादि । ननु किबन्तेऽपि देवेज्ज्शब्दे विश्वसृज्ज्शब्दे च किन् प्रत्ययो यस्मा-
दिति बहुव्रीह्याश्रयणादित्विज्ज्शब्दवत् कुत्व कुतो न स्यादित्यत आह । इहेति ॥ ‘सृजिदृशो.’
इति सूत्रे काम्यचसूत्रे च विश्वसृड्भ्यामिति उपयट्काम्यतीति च भाष्यप्रयोगात् । ‘किन्प्रत्यय
स्य’ इति कुत्वनेत्यर्थः । परिसृडिति ॥ ‘सृजृ शुद्धौ’ किप् । ‘विडति च’ इति निषेधात् ‘सृजेद्विदि’
इति न भवति । ‘व्रश्च’ इति षत्वम् । परिमाष्टाति परिसृट् । अथ विभ्रागिति कुत्व साधयितु
माह । षत्वविध्वाविति ॥ व्रश्चादिसूत्रे इत्यर्थः । अयं परिव्राज्ज्शब्द व्युत्पादयति । परौ
व्रजे. ॥ औणादिकसूत्रमेतत् । ‘किञ्चिप्रच्छि’ इत्यादिपूर्वसूत्रात् किबिति दीर्घ इति चानु-
वर्तते । पदान्त इति ष इत्यनेनैव सम्बध्यते । ननु किब्दीर्घाभ्यामपि, व्याख्यानात् ।
तदाह । परावुपपदे इत्यादिना ॥ षत्वञ्चेति ॥ ‘चो कु’ इत्यस्यापवाद इति
भावः । विश्वस्मिन् राजते इत्यर्थे ‘सत्सूद्विष’ इत्यादिना किपि उपपदसमासे विश्वराज्ज्शब्द ।

३७९ । विश्वस्य वसुराटोः । (६-३-१२८)

विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्तादेशः स्याद्वसौ राट्शब्दे च परे । विश्व वसु यस्य स विश्वावसु । राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम् । चर्त्वमविवक्षितम् । विश्वाराट्-विश्वाराड्, विश्वराजौ, विश्वराज । विश्वाराड्भ्याम् इत्यादि ।

३८० । स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । (८-२-२९)

पदान्ते झलि च परे य संयोगस्तदाद्यो सकारककारयोर्लोपः स्यात् । भृट्-भृड् । सस्य श्चुत्वेन शः । तस्य जश्त्वेन जः । भृज्जौ, भृज्ज ।

तस्य विशेषमाह । विश्वस्य वसुराटोः ॥ 'द्वलोपे' इत्यतो दीर्घः इत्यनुवर्तते । तदाह । विश्व-शब्दस्येति ॥ विश्व वस्विति ॥ "वसुर्ग्रहेऽग्नौ योक्तेऽशौ वसु तोये धने मणौ" इति क्रोशः । विश्वावसुरित्युदाहरणं प्रासङ्गिकम् । "आदित्यविश्ववसवः" इत्यमरप्रयोगे तु न दीर्घः । 'नरे सज्ञायां' इत्यतस्सज्ञाग्रहणापकर्षात् । ननु राट्शब्दस्य कृतचर्त्वस्य निर्देशात् जश्त्वे सति दीर्घो न स्यादित्यत आह । * राडिति ॥ अद्विवक्षितमिति ॥ व्याख्यानादिति भावः । विश्वाराट्-विश्वाराडिति ॥ 'ब्रश्च' इति षत्वम् । जश्त्वचर्त्वे । चर्त्वेर्निर्देशस्य पदान्तोपलक्षणत्वात् जश्त्वपक्षेऽपि दीर्घः । यद्यपि त्रैपादिक 'ब्रश्च' इति षत्व 'चो कु' इति कुत्वात्परम् । तथापि चवर्गान्तब्रश्चादिविषये षत्वमपवादत्वात्नासिद्धम् । 'अपवादो वचनप्रामाण्यात्' इति । विश्वराजाविति ॥ अपदान्तत्वान्न दीर्घः इति भावः । 'भ्रस्जपाके' किप् । 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणम् । रेफस्य ऋकारः । 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । भ्रस्जशब्दः । ततस्सुबुत्पत्तिः । तत्र विशेषमाह । स्कोः संयोगः ॥ पदस्येत्यधिकृतम् । चकारात् 'झलो झलि' इत्यतो झलीत्यनुवर्तते । पदस्यान्ते इति झलीति च संयोगेत्यनेन सम्बद्ध्यते । संयोगेति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदम् । स् च क् च स्कौ, तयोरिति विग्रहः । 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यतो लोपः इत्यनुवर्तते । तदाह । पदान्ते इत्यादिना ॥ अत्र काष्ठशकः स्थातेत्यत्र झलपरसंयोगादित्वात् ककारस्य लोपप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं वार्तिकं पठितम् । झलीत्यपहाय सङीति वक्तव्यमिति । सनस्सकारमारभ्य महिडो डकारेण प्रत्याहारः । तदिदं वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातम् "काष्ठशगेव नास्ति कुत काष्ठशक् स्थाता" इति । ककारान्तेभ्यो नाङ्गितं किप् । अनभिधानादित्याशयः । नच पृथक्स्थातेत्यत्र ककारस्य लोपनिवृत्तये 'सङि' इति वार्तिकमावश्यकमिति वाच्यम् । "तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यादेवजातीयकसंयोगादिलोपप्राप्तियोग्योदाहरणानामप्रयोगावगमात्" इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । भृट्-भृडिति ॥ भ्रस्ज् स् इति स्थिते हल्ङादिलोपे 'स्को' इति सकारलोपे जकारस्य ब्रश्चादिना षत्वे जश्त्वचर्त्वे इति भावः । यद्यपि जकारस्य संयोगान्तलोपेऽपि सकारस्य 'ब्रश्च' इति षत्वे जश्त्वचर्त्वयो भृट्-भृड् इति सिद्ध्यति । तथापि न्याय्यत्वादिद् संयोगादिलोप एव भवति । सस्येति ॥ भ्रस्ज् औ

‘ऋत्विग्—’ (सू ३७३) इत्यादिना ऋतावुपपदे यजे. किन् । किन्नन्तत्वा-
त्कुत्वम् । ऋत्विक्—ऋत्विग्, ऋत्विजौ, ऋत्विज । ‘रात्सस्य’ (सू २८०)
इति नियमान्न संयोगान्तलोपः । ऊर्क्—ऊर्ग, ऊर्जौ, ऊर्ज ।

इति जान्ता ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिङ्गे दकारान्तप्रकरणम् ॥

त्यदाद्यत्व पररूपत्वं च ।

३८१ । तदोः सः सावनन्त्ययोः । (७-२-१०६)

इत्यादावचि पदान्तझल्परसयोगादित्वाभावान्न संयोगादिलोप । ‘झलाञ्जश् झशि’ इति जश्त्व-
स्यासिद्धत्वात् शकारस्य श्चुत्वमिति भाव । तस्येति ॥ शकारस्येत्यर्थः । तालुस्थानकत्वात् शका-
रस्य जकार । नच जश्त्वस्यासिद्धत्वात् शकारस्य व्रश्चेति षत्व शङ्क्यम् । षत्व प्रति श्चुत्वस्या-
सिद्धत्वात् । भ्यामादौ तु ‘स्वादिषु’ इति पदान्तत्वात् संयोगादिलोप । व्रश्चेति षत्व जश्त्वञ्च ।
भृङ्भ्यामित्यादि । ऋत्विगित्यादिनेति ॥ ‘ऋ गतौ’ औणादिकस्तु । ऋतु गमन प्राप्ति,
दक्षिणाद्रव्यलाभो विवक्षित । तस्मिन्निमित्ते यजन्ति यज्ञियव्यापार कुर्वन्तीत्यर्थे ऋतावुपपदे
यजधातो किन् ‘वचिखपि’ इति यकारस्य सम्प्रसारणमिकार । पूर्वरूपम् । यणादेशश्च । ऋत्विज्
इति रूपम् । ततस्मोर्हृदयादिलोप । एतावत् सिद्धवत्कृत्य आह । किन्नन्तत्वात्कुत्व-
मिति ॥ किन्प्रत्ययस्येत्यनेनेति शेष । एतदर्थमेव किन्विधानमिति भाव । नच किपि ‘चो
कु’ इति कुत्वेनैवैतत् सिद्ध्यतीति वाच्यम् । ‘चो कु’ इति कुत्व हि ‘व्रश्च’ इति षत्वेन अपवादात्वात्
बाध्यते । किन्प्रत्ययस्येति कुत्वन्तु किन्विधिसामर्थ्यादेव न बाध्यते । यष्टेत्यादौ षविधेश्वरिता-
र्थत्वादिति भाव । ऊर्क्—ऊर्ग इति ॥ ‘ऊर्ज बलप्राणनयो’ चुरादिण्यन्तात् ‘प्राजभास’ इत्या-
दिना किप्, णिलोप । ऊर्ज् इति रूपम् । ततस्मोर्हृदयादिलोप । ‘चो कु’ इति जस्य कुत्व
गकार । ‘वावसाने’ इति चर्त्तविकल्प । नच कुत्वे कर्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवत्त्व शङ्क्यम् ।
पदान्तविधौ तन्निषेधात् । ‘पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्’ इति वचनाच्च ॥

इति जान्ता ।

अथ दकारान्ता निरूप्यन्ते । त्यदशब्दस्तदशब्दपर्याय । तस्य विशेषमाह । त्य-
दाद्यत्वं पररूपत्वमिति ॥ सर्वत्र विभक्त्यावुत्पन्नाया ‘त्यदादीनाम्’ इति दकारस्यानन्त्यस्य
अकार ‘अतो गुणे’ इति पररूपश्चेत्यर्थः । ततश्च अदन्तवद्रूपाणीति भाव । त्य स् इति
स्थिते । तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ त्यदादीनामिति ॥ ‘त्यदादीनाम्’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति

त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययो स स्यात्सौ परे । स्य । ल्यौ ।
त्ये । ल्यम्, ल्यौ, त्यान् । स, तौ, ने । परमस, परमतौ, परमते ।
द्विपर्यन्तानामित्येव । नेह । त्वम् । न च तकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेति वाच्यम् ।
अतित्वमिति गौणे चरितार्थत्वान् । संज्ञाया गौणत्वे चात्वसत्त्वे न । त्यद्,
त्यदौ, त्यद् । अतित्यद्, अतित्यदौ, अतित्यद् । य, यौ, ये । एषः, एतौ,
एते । अन्वादेशे तु एनम्, एनौ, एनान् । एनेन । एनयो । एनयो ।

३८२ । डे प्रथमयोरम् । (७-१-२८)

युष्मदस्मद्भ्या परस्य डे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः स्यात् ।

भाव । तकारदकारयोरिति ॥ सूत्रे तश्च द् चेति विग्रहः । तकारादकार उच्चारणार्थ इति
भावः । सः स्यादिति ॥ आदेशोऽपि अकार उच्चारणार्थः । ल्यौ इति ॥ सावित्युक्तेन सत्व
मिति भावः । त्ये इति ॥ सर्वनामत्वात् जसश्शीभाव इति भावः । स्मायादीनामप्युपलक्षणम् ।
त्यम्, ल्यौ, त्यान् । त्येन, त्याभ्याम्, त्यै । ल्यस्मै, त्याभ्याम्, त्येभ्यः । ल्यस्मात् । ल्यस्य, ल्ययो,
त्येषाम् । ल्यस्मिन्, त्येषु । एव तद्देशब्दः । परमसः इति ॥ अत्वादीनामाङ्गत्वात्तदन्तेऽपि
प्रवृत्तेरिति भावः । ननु युष्मच्छब्दस्यापि त्यदादित्वात्तस्यापि प्रथमैकवचने त्वमित्यत्र 'तदोस्स-
स्सौ' इति सत्व कुतो न स्यादित्यत आह । द्विपर्यन्तेति ॥ 'त्यदादीनाम' इत्यत्र पठित
'द्विपर्यन्तानामेवेष्यते' इति वार्तिक 'तदोस्सस्सौ' इत्यत्राप्यनुवर्तते एवेत्यर्थः । ततः किमित्यत
आह । नेहेति ॥ इहशब्दविवक्षितमाह । त्वमिति ॥ युष्मच्छब्दस्य द्विशब्दादुपर्येव
सर्वादिगणे पाठादिति भावः । ननु 'त्वाहौ सौ' इति तकारोच्चारणसामर्थ्यादेव त्वमित्यत्र
सत्वत्र भवति । अन्यथा स्वाहौ सौ, इत्येव ब्रूयात् । अतो द्विपर्यन्तानामित्यनुवृत्तिरिह
व्यर्थेत्याशङ्क्य निराकरोति । न चेति ॥ तकारोच्चारणसामर्थ्यादिह सत्वन्नेति न वाच्यमि-
त्यन्वयः । अतित्वमिति ॥ द्विपर्यन्तानामित्यनुवृत्तौ त्वमित्यत्रापि सत्व स्यात् । नच
'त्वाहौ सौ' इति तकारोच्चारणानर्थक्यम् । त्वामतिक्रान्त अतित्वमिति गौणे युष्मच्छब्दस्य
त्वादेशे त्वाहाविति तकारोच्चारणस्य लब्धप्रयोजनत्वादित्यर्थः । न च अतित्वमित्यत्रापि सत्व-
प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् त्वाहाविति तकारोच्चारणानर्थक्यं दुर्वारमिति वाच्यम् । सत्वस्य सर्वा-
द्यन्तर्गणकार्यत्वेन गौणे तस्याऽप्रवृत्तेः । अत एवाह । संज्ञायामिति ॥ त्यदिति ॥
कस्यचिन्नामेदम् । अतित्यदिति ॥ ल्यमतिक्रान्त इति विग्रहः । यः इति ॥ यद्देशब्दस्य
त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे सर्वशब्दवद्द्रवाणि । तकाराभावान्न सत्वम् । एषः इति ॥ एतद्देशब्द-
स्य त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे सर्ववदेव रूपाणि । सौ तु तकारस्य सत्वमिति विशेषः । अन्वा-
देशे त्विति ॥ 'द्वितीयादौस्वेन' इत्यस्य एतद्देशब्देऽपि प्रवृत्तेरिति भावः । अथ युष्म-
दस्मदशब्दयोः प्रक्रिया दर्शयति । डे प्रथमयोरम् ॥ 'युष्मदस्मद्भ्या डसोऽश्' इत्यतो युष्मदस्म-
द्भ्यामित्यनुवर्तते । परशब्दोऽध्याहर्तव्यः । डे इति छत्रपष्ठीक पृथक्पदम् । प्रथमयोरिति

३८३ । मपर्यन्तस्य । (७-२-९१)

इत्यधिकृत्य ।

३८४ । त्वाहौ सौ । (७-२-९४)

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ स्त सौ परे ।

३८५ । शेषे लोपः । (७-२-९०)

आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्यस् लोप स्यात् ।
'अतो गुणे' (सू १९१) । 'अमि पूर्व' (सू १९४) त्वम् । अहम् । ननु
'त्वम् स्त्री' 'अहम् स्त्री' इत्यत्र 'त्व अम्' 'अह अम्' इति स्थिते अमि
पूर्वरूप परमपि बाधित्वान्तरङ्गत्वाद्वाप् प्राप्नोति । सत्यम् । अलिङ्गे युष्म-
दस्मदी । तेन स्त्रीत्वाभावान्न टाप् । यद्वा शेष इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकर-

प्रथमाद्वितीयाविभक्तयोर्लाक्षणिकमिति भाष्यम् । तदाह । युष्मदस्मद्व्यामित्यादिना ॥
सोरमादेशे कृते 'न विभक्तौ' इति मस्य नेत्वन् । युष्मद् अम् अस्मद् अम् इति स्थितम् ।
अधिकृत्येति ॥ कार्याणि वक्ष्यन्ते इति शेष । त्वाहौ सौ ॥ त्वश्च अहश्च त्वाहौ ।
मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम् । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते । तदाह ।
युष्मदस्मदोरित्यादिना ॥ त्व अद् अम् अह अद् अम् इति स्थितम् । यद्यप्यत्र 'त्वमा-
वेकवचने' इत्येव युष्मदशब्दस्य त्वादेशस्सिद्ध । तथापि युष्मानतिक्रान्त अतित्वमित्यत्र
त्वादेशार्थमिह युष्मदस्मद्विधानम् । नहि तत्र 'त्वमावेकवचने' इत्यस्य प्रवृत्तिरस्ति । अत्र
युष्मदशब्दस्य बहुन्वाविशिष्टे वृत्ते । एकवचनशब्दो हि तत्र एकत्वविशिष्टवृत्तिवाची । ननु
एकवचनसङ्गप्रत्ययवाचीत्यनुपदमेव वक्ष्यते । शेषे लोपः ॥ 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत
आ इत्यनुवर्तते । विभक्तावित्यनुवृत्त शेष इत्यनेनान्वेति । 'युष्मदस्मदोरनादेशे, द्वितीयायाञ्च,
प्रथमायाश्च द्विवचने भाषाया, 'योऽचि' इत्यात्वयत्वयो प्रागुक्तत्वात्तद्विषयातिरिक्तविभक्तिरिह
शेषशब्दार्थः । युष्मदस्मदोरिति चानुवृत्तम् । तदाह । आत्वयत्वेति ॥ अन्यस्येत्यलो-
ऽन्यपरिभाषालभ्यम् । शेषग्रहणमिह विभक्तिविशेषण स्पष्टार्थमेव । "विशेषविहिताभ्यामात्व
यत्वाभ्यां स्वविषये बाधसम्भवात्" इति प्रकृतसूत्रे 'युष्मदस्मद्व्या इतोऽश्' इति सूत्रे च भाष्य-
कैयट्यो स्पष्टम् । अतो गुणे इति ॥ पूर्वयोरकारयो पररूपमिति भावः । त्व अम्, अह अम्,
इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घमाशङ्क्य आह । अमि पूर्वः इति ॥ अत्र शङ्कते । नन्विति ॥ "ननु
चस्याद्विरोधोक्तौ" इत्यमरः । शङ्कायामिति यावत् । अन्तरङ्गत्वादिति ॥ 'अजायत' इति
टाप् परनिमित्तानपेक्षतया पररूपादन्तरङ्गत्व बोध्यम् । अर्धाङ्गीकारेण परिहरति । सत्य-
मिति ॥ पररूपादन्तरङ्गत्वावित्यङ्गीक्रियते । इह प्रवृत्तिस्तु तस्य नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । अलिङ्गे
युष्मदस्मदी इति ॥ 'साम आकम्' इति सूत्रे भाष्ये पठितमेतत् । युष्मदस्मदी

णत्वविवक्षया । तेन मपर्यन्ताच्छेषस्य 'अद्' इत्यस्य लोप म्यात् । स च परोऽप्यन्तरङ्गे अतो गुणे कृते प्रवर्तते । अदन्तत्वाभावान्न टाप् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ।

३८६ । युवावौ द्विवचने । (७-२-९२)

इति शब्दस्वरूपपरत्वान्नपुसके । शब्दस्वरूपपरन्वादेव च 'त्यदादीनि सर्वेनित्यम्' इत्येकशेषोऽपि न । अत एव भाष्यप्रयोगात् । तेनेति ॥ अलिङ्गत्वेनेत्यर्थः । ननु 'डे प्रथमयो' इति सूत्रे भाष्ये पुसि युष्मानस्मानित्यत्र 'तस्माच्छसो न पुमि' इति नत्वस्य सिद्धवान् 'शसान' इति नत्वविविधैर्यथमाशङ्क्य त्रिव्यान्नपुसके च युष्मान् ब्राह्मणां पश्य, अस्मान् ब्राह्मणां पश्य, युष्मान् ब्राह्मणकुलानि पश्य, अस्मान् ब्राह्मणकुलानि पश्य, इत्यत्र नत्वार्थः 'शसो न' इति नत्वविधानमित्यादि स्थितम् । किञ्च स्वनोर्नपुसकादित्यधिकारः नेतराच्छन्दसि' इति सूत्रे "नपुसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेन" इति वार्तिकतद्भाष्ययोः शिशालुङ्नुम्भिर्नपुसकाविहितैस्त्वाहादियुष्मदस्मदादेशानां विप्रतिषेध उपन्यस्तः । अत युष्मदस्मदोर्गलिङ्गत्वमनुपपन्नम् । 'सम आकम्' इति सूत्रे "अलिङ्गे युष्मदस्मदी" इति भाष्यन्तु "पुष्पा-नपुसकलिङ्गपदान्तरसम्भिव्याहारं विना लिङ्गविशेषो युष्मदस्मच्छब्दाभ्यान्न प्रतीयते इत्येवम्परम्" इति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च युष्मदस्मदोर्स्वालिङ्गमत्वात् टाप् दुर्वार इत्यस्वरसादाह । यद्वेति ॥ अधिकरणत्वविवक्षयेति ॥ 'विवक्षात् कारकाणि भवन्ति' इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । यदि हि शेषे इति विभक्तिविशेषण स्यात् तर्हि व्यर्थमेव स्यात् । आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसम्भवात् । अतः शेषस्येत्यर्थः आस्येयः । ततः किमित्यत आह । तेनेति ॥ शेषस्य स्याने इत्यर्थः श्रयणेनेत्यर्थः । मपर्यन्तादिति ॥ मपर्यन्तस्येत्यपकृष्ट पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यत इति भावः । एतच्च 'त्यदादीनाम्' इति सूत्रे 'टिलोपष्टावभावार्थः कर्तव्य इति स स्मृतः । अथवा शेषसप्तम्यां शेषे लोपो विधीयत' इति वार्तिकतद्भाष्ययोः स्पष्टम् । नच मपर्यन्तस्य त्व इति अह इति चादेशे कृते शिष्टस्य अद् इत्यस्य मपर्यन्तात्परत्वान्नास्तीति वाच्यम् । त्वाहादेशयोः कृतयोः अदो लोपप्रवृत्तिर्वेळायां मपर्यन्ताच्छेषत्वाभावेऽपि त्वाहादेशप्रवृत्ते पूर्वकालिकपर्यन्तत्वमादाय तदुपपत्तेः । नन्वस्तु मपर्यन्ताच्छेषस्य अदशब्दस्य लोपः । तथापि त्व अद्, अम् अह अद् अम् इति स्थिते पररूपापेक्षया परत्वाददो लोपे अदन्तत्वात् टाप् दुर्वार इत्यत आह । स चेति ॥ शेषे लोप इत्यर्थः । अन्तरङ्गे इति ॥ 'अतो गुणे' इत्यस्य बहिर्भूतविभक्त्यपेक्षलोपापेक्षया अन्तरङ्गत्व बोध्यम् । अदन्तत्वाभावादिति ॥ त्व अद् अह अद् इत्यत्र पररूपे सति त्वद् अहद् इति स्थिते अदो लोपे त्व अह् इत्यनयोरदन्तत्वाभावान्न टाबिल्यर्थः । परमत्वमिति ॥ 'डे प्रथमयो' इत्यादीनामाङ्गत्वात् तदन्तविविरिति भावः । अतित्वमिति ॥ 'डे प्रथमयो' इत्यादीनां गौणे अप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः । युष्मद् औ अस्मद् औ इति स्थिते 'डे प्रथमयो' इत्यमि कृते युष्मद् अम् अस्मद् अम् इति स्थिते । युवावौ द्विवचने ॥ 'युष्मदस्मदोर्नादेशे' इत्यतो

द्वयोरुक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ ।

३८७ । प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् । (७-२-८८)

इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशः स्यात् । युवाम् । आवाम् । ‘औडि’ इत्येव सुवचम् । ‘भाषायाम्’ किम् । युवं वस्त्राणि । मपर्यन्तस्य (सू ३८३) किम् । साकच्चस्य मा भूत् । युवकाम् । आवकाम् । ‘त्वया’ ‘मया’ इत्यत्र ‘त्वा’ ‘म्या’ इति मा भूत् । ‘युवकाभ्याम्’ ‘आवकाभ्याम्’ इति च न सिध्येत् ।

युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते । मपर्यन्तस्येत्थधिकृतम् । उक्तिर्वचनम् । द्वयो वचन द्विवचनम् । तत्र समर्थयोरित्यर्थः । द्वित्वविशिष्टार्थवाचिनोरिति यावत् । ननु द्विवचनसङ्के प्रत्यये परे इत्यर्थः । वचनग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा द्वित्वे इत्येव ब्रूयात् । ‘अष्टन आ विभक्तौ’ इत्यतो विभक्तावित्यनुवृत्तौ सत्या द्वित्वे या विभक्तिस्तस्या परत इत्यर्थलाभात् । तदाह । **द्वयोरुक्ता-वित्यादिना** ॥ द्वयोरुक्तावित्याश्रयणस्य फलमग्रे मूल एव स्पष्टीभविष्यति । युव अद् आव अद् इति स्थिते ‘शेषे लोपः’ इति प्राप्ते । **प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्** ॥ ‘अष्टन आ विभक्तौ’ इत्यत आग्रहणमनुवर्तते । ‘युष्मदस्मदोरनादेशे’ इत्यतो युष्मदस्मदो इति च । तदाह । **इहेति** ॥ भाषाया प्रथमाद्विवचने परे इत्यर्थः । भाषायामित्यस्य तु लौकिक-व्यवहारे इत्यर्थः । **युवाम् । आवामिति** ॥ युव अद्, अम् आव अद् अम् इत्यत्र दकारस्य आत्वे पूर्वयोरकारयो पररूपे ततस्सवर्णदीर्घे ‘अमि पूर्व’ इति भावः । **औडीत्येव सुवचमिति** ॥ द्वितीयाद्विवचनेऽप्यात्वस्य इष्टत्वादिति भावः । **युवं वस्त्राणीति** ॥ युष्मद् औ, इति स्थिते मपर्यन्तस्य युवादेशे सति शेषलोपे रूपम् । **मपर्यन्तस्य किमिति** ॥ युष्मदस्मदोस्समस्तयोरेव युवावादेशयो कृतयोरपि आत्वे पूर्वरूपे च युवाम् आवामिति सिद्धेरिति प्रश्नः । **साकच्चस्येति** ॥ ‘अव्ययसर्वनाम्नाम्’ इति टे प्रागकचि युष्मकद् औ अस्मकद् औ इति स्थिते ‘डे प्रथमयो’ इत्यमि ‘युवावौ द्विवचने’ इति समस्तयोस्साकच्च योस्तन्मध्यपतितन्यायेन युवावादेशयो ‘प्रथमायाश्च’ इति दकारस्य आत्वे अमि पूर्वे च युवाम् आवाम् इत्येव स्यात् । ककारो न श्रूयेत । अतो मपर्यन्तस्येति वचनमित्यर्थः । ननु ससुदाया-देशत्वेऽपि ‘ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टे प्रागकच्, अन्यत्र सुबन्तस्य टे प्राक्’ इति व्यवस्थाया वक्ष्यमाणत्वाद्युवावामामिति परिनिष्ठितसुबन्तयोष्टे प्रागकचि युवकाम् आव-कामिति सिद्ध्यत्येव । अत्र साकच्चयोर्युवावादेशाप्रसक्तेरित्यस्वरसादाह । **त्वया, मयेति** ॥ यदि मपर्यन्तस्येति न स्यात् तदा ‘त्वमावेकवचने’ इति त्वमादेशौ समस्तयोस्स्याताम् । ततश्च नृतीयैकवचने युष्मद् आ, अस्मद् आ इति स्थिते समस्तयो स्थाने त्वमादेशयो त्व आ म आ इति स्थिते ‘योऽचि’ इति अकारस्य यत्वे त्वा म्या इति स्यात् । अतो ‘मप-र्यन्तस्य’ इति वचनम् । सति तस्मिन् मपर्यन्तस्य त्वमादेशयो कृतयो त्व अद् आ म अद् आ इति स्थिते अकारयो पररूपे दकारस्य यत्वे च त्वया मया इति सिद्ध्यतीत्यर्थः ।

३८८ यूयवयौ जसि । (७-२-९३)

स्पष्टम् । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अतियूयम् । अतिवयम् । इह शेषे लोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे जस शी प्राप्त । ‘अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम्’ (प ९३) इति न भवति । ‘डे प्रथमयो —’ (सू ३८२) इत्यव मकारान्तर प्रक्षिप्य ‘अम् मान्त एवावशिष्यते, न तु विक्रियते’ इति व्याख्यानाद्वा ।

ननु ‘योऽचि’ इति सूत्रस्थाने ‘अन्ये’ इति सूत्रमस्तु । अजादिविभक्तौ युष्मदस्मदोरन्त्यस्य एकार स्यादिति तदर्थः । तथाच त्वमयोस्समस्तादेशत्वेऽपि तदन्त्यस्य अकारस्य एत्त्वे अयादेशे च कृते त्वया मयेति सिद्धतीत्यस्वरसादाह । युवकाभ्याम्, आवकाभ्याम् इति च न सिद्ध्येदिति ॥ अमति मपर्यन्तवचने इति शेष । “ओकारसकार” इत्यादिवचनेन भ्यामि टे प्रागकचि तन्मध्यपतितन्यायेन साकच्छयो स्थाने युवावादेशयो युवाभ्यामावाभ्यामित्येव स्यात् । ककारो न श्रूयेत । युष्मक् अस्मक् इत्यत्र मपर्यन्तस्यैव युवावादेशयोस्तु ‘युष्मदस्मदोरनादेशे’ इत्यात्वे युवकाभ्याम् आवकाभ्यामिति निर्बाधमित्यर्थः । ‘डे प्रथमयो’ इति जस अमि कृते विशेषमाह । यूयवयौ जसि ॥ स्पष्टमिति ॥ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य यूय वय इत्यादेशौ स्तो जसि परत इति सुगममित्यर्थः । यूय अद् अम्, वय अद् अम् इति स्थिते पररूपे ‘शेषे लोप’ इति मपर्यन्ताच्छेषस्य अदो लोपे परिनिष्ठित रूपमाह । यूयम् । वयमिति ॥ परमयूयमिति ॥ यूयवयविवेराङ्गत्वान्तदन्तविधिरिति भावः । अतियूयमिति ॥ गौणत्वेऽपि तदप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः । अत्र शीभावमाशङ्क्य परिहरति । इहेति ॥ इह ‘शेषे लोप’ इत्यन्त्यलोप इति पक्षे दकारस्य लोपे सति अवर्णान्तात् सर्वनाम्न परत्वात् जस शीभावः प्राप्तो न भवतीत्यन्वयः । कुत इत्यत आह । अङ्गकार्ये इति ॥ अङ्गाधिकारविहिते कार्ये कृते सति पुन अङ्गाधिकारविहित कार्ये न भवतीत्यर्थः । तेन त्वमित्यत्र पररूपे कृते ‘अमि पूर्व’ इत्यस्य नानुपपत्तिः । ‘ज्यादादीयस’ इति सूत्रे ‘ज्ञानोर्जा’ इति सूत्रे च ‘अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधि’ इति परिभाषा स्थिता । सा चात्र अर्थत उपनिबद्धा । नच द्वाभ्यामित्यत्र त्यदाद्यत्वे कृते ‘सुपि च’ इति दीर्घो न स्यादिति वाच्यम् । द्वयोरकस्येत्यादिनिर्देशेन तदनित्यत्वज्ञापनात् । प्रकृते च शेषलोपस्य आङ्गस्य प्रवृत्तत्वादाङ्गशीभावो न भवतीति भावः । ननु ‘अङ्गकार्ये’ इति परिभाषा नात्र प्रवर्तते । शीभावस्य अङ्गाधिकारविहितत्वेऽपि अङ्गाधिकरणकत्वाभावात् । ‘अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधि’ इति परिभाषास्वारस्येन तथैव प्रतीते । अतोऽत्र शीभावो दुर्वार इत्यस्वरसादाह । डे प्रथमयोरिति ॥ ‘डे प्रथमयो-रम्’ इत्यत्र अम् म् इति मकारान्तर प्रक्षिप्यते । अम् च म् चति द्वन्द्वः । अन्यो मकारस्सयोगान्तलोपेन लुप्तः । प्रक्षिष्टश्च मकार अमो विशेषणम्, तदन्तविधिः । मकारान्तः अम् स्यादिति लभ्यते । मकारान्तस्य अमः पुनर्मान्तत्वविधानात् अम् मान्त एव भवति । ननु तस्य विकारो भवतीति लभ्यते । अतो न शीभाव इत्यर्थः । वस्तुतस्तु मकारान्तरप्रक्षेपो

३८९ । त्वमावेकवचने । (७-२-९७)

एकस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ ।

३९० । द्वितीयायाञ्च । (७-२-८७)

युष्मदस्मदोराकारः स्यात् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ।

३९१ । शसो न । (७-१-२९)

नेत्यविभक्तिकं पदम् । युष्मदस्मद्भ्या परस्य शसो नकारः स्यात् । अमोऽपवादः । ‘आदेः परस्य’ (सू ४४) । ‘संयोगान्तस्य लोपः’ (सू ५४) । युष्मान् । अस्मान् ।

भाष्ये अदर्शनादुपेक्ष्य । सन्निपातपरिभाषयैवात्र शाभावो न भवति । दकारस्य शेषलोपो हि आत्वयत्वेतरनिमित्तात्मकशेषविभक्त्यात्मकस्य अम युष्मदस्मदोश्च सन्निपातमाश्रित्य प्रवृत्तः । ततश्शीभावे तु आहुणे यूये बये इति स्यात् । तत्र एकदेशस्य पूर्वान्तत्वे प्रकृत्यनुप्रवेशात् प्रत्ययसन्निपातभङ्गः । परादित्वे तु युष्मदस्मत्सन्निपातविरोध इत्यलम् । अथ द्वितीयैकवचनस्य अम ‘डे प्रथमयो’ इत्यमि कृते युष्मद् अम्, अस्मद् अम् इति स्थिते । त्वमावेकवचने ॥ ‘युष्मदस्मदोरादेशे’ इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते । ‘मपर्यन्तस्य’ इत्यधिकृतम् । एकवचनशब्दो यौगिक एव । वचनग्रहणसामर्थ्यात् । तदाह । एकस्येत्यादिना ॥ त्व अद् अम्, म अद् अम् इति स्थिते । द्वितीयायाञ्च ॥ शेषपूरणेन पूत्र व्याचष्टे । युष्मदस्मदोरिति ॥ ‘युष्मदस्मदोरादेशे’ इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । आकारः इति ॥ ‘अष्टन आ विभक्तौ’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तथाच द्वितीयाविभक्तौ परतः युष्मदस्मदोराकारः स्यादिति फलति । ‘अलोऽन्त्यस्य’ इति दकारस्य भवति । त्व अ आ अम्, म अ आ अम् इति स्थिते पररूपे सवर्णदीर्घे अमि पूर्वरूपे च परिनिष्ठित रूपमाह । त्वाम् । मामिति ॥ युवाम् । आवामिति ॥ पूर्ववत् ‘द्वितीयायाञ्च’ इत्यात्वमिति विशेषः । ‘प्रथमायाश्च’ इत्यस्य अत्राप्रवृत्तेः । अथ शसि विशेषमाह । शसो न ॥ ‘डे प्रथमयो’ इत्यतः अमित्यनुवर्तते । युष्मदस्मद्भ्यामिति च । युष्मदस्मद्भ्या परस्य शसो अम् न स्यादिति लभ्यते । तथाच अमभावे ‘द्वितीयायाञ्च’ इत्यात्वे पूर्वसवर्णदीर्घे ‘तस्माच्छसो न पुसि’ इति नत्वे युष्मानिति यद्यपि पुसि रूपं सिद्ध्यति । तथापि युष्मान् ब्राह्मणी पश्य, अस्मान् ब्राह्मणी पश्य, युष्मान् ब्राह्मणकुलानि पश्य, अस्मान् ब्राह्मणकुलानि पश्य, इति स्त्रीनपुंसकयोर्न सिद्ध्येत् । अतो नेदं सूत्रं शसं अमनिषेधपरम् । किन्तु शसो नकारोऽत्र विधीयते इत्यभिप्रेत्य तर्हि शसो न इति प्रथमा न श्रूयते इत्याशङ्क्य आह । नेत्यविभक्तिकं पदमिति ॥ लुप्तप्रथमाविभक्ति कमित्यर्थः । ततश्च फलितमाह । युष्मदस्मद्भ्यामित्यादिना ॥ अमोऽपवादः इति ॥ ‘डे प्रथमयो’ इति प्राप्ते एव नत्वविधेस्तदपवादता । युष्मद् अस्, अस्मद् अस् इति स्थिते ‘द्वितीयायाञ्च’ इत्यात्वे अनेन शसो नकारः । स च ‘अलोऽन्त्यस्य’ इति नान्त्यस्ये-

३९२ । योऽचि । (७-२-८९)

अनयोर्यकारादेश स्यादनादेशेऽजादौ परत । त्वया । मया ।

३९३ । युष्मदस्मदोरनादेशे । (७-२-८६)¹

अनयोराकार स्यादनादेशे हलादौ परे । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।
युष्माभि । अस्माभि ।

३९४ । तुभ्यमह्यौ ङयि । (७-२-९५)

अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि । अमादेश 'शेषे लोप' (सू ३८५) । तुभ्यम् । मह्यम् । परमतुभ्यम् । परममह्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

त्याह । आदे. परस्येति ॥ सयोगान्तस्येति ॥ अकारस्य नकारे कृते सकारस्य लोप इति भाव । यद्यपि शस अमि कृतेऽपि अकारस्य नकारे मकारस्य सयोगान्तलोपे युष्मान् अस्मानिति सिद्ध्यति । तथापि 'सत्यपि सम्भवे बाधन भवति' इति न्यायान्नत्वस्य अमपवाद-त्वमाश्रितम् । किञ्च अमि कृते 'डे प्रथमयो' इत्यत्र मकारान्तरप्रश्लेषपक्षे अकारस्य नकारे मकारस्य प्रथमस्य सयोगान्तलोपो न स्यादित्यलम् । अथ तृतीया विभक्ति । युष्मद् आ अस्मद् आ इति स्थिते । योऽचि ॥ 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत आ इति विभक्ताविति चानुवर्तते । अचीति विभक्तिविशेषणम् । तदादिविधि । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यनुवर्तते । तदाह । अनयोरिति ॥ युष्मदस्मदोरन्यस्येत्यर्थ । अचि किम् । युवाभ्याम् । अनादेशे किम् । त्वत्, मत् । 'पञ्चम्या अत्' इत्यादेशे सति न यत्वम् । युष्मद् आ, अस्मद् आ इत्यत्र 'त्वमावेकवचने' इति मपर्यन्तस्य त्वमादेशयो दकारस्य यत्वे पररूपे च रूपमिति भाव । युष्मदस्मदोरनादेशे ॥ 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत आ इति विभक्ताविति चानुवर्तते । 'रायो हलि' इत्यतो हलीत्यनुवृत्त विभक्तिविशेषणम् । तदादिविधि । तदाह । अनयो-रिति ॥ युष्मदस्मदोरन्यस्येत्यर्थ । वस्तुतस्तु हलीति नानुवर्तनीयम् । 'योऽचि' इत्यजादौ यत्व-विधानेन परिशेषादेव तत्सिद्धे । युवाभ्याम् । आवाभ्यामिति ॥ युष्मद् भ्याम्, अस्मद् भ्याम् इति स्थिते, युवावादेशयो दकारस्य आत्वे पररूपे सवर्णदीर्घ इति भाव । अत्र हलीत्यनुवृत्तौ 'यो-ऽचि' इत्युज्रहणम्यास्तु । हलादावात्वस्य विशेषविहितत्वादेव यत्वनिवृत्तिसिद्धेरिति भाष्ये स्पष्टम् । युष्माभि. । अस्माभिरिति ॥ 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यात्वे सवर्णदीर्घ इति भाव । अथ चतुर्थी विभक्ति । युष्मद् ए, अस्मद् ए इति स्थिते 'त्वमावेकवचने' इति प्राप्ते । तुभ्यमह्यौ ङयि ॥ डे इत्यस्य सप्तम्येकवचन ङयीति 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यत युष्मदस्मदोरित्यनु-वर्तते । मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम् । तदाह । अनयोरिति ॥ युष्मदस्मदोरित्यर्थ । अमादेशः इति ॥ 'डे प्रथमयो' इत्यनेनेति शेष । 'शेषे लोप' इति अदो दस्य वा लोप इत्यर्थ । 'अमि पूर्व' इति मत्वाह । तुभ्यम् । मह्यमिति ॥ परमतुभ्यमिति ॥ तुभ्यमह्यविद्योराङ्गत्वात्तद-

३९५ । भ्यसो भ्यम् । (७-१-३०)

भ्यसो भ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात् । आद्यं शेषे लोपस्यान्यलोपत्व
एव । तत्राङ्गवृत्तपरिभाषया एत्वं न । अभ्यम् तु पक्षद्वयेऽपि साधु युष्मभ्यम् ।
अस्मभ्यम् ।

३९६ । एकवचनस्य च । (७-१-३१)

आभ्या पञ्चम्येकवचनस्य अत् स्यात् । त्वत् । मत् । 'डसेश्च' इति
सुवचम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

३९७ । पञ्चम्या अत् । (७-१-३२)

आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽस्स्यात् । युष्मत् । अस्मत् ।

न्तेऽपि प्रवृत्तिरिति भावः । अतितुभ्यमिति ॥ गौणत्वे तदप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः ।
युवाभ्याम् । आवाभ्यामिति ॥ तृतीयाद्विवचनवदिति भावः । भ्यसो भ्यम् ॥ भ्यम्
अभ्यमिति वा छेदः । तदाह । भ्यसः इति ॥ युष्मदस्मद्व्या परस्येति शेषः । 'युष्मदस्म-
द्व्या डसोऽश्' इत्यतस्तदनुवृत्ते । ननु भ्यमादेशपक्षे 'शेषे लोपः' इत्यदो लोपे युष्मभ्य-
मस्मभ्यमिति मकारादकारो न श्रूयेतेत्यत आह । आद्यः इति ॥ लक्ष्यानुरोधादिह अन्य
लोपपक्ष एवाश्रयणीयः । नन्वन्यलोपपक्षे दकारस्य लोपे सति 'बहुवचने ज्ञत्येत्' इत्येत्वं
स्यादित्यत आह । तत्राङ्गवृत्तेति ॥ 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधि' इति परिभाषयेत्यर्थः ।
अङ्गे वृत्तवर्तनस्य तत् अङ्गवृत्तं, तस्मिन् कार्यं प्रवृत्ते सति अन्यस्य अङ्गकार्यस्य वृत्तौ
प्रवृत्तिविषये अविधि विधिर्नास्तीत्यर्थः । प्रकृते च शेषलोपे अङ्गकार्यं प्रवृत्ते सति, अन्यत्
अङ्गकार्यमेत्वं न भवतीति भावः । अभ्यम् त्विति ॥ अभ्यमादेशस्तु टिलोपपक्षे अन्यलोपपक्षे
च अनुकूल इत्यर्थः । तत्र अन्यलोपपक्षे अभ्यमो झलादित्वाभावात्तस्मिन् परे एत्वं न ।
किन्तु पररूपे सति युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् इति सिद्ध्यति । टिलोपपक्षे तु अङ्गस्य अदन्तत्वाभावा-
दपि एत्वं न । अथ पञ्चमी विभक्तिः । एकवचनस्य च ॥ 'युष्मदस्मद्व्या डसोऽश्'
इत्यतो युष्मदस्मद्व्यामित्यनुवर्तते । 'पञ्चम्या अत्' इत्यतः अदिति च । तदाह । आभ्या-
मिति ॥ युष्मदस्मद्व्यामित्यर्थः । अनेकात्त्वात् सर्वादेशः । 'न विभक्तौ' इति तस्य नेत्वम् ।
त्वत् । मत् इति ॥ युष्मद् अस्, अस्मद् अस् इति स्थिते त्वमादेशयोः कृतयोः डसे अदादेशे
सति पररूपे 'शेषे लोपः' इति टिलोपः । अन्यलोपपक्षे दकारलोपे सति त्रयाणामकाराणां पररूपमिति
भावः । सुवचमिति ॥ लाघवादिति भावः । पञ्चम्या अत् ॥ 'युष्मदस्मद्व्या डसोऽश्' इत्यतो
युष्मदस्मद्व्यामित्यनुवर्तते । 'भ्यसो भ्यम्' इत्यतो भ्यस इति । 'पञ्चम्या अत्' इति च सूत्रम् ।
तदाह । आभ्यामिति ॥ युष्मदस्मद्व्यामित्यर्थः । युष्मत् । अस्मदिति ॥ युष्मद्
भ्यस्, अस्मद् भ्यस्, इति स्थिते भ्यस भ्यमादेशः शेषलोपश्च । अथ षष्ठी विभक्तिः ।

३९८ । तवममौ डसि । (७-२-९६)

अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो डमि ।

३९९ । युष्मदस्मद्धां डसोऽश् । (७-१-२७)

स्पष्टम् । तव । मम । युवयो । आवयो ।

४०० । साम आकम् । (७-१-३३)

आभ्या परस्य साम आकम् स्यात् । भाविन सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कनिर्देश । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि । मयि । युवयो । आवयो । युष्मासु । अस्मासु ।

तवममौ डसि ॥ 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते । मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम् । तदाह । अनयोरिति ॥ युष्मदस्मदोरित्यर्थः । 'त्वमावेकवचने' इत्यस्यापवादः । युष्मदस्मद्धां डसोऽश् ॥ स्पष्टमिति ॥ युष्मदस्मद्धा परस्य डस अश स्यादिति सुगममित्यर्थः । शित्वान् सर्वादेशः । तव । ममेति ॥ युष्मद् अस्, अस्मद् अस्, इति स्थिते मपर्यन्तस्य तवममादेशयो कृतयो अशादेशे दकारात् पूर्वयोरकारयो पररूपे अदो लोपः । अन्यलोपपक्षे दकारलोपः । त्रयाणामकाराणा पररूपमिति भावः । युवयो । आवयोरिति ॥ युष्मद् ओस्, अस्मद् ओस्' इति स्थिते मपर्यन्तस्य युवावादेशयो 'योऽचि' इति ढस्य यत्वे पररूपमिति भावः । साम आकम् ॥ आभ्यामिति ॥ 'युष्मदस्मद्धा डसोऽश्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । सामः इति ॥ सकारेण सह वर्तते इति साम् तस्येत्यर्थः । ससुट्कस्य आम इति यावत् । ननु युष्मद् आम, अस्मद् आम, इति स्थिते अवर्णात् परत्वाभावात् सुटो न प्रसक्तिः । नच 'शेषे लोपः' इति ढस्य लोपे कृते अवर्णात् परत्वमस्तीति वाच्यम् । आकमादेशात् प्राक् अनादेशतया शेषलोपस्यैवात्राप्रसक्ते ससुट्कनिर्देशोऽनुपपन्न व्यर्थश्चेत्यत आह । भाविनः इति ॥ भविष्यत इत्यर्थः । यदि तु आम आकम् इत्येवोच्येत, तर्हि आम आकमादेशे कृते दकारस्य शेषलोपे सति स्थानिवत्त्वेन आकमादेशस्य आम्त्वात् तस्य च अवर्णात्परत्वात् सुडागमः स्यात् । तत एवषत्वयोर्युष्मेषाकम्, अस्मेषाकमिति स्यात् । अतस्ससुट्कनिर्देशः । यद्यपि आकमादेशप्रवृत्तिकाले सुटो न प्रसक्तिः । तथापि आकमादेशोत्तर दकारलोपे कृते स्थानिवत्त्वेन यस्सुट् भविष्यति तस्यापि स्थानषष्ठ्या स्वीकरणाद्विवृतिर्भवति । अन्यथा ससुट्कनिर्देशवैयर्थ्यादिति भावः । यदि तु शेषस्य लोप एवाश्रीयते, तदा कृतेऽयाकमादेशे अदो लोपे अवर्णात् परत्वाभावादेव सुट् प्रसक्त्यभावात् ससुट्कनिर्देशो मास्तु । युष्माकम् । अस्माकमिति ॥ आकमादेशे कृते अदो लोपे रूपम् । दकारलोपे तु सवर्णदीर्घः । एतदर्थमेव दीर्घोच्चारणम् । अन्यथा पररूपापत्तेः । न चाकारोच्चारणसामर्थ्यादेव पररूपनिरास इति वाच्यम् । 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वनिवृत्त्या चरितार्थत्वादित्यलम् । त्वयि । मयीति ॥ युष्मद् इ, अस्मद् इ इति स्थिते मपर्य

“समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी ।
 समासार्थोऽन्यसङ्ख्यश्चेत्स्तौ युवावौ त्वमावपि ॥
 सुजस्डेडस्सु परत आदेशा स्यु सदैव ते ।
 त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमहौ तवममावपि ॥
 एते परत्वाद्वाधन्ते युवावौ विषये स्वके ।
 त्वमावपि प्रवाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधत ॥

न्तस्य त्वमादेशयो ‘योऽचि’ इति दस्य यत्वे पररूपे रूपमिति भाव । युवयोः आवयोरिति ॥ प्राग्वत् । युष्मासु । अस्मास्विनि ॥ ‘युष्मदस्मदोरनादेशे’ इति दकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घ इति भाव । ‘त्वमावेकवचने’ इत्यत्र ‘युवावौ द्विवचने’ इत्यत्र च एकवचनद्विवचनशब्दौ यौगिकौ, नतु प्रत्ययपराविति स्थितम् । तत्फल श्लोकचतुष्टयेन सङ्गहाति । समस्यमाने इति ॥ तत्र प्रथमश्लोके चेदित्यनन्तरम् अपात्यध्याहार्यम् । यदि समस्यमाने युष्मदस्मदी एकत्ववाचिनी तदा समासार्थ अन्यसङ्ख्यश्चेदपि युवावौ त्वमावपि स्त इत्यन्वय । त्वाम् मा वा अतिक्रान्त , अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ता इति, युवावावा वा अतिक्रान्त , अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ता इति च विग्रहे ‘अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया’ इति समास लभमाने युष्मदस्मदी द्वित्वैकत्वान्यतराविशिष्टार्थवाचिनी यदा, तदा समासार्थ मुख्यविशेष्यभूत अन्यसङ्ख्यश्चेदपि युष्मदस्मदर्थगतसख्यापेक्षया अन्यसङ्ख्याकश्चेदपि युष्मदस्मदर्थगतद्वित्वे युवावौ तदर्थगतैकत्वे त्वमौ च द्विवचनैकवचनप्रत्ययपरत्वाभावेऽपि भवत । युवावादेशविभौ द्विवचनशब्दस्य त्वमादेशविभौ एकवचनशब्दस्य च यौगिकत्वाश्रयणात् । एकवचने प्रत्यये परतस्त्वमादेशौ द्विवचने प्रत्यये परतो युवावादेशौ इत्यर्थाश्रयणे तु त्वाम् मा वा अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ता इति विग्रहे अतियुष्मदशब्दे अत्यस्मदशब्दे च युष्मदस्मदोर्द्विवचने बहुवचने च प्रत्यये परे त्वमौ न स्याताम् । तथा युवावा वा अतिक्रान्त , अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ता इति विग्रहे युष्मदस्मदोरेकवचने बहुवचने च प्रत्यये परे युवावौ न स्यातामित्यव्याप्तिस्स्यादित्यर्थ । ननु युष्मदस्मदोर्द्व्यर्थकत्वे युवावौ एकार्थकत्वे तु त्वमौ इति किं सार्वत्रिकम् । नेत्याह । सुजस्डेडस्सु इति ॥ द्वितीयश्लोकेऽस्मिन् उत्तरार्धे त्वाहविलादितत्तत्सूत्रप्रतीकग्रहणम् । इतीत्यनन्तर ये इत्यध्याहार्यम् । ‘त्वाहौ सौ, यूयवयौ जसि, तुभ्यमहौ ङयि, तवममौ ङसि’ इति सुजस्डेडस्सु ये आदेशा विहिता ते अतियुष्मदत्यस्मच्छब्दाभ्याम् एकद्विवहर्थवृत्तित्वेऽपि स्युरित्यर्थ । ननु तत्रापि व्यर्थकत्वे युवावौ एकार्थकत्वे त्वमौ कुतो नेत्यत आह । एते इति ॥ तृतीयश्लोके पूर्वार्धमेकवाक्यम् । एते त्वाहादय, स्वके स्वीये विषये सुजसादौ, युवावौ बाधन्ते । कुत, परत्वात् । युवावापेक्षया एतेषा परत्वादित्यर्थ । नन्वस्त्वेव त्वाहादिभिर्युवावयोर्बाध । त्वमौ तु तेभ्य परौ कथं तैर्बाध्येतामित्यत आह । त्वमावपीति ॥ पूर्वैति । विप्रतिषेधे सति पूर्वपूर्वविप्रतिषेध । ‘सुसुपा’ इति समास । तृतीयान्तात्तसि । विप्रतिषेधसूत्रे परशब्दस्य इष्टवाचितया कचिद्विप्रतिषेधे पूर्वकार्यस्य प्रवृत्त्याश्रयणादिति भाव । ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’

द्व्येकसङ्ख्य समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी ।

तयोरद्व्येकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च ॥”

त्वाम् मा वा अतिक्रान्त इति विग्रहे अतित्वम् । अत्यहम् । अतित्वाम् ।
अतिमाम् । अतियूयम् । अतिवयम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतित्वाम् ।
अतिमाम् । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अतित्वाभ्याम् ।
अतिमाभ्याम् । अतित्वाभि । अतिमाभि । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् ।
अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम् । असिभ्यसो ।
अतित्वत् । अतित्वत् । अतिमन् । अतिमत् । भ्याभि प्राग्वत् । अतितव । अतिमम ।
अतित्वयो । अतिमयो । अतित्वाकम् । अतिमाकम् । अतित्वयि । अतिमयि ।

इति सूत्रभाष्ये तु ‘त्वमावेकवचने’ इति सूत्रे शेष इत्यनुवर्त्य “सुजसृङ्गसभिन्नविभक्तिषु” इति व्याख्यातम् । तदेव ‘त्वमावेकवचने, युवावौ द्विवचने’ इत्यत्र एकवचनद्विवचनशब्दयोर्योगिकत्वाश्रयणस्य अव्याप्तिपरिहारार्थत्वमुक्त्वा अतिव्याप्तिपरिहारार्थत्वमाह । **द्व्येकसङ्ख्यः इति ॥** चतुर्थश्लोकेऽस्मिन् यदा तदेव्याहार्यम् । यदा युष्मान् अस्मान् वा अतिक्रान्तौ इति विग्रहे समासे सति द्वित्वैकत्वविशिष्टसमासार्थ समासस्य मुख्यविशेष्यभूत युष्मदस्मदी तु बह्वर्थके तदा युवावौ न स्त । तयो युष्मदस्मदो द्वित्वैकत्वविशिष्टार्थकत्वाभावात् युवावविधौ त्वमविधौ च युष्मदस्मदोद्वित्वैकत्वविशिष्टवाचित्वे सत्येव प्रवृत्तेराश्रयणात् । द्विवचने एकवचने च प्रत्यये परत इत्यर्थाश्रयणे तत्रातिव्याप्तिस्त्यादित्यर्थः । अत्र ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ इति सूत्रे भाष्ये ‘त्रिचतुर्युष्मदस्मद्ग्रहणेष्वर्थग्रहणम्’ इति वातिकव्याख्यावसरे ‘युवावौ द्विवचने’ ‘त्वमावेकवचने’ इत्यत्र द्विवचनैकवचनशब्दयोर्योगिकत्वाश्रयणमुपक्षिप्य युवाम् आवा वा अतिक्रान्त, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ता इति विग्रहान् प्रदर्श्य, त्वाम् मा वा अतिक्रान्त, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ता इति च विग्रहान् प्रदर्श्य अतियुष्मदत्यस्मन्छब्दयोस्सुजसृङ्गसभ्योऽन्यत् सर्वासु विभक्तिषु एकद्विवचनेषु सर्वत्र युवावादेशौ त्वमादेशौ च उदाहृत्य प्रदर्शितौ । सुजसृङ्गस्सु तु ‘त्वाहौ, यूयवयौ, तुभ्यमहौ, तवममौ’ इत्येत एवादेशा उदाहृता । तदिदं श्लोकचतुष्टयेन सङ्गृहीतम् । तदिदानीं तत्प्रपञ्चनपरभाष्यानुसारेणोदाहृत्य प्रदर्शयति । **त्वाम् मां वा अतिक्रान्तः इत्यादिना ॥** अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ता इति च विग्रहयोरुपलक्षणाभिदम् । विग्रहे इत्यनन्तर रूपाणि वक्ष्यन्त इति शेषः । सुजसृङ्गसभ्योऽन्यत् सर्वासु विभक्तिषु एकद्विवचनेषु मपर्यन्तस्य त्वमावेव भवत । अवशिष्टप्रक्रियास्तु केवलयुष्मदस्मद्वृज्ज्ञेया । सुजसृङ्गस्सु तु त्वाहौ, यूयवयौ, तुभ्यमहौ, तवममौ इत्येते एवादेशा पूर्वविप्रतिषेधात् त्वमौ बाधित्वा भवन्ति । ततश्च सुजसृङ्गस्सु केवलयुष्मदस्मद्वदेव रूपाणीति निष्कर्षः । **अतित्वाकम् । अतिमाकमिति ॥** ननु ‘साम आकम्’ इति ससुट्कनिर्देशाद्यत्र आमस्सुट्स्मभव तत्रैवाकम्, नचात्र सुट् सम्भाव्यते । इह युष्मदस्मदोरुपसर्जनत्वेन सर्वनामत्वाभावात् । सुट्

अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वासु । अतिमासु । युवाम् आवां वा अति-
क्रान्त इति विग्रहे सुजस्डेडस्सु प्राग्वत् । औअम् औट्सु अतियुवाम् । अतियुवाम् ।
अतियुवाम् । अत्यावाम् । अत्यावाम् । अत्यावाम् । अतियुवान् । अत्यावान् ।
अतियुवया । अत्यावया । अतियुवाभ्याम् । अत्यावाभ्याम् । अतियुवाभिः ।
अत्यावाभिः । भ्यसि, अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् । डसिभ्यसो. अतियुवन् ।
अतियुवत् । अत्यावत् । अत्यावत् । ओसि, अतियुवयो. । अतियुवयो ।
अत्यावयो. । अत्यावयो. । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतियुवयि ।
अत्यावयि । अतियुवासु । अत्यावासु । युष्मानस्मान्वा अतिक्रान्त इति विग्रहे
सुजस्डेडस्सु प्राग्वत् । औअम् औट्सु अतियुष्माम् । अतियुष्माम् । अति-
युष्माम् । अत्यस्माम् । अत्यस्माम् । अत्यस्माम् । अतियुष्मान् । अत्यस्मान् ।
अतियुष्मया । अत्यस्मया । अतियुष्माभ्याम् । अत्यस्माभ्याम् । अतियुष्माभिः ।
अत्यस्माभिः । भ्यसि अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । डसिभ्यसो ।
अतियुष्मत् । अत्यस्मत् । ओसि अतियुष्मयो । अतियुष्मयो. । अत्यस्मयो. ।
अत्यस्मयो । अतियुष्माकम् । अत्यस्माकम् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि ।
अतियुष्मासु । अत्यस्मासु ।

स्सर्वनाम्न परस्यामो विहितत्वादिति चेत् । भैवम् । ससुट्कत्वस्य सम्भावनामात्रविषयत्वात् ।
एवञ्च सुट् यत्र सम्भविष्यति तत्र सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कनिर्देशः । यत्र तु सुट् न सम्भवति
तत्र केवलस्य आमस्सुट् । अत्र च 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे अतित्वाकमतिमाकमिति
भाष्ये तदुदाहरणं प्रमाणमित्यास्ता तावत् । तदेवमुपसर्जनयोः युष्मदस्मदोरेकार्थवाचित्वे उदा-
हरणान्युक्ता द्वयवाचित्वे उदाहरति । युवाम् आवां वा अतिक्रान्तः इति ॥ अतिक्रान्तौ,
अतिक्रान्ताः इति विग्रहयोरुपलक्षणम् । अत्र युष्मदस्मदोरेकार्थवृत्तित्वात् सुजस्डेडस्भ्योऽन्यत्र
सर्वासु विभक्तिषु एकद्विवहुवचनेषु मपर्यन्तस्य युवावावेव भवतः । अर्वाशिष्टास्तु प्रक्रिया
केवल्युष्मदस्मद्वत् ज्ञेया । सुजस्डेडस्सु तु त्वाहौ, यूयवयौ, तुभ्यमहौ, तवममौ, इत्येते एवा-
देशाः परत्वाद्युवावादेशौ बाधित्वा प्रवर्तन्ते । सुजस्डेडस्सु केवल्युष्मदस्मद्वदेव रूपाणीति
निष्कर्षः । अथ युष्मदस्मदोरुपसर्जनयोर्बहुवचनवाचित्वे उदाहरणान्याह । युष्मान् । अस्मान्वेति ॥
युष्मानस्मान्वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ता इति विग्रहेष्वित्यर्थः । 'द्वेकसङ्ख्यस्समा-
सार्थः' इति चतुर्थश्लोकस्योदाहरणान्येताति । अत्र युष्मदस्मदोरेकव्यर्थवाचित्वाभावात् सुजस्-
डेडस्भ्योऽन्यत्र मपर्यन्तस्य क्वापि न त्वमौ नापि युवावौ । 'डे प्रथमयो' इत्याद्यास्तु भव-
न्त्येव । सुजस्डेडस्सु तु त्वाहौ, यूयवयौ, तुभ्यमहौ, तवममौ इत्येते भवन्त्येव । तेषामेकव्यर्थ-

४०१ । पदस्य । (८-१-१६)

४०२ । पदात् । (८-१-१७)

४०३ । अनुदात्तं सर्वमपादादौ । (८-१-१८)

इत्यधिकृत्य ।

४०४ । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी-

द्वितीयास्थयोर्वानावौ । (८-१-२०)

पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयो षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वा नौ इत्यादेशौ स्त । तौ चानुदात्तौ ।

४०५ । बहुवचनस्य वस्नसौ । (८-१-२१)

उक्तविधयोरनयो. षष्ठ्यादिवहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्त । वान्नावोरपवाद ।

४०६ । तेमयावेकवचनस्य । (८-१-२२)

उक्तविधयोरनयो षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्त ।

४०७ । त्वामौ द्वितीयायाः । (८-१-२३)

विशेषनिबन्धनत्वाभावात् । प्राग्वदिति ॥ केवल्युष्मदस्मद्वदित्यर्थः । पदस्य ॥ पदात् ॥ अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ इत्यधिकृत्येति ॥ विषयो वक्ष्यन्ते इति शेषः । अष्टमस्य प्रथमे पादे इमानि सूत्राणि पठितानि । तत्र 'पदस्य' इत्येतत् 'अपदान्तस्य मूर्धन्य' इत्यतः प्रागधिक्रियते । 'पदात्' इत्येतत् 'कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ' इत्यतः प्रागधिक्रियते । 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इति पदत्रयन्तु 'आपादसमाप्ते अविक्रियते' इति भाष्यादिषु स्पष्टम् । युष्मदस्मदोः षष्ठी ॥ षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति ॥ षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिस्सह तिष्ठत इति षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थो, तयोरिति विग्रहः । षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति यावत् । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्तु परतस्तिष्ठत इति विग्रहस्तु न भवति । 'पदस्य' इत्यधिकारविरोधात् । पदस्येत्यनुवृत्तं हि द्विवचनेन विपरिणतं षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोरित्यस्य विशेषणम् । न हि षष्ठ्यादिविभक्तिषु परतः पदत्वमस्ति । भ्यामादौ तत्सत्वेऽपि तदितरत्र द्वितीयादौ तदभावात् । स्थग्रहणस्य तु प्रयो जन मूल एव वक्ष्यते । बहुवचनस्य वस्नसौ ॥ उक्तविधयोरिति ॥ षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्युष्मदस्मदोरित्यर्थः । तेमयावेकवचनस्य ॥ षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोरिति ॥ अत्र द्वितीयाग्रहणानुवर्तते । तत्र त्वामादेशयोर्वक्ष्यमाणत्वात् । 'तेमयौ' इति सूत्रे तेश्च मेश्च तेमयाविति विग्रहः इति भावः । अयमपि वान्नावोरपवादः । त्वामौ द्वितीयायाः ॥ त्वाश्च माश्चेति विग्रहः ।

द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा एतौ स्त ।

श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म स ।

स्वामी ते मेऽपि स हरि पातु वामपि नौ विभु ॥

सुखं वां नौ ददात्वीश पतिर्वामपि नौ हरि ।

सोऽव्याहो न. शिव वो नो दद्यात्सेव्योऽत्र व. स नः ॥

‘पदात्परयो’ किम् । वाक्यादौ मा भूत् । त्वां पातु, मा पातु ।
‘अपादादौ’ किम् । ‘वेदैरशेषैः सवेद्योऽस्मान्कृष्ण सर्वदाऽवतु’ । स्थग्रहणा-

एकवचनस्येत्यनुवर्तते । तदाह । द्वितीयेत्यादिना ॥ अथ विभक्तिक्रमकल्लसद्वितीयाचतुर्थीषष्ठी-
क्रमेण एकद्विवचनक्रमेण चोदाहरति । श्रीशः इत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ तत्र “श्रीशस्त्वावतु
मापीह” इति प्रथम पाद । श्रिया ईश पति विष्णु त्वा मा अपि पातु इत्यन्वय । अत्र त्वाम्, माम्
इति द्वितीयैकवचनान्तयो त्वा मा इत्यादेशौ । दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः इति ॥ स श्रीश
ते मेऽपि शर्म सुख दत्तादित्यन्वय । ‘डु दान् दाने’ आशिषि लोटि दत्तादिति रूपम् । दद्या-
दिति क्वचित् पाठ । अत्र तुभ्यम्, मह्यम् इति चतुर्थ्येकवचनान्तयो ते मे इत्यादेशौ । स्वामी
ते मेऽपि स हरिरिति ॥ अत्र तव मम इति षष्ठ्येकवचनान्तयो ते मे आदेशौ । पातु
वामपि नौ विभुरिति ॥ विभु सर्वव्यापक वा नौ अपि पातु इत्यन्वय । अत्र युवाम्
आवाम् इति द्वितीयाद्विवचनयो वा नौ इत्यादेशौ । सुखं वां नौ ददात्वीशः इति ॥ नौ
इत्यनन्तरमपिशब्दोऽध्याहार्य । अत्र युवाभ्याम्, आवाभ्याम् इति चतुर्थीद्विवचनान्तयो वा-
त्रावौ । पतिर्वामपि नौ हरिरिति ॥ अत्र युवयो आवयोरिति षष्ठीद्विवचनान्तयो वा-
त्रावौ । सोऽव्याहो नः इति ॥ स हरि व न अपि अव्यात्, रक्षतात् इत्यर्थ । अत्र
युष्मान्, अस्मान् इति द्वितीयाबहुवचनान्तयो वल्लसौ । शिवं वो नो दद्यादिति ॥
शिवमिति शुभमुच्यते । न इत्यनन्तरम् अपीत्यध्याहार्यम् । अत्र युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम् इति
चतुर्थीबहुवचनान्तयो वल्लसौ । सेव्योऽत्र वः स नः इति ॥ स हरि वा नौ अपि
सेव्य, भजनीय इत्यर्थ । ‘कृत्याना कर्तरि वा’ इति षष्ठी । अत्र युष्माकम्, अस्माकम् इति षष्ठी-
बहुवचनान्तयो वल्लसौ । त्वां पातु, मां पात्विति ॥ अत्र युष्मदस्मदो पदात् परत्वा-
भावात् ‘त्वामौ द्वितीयाया’ इति न भवतीत्यर्थ । यद्यप्यत्र अस्मच्छब्दस्य पात्वितिपदात्
परत्वमस्ति । तथापि भिन्नकाल वाक्यद्वयमिह विवक्षितमित्यदोष । संवेद्योऽस्मानिति ॥
अत्रास्मच्छब्दस्य पादादौ स्थितत्वान्नादेश । यद्यप्यनुष्टुप्छन्दस्कोऽयं श्लोक । तत्र एकैकः
पाद अष्टाक्षर इति स्थिति । तत्र सन्ध्यभावे ‘अस्मान् कृष्णस्सर्वदाऽवतु’ इत्यस्य नवाक्षर-
त्वान्न पादत्वम् । कृते तु सन्ध्यौ ओकारस्य परादित्वे सति अष्टाक्षरत्वव्याघात । सवेद्य इत्यस्य
पदत्वाभावात् अस्मद पदात् परत्वाभावश्च । पूर्वान्तत्वे तु स्मानित्यस्य पादादिस्थितस्य नास्मच्छब्द-
रूपता । तथापि सवेद्यो इत्येकादेशविशिष्टस्य पूर्वान्तत्वात् पदत्वम् । स्मानित्यस्य तु एकदेश-

च्छूयमाणविभक्तिकयोरेव । नेह । इति युष्मन्पुत्रो ब्रवीति । इत्यस्मन्पुत्रो ब्रवीति ।
'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या' (वा ४७१४) । 'एकतिङ्
वाक्यम्' (११९९) । तेनेह न । ओदनं पच, तव भविष्यति । इह तु स्या-
देव । 'शालीनां ते ओदनं दास्यामि' इति । 'एते वानावादय आदेशा
अनन्वादेशे वा वक्तव्या' (वा ४७१७) । अनन्वादेशे तु नित्यं स्युः । धाता ने
भक्तोऽस्ति, धाता तव भक्तोऽस्तीति वा । तस्मै ते नम इत्येव ।

४०८ । न चवाहाहैवयुक्ते । (८-१-२४)

विकृतन्यायेन द्वितीयान्ताऽस्मच्छब्दरूपत्वम् । वस्तुतस्तु ओकारस्य पूर्वान्तत्वात् सवेयो इत्यस्य
पदत्वम्, स्मानित्यादेरष्टाक्षरत्वञ्च । परादित्वाच्चास्मच्छब्दरूपता । 'उभयत आश्रयणे नान्ता-
दिवत्' इति तु नास्तीति इष्यतां निरूपयिष्याम । क्वचित् अपादादौ किं, युष्मान्नक्षतु
गोविन्दोऽस्मान् कृष्णस्सर्वदाऽवतु इति प्रत्युदाहरन्ति । तत्र । युष्मानित्यस्य पदात् परत्वा-
भावादेवाप्राप्ते । अस्मानित्यस्य तु पदात् परत्वेऽपि समानवाक्यस्यपदान् परत्वाभावात् ।
ननु 'युष्मदस्मदोष्पष्टीचतुथाद्वितीयान्तयो' इत्येव सूत्रयताम्, किं स्थग्रहणेन । स्थग्रहणेऽपि
कथञ्चित्तत्त्वैवार्थस्य लाभादित्यत आह । स्थग्रहणादिति ॥ स्थाधातु अहानौ वर्तते ।
'समये तिष्ठ सुग्रीव' इति यथा । समये मर्यादाया विषये अनुवृत्ति मा हासीरिति गम्यते । ततश्च
षष्ठीचतुर्थीद्वितीया तिष्ठत न परित्यजत इति व्युत्पत्तिविवाक्षिता । षष्ठ्यादिविभक्तीरपरित्य-
जतोरित्यर्थः । अलुप्तषष्ठ्यादिविभक्तिविशिष्टयोरिति फलतीति भावः । इति युष्मत्पुत्रः
इति ॥ पदात् परत्व सम्पादयितुम् इतिशब्दः । युवयोर्युष्माक वा पुत्र, आवयोरस्माक वा
पुत्र इति विग्रहः । अत्र विभक्तैर्लुक् लुप्तत्वात् श्रूयमाणविभक्तिकत्वाभावान्नादेशप्रवृत्तिः ।
तव पुत्रो मम पुत्र इति दिग्रहस्तु न । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति तत्र त्वमादेशयोर्वक्ष्यमाण
त्वात् । समानवाक्ये इति ॥ निमित्तनिमित्तिनोरेकवाक्यस्थत्वे इत्यर्थः । निघातशब्द
अनुदात्तवाची । एकतिङ्गिति ॥ तिङित्यनेन तिङन्त विवक्षितम् । एक तिङ् यस्येति वि-
ग्रहः । इदञ्च वाक्यलक्षणमेतच्छास्त्रोपयोग्येव । तेन 'पश्य मृगो वावति' इत्यादौ नाव्याप्तिरिति
समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ओदनमिति ॥ ओदन पचेल्येक वाक्यम् । तव भविष्यतीत्यपर
वाक्यम् । ततश्च तवेति युष्मच्छब्दस्य भिन्नवाक्यस्थात् पदात् परत्वान्नादेश इति भावः ।
शालीनामिति ॥ व्रीहीणामित्यर्थः । प्रकृतिविकारभावे षष्ठी । एते वानावादयः इति ॥
इदञ्च 'सपूर्वाया' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । धातेति ॥ महादेव प्रति वचनमेतत् ।
अन्वादेशे तु नित्यमित्युदाहरणमाह । तस्मै ते नम इत्येवेति ॥ अत्र "योऽभिर्हव्यवाट् । य
इन्द्रो वज्रबाहुः" इत्यादि पूर्ववाक्य द्रष्टव्यम् । एवञ्च किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तर
बोधयितुं पुनरुपादानादन्वादेशोऽयमिति तत्र नित्य एवादेश इति भावः । न चवाहा ॥
च इत्यव्यय समुच्चये, वा इति विकल्पे, हा इत्यद्भुते, अह इति खेदे, एव इत्यवधारणे,

चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशा स्यु । हरिस्त्वां मा च रक्षतु ।
कथ त्वा मां वा न रक्षेदित्यादि । युक्तग्रहणात्साक्षाद्योगेऽय निषेध ।
परम्परासम्बन्धे त्वादेश स्यादेव । हरो हरिश्च मे स्वामी ।

४०९ । पश्यार्थैश्चानालोचने । (८-१-२५)

अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे एते आदेशा न स्यु । चेतसा त्वा समीक्षते ।
परम्परासम्बन्धेऽयं निषेध । भक्तस्तव रूपं व्यायति । आलोचने तु
भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा ।

४१० । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । (८-१-२६)

विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्पर्योरनयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा स्यु ।
भक्तस्त्वमप्यह तेन हरिस्त्वा त्रायते स माम् । त्वा मा इति वा ।

एतेषा द्वन्द्व । युक्त इति भावे क्त । तदाह । चादिपञ्चकयोगे इति ॥ पञ्चानामन्यतमेन
योगे इत्यर्थः । एते इति ॥ वा नावाद्य इत्यर्थः । 'युष्मदस्मदोष्पष्ठी' इत्यादिसूत्रेभ्यस्तदनु-
वृत्तेरिति भावः । इत्यादीति ॥ कृष्णो मम हा प्रसीदति । अद्भुतमिदमित्यर्थः । कृष्णो ममाह
न प्रसीदति । अहेति खेदे । कृष्णो ममैव सेव्यः । ननु 'न चवाहाहैवै' इत्येवास्तु, मास्तु
युक्तग्रहणम् । 'वृद्धो यूना' इत्यादिवत् तृतीययैव तल्लाभादित्यत आह । युक्तग्रहणादिति ॥ यत्र
चाद्यर्थे समुच्चयादिभिर्युष्मदस्मदर्थयोस्साक्षादन्वयः तत्रैवायन्निषेध इत्यर्थः । हरो हरिश्चेति ॥
अत्र चशब्दस्य हरिहरयोस्साक्षादन्वयः । समुच्चितयोर्हरिहरयो स्वामीत्यत्रान्वयः । स्वामीत्यस्य
मे इत्यनेनान्वयः । ततश्च चशब्दस्य अस्मच्छब्देन साक्षादन्वयाभावात् मेआदेशस्य निषेधो नेति
भावः । पश्यार्थैश्चानालोचने ॥ दर्शनं पश्य । 'दशिर् प्रेक्षणे' इत्यस्मादत एव निपातनात्
भावे शप्रत्ययः । 'पाप्रा' इति पद्यादेशः । पश्य दर्शनम् अर्थो येषान्ते पश्यार्थाः, तैरिति
विग्रहः । आलोचनं चाक्षुषं ज्ञानं, तद्विन्नमनालोचनम्, तत्र विद्यमानै दर्शनार्थकैरित्यर्थः । पश्येति
दशिना ज्ञानसामान्यं विवक्षितम् । अनालोचने इति चाक्षुषपर्युदासात् । तदाह । अचा-
क्षुषेत्यादिना ॥ चेतसेति ॥ देवेत्यज्याहार्यम् । हे देव मनसा त्वा चिन्तयतीत्यर्थः ।
परम्परेति ॥ 'न चवाहा' इत्यत्र युक्तग्रहणसामर्थ्यात् साक्षात्सम्बन्धविवक्षा युक्ता । इह
तु तद्विवक्षाया मानाभावात् परम्परान्वयेऽपि स्यादेव निषेध इत्यर्थः । भक्तस्तवेति ॥ देवे-
त्यज्याहार्यम् । इह तवेत्यस्य रूपेणान्वयः, न तु साक्षात् व्यायतिनेति भावः । अनालोचने
इत्यस्य प्रयोजनमाह । आलोचने त्विति ॥ सपूर्वायाः ॥ वानावाद्यादेशा अनन्वादेशे
पाक्षिका, अन्वादेशे तु नित्या इत्युक्तम् । अन्वादेशेऽपि क्वचिद्विकल्पार्थमिदम् । सहशब्दो-
ऽत्र सलोमक इत्यादिवत् विद्यमानवाची । विद्यमानं पूर्वं यस्या इति विग्रहः 'तेन सहेति
तुल्ययोगे' इति वा विग्रहः । तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् इति वक्ष्यमाणत्वात् । प्रथमेत्यनेन तदन्त
गृह्यते । तदाह । विद्यमानेत्यादिना ॥ परयोरित्यनन्तरं युष्मदस्मदोरिति शेषः ।

४११ । सामन्त्रितम् । (२-३-४८)

सम्बोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् ।

४१२ । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । (८-१-७२)

स्पष्टम् । अग्रे तव । देवास्मान्पाहि । अग्रे नय । अग्र इन्द्र वरुण ।

इह युष्मदस्मदोरादेशस्तिङन्तनिघात आमन्त्रितनिघातश्च न । ‘सर्वदा रक्ष देव न ’ इत्यत्र तु देवेत्यस्याविद्यमानवद्भावेऽपि तत् प्राचीनं रक्षेत्येतदाश्रि-

भक्तस्त्वमिति ॥ देवदत्तेत्यग्राहार्यम् । हे देवदत्त त्वमहमपि भक्त इत्यन्वयः । तेनेति ॥ भक्तत्वेनेत्यर्थः । त्रायते इति ॥ पालयतात्यर्थः । अत्र पूर्ववाक्योपात्तयुष्मदस्मदर्थयोरिह पुनरुपादानादन्वादेशोऽयम् । अत्र तेनेत्येतत् पूर्वं विद्यमान पद, तत् पर हरिरिति प्रथमान्त, तत् परस्य युष्मच्छब्दस्यान्वादेशोऽपि त्वादेशविकल्पः । तथा त्रायत इत्येतत् पूर्वं विद्यमान पदम्, तत् पर स इति प्रथमान्तम्, तत् परस्यास्मच्छब्दस्यान्वादेशोऽपि मादेशविकल्पः । त्रायत इत्येतत् म यमणिन्यायेन उभयत्र सम्बध्यते । तेन निमित्तनिमित्तिनो समानवाक्य-स्यत्व स इत्यस्य विद्यमानपूर्वत्व च बोध्यम् । सामन्त्रितम् ॥ प्रातिपदिकार्थसूत्रोपात्ता प्रथमा सा इत्यनेन परासृज्यते । ‘सम्बोधने च’ इत्यतस्सम्बोधने इत्यनुवर्तते । तदाह । सम्बोधने इत्यादिना । तदन्तमिति प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्यम् । महासंज्ञाकरणत् सज्ञाविधावपि तदन्तग्रहणम्, अत एव हेहैभो इत्यादीनामपि संज्ञा सिद्धा । आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवत् ॥ स्पष्टमिति ॥ अनुवर्तनाथपदान्तराभावादिति भावः । अग्रे तवेति ॥ “अग्रे तव श्रवो वयः” इत्युचि अग्रे इत्यविद्यमानवत् । देवास्मानित्यत्र देवशब्द अविद्यमानवत् । “अग्रे नयः” इत्युचि अग्रे इत्यविद्यमानवत् । “अग्र इन्द्र वरुणः” इत्युचि अग्रे इत्यविद्यमानवदिति भावः । तत् किमित्यत आह । इहेति ॥ अग्रे तवेत्यत्र देवास्मा-नित्यत्र च युष्मदस्मदो तेनमावादेशौ न भवतः । तव अस्मानित्यनयो पदात् परत्वा-भावात् पादादौ स्थितत्वाच्च । ‘अग्रे नयः’ इत्यत्र नयेति तिङन्तस्य ‘तिङ्ङितिङ्’ इत्यनुदात्तत्व न भवति । अतिङन्तात् पदात् पर तिङन्त निहन्यते, इति हि तदर्थः । इह च अग्रे इत्यति-ङन्तस्य अविद्यमानवत्त्वादतिङन्तात् परत्वाभावात् नानुदात्तत्वम् । अग्र इन्द्र वरुणेत्यत्र तु ‘आमन्त्रितस्य च’ इति सर्वानुदात्तत्वन्न भवति । पदान् परमामन्त्रितनिहन्यते इति हि तदर्थः । इह च अग्रेशब्दस्याविद्यमानवत्त्वेन पदात् परत्वाभावात् इन्द्रशब्दस्य नानुदा-त्तत्वम् । एव वरुणशब्दस्यापि नानुदात्तत्वम् । तत् प्राचीनयो अग्रे इन्द्र इत्यनयोर-विद्यमानवत्त्वात् । ननु सर्वदा रक्ष देव न, इत्यत्र कथञ्चसादेशः । देवेत्यस्याविद्यमानवत्त्वा-दित्यत आह । सर्वदेति ॥ “लक्ष्मीपते तेऽङ्घ्रियुग स्मरामि । प्रतापरुद्र ते ख्यातिः ” इत्यादौ तु ते इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । तत्र आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वात् युष्मदशब्दस्य पादादिस्थत्वात् । एवमिति ॥ इममे गङ्गे यमुने इति मन्त्रे सर्वेषां निघात इत्यन्वयः । ‘आम-

त्यादेशः । एवम् ‘इम मे गङ्गे यमुने’ इति मन्त्रे यमुन इत्यादिभ्यः प्राची-
नानामामन्त्रितानामविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषा निघात ।

४१३ । नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् । (८-१-७३)

विशेष्य समानाधिकरणे विशेषणे आमन्त्रिते परे नाविद्यमानवत्स्यात् ।
हरे दयालो न पाहि । अग्ने तेजस्विन् । ‘विभाषितं विशेषवचने’ (सू
३६५५) । अत्र भाष्यम् ‘बहुवचनमिति वक्ष्यामि’ इति । बहुवचनान्तं विशेष्यं
समानाधिकरणे आमन्त्रिते विशेषणे परे अविद्यमानवद्भावात् । यूयं प्रभव देवा
शरण्या, युष्मान्भजे, वो भजे इति वा । इहान्वादेशेऽपि वैकल्पिका
आदेशाः । सुपात्-सुपाद् । सुपादौ । सुपाद । सुपादम् । सुपादौ ।

न्त्रितस्य च’ इत्यनुदात्तत्वमित्यर्थः । सर्वशब्द विशिनष्टि । यमुन इत्यादिभ्यः प्राचीनाना-
मिति ॥ इति आदिर्येषामिति विग्रहः । आदिना सरस्वतीशुतुद्रीत्यनयोर्ग्रहणम् । तद्वृणसविज्ञानो
बहुव्रीहिः । यमुने, सरस्वति, शुतुद्रि, इत्येतेभ्य एकैकस्मात्प्राचीनाना गङ्गे, यमुने, सरस्वति
इत्येषा सर्वेषांनिघात इत्यर्थः । शुतुद्रिशब्दस्य तु अनुदात्तत्वत्वेत्यविवादम् । तस्य द्वितीयपादादि-
स्थत्वात् । ‘आमन्त्रितस्य च’ इत्यत्र ‘पदस्य, पदात्, अनुदात्त सर्वमपादादौ’ इत्यनुवृत्ते ।
“इममे” इत्यृचो जगतीच्छन्दस्कतया सरस्वतीत्यन्ते प्रथमपादस्य द्वादशाक्षरस्य समाप्ते ।
ननु गङ्गे इत्यस्यानुदात्तत्वमुचितम्, तस्य मे इति पदात् परत्वात् । यमुने, सरस्वति,
इत्यनयोस्तु नानुदात्तत्वसम्भवः । ततः प्राचीनयो गङ्गे, यमुने, इत्यनयोरविद्यमानवत्त्वेन
पदात् परत्वाभावादित्यत आह । आमन्त्रितानामविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवा-
श्रित्येति ॥ आमन्त्रिताना मध्ये गङ्गे, यमुने, इत्यनयोरविद्यमानवद्भावेऽपीति योजनीयम् ।
एवञ्च इत्यादिभ्य इति सर्वेषामिति च बहुवचनमनुपपन्नमित्यपास्तम् । क्वचित् पुस्तकेषु
यमुन इत्यादिप्राचीनानामन्त्रिताविद्यमानवद्भावेऽपीति पाठो दृश्यते । तत्र आदिना सरस्वतीत्ये-
तदुच्यते । यमुने, सरस्वतीत्याभ्यां प्राचीनयोरामन्त्रितयोरविद्यमानवद्भावेऽपीति सुगममेव ।
अयञ्च निघात पदकाले स्पष्ट श्रूयते । नामन्त्रिते ॥ आमन्त्रितम् अविद्यमानवदित्यनु-
वर्तते । सामान्यवचनमित्यनेन विशेष्यसमर्पकशब्दो विवक्षितः । विशेष्यस्य विशेषणापेक्षया
सामान्यरूपत्वात् । तेन च विशेषणमाक्षिप्यते । समानाधिकरणे इति तत्रान्वेति । समानम्
अधिकरण यस्येति विग्रहः । समानशब्द एकत्वपरः । विशेष्यबोधकशब्देन अभेदससर्गण
एकार्थवृत्तित्वं विवक्षितमित्याशयेनाह । विशेष्यमित्यादिना ॥ हरे दयालो इति ॥
अत्र दयालो इति समानाधिकरणविशेषणे परे हरिशब्दो नाविद्यमानवत् । ततश्च दयालो
इत्यस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि हरेइतिपदान् परत्वान्नसादेश इति भावः । अग्ने तेजस्विन्नि-
ति ॥ इह तेजस्विन्निति विशेषणे परे अग्ने इत्यस्य अविद्यमानवत्त्वाभावात् पदात् परत्वा-

४१४ । पादः पत् । (६-४-१३०)

पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात् ।
सुपदः । सुपदा । सुपाङ्ग्यामित्यादि ।

इति दान्ता ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिङ्गे थकारान्तप्रकरणम् ॥

अग्निं मन्थतीत्यग्निमन्-अग्निमद् । अग्निमथौ । अग्निमथ । अग्नि-
मङ्ग्यामित्यादि ।

इति थान्ता ।

तेजस्विन्नित्यस्य निघात इति भाव । सु शोभनौ पादौ यस्येति बहुव्रीहौ 'सङ्ख्या सुपूर्वस्य'
इति पादशब्दान्त्यलोपे सुपादशब्द । तस्य सुटि रूपाण्याह । सुपादित्यादिना ॥ शसि
विशेषमाह । पादः पत् ॥ भस्य अङ्गस्येति चाविकृत पाद इत्यनेन विशेष्यते ।
तदन्तविधि । तदाह । पाच्छब्दान्तमिति ॥ पाच्छब्दस्येति ॥ पाच्छब्दान्तस्य
विधीयमानोऽपि पदादेश 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति पादशब्दस्यैव सर्वादेशो
भवति, नतु तदन्तस्येति भाव । इत्यादीति ॥ सुपदे । सुपद । सुपद । सुपदो ।
सुपदि ॥

इति दान्ता ।

अथ थकारान्ता निरूप्यन्ते । अग्निमदिति ॥ 'मन्थ हिंसासङ्केशनयो' इति
भ्वादौ । 'मन्थ विलोडने' इति कयादौ । उभाभ्यामपि क्विपि 'अनिदिताम्' इति नलोपे
अग्निमथ् इति रूपम् । ततस्सुबुत्पत्ति । सौ जश्त्वचत्वे इति भाव । भ्यामादौ जश्त्वेन
थस्य द । अग्निमद्भ्यामित्यादि । सुपि 'खरि च' इति चत्वेम्, अग्निमत्सु । 'मथे विलोडने'
इत्यस्यायेतदेव रूपम् । 'मथि हिंसासङ्केशनयो.' इति इदितस्तु नलोपाभावात् अग्निमन्
अग्निमन्थावित्यादि ॥

इति थान्ता ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिङ्गे चकारान्तप्रकरणम् ॥

‘ऋत्विग्—’ (सू ३७३) इत्यादिसूत्रेणाञ्चे. सुयुपपदे किन् ।

४१५ । अनदितां हल उपधायाः कृति । (६-४-२४)

हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोप स्यात्किति ङिति च ।
‘उगिदचाम्—’ (सू ३६१) इति नुम् । संयोगान्तस्य लोप ’ (सू १४)
नुमो नकारस्य ‘किन्प्रत्ययस्य कु (सू ३७७) इति’ कुत्वेन ङकार ।
प्राङ् । अनुस्वारपरसवर्णौ । प्राञ्चौ, प्राञ्च । प्राञ्चम्, प्राञ्चौ ।

४१६ । अचः । (६-४-१३८)

लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् ।

४१७ । चौ । (६-३-१३८)

अथ चकारान्ता निरूप्यन्ते । ऋत्विगित्यादिसूत्रेणेति ॥ प्र अञ्चतीत्यर्थे ‘अञ्चु
गतिपूजनयो ’ इति गत्यर्थकाद्धातो नोपधात् किन्वित्यर्थः । पूजार्थस्य त्वभेदवक्ष्यते । किनि
‘हलन्त्यम्’ इति नकार इत् । इकार उच्चारणार्थः । ‘लशक्तद्धिते’ इति ककार इत् ।
‘वेरपृक्तस्य’ इति वकारलोपः । प्र अञ्च् इति रित्येते । अनदिताम् ॥ अङ्गस्येत्यवि-
कृत बहुवचनेन विपरिणम्यते । हल इति तद्विशेषणम्, तदन्तविधिः । ‘अनिदिताम्’
इत्यपि तद्विशेषणम् । इत् ह्रस्व इकार इत्सङ्गक येषां तानि इदिन्ति, न इदिन्ति अनदि-
न्ति, तेषामिति विग्रहः । अवयवषष्ठ्यन्तमेतत् उपधाया इत्यत्रान्वेति । उपधाया इत्यप्य-
वयवषष्ठ्यन्तम् । तच्च ‘श्रान्न लोपः’ इत्यतो नेत्यनुवृत्ते लुप्तषष्ठीके अन्वेति । क् च ङ् च
क्डौ इतौ यस्येति विग्रहः । तदाह । हलन्तानामित्यादिना ॥ इति चकारात्पूर्वस्य
नकारस्य लोपः । प्र अच् इति स्थितम् । तस्मात् सुबुत्पति । सुटि विशेषमाह । उगि-
दचामिति नुमिति ॥ सौ विशेषमाह । संयोगान्तस्य लोपः इति ॥ हलङ्यादिना
सुलोपे सतीति शेषः । कुत्वेन ङकारः इति ॥ नासिकास्थानसाम्यादिति भावः ।
अनुस्वारपरसवर्णाविति ॥ प्राच् औ इति स्थिते नुमि ‘नश्चापदान्तस्य’ इति नकार-
स्यानुस्वारः । ‘अनुस्वारस्य ययि’ इति तस्य परसवर्णः ङकारः । नस्य श्चुत्वन्नु न भवति ।
अनुस्वारः प्रति तस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । शसादावचि नुमभावात् प्र अच् अस् इति स्थिते ।
अचः ॥ अच इत्यञ्चुधातो ‘अनिदिताम्’ इति लुप्तनकारस्य षष्ठ्यन्तम् । भस्येत्यविकृतम् ।
‘अङ्गोपोऽन’ इत्यतः अङ्गोप इत्यनुवर्तते । तदाह । लुप्तेति ॥ इत्यकारलोपे प्रच् अस्
इति स्थिते । चौ ॥ अञ्चुधातोऽकारान्तस्य लुप्तनकाराकारस्य चाविति सप्तम्यन्तम् ।

लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । प्राच । प्राचा,
प्राग्भ्यामित्यादि । प्रत्यङ्, प्रत्यञ्चौ, प्रत्यञ्च. । प्रत्यञ्चम्, प्रत्यञ्चौ ।
'अच.' (सू ४१६) इति लोपस्य विषयेऽन्तरङ्गोऽपि यण् न प्रवर्तते ।
'अकृतव्यूहाः—(प ५७) इति परिभाषया । प्रतीच । प्रतीचा । 'अमु-
मञ्चति' इति विग्रहे 'अदस् अञ्च्' इति स्थिते ।

४१८ । विष्वग्देवयोश्च टेरेद्यञ्चतावप्रत्यये । (६-३-९२)

अनयो सर्वनाम्नश्च टेरेद्यादेश स्यादप्रत्ययान्ते अञ्चतौ परे । 'अद-
द्रि अञ्च्' इति स्थिते, यण् ।

'दूलोपे' इत्यत दीर्घोऽण इत्यनुवर्तते । तदाह । लुप्तेति ॥ प्राचः इति ॥ यद्यपि
'अच' इत्यल्लोपस्य 'चौ' इति दीर्घस्य चाभावेऽपि सवर्णदीर्घेण प्राच इति सिद्ध्यति ।
तथापि प्रतीच इत्याद्यर्थं सूत्रम् । प्राग्भ्यामिति ॥ प्राच् भ्याम् इति स्थिते 'चो कु' इति
कुत्वम् । 'किन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । इत्यादीति ॥ प्राग्भि । प्राचे ।
प्राच, प्राचो, प्राक्षु । प्रत्यङ् इति ॥ प्रतिपूर्वादञ्चे किन्, यण्, 'अनिदिताम्' इति
नलोप, सुबुत्पत्ति । 'उगिदचाम्' इति नुम्, हल्ङादिना सुलोप, चकारस्य सयो-
गान्तलोप, नुमो नकारस्य 'किन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन ङकार इति भाव । प्रत्य-
ञ्चाविति ॥ प्रत्यच् औ इति स्थिते 'उगिदचाम्' इति नुमि तन्नकारस्य ङ्कुत्वेन अकार
इति भाव । एव प्रत्यञ्च । प्रत्यञ्चम्, प्रत्यञ्चौ । ननु प्रति अञ्च् इति स्थिते अन्त-
रङ्गत्वाद्यणि कृते 'अनिदिताम्' इति नलोपे प्रत्यच् इत्यस्मात् शसि असर्वनामस्थानत्वात्
'उगिदचाम्' इति नुमभावे 'अच' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घो न भवति । पूर्वस्याणो-
ऽभावात् । ततश्च प्रत्यच इति स्यादित्यत आह । अचः इति लोपस्येत्यादि ॥ 'अच'
इति लोपेन यणिमित्तस्याकारस्य विनाशोन्मुखत्वादिह यण् न भवति । ततश्च प्रति अच् अस्
इति स्थिते 'अच' इत्यकारलोपे सति 'चौ' इति इकारस्य दीर्घे प्रतीच इति रूप निर्वाधम् ।
एतदर्थमेव 'अच' इति 'चौ' इति चारब्धम् । प्राच पश्येत्यत्र अल्लोपदीर्घयोरभावेऽपि
सवर्णदीर्घेणैव रूपसिद्धे । भाष्ये तु 'चौ' इत्यारम्भसामर्थ्यादेवात्र यण् नेति समाहितम् ।
न च प्राच पश्येत्यादौ सावकाशत्वमिति वाच्यम् । सवर्णदीर्घेणैव निर्वाहात् 'वार्णादाङ्ग
बलीय' इति परिभाषया 'अच' इत्यल्लोपे सति सवर्णदीर्घासिद्धेरित्यन्यत्र विस्तर ।
अदस् अञ्च् इति स्थिते इति ॥ किन्नि उपपदसमासे सुञ्चकि च सति अदस् अञ्च्
इति स्थिते 'अनिदिताम्' इति नलोपे कृते अदस् अच् इति स्थिते सतीत्यर्थ ।
विष्वग्देवयोश्च ॥ अद्रि इति लुप्तप्रथमाकम् । अनयोरिति ॥ विष्वग्देवशब्दयो
रित्यर्थ । सर्वनाम्नः इति ॥ चकारेण 'आ सर्वनाम्न' इत्यतस्तदनुकर्षादिति भाव ।
अप्रत्ययान्ते इति ॥ सूत्रे अप्रत्यय इत्यत्र नित्यम् अश्रूयमाणत्वादविद्यमान प्रत्यय

४१९ । अदसोऽसेर्दादु दो मः । (८-२-८०)

अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य मश्च । उ इति ह्रस्व-
दीर्घयो समाहारद्वन्द्व । आन्तरतम्याद्भ्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः ।
अमुमुयङ्, अमुमुयञौ, अमुमुयञ्च । अमुमुयञ्चम्, अमुमुयञौ, अमुमु-
ईच । अमुमुईचा, अमुमुयग्भ्यामित्यादि । मुत्वस्यासिद्धत्वान्न यण् ।
'अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्य' (प १०४) इति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं

क्विवादिर्द्यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणादिति भावः । प्रकृते अदसष्टेरद्यादेशमुदाहृत्य दर्श-
यति । अदद्रि अञ्च् इति स्थिते इति ॥ अद्यादेशोऽयम् 'अनिदिताम्' इति नलोपे
कृते प्रवर्तते । नलोपस्य परत्वादिति बोध्यम् । यणिति ॥ रेफादिकारस्येति शेषः ।
अदद्यच् इत्यतस्सुबुत्पत्तिः । अदसो ॥ अदस असे दात् उ द म इति च्छेदः । अदस,
इत्यवयवषष्ठ्यन्तम् । असेरिति तद्विशेषणम् । न विद्यते सि यस्य स असि तस्येति विग्रहः ।
इकार उच्चारणार्थः । दादिति दिग्योगे पञ्चमी । पस्येत्यभ्याहार्यम् । तदाह । अदसो
ऽसान्तस्येति ॥ असे किम् । अदस्यति । दात् किम् । अमुया । अत्र 'अलोऽन्त्यस्य'
इति यकारस्य न भवति । ननु उदूताविति कथम्, उ इत्यस्यैव श्रवणादित्यत आह ।
उ इतीति ॥ उश्च ऊश्च तयोस्समाहार इति विग्रहे, द्वन्द्वे सति, सुच्छुकि, सवर्णदीर्घे 'सनपु
सकम्' इति नपुसकत्वे, 'ह्रस्वो नपुसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वे, समाहारस्यैकत्वादेक
वचनस्य सो 'स्वमोर्नपुसकात्' इति छुकि, उ इति रूपमित्यर्थः । आन्तरतम्यादिति ॥
अर्धमात्रस्य व्यञ्जनस्य ईषत्सदृशो मात्रिको ह्रस्व उकारः । ह्रस्वस्य तु मात्रिकस्य मात्रिकत्व
सादृश्यादुकारो ह्रस्वः । दीर्घस्य तु द्विमात्रत्वसादृश्यात् द्विमात्र उकार इत्यर्थः । अमुमु
यङिति ॥ अदद्यच् स् इति स्थिते 'उगिदचाम्' इति नुमि, हल्ङ्यादिलोपे, चकारस्य सयो-
गान्तलोपे, नुमो नकारस्य 'किन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वे, अदद्यङ् इति स्थिते, प्रथमदकारस्य
मत्वे, तदुत्तरस्याकारस्य उत्वे, द्वितीयदकारस्य मत्वे, तदुत्तरस्य रेफस्य उत्वे च कृते, अमुमु
यङिति रूपमिति भावः । प्रक्रियाक्रमस्तु सूत्रपौर्वापर्यज्ञानवता सुगमम् । अमुमुयञ्चा-
विति ॥ प्राञ्चाविति वदूपम् । उत्वमत्वे पूर्ववत् । अमुमु इ अच् औ इति स्थिते यणिति
विशेषः । अमुमुईचः इति ॥ अमुमु इ अच् इति स्थिते अन्तरङ्गोऽपि यण् 'अच' इति
लोपविषये न प्रवर्तते इत्युक्तीत्या अकृते यणि 'अच' इत्यकारलोपे 'चौ' इति इकारस्य दीर्घ
इति भावः । अमुमुयग्भ्यामिति ॥ 'चो कु' इति कुत्वमिति विशेषः । इकारे परे
मकारादुकारस्य यणमाशङ्क्य आह । मुत्वस्यासिद्धत्वादिति ॥ अमुमुईचे । अमुमुईच ।
अमुमुईचो । अमुमुयक्षु । सतान्तरमाह । अन्त्यबाधे इति ॥ अलोऽन्त्यपरिभाषाया
अप्रवृत्त्या अन्त्यस्य कार्याभावे सति अन्त्यसमीपवर्तिनः कार्यं भवतीत्यर्थः । प्रकृते च अदस
इति ज्ञावयवषष्ठी । किन्तु स्थानषष्ठी । ततश्च 'अलोऽन्त्यस्य' इत्युपतिष्ठते । असान्तस्य
अदम अन्त्यस्य दात्परस्य उत्व दस्य च म इति फलितम् । अदसश्चान्वयवर्णस्सकार

वदता मते 'अदमुयङ्' । 'अ से सकारस्य स्थाने यस्य स असि तस्य असे' इति व्याख्यानात् 'त्यदाद्यत्वविषय एव मुत्व नान्यत्र' इति पक्षे 'अदद्यङ्' । उक्तं च (भाष्ये) ।

“अदसोऽद्रे पृथङ्मुत्व केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसोर्हि दृश्यते ॥” इति ।

‘विष्वग्देवयो’ किम् । अश्वाची । अञ्चतौ’ किम् । विष्वग्युक् । ‘अप्रत्यये’ किम् । विष्वगञ्चनम् । अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति ‘अन्यत्र दात्परो न भवति । अद्यादेशे कृते तु इकार अन्न सोऽपि दात्परो न भवति । ततश्च अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यस्य आदेशबाधे सति अन्तसर्मापवतिन एव दात्परस्य उत्त्वम्, दस्य च स, नतु तत प्रार्चानयोरपि दकारतदुत्तरवर्णयोर्मुत्वमित्यर्थः । नन्वेव सति ‘णो न’ इति धात्वोर्दणकारस्य विहित नत्व नेता इत्यत्रैव स्यात् । नमतीत्यत्र न स्यादिति चेत्, मैवम् । अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोर्युगपत्प्राप्ता अन्त्यसदेशस्यैव भवतीति परिभाषार्थ इति ‘घ्यङस्सम्प्रसारणम्’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्ट प्रपञ्चितत्वात् । यद्यपि ‘घ्यङस्सम्प्रसारणम्’ इति सूत्रे प्रकृतसूत्रे च ‘अनन्त्यऽविकारे अन्त्यसदेशस्य’ इति परिभाषा पठिता । तथापि सैवान्नार्थतस्सङ्गहीता । अन्त्यस्य विकार आदेश अन्त्यविकार । अन्त्यविकारस्याभाव अनन्त्यविकार अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सह नञूतत्पुरुषो विकल्प्यते इति वक्ष्यमाणत्वात्तत्पुरुष । अव्ययीभावपक्षे तु ‘तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्’ इत्यम्भावाभावः । अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यस्य आदेशाभावे सतीति यावत् । अदमुयङ्गिति ॥ अत्र पूर्वस्य दकारस्य तदुत्तराकारस्य च न मुत्वमिति विशेषः । मतान्तरमाह । अः से. सकारस्येति ॥ सेरित्यस्य विवरण सकारस्येति । असेरिति नायन्नञतत्पुरुष, किन्तु अ से यस्य स असि, तस्य असेरिति विग्रहः । सेरिति स्थान-षष्ठी, इकार उच्चारणार्थः, सकारस्थानकाकारवत् इत्यर्थः । अदसृशब्दस्य त्यदाद्यत्वे कृते सकारस्थानकाकारवत्त्वम् । अतः त्यदाद्यत्ववत् एवादसृशब्दस्य मुत्व नान्यस्य इति फलि-तम् । अतः अद्यादेशे सति सकारस्थानकाकारवत्त्वाभावान्न मुत्वमित्यर्थः । तदिदं पक्षद्वयमपि भाष्यसम्मतामित्याह । उक्तञ्चेति ॥ अदस दे अद्रेर्विधौ सति अदद्यच् इत्यत्र प्रथमद्विती-ययो दकारयोः पृथङ्मुत्व तदुत्तरयोः अवर्णरेफयोरुत्वञ्च युगपदेव । लत्ववत् । चलीक्लृप्यते इत्यत्र चरीक्लृप्यते इति स्थिते रेफक्कारयोर्यथा ‘क्लो रो ल’ इति लत्व, तथा “केचिदिच्छ-न्ति । अन्त्यसदेशस्यैव केचित् लत्वमिच्छन्ति । अद्यादेशे सति प्रथमयोर्द्वितीययोश्च मुत्व नैव केचिदिच्छन्ति । हि यत असे सकारस्थानकाकारवत् एव मुत्व दृश्यते । अ से यस्येति बहुव्रीहिणा प्रतीयत इति योजना । विष्वग्देवयोः किमिति । विष्वग्देवयोश्चेति किमर्थ-मित्यर्थः । अश्वाचीति ॥ अत्र विष्वग्देवयोस्सर्वनाम्नश्चाभावान्नाद्यादेश इति भावः । अप्रत्यये किम् । विष्वगञ्चनमिति ॥ अत्र अन इति ल्युडादेशस्य श्रूयमाणतया अञ्चैरप्रत्यया-

वातुग्रहण तदादिविधि ' इति । तेनायस्कार । 'अत. कृकमि—' (सू १६०) इति स. । उदङ्, उदञ्चौ, उदञ्चः । शसादावचि ।

४२० । उद ईत् । (६-४-१३९)

उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत्स्यात् । उदीच' । उदीचा । उदग्भ्यामित्यादि ।

४२१ । समः समि । (६-३-९३)

अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे सम समिरादेश. स्यात् । सम्यङ्, सम्यञ्चौ, सम्यञ्च । समीच' । समीचा ।

४२२ । सहस्य सध्रिः । (६-३-९५)

अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । सध्रयङ् ।

४२३ । तिरसस्तिर्यलोपे । (६-३-९४)

अलुप्ताकारेऽञ्चतावप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात् । तिर्यङ्, तिर्यञ्चौ, तिर्यञ्च । तिर्यञ्चम्, तिर्यञ्चौ, तिरश्च । तिरश्चा, तिर्यग्भ्या-मित्यादि ।

न्तत्वन्नेति भावः । ननु उत्तरपदाधिकारादञ्चुरूपे उत्तरपदे इत्यर्थाद्विष्वगञ्चनमित्यत्र अद्या-देशस्याप्रसक्ते किमप्रत्ययग्रहणेनेत्यत आह । अप्रत्ययग्रहणमिति ॥ तेनेति ॥ अन्यथा 'अत कृकमि' इत्यत्र 'नित्य समासे' इत्यतोऽनुवृत्तसमासग्रहणेन उत्तरपदाक्षेपात् कृवातुरूपे उत्तरपदे इत्यर्थलाभादयस्कृदित्यत्रैव सत्व स्यात्, अयस्कार इत्यत्र न स्यादित्यर्थः । उदङिति ॥ उद् अञ्चतीति विग्रहे किन्नादिरिति भावः । शसादौ 'अच' इति लोपे प्राप्ते । उद ईत् ॥ 'अच' इति सूत्रमनुवर्तते, अल्लोप इति च । भस्येत्यधिकृतम् । तदाह । उच्छब्दादित्यादिना ॥ उद् अञ्चतीति विग्रहे किन्नादि । समः समि ॥ समीति लुप्तप्रथमाकम् । अञ्चतावप्रत्यय इत्यनुवर्तते । तदभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । अप्रत्ययेति ॥ समीच' इति ॥ 'अच' इति लोपे 'चौ' इति दीर्घः । सहस्य सध्रिः ॥ सहस्य सध्रि स्यादप्रत्ययान्ते अञ्चतौ पर इति व्याख्यानं सुगमत्वादुपेक्षितम् । सध्रयङिति ॥ सह अञ्चतीति विग्रहे किन्नादि पूर्ववत् । सहस्य सध्रयादेशे यण् । तिरसस्तिर्यलोपे ॥ तिरि इति लुप्तप्रथमाकम् । अञ्चतावप्रत्यये इत्यनुवर्तते । न विद्यते 'अच' इत्यल्लोपो यस्य स अलोपः, तस्मिन्निति विग्रहः । तदाह । अलुप्तेत्यादिना । तिर्यङिति ॥ तिर अञ्चतीति विग्रहे किन्नादि । तिरसस्तिर्यादेशे यण् । तिरश्चः इति ॥ शसादावचि 'अच' इत्यल्लोपसत्त्वान्न तिर्यादेशः । सस्य श्चुत्वेन श' इति भावः । पुजार्थादञ्चुधातोः किन्नि 'अनिदिताम्' इति नलोपे

४२४ । नाञ्चेः पूजायाम् । (६-४-३०)

पूजार्थस्याञ्चतेपरुधाया नस्य लोपो न स्यात् । अलुप्तनकारत्वान्न नुम् । प्राङ्, प्राञ्चौ, प्राञ्च । नलोपाभावादकारलोपो न । प्राञ्च । प्राञ्चा, प्राङ्भ्याम् इत्यादि । प्राङ्ग्वु-प्राङ्क्षु-प्राङ्पु । एव पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः । 'कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयो ' । अस्य 'ऋत्विग्-' (३७३) आदिना नलोपाभावोऽपि निपात्यते । कुङ्, कुञ्चौ, कुञ्च । कुङ्भ्यामित्यादि । 'चो. कु.' प्राप्ते । नाञ्चे. ॥ 'अनिदिताम्' इति सूत्रान् उपधाया विङ्ङीत्यनुवर्तते । 'श्रान्न लोप' इत्यतो नलोप इत्यनुवर्तते । तत्र नेति लुप्तषष्ठीकम् । तदाह । पूजार्थस्येत्यादिना ॥ पूजाया गम्यत्वे सतीत्यर्थः । न त्वत्राञ्चुधातो पूजार्थत्वमेव इह विवक्षितम् । अत एव अञ्चित गच्छति इत्यत्र नलोपो न । अञ्चतेरत्र समाधानमर्थः । समाहितो भूत्वा गच्छतीति गम्यते । ममाधानञ्च अव्याकुलत्वम्, अव्याकुल गच्छतीत्यर्थः । अव्याकुलगमने च पूजा गम्यते । न त्वञ्चतेरेव सोऽर्थ इति 'अञ्चोऽनपादाने' इति सूत्रे भाष्यकैयटयो स्पष्टम् । प्राङ्ङिति ॥ प्रपूर्वादञ्चते किन् । प्रकर्षेण पूजनमञ्चरेरर्थः । नलोपाभावे प्राञ्च् इत्यतस्सुबुत्पत्तिः । हल्ङ्यादि-लोपः, सयोगान्तलोपः, अतः अनुस्वारपरसवर्णनिवृत्तौ नकारस्य 'किन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वेन ङकार इति भावः । प्राञ्चाविति ॥ स्वाभाविकनकारस्य अनुस्वारपरसवर्णाविति भावः । अलुप्तेति ॥ 'उगिदचाम्' इत्यत्र नलोपिनोऽञ्चतेरेव ग्रहणान्नुम् न । ततश्च नकारद्वयश्रवणं न शङ्क्यमिति भावः । नलोपाभावादिति ॥ शसादावचि 'अच' इति लोपो न भवति । लुप्तनकारस्यैवाञ्चतेस्तत्र ग्रहणादिति भावः । प्राञ्चः इति ॥ प्र अञ्च् अस् इति स्थिते सवर्णदीर्घे रूपमिति भावः । 'नाञ्चे पूजायाम्' इत्यनारम्भे सुटि नुमैव रूपसिद्धावपि शसादावचि नकारश्रवणं न स्यात् । 'अनिदिताम्' इति लोपप्रसङ्गात् । असर्वनामस्थानतया 'उगिदचाम्' इति नुमश्चाप्रसक्तेरिति बोध्यम् । प्राङ्भ्यामिति ॥ 'स्वादिषु' इति पदत्वात् चकारस्य सयोगान्तलोपे अनुस्वारपरसवर्णनिवृत्तौ नकारस्य 'किन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन ङकार इति भावः । इत्यादीति ॥ प्राङ्भिः । प्राञ्चे, प्राङ्भ्याम्, प्राङ्भ्यः । प्राञ्च, प्राञ्चो, प्राञ्चाम् । प्राञ्चि, प्राञ्चो । प्राङ्ङिष्वति ॥ 'ङ्णो कुक्कुक्' इति वा कुक् । 'चयो द्वितीया.' इति पक्षे खश्च बोध्यः । एवमिति ॥ सुटि पूर्वबदेव रूपाणि । शसादावचि प्रत्यञ्च, प्रत्यञ्चा, प्रत्यङ्भ्याम् । अमुमुयञ्च । अमुमुयङ्भ्याम् । उदञ्च । उदङ्भ्यामित्यादि ज्ञेयम् । कुञ्च कौटि-ल्येति ॥ नलोपाभावोऽपीति ॥ 'अनिदिताम्' इति नलोपाभावः, निरुपपदात् किन्नपि निपात्यत इत्यर्थः । सति तु नलोपे नकारो न श्रूयेत । 'उगिदचाम्' इति नुमस्सर्वनामस्थानेऽप्यप्रवृत्ते । वस्तुतस्तु स्वभाविकजोषधस्यैव धातुपाठे निर्देशात् नलोपस्यात्र प्रसक्तिरेव नास्ति । अत एव 'परेश्च घाङ्गयो' इति सूत्रे भाष्ये कुञ्चेत्यत्र चकारे परे 'चो कु' इति कुत्वमाशङ्क्य ऋत्विगादिसूत्रे कुञ्चेति निपातनात् कुत्वन्नेत्युक्तं सङ्गच्छते । यदि तु तस्यानुस्वारपरस-वर्णाभ्यां अकारो निर्दिश्येत, तर्हि तस्य 'चो कु' इति कुत्वप्रसक्तिरेव नास्तीति तदसङ्गतिः

(सू ३७८) पयोमुक्-पयोमुग्, पयोमुचौ, पयोमुच । ‘व्रश्च—’ (२९४) इति षत्वम् । ‘स्को —’ (सू ३८०) इति सलोपः । जश्त्वचत्वे । सुवृट्-सुवृड्, सुवृश्चौ, सुवृश्च । सुवृट्सु-सुवृट्सु ।

इति चान्ता ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिङ्गे तकारान्तप्रकरणम् ॥

‘वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च’ (उ २४१) एते निपात्यन्ते, शतृ-वच्चैषां कार्यं स्यात् । उगित्वान्नुम् । ‘सान्तमहत —’ (सू ३१७) इति दीर्घः । मह्यते पूज्यत इति महान्, महान्तौ, महान्त । हे महन् । महत । महता, महद्भ्यामित्यादि ।

स्यात् । कुत्वे कर्तव्ये परसवर्णस्यासिद्धत्वादित्यास्ता तावत् । नोपधत्वमभ्युपेत्य आह । कुङिति ॥ हट्टद्यादिलोपे सयोगान्तलोपे जकारस्य ‘चो कु’ इति कुत्वम् । ‘किन्प्रत्ययस्य’ इत्यस्या सिद्धत्वात् । कृञ्भ्यामिति ॥ सयोगान्तलोपे जकारस्य ‘चो कु’ इति कुत्व डकार । अत्र प्रथमैकवचने भ्यामादावपि कुत्व निपातनादेव न भवति । चवर्गपञ्चमजकार एव सर्वत्रेति ‘परेश्व घाङ्कयो’ इति सूत्रे भाष्यकैयटस्वरसः । पयोमुगिति ॥ ‘मुच्छ्ल मोक्षणे’ किप् । सुपूर्वात् ‘ओ व्रश्च छेदने’ इति धातोः किपि ‘ग्रहिज्या’ इति सम्प्रसारणे सुवृश्चशब्दः । तस्य विशेषमाह । व्रश्चेति षत्वमिति ॥ हलट्टद्यादिना सुलोपे कृते चकारस्य षत्वमित्यर्थः । सलोपः इति ॥ धातुपाठे व्रश्च् इति सस्य श्चुत्वे कृते व्रश्च् इति निर्देशः । तत्र श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् ‘स्को’ इति सकारस्य लोप इत्यर्थः । ‘वावसाने’ इति चत्वे षस्य ट । तदभावे जश्त्वेन ड इत्यर्थः । सुवृट्स्त्विति ॥ चत्वेस्यासिद्धत्वात् पूर्वं ‘ड सि’ इति वा वुट् । ततश्चत्वेमिति भावः ॥

इति चान्ता ।

अथ तकारान्ता निरूपयन्ते । अथ महच्छब्दे विशेष वक्तुमाह । वर्तमाने ॥ उणादिसूत्रमेतत् । निपात्यन्ते इति ॥ तत्र ‘पृष सेचने’ ‘बृहि वृद्धौ’ अनयोर्गुणाभावः, महः कर्मणि अतिप्रत्ययः, गर्भेर्जगादेशश्चेति विशेषः । शतृवदिति ॥ शतृप्रत्ययान्तवदित्यर्थः । उगित्वादिति ॥ शतृवद्भावेन सुटि उगित्वान्नुमित्यर्थः । सान्तेति ॥ सुटि महन्तस् इत्यादिस्थिते नकारात् पूर्वस्य अकारस्य दीर्घ इत्यर्थः । मह्यते इति ॥ ‘कर्तरि कृत्’ इति कर्त्रर्थं बाधित्वा निपातनात् ‘मह पूजायाम्’ इति धातोः कर्मणि अतिप्रत्यय इति

४२५ । अत्वसन्तस्य चाधातोः । (६-४-१४)

अत्वन्तस्योपधाया दीर्घं स्याद्घातुभिन्नासन्तस्य चासम्बुद्धौ सौ परे । परं नित्यं च नुमं बाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ दीर्घं । ततो नुम् । धीमान्, धीमन्तौ, धीमन्त । हे धीमन् । शसादौ महद्वत् । धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घं । गोमन्तमिच्छति, गोमानिवाचरतीति वा क्यजन्तादाचारकिञ्चन्ताद्वा कर्तरि

भाव । **महानिति** ॥ नुमि दीर्घे सुलोपे सयोगान्तलोप इति भाव । **महान्ताविति** ॥ नुमि दीर्घे अनुस्वारपरसवर्णविति भाव । **हे महन्निति** ॥ असम्बुद्धावित्यनुवृत्ते 'सान्त-महत' इति दीर्घो नेति भाव । **महत-इति** ॥ असर्वनामस्थानत्वाच्छसादौ न दार्घ्यं । धी अस्यास्तीत्यर्थे धीशब्दान्मनुप्, पकार इन्, उकार उच्चारणार्थं । तद्धितान्तत्वेन प्राति-पदिकत्वात् सुबुत्पत्ति । धीमत् स् इति स्थिते । **अत्वसन्तस्य** ॥ अतु इति लुप्तपृष्ठीक पृथक्पदम् । अङ्गविशेषणत्वात्तदन्तविधि । अधातेरित्यसन्तविशेषणम् । 'नोपधाया' इत्यत उपधाया इत्यनुवर्तते । अत्वन्तस्य धातुभिन्नासन्तस्य चेति लभ्यते । 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इत्यत असम्बुद्धाविति । 'सौ च' इत्यतस्साविति 'दूलोपे' इत्यतो दीर्घ इति च । तदाह । **अत्वन्तस्येत्यादिना** ॥ ननु कृते अकृते च दीर्घे प्रवृत्त्यर्हस्य नुमो नित्य-त्वात् परत्वाच्च मकाराकारात् नुमि कृते अत्वन्तत्वाभावात् कथमिह दीर्घ इत्यत आह । **पर-मिति । वचनसामर्थ्यादिति** ॥ अन्यथा निरवकाशत्वापत्तिरिति भाव । **ततो नु-मिति** ॥ दीर्घे कृते नुमित्यर्थः । 'विप्रविषेधे यद्बाधितन्तद्भावितम्' इति त्वनित्यम् । 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम् इत्युक्तेरिति भाव । **धीमानिति** ॥ दीर्घे नुमि हल्ङयादिलोपे सयो-गान्तलोपे रूपमिति भाव । **हे धीमन्निति** ॥ असम्बुद्धौ इत्युक्ते न दीर्घ इति भाव । **महद्वदिति** ॥ असर्वनामस्थानतया शसादौ नुमभावादिति भाव । अत्वसोरिति वक्तव्ये अन्तग्रहणन्तु अन्तमात्रग्रहणार्थम् । अन्यथा उपदेशे ये अत्वन्तास्त एव गृह्येरन्, न तु मतु-बादय । नह्येते उपदेशे अत्वन्ता इत्याहुः । नन्वधातोरित्येतत् असन्तस्येव अत्वन्तस्यापि विशेषण कुतो नेत्यत आह । **धातोरपीति** ॥ अत्वन्तधातुत्वेऽपि दीर्घार्थम् अधातेरित्येतस्य अत्वन्तविशेषणत्वत्राश्रितमित्यर्थः । ननु धातुपाठे अत्वन्तधातुरप्रसिद्ध इत्यत आह । **गोमन्त-मिति** ॥ आचरति वेत्यनन्तरम् इत्यर्थे इति शेष । गोमन्तमिच्छतीत्यर्थे 'सुप् आत्मन क्यच्' इति क्यचि 'न क्ये' इति नियमात् पदत्वाभावाज्ज्ञत्वाभावे गोमत्यशब्दात् 'सनाद्यन्ता' इति धातुत्वात् कर्तरि किपि अतो लोपः । 'यस्य हल्' इत्यल्लोपयलोपयो गोमत्शब्दात् सुबु-त्पत्ति । गोमानिवाचरतीत्यर्थे तु 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः किञ्चा वक्तव्य' इति किपि 'सनाद्य-न्ता' इति वातुत्वात् कर्तरि किपि सुबुत्पत्तिरिति भाव । एवमिहात् गोमत्शब्दात् सौ 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घे सति 'उगिदचाम्' इति नुमि हल्ङयादिलोपे गोमानिति रूपं वक्ष्यति । तत्र गोमच्छब्दस्य क्यजन्तस्य आचारकिञ्चन्तस्य च 'मनाद्यन्ता' इति धातुत्वात् कथमस्य 'उगिदचाम्' इति नुमागमः । अधातोरेव उगितो नुमिधानादित्याशङ्क्य आह ।

किप् । उगिदचाम्—' (सू ३६१) इति सूत्रेऽज्ग्रहणं नियमार्थम् । 'धातो-
श्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेव' इति । तेन 'स्रत्' 'ध्वत्' इत्यादौ न । 'अधातो'
इति त्वधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थम् । गोमान्, गोमन्तौ, गोमन्त इत्यादि ।
'भातेर्डवतु.' (उ ६३) । भवान्, भवन्तौ, भवन्तः । शत्रन्तस्य त्वत्वन्तत्वा-
भावान्न दीर्घः । भवतीति भवन् ।

४२६ । उभे अभ्यस्तम् । (६-१-५)

उगिदचामिति सूत्रे इति ॥ उगितस्सर्वनामस्थाने इत्येतावदेव सूत्रमस्तु । अञ्चतेरुगित्वा-
देव सिद्धे । अतः अज्ग्रहणमतिरिच्यमानन्नियमार्थमिष्यर्थः । नियमशरीरमाह । धातोश्चे-
दिति ॥ धातोश्चेदुगितः कार्यं स्यात् तर्हि अञ्चतेरेव नतु धात्वन्तरस्येति नियमार्थम्, इति पूर्व-
णान्वयः । नियमस्य फलमाह । तेनेति ॥ 'सन्सु ध्वन्सु गतौ' इत्युगितौ धातू । ताभ्या
किपि 'अनिदिता हल उपधाया' इति नलोपे सुबुत्पत्तौ सोर्हल्ङ्यादिलोपे 'वसुस्रसुध्वस्वनडुहा
द' इति दत्वे स्रत् ध्वत् इति रूपमिष्टम् । उगितस्सर्वनामस्थाने इत्युक्ते तु अत्रापि
नुम् स्यात् । कृते त्वज्ग्रहणे उक्तनियमलाभादत्र नुम् न भवतीत्यर्थः । तर्ह्येतावदेव सिद्धे अधा-
तोरिति किमर्थमिष्यत आह । अधातोरिति त्विति ॥ अधातु पूर्व भूत अधातुभूतपूर्व,
पूर्व अधातुभूतस्यापि नुमर्थमधातोरित्येतादित्यर्थः । ततश्च उगिदचा सर्वनामस्थाने, इत्येक
वाक्यम् । तत्र अधातोरित्यभावेऽपि अज्ग्रहणादधातोरुगित इति लाभादधातोरुगितो नलो-
पिनोऽञ्चतेश्च नुमागमस्यादित्यर्थः । अधातोरित्यपरं वाक्यम् । उक्तो नुमागमः अधातुभूत-
पूर्वस्यापि भवतीत्यर्थः । प्रकृते च क्यजाचारकिबुत्पत्त्यनन्तरं धातुत्वे सत्यपि क्यजाबुत्पत्ते
पूर्वं अधातुत्वसत्त्वानुम् निर्बाध इत्यर्थः । एतत् सर्वं 'उगिदचाम्' इति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टम् । अत्र क्यचपक्षे दीर्घं नुमि च कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत् । दीर्घविधौ तन्निषेधात्
कौ लुप्तः न स्थानिवदित्युक्तेश्च । अथ भवच्छब्दे विशेषमाह । भातेर्डवतुरिति ॥ उणादि-
सूत्रमेतत् । भाधातोर्डवतुस्यादित्यर्थः । डकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । डित्वसामर्थ्या
दभस्यापि टेलोपः । भवत् इति रूपम् । भवानिति ॥ भवच्छब्दात् सु । 'अत्वसन्तस्य'
इति दीर्घः, 'उगिदचाम्' इति नुम्, हल्ङ्यादिलोपः, सयोगान्तलोपश्च इति भावः ।
शत्रन्तस्य त्विति ॥ 'लटश्शतृशानचौ' इति भूधातोर्लटः शतृ आदेशः । शकार इत् ।
ऋकार इत्, शप्, गुणः, अवदेशश्च, पररूपम्, भवत् इति रूपम् । तस्य तु अत्वन्त-
त्वाभावादत्वसन्तस्येति दीर्घो न भवति । तत्र उकारानुबन्धग्रहणादित्यर्थः । भवन्निति ॥
सौ नुमि हल्ङ्यादिलोपे सयोगान्तलोपः । भवन्तावित्यादि तु पूर्ववदेवेति भावः । दाञ्धातो
लटश्शलादेशे शप् । 'जुहोत्यादिभ्यः ण्व' । 'श्लौ' इति द्वित्वत्, अभ्यासह्रस्वः, 'श्राभ्य
स्तयोरात्' इत्याल्लोपः । ददत् इति रूपम् । ततस्सुबुत्पत्तिः । 'उगिदचाम्' इति नुमि
प्राप्ते 'नाभ्यस्तात्' इति तन्निषेधं वक्ष्यन् अभ्यस्तसंज्ञामाह । उभे अभ्यस्तम् ॥ 'एकाचो

षाष्टद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः ।

४२७ । नाभ्यस्ताच्छतुः । (७-१-७८)

अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न स्यात् । ददत्-ददद्, ददतौ, ददत् ।

४२८ । जक्षित्यादयः षट् । (६-१-६)

षड् धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एतेऽभ्यस्तसंज्ञा स्युः । जक्षन्-जक्षद्, जक्षतौ, जक्षत । एव जाग्रत्, दरिद्रत्, शासत्, चकासत् । दीधीवेव्योर्ङित्वेऽपि छान्दसत्वाद्ध्यत्येन परस्मैपदम् । दीध्यत् । वेव्यत् । इति तान्ता ।

द्वे प्रथमस्य' इत्यतो द्वे इत्यनुवर्तते । उभेग्रहण समुदायप्रतिपत्त्यर्थम् । द्वे इत्यनेन च षष्ठाध्याय-विहितमेव द्वित्वं विवक्षितम् । 'अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा' इति न्यायात् । तदाह । षाष्टेत्यादिना ॥ समुदिते किम्, नेनिजतीत्यत्र प्रत्येकमभ्यस्तसंज्ञायाम् 'अभ्यस्तानामादि' इत्युदात्त प्रत्येक स्यात् । नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ 'इदितो नुम् धातो' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते । तदाह । अभ्यस्तादित्यादिना ॥ दददिति ॥ ददत्शब्दात् सु । हल्ङ्यादिलोप । 'नाभ्यस्तात्' इति निषेधात् 'उगिदच्चा' इति नुम् न । अत्वन्तत्वाभावाच्च न दीर्घ इति भावः । 'जक्ष भक्षणहसनयो, जाग्र निद्राक्षये, दरिद्रा दुर्गतौ, चकास दीप्तौ, शास अनुशिष्टौ, दीधीद् दीप्तिदेवनयो, वेवीद् वेतिना तुल्ये' इति सप्त धातवः अदादौ पठिता लुग्विकरणा । तेभ्यो लटश्शत्रादेशे शब्लुकि सुबुत्पत्तौ 'नाभ्यस्ताच्छतु' इति निषेध इष्यते । अभ्यस्तसंज्ञायाश्च द्वित्वनिबन्धनत्वादिहाप्राप्ताविदमारभ्यते । जक्षित्यादयः षट् ॥ अभ्यस्तमित्यनुवृत्तं बहु-वचनान्ततया विपरिणम्यते । तत्र जक्षिति आदिर्येषामिति तद्गुणसविज्ञानबहुव्रीहौ सति जक्षधातुमारभ्य षण्णामेव स्यात्, वेवीडो न स्यात् । अतद्गुणसविज्ञानबहुव्रीहौ तु जाग्र इत्या-रभ्य षण्णा ग्रहण स्यात्, न तु जक्षे । अतो व्याचष्टे । षड् धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तमः इति ॥ अत्र विवरणवाक्ये जक्षितिरिति श्रितपा निर्देशः, जक्षधातुरित्यर्थः । 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इति इडागमे रूपम् । सूत्रे जक्ष इति पृथक्पदम् । इतिना जक्षि परा-मृश्यते । इति आदि येषामित्यतद्गुणसविज्ञानबहुव्रीहिः । ततश्च इत्यादयश्च षट् इत्यनेन जक्ष-धातो अन्ये जाग्र इत्यादिभ्यः षड् धातवो विवक्षिताः । चशब्दः अच्चाहार्यः । एवञ्च जक्ष-धातुश्च जाग्रधातुमारभ्य षड् धातवश्चेत्येव सप्त धातवः अभ्यस्तसंज्ञका स्युरिति फलतीत्यर्थः । तदिदं भाष्ये स्पष्टम् । जक्षदिति ॥ अभ्यस्तत्वान्नुमिषेध इति भावः । ननु दीधीवेव्यो-र्ङित्वात् 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' इति, आत्मनेपदसंज्ञक एव लटश्शानजदेशस्स्यात्, न तु शत्रादेश इत्यत आह । दीधीवेव्योरिति ॥ दीधीवेव्यो छन्दोमात्रविषयत्वं तिङन्ताधि-कारे वक्ष्यते । ततश्च 'व्यत्ययो बहुलम्' इति छान्दस परस्मैपदम् । अतश्शानजसम्भवात् शत्रा-देश एवेत्यर्थः । दीध्यत् । वेव्यदिति ॥ दीधी, वेवी, इत्याभ्यां लटश्शत्रादेशे कृते शब्लुकि यणादेशः । अभ्यस्तत्वाच्च नुम् नेति भावः ॥ इति तान्ता ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिङ्गे पकारान्तप्रकरणम् ॥

गुप्-गुब्, गुपौ, गुप. । गुब्भ्यामित्यादि ।

इति पान्ता ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिङ्गे शकारान्तप्रकरणम् ॥

४२९ । त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् । (३-२-६०)

त्यदादिषूपपदेष्वज्ञानार्थादृशेर्धातो कञ् स्यात्, चात् किन् ।

४३० । आ सर्वनाम्नः । (६-३-९१)

सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद्दृग्दृशवतुषु । कुत्वस्यासिद्धत्वात् 'ब्रश्च-'
(सू २९४) इति ष । तस्य जश्त्वेन ड । तस्य कुत्वेन ग । तस्य चर्त्वेन
पश्चे क. । तादृक्-तादृग्, तादृशौ, तादृश । 'षत्वापवादत्वात्कुत्वेन खकार'

अथ पकारान्ता निरूप्यन्ते । गुबिति ॥ 'गुप् रक्षणे' किप् । 'आयादय आर्षधातुके
वा' इति वैकल्पिकत्वादायप्रत्ययो भेति भाव । गुब्भ्यामिति ॥ 'स्वादिषु' इति पदत्वात्
भ्यामादौ जश्त्वमिति भाव ॥

इति पान्ता ।

अथ शकारान्ता निरूप्यन्ते । तादृक्शब्द व्युत्पादयितुमाह । त्यदादिषु ॥ चकारात्
'स्पृशोऽनुदके किन्' इत्यत किन् अनुकृष्यते । आलोचनमिह ज्ञानसामान्य विवक्षितम् ।
तदाह । त्यदादिष्वित्यादिना ॥ अनालोचने किम् । त पश्यति तद्दर्श । 'कर्मण्यण् ।'
कवि तु कित्वात् गुणो न स्यात् । तद्दर्शब्दे उपपदे किनि उपपदसमासे सुख्यकि तद् दृश् इति
स्थिते । आ सर्वनाम्नः ॥ आ इत्यविभक्तिकनिर्देश । 'दृग्दृशवतुषु' इति सूत्रमनुवर्तते ।
तदाह । सर्वनाम्नः इति ॥ अन्तादेशः इति ॥ अलोऽन्त्यपरिभाषालभ्यम् । दकारस्य आत्वे सव-
र्णदीर्घ । तादृश् इति रूपम् । ततस्सुबुत्पत्ति । कुत्वस्येति ॥ तादृश् स् इति स्थितं
हल्ङ्यादिलोपे 'किन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् 'ब्रश्च' इति ष इत्यर्थ । तस्येति ॥
'ब्रश्च' इति सम्पन्नस्य षकारस्येत्यर्थ । तस्य कुत्वेनेति ॥ डकारस्य 'किन्प्रत्ययस्य कु'
इति कुत्वेन गकार इत्यर्थ । तस्य चर्त्वेनेति ॥ गकारस्य 'बावसाने' इति चर्त्वेविकल्प
इत्यर्थ । तादृगिति ॥ स इव दृश्यत इति न विग्रह । 'कर्तरि कृत्' इति कर्तर्येव किन्वि-

इति कैयटहरदत्तादिमते तु चर्त्वाभावपक्षे ख एव श्रूयते, न तु ग, जश्त्व
प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वान् । ‘दिगादिभ्यो यत्’ (सू १४२९) इति निर्देशान्ना-
सिद्धत्वमिति वा बोध्यम् । ‘ब्रश्च—’ (सू २९४) इति षत्वम्, जश्त्वचत्वे ।
विट्-विड्, विशौ, विश । विशम् ।

४३१ । नशेर्वा । (८-२-६३)

नशे कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते । नक्-नग् । नट्-नड्, नशौ,
नश, । नग्भ्याम्-नड्भ्यामित्यादि ।

धानान् । किन्तु कर्मकर्तरि किन् । स इवाय पश्यति, ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थ । “दशेरत्र ज्ञानवि-
षयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वाद्ज्ञानार्थता” इति ‘त्यदादिषु दश’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । रूढशब्द एवाय
मित्यन्ये । अथात्र कैयटादिमत दूषयति । षत्वापवाद्वादिति ॥ यद्यपि दध्गञ्चुयुजिकुञ्चुषु
अप्राप्तेऽपि ब्रश्चादिषत्वे ‘किन्प्रत्ययस्य कु’ इति कुत्वमारभ्यते । तथापि किपैव सिद्धे ‘स्पृशो-
ऽनुदके किन्, त्यदादिषु दशोऽनालोचने कञ् च’ इति किन्विधान ‘किन्प्रत्ययस्य कु’ इति
कुत्वार्थं कियमाण वृत्त्पृक्, तादृक्, इत्यादिषु अप्रवृत्तौ निरवकाशमेव स्यात् । अतस्तद्विषये
कुत्वस्य फलतष्पत्वापवादत्वमिति भाव । “किन्विधान ‘किन्प्रत्ययस्य कु’ इति कुत्वार्थमेव”
इति ‘स्पृशोऽनुदके’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अनवकाशत्वादेव च शकारविषये कुत्वस्य नासिद्ध-
त्वमपि । अन्यथा ‘स्पृशोऽनुदके किन्’ इत्यादिना स्पृशादे किन्विधिवैयर्थ्यात् । उक्तञ्च ।
‘पूर्ववासिद्धम्’ इत्यत्र भाष्ये “अपवादो वचनप्रामाण्यात्” इति । खकारः इतीति ॥ अधोष-
महाप्राणसाम्यादिति भाव । ख एवेति ॥ तादृक्, तादृग्, इति रूपद्वयमिष्टम् । शका-
रख कुत्वेन खकारे सति तस्य ‘वावसाने’ इति चर्त्वपक्षे तादृक् इति रूपसिद्धावपि चर्त्वा-
भावपक्षे तादृक् इत्येव स्यात्, तादृग् इति गकारो न श्रूयेतेत्यर्थ । नन्वस्तु शकारस्य
खकार । अथापि तस्य चर्त्वाभावपक्षे जश्त्वेन गकारो निर्बाध इत्यत आह । जश्त्वं
प्रतीति ॥ जश्त्वेन गकारे कर्तव्ये शकारस्थानकस्य कुत्वसम्पन्नखकारस्यासिद्धतया झलो-
ऽभावेन जश्त्वासम्भवादित्यर्थ । अथ कैयटादिमते उक्तदोष निरस्यति । दिगादिभ्यो
यदीतीति ॥ ‘विश प्रवेशने’ किप्, विश् इति रूपम् । तस्य विशेषमाह । ब्रश्चेति षत्व-
मिति ॥ विश् स् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे ‘ब्रश्च’ इति शकारस्य षकार इत्यर्थ । जश्त्व-
चत्वे इति ॥ षस्य जश्त्वेन ड । ‘वावसाने’ इति तस्य चर्त्वेन पक्षे ट इत्यर्थ । विड्भ्याम् ।
विट्सु-विड्सु । ‘णश अदर्शने’ किप् । नश् इति रूपम् । ततस्सुबुत्पत्ति । सोर्हल्ङ्यादि-
लोपे ब्रश्चादिना नित्य षत्वे प्राप्ते । नशेर्वा ॥ ‘किन्प्रत्ययस्य कु’ इत्यतः कुरित्यनुवर्तते,
‘स्कोस्सयोगाथो’ इत्यतः अन्ते इति च । ‘पदस्य’ इत्याधिकृतम् । तदाह । नशोः कवर्गः
इत्यादिना ॥ अन्तादेश इत्यलोऽन्यसूत्रलभ्यम् । पक्षे ‘ब्रश्च’ इति षत्वम् । नक्-नगि-
ति ॥ कुत्वपक्षे जश्त्वचर्त्वाभ्या रूपे । नट्-नडिति ॥ षत्वपक्षे जश्त्वचर्त्वाभ्या रूपे ।

४३२ । स्पृशोऽनुदके किन् । (३-२-५८)

अनुदके सुप्युपपदे स्पृशे किन्स्यात् । घृतस्पृक्-घृतस्पृग्, घृतस्पृशौ, घृतस्पृशः । किन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणात्किप्यपि कुत्वम् । स्पृक् । षडगका प्राग्वत् ।

इति शान्ता ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिङ्गे षकारान्तप्रकरणम् ॥

‘ञि धृषा प्रागल्भ्ये’ । अस्मात् ‘ऋत्विग्—’ (सू ३७३) आदिना किन् । द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । कुत्वात्पूर्वं जश्त्वेन ड ग क । धृष्णोतीति दधृक्-दधृग्, दधृषौ, दधृषः । दधृग्भ्यामित्यादि । रत्नानि

नग्भ्याम्-नङ्भ्यामिति ॥ कुत्वपक्षे जश्त्वेन गकार । षत्वपक्षे तु जश्त्वेन डकार । ‘मस्जिनशोर्झलि’ इति नुम् तु न । वातोर्विहिते प्रत्यये एव तन्प्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । स्पृशोऽनुदके ॥ अनुदके सुपीति ॥ उदकशब्दभिन्ने सुवन्ते इत्यर्थः । ‘सुपि स्थ’ इत्यतः सुपीत्यनुवर्तते इति भावः । घृतस्पृक्-घृतस्पृगिति ॥ घृत स्पृशतीति विग्रहे किन् उपपदसमासः । सुब्बुक् । घृतस्पृशशब्दात् सुबुत्पत्तिः । सोर्हल्ङादिलोपः । ‘किन्प्रत्ययस्य’ इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं ‘व्रश्च’ इति ष । तस्य जश्त्वेन ड । तस्य कुत्वेन ग । तस्य चत्वंविकल्प इति भावः । घृतस्पृग्भ्याम् । घृतस्पृक्षु । अथ ‘किन्प्रत्ययस्य कु’ इत्यतः ‘किन कु’ इत्येतावतैव किन्नन्तस्येति लब्धे प्रत्ययग्रहणं किन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याभायेत्युक्तं युक्शब्दनिरूपणावसरे । तस्य प्रयोजनमाह । किन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणात् किप्यपीति ॥ सति कुत्व भवतीति शेषः । अनुदके सुप्युपपदे तावत् स्पृशे किन् विहितः । अतो निरुपसर्गात् स्पृशे किवेव । तस्य सम्प्रति किन्नन्तत्वाभावेऽपि कुत्व भवत्येव । बहुव्रीह्याश्रयणेन कदाचित् किन्नन्तत्वमावेणापि किन्प्रत्ययान्तत्वयोग्यतालाभादिति भावः । षडगकाः प्राग्वदिति ॥ षत्वजश्त्वकुत्वचत्वंरिति भावः ॥

इति शान्ता ।

अथ षकारान्ता निरूपयन्ते । दधृशब्दस्य व्युत्पत्तिं दर्शयति । जि धृषेति ॥ ‘आदिर्जिडुडव’ इति जि इत् । आकारस्तु ‘उपदेशेऽजनुनासिक’ इति इत् । ऋत्विगा दिनेति ॥ किन्नादित्वं निपात्यते । किनि लुप्ते ष इत्यस्य द्वित्वम् । ‘उरत्’ रपरत्वम् । हलादिशेषः । कित्त्वान्न लघूपधगुणः, दधृष् इति रूपम् । ‘ञिगत्यादिर्नित्यम्’ इत्याद्युदात्तनिवृत्त्यर्थमन्तोदात्तनिपातनम् । कुत्वात्पूर्वमिति ॥ जश्त्व प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् प्रथमजश्त्वेन षस्य डकार इत्यर्थः । गः कः इति ॥ ‘किन्प्रत्ययस्य’ इति डस्य कुत्वेन गकारः,

मुष्णातीति रत्नमुद्-रत्नमुड्, रत्नमुषौ, रत्नमुषौ । ‘षड्भ्यो लुक्’ (सू २६१) षट्-षड्, षड्भिः । षड्भ्यः । षड्भ्यः । ‘षट्चतुर्भ्यश्च’ (सू ३३८) इति नुट् । ‘अनाम्’ इति पर्युदासान्न पृत्वनिषेधः । ‘यरोऽनुनासिके—’ (सू ११६) इति विकल्पं बाधित्वा ‘प्रत्यये भाषाया नित्यम्’ (वा ५०१७) इति वचनान्नित्यमनुनासिकः । षण्णाम् । षट्सु-षट्सु । तदन्तविधिः । परमषट् । परमषण्णाम् । गौणत्वे तु प्रियषषः । प्रियषषाम् । रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात् ‘ससजुषो रु’ (सू १६२) इति रुत्वम् ।

४३३ । वौरूपधाया दीर्घ इकः । (८-२-७६)

रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात्पदान्ते । पिपठी, पिपठिषौ, पिपठिष । पिपठीर्भ्याम् । ‘वा शरि’ (सू १५१) इति वा विसर्जनीयः ।

तस्य चत्वेन ककार इत्यर्थः । रत्नमुडिति ॥ ‘मुष स्तेये’ क्तिप्, उपपदसमासः, सुब्लुक्, हल्ङादिलोपः, जश्त्वचत्वे, इति भावः । षष्शब्दो नित्यः बहुवचनान्तः । तस्य बहुवचनेष्वेव रूपाणि दर्शयति ॥ षड्भ्यो लुगिति ॥ अनेन जश्शसो लुकि जश्त्वचत्वे इति शेषः । तदन्तविधिरिति ॥ ‘षड्भ्यो लुक्, षट्चतुर्भ्यश्च’ इत्यनयोराङ्गत्वादिति भावः । प्रिया षट् यस्येति बहुव्रीहौ प्रियषषशब्दस्य एकद्विबहुवचनानि सन्ति । प्रियषट्-प्रियषड्, प्रियषषौ, प्रियषष, इत्यादि रत्नमुषशब्दवत् । तत्र ‘षड्भ्यो लुक्’ इति ‘षट्चतुर्भ्यश्च’ इति च लुङ्नुदावाशङ्क्य आह । गौणत्वे त्विति ॥ षड्भ्यः इति, षट्चतुर्भ्यः इति च बहुवचननिर्देशबलेन तदर्थप्राधान्य एव लुङ्नुटो प्रवृत्तेरिति भावः । पठितुमिच्छतीत्यर्थे ‘पठ व्यक्ताया वाचि’ इति धातोः ‘धातोः कर्मणस्समानकर्तृकादिच्छाया वा’ इति सन्प्रत्यये ‘सन्त्यडो’ इति द्वित्वे हलादिशेषे ‘सन्त्यत’ इत्यभ्यासस्य इत्त्व, सन इट्, षत्व, ‘सनाद्यन्ता’ इति धातुत्वम् । पिपठिष इत्यस्मात् क्तिप्, ‘अतो लोपः’, पिपठिष्, इति षकारान्तम् । कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्व, तत्तस्सु, तत्र विशेष दर्शयति । रुत्वं प्रतीतिः ॥ ‘कौ लुप्तः न स्थानिवत्’ इति निषेधाद्वल्ङादिलोपे कृते ‘ससजुषो रु’ इति रुत्वम् । न च सकाराभावशङ्क्य । रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । वौरूपधायाः ॥ र्च, व् च, वौ तयोरिति विग्रहः । ‘सिपि धातो रुर्वा’ इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते । वौरिति तद्विशेषणम् । तदन्तविधिः । ‘पदस्य’ इत्याधिकृतम् । ‘स्कोस्सयोगाद्यो’ इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते । तदाह । रेफेत्यादिना ॥ पिपठिरिति ॥ ठकारादिकारस्य दीर्घे रेफस्य विसर्ग इति भावः । पिपठीर्भ्यामिति ॥ ‘स्वादिषु’ इति पदत्वात् ‘वौरूपधाया’ इति न्यामादौ पदान्तत्वलक्षणो दीर्घ इति भावः । सुपि विशेषमाह । वा शरीति ॥ पिपठिषु इति स्थिते षत्वस्यासिद्धत्वाद्भुत्वे, दीर्घे, विसर्जनीये, तस्य सत्त्वं बाधित्वा ‘वा शरि’ इति विकल्पेन विसर्जनीयः । तदभावपक्षे विसर्जनीयस्य सत्वमित्यर्थः । तत्र विसर्जनीयपक्षे पिपठी सु इति स्थिते, इष्कवर्गाभ्यां परत्वाभावात् ‘आदेशप्रत्यययो’

४३४। नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि । (८-३-५८)

एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् ।
 घृत्वेन पूर्वस्य षत्वम् । पिपठीष्णु-पिपठी षु । 'प्रत्येकम्' इति व्याख्यानादनेक-
 व्यवधाने षत्वं न । निस्स्व । निस्से । नुम्ग्रहणं नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थं,
 व्याख्यानात् । तेनेह न । सुहिन्सु । पुसु । अत एव न शर्ग्रहणेन गतार्थता ।
 'रात्सस्य' (सू २८०) इति सलोपे विसर्गः । चिकी, चिकीर्षी, चिकीर्ष ।

इति षत्वे अप्राप्ते । नुम्विसर्जनीय ॥ इणो इति, मूर्धन्य इति चानुवर्तते । तदाह ।
 एतैः प्रत्येकमित्यादिना ॥ अत्र प्रत्येकमेव नुमादिभिर्व्यवधानं विवक्षितम् । न तु 'अदकु-
 वाङ्' इतिवत् यथासम्भव व्यवधानमिति भाष्ये स्पष्टम् । ततश्च प्रकृते विसर्जनीयपक्षे
 तेन व्यवधानेऽपि षत्वमिति भावः । विसर्जनीयस्य सत्वपक्षे आह । घृत्वेनेति ॥ पिपठीस् सु
 इति स्थिते प्रथमसकारेण शरा व्यवायमाश्रित्य ईकारादिणं परत्वात् द्वितीयसकारस्य षत्वे
 सति पूर्वस्य सकारस्य घृत्वेन षकारः, नतु 'आदेशप्रत्यययो' इति ष । तत्र अपदान्तस्य
 इत्यनुवृत्तेरिति भावः । एवञ्च 'नुमशरव्यवायेऽपि' इत्येव सिद्धे विसर्जनीयग्रहणं व्यर्थमित्याहुः ।
 अयोगवाहानां शर्ष्वपि पाठादिह विसर्जनीयग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । निस्स्वेति ॥ 'णिसि
 चुम्बने' लुग्विकरणः । 'णो न' इति णस्य न, इदित्वानुम् । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् ।
 लोष्मध्यमपुरुषैकवचनं थास्, यास से 'सवाभ्यां वामौ' इत्येकारस्य वत्वम् । निनस्स्व
 इति स्थिते 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारे निस्स्वेति रूपम् । अत्र यथासम्भव व्यवधाना-
 श्रयणे तु नुम्स्थानिकानुस्वारेण सकारेण च व्यवहितस्य द्वितीयसकारस्य षत्वः स्यात् । अतः
 प्रत्येकं व्यवधानमाश्रितमिति भावः । निस्से इति ॥ उक्तधातोर्लोष्मध्यमपुरुषैकवचनं
 थास् । तस्य 'थास से' इति सेआदेशः । निस्से इत्यत्रापि द्वितीयसकारस्य षत्वः न भवति ।
 प्रत्येकमेव व्यवधानाश्रयणादिति भावः । 'हिसि हिसायाम्' सुपूर्वादस्मात् किप्, इदित्वानुम्,
 ततस्सप्तमीबहुवचने सुहिन्सुसु इति स्थिते प्रथमसकारस्य सयोगान्तलोपे सुहिन्सु इति
 रूपम् । 'स्वादिषु' इति पदान्तत्वात् 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारो न । किञ्च पुमृशब्दात्
 सप्तमीबहुवचने पुसु इति स्थिते प्रथमसकारस्य सयोगान्तलोपे पुसु इति रूपम् । तत्र
 सुहिन्सु इत्यत्र नुमा व्यवधानात् षत्वः स्यात् । नुम्ग्रहणस्यानुस्वारोपलक्षणार्थत्वे तु पुसु इत्यत्र
 षत्वः स्यादित्यत आह । नुम्ग्रहणमिति ॥ व्याख्यानादिति ॥ प्रकृतसूत्रे 'हयवरट्' सूत्रे
 च भाष्ये तथा व्याख्यानादित्यर्थः । नुम्ग्रहणं नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थमित्येतत् सूत्राक्षरा-
 नुगतमित्याह । अत एव न शर्ग्रहणेन गतार्थतेति ॥ नुम्ग्रहणस्य नुम्स्थानिकानुस्वारो-
 पलक्षणार्थत्वादेव शर्ग्रहणेन नुम्ग्रहणस्य गतार्थता लब्धप्रयोजनता नेत्यर्थः । नुम्ग्रहणस्य केवला-
 नुस्वारोपलक्षणार्थत्वे तु शर्ग्रहणेनैव सिद्धत्वात् तद्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अनुस्वारस्य शर्ष्वपि
 पाठादिति भावः । चिकीरिति ॥ कृधातोस्सनि 'इको झल्' इति सन कित्त्वाट्कारस्य
 गुणाभावे 'अज्झनगमा सनि' इति दीर्घः । ततः 'ऋत इद्धातो' इति इत्त्वम्, 'हलि च'

‘रो. सुपि’ (सू ३३९) इति नियमान्न विसर्ग । चिकीर्षु । ‘दमेडोस्’ (उ २२७) । डित्त्वसामर्थ्याद्विलोप । षत्वस्यासिद्धत्वादुत्वविसर्गौ । दोः, दोषौ, दोष. । ‘पद्मो—’ (सू २२८) इति वा दोषन् । दोष्ण. । दोष्णा दोष. । दोषा । ‘विश प्रवेशने’ । सन्नन्तात्किप् । कृत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोप. । ‘ब्रश्च—’ (सू २९४) इति ष. । जश्त्वचत्वे । विविट्-विविड्, विविक्षौ, विविक्ष । ‘स्को—’ (सू ३८०) इति कलोप. । तट्-तड्, तक्षौ, तक्ष. । गोरट्-गोरड्, गोरक्षौ, गोरक्ष. । तक्षिराक्षिभ्या ण्यन्ताभ्या

इति दीर्घ । तत ‘सन्यडो’ इति द्वित्वम् । हलादिशेष, डस्व, ‘कुहोश्चु’ इत्यन्यासककारस्य चुत्व, सस्य षत्वम् । चिकीर्ष इति रूपम् ‘सनाद्यन्ता’ इति धातुत्वात्तत् किप् । ‘अतो लोप’ चिकीर्ष इत्यस्मात् षकारान्तात् सुबुत्पत्तौ सोर्हृलङ्यादिलोपे चिकीर्ष इति स्थितम् । एतावत् सिद्धवत्कृत्य ‘रात्सस्य’ इति नियमात् षकारस्य संयोगान्तलोपाभावमाशङ्क्य आह । रात्सस्येति ॥ षत्वस्यासिद्धत्वादिति भाव । एवञ्चिकीर्ष्यामित्याद्युह्यम् । विसर्गमाशङ्क्य आह । रोः सुपीति ॥ प्रकृते रपरत्वसम्पन्नस्य रस्य रुत्वाभावादिति भाव । दमेडोसिति ॥ औणादिकमेतत्सूत्रम् । ‘दसु उपशमे’ इत्येतस्माद्दातोर्दोस्प्रत्ययस्यादित्यर्थ । डकार इत् । डित्त्वसामर्थ्यादिति ॥ ‘टे’ इति भस्य विहिताष्टिलोप इह भत्वाभावेऽपि डित्त्वसामर्थ्यात् भवर्तात्यर्थ । सकारस्य प्रत्ययावयवत्वात् षत्व, दोष् इति षकारान्त रूपम् । ततस्सोर्हृलङ्यादिलोप । एतावत् सिद्धवत्कृत्य आह । षत्वस्यासिद्धत्वादुत्वविसर्गाविति ॥ षत्वस्यासिद्धत्वादुत्वे सति विसर्ग । वा दोषन्ति ॥ शसादाविति शेष । दोष्णः इति ॥ शसि दोषन्नादेशे ‘अल्लोपोऽन’ इत्यकारलोपे ‘रषाभ्याम्’ इति णत्वमिति भाव । दो सु-दोष्णु । विवक्षशब्द व्युत्पादयति । विशेषेति ॥ सन्नन्तादिति ॥ वेष्टुमिच्छतीति विग्रहे विशेषेऽसन् ‘हलन्ताच्च’ इति सन कित्त्वान्न लघूपधगुण । ‘सन्यडो’ इति द्वित्वम् । हलादिशेष । शकारस्य झत्परकत्वात् ‘ब्रश्च’ इति ष । ‘षडो क सि’ इति षस्य क । प्रत्ययावयवत्वात् सस्य षत्वम् । ‘सनाद्यन्ता’ इति धातुत्वात् किप् । ‘अतो लोप’ विवक्ष इति षकारान्त रूपमित्यर्थ । कृत्वस्येति ॥ विविक्ष इत्यस्मात् सोर्हृलङ्यादिलोपे षकारस्य संयोगान्तलोप । ‘स्को’ इति ककारलोपस्तु न शङ्क्य । संयोगादिलोपे कर्तव्ये ‘षडो क. सि’ इति कृत्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थ । ब्रश्चेति षः इति ॥ संयोगान्तलोपे सति सकारस्य निमित्तस्य निवृत्त्या कृत्वस्यापि निवृत्तौ, झत्परत्वनिवृत्त्या पूर्वप्रवृत्तषत्वस्यापि निवृत्तौ, पदान्तत्वात् ‘ब्रश्च’ इति शस्य ष इत्यर्थ । जश्त्वचत्वे इति ॥ षस्य जश्त्वेन ड, तस्य चत्वंविकल्प इत्यर्थ । स्कोरिति ॥ ‘तक्ष तनूकरणे’ अस्मात् किप् ततस्सोर्हृलङ्यादिलोपे ‘स्को’ इति कलोपे षस्य जश्त्वेन ड, तस्य चत्वंविकल्प इत्यर्थ । तड्भ्याम् । तट्सु-तट्सु । गोरडिति ॥

किपि तु 'स्को —' (सू ३८०) इति न प्रवर्तते । णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । 'पूर्वत्वासिद्धे न स्थानिवत्' (वा ४३३) इति त्विह नास्ति । 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' (वा ४४०) इति निषेधात् । तस्मात्सयोगान्तलोप एव । तक्-तग् । गोरक्-गोरग् । 'स्को—' (सू ३८०) इति कलोपं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः । पिपक्-पिपग् । एवं विवक् । दिधक् ।

इति षान्ता ।

'रक्ष पालने' इत्यस्मात् कर्मण्युपपदे अणि प्राप्ते, वाऽसरूपन्यायेन किपि सुबुत्पत्तौ तक्षशब्द-
वद्रूपम् । तक्षिरक्षिभ्यामिति ॥ इकारनिर्देशोऽयम् । तक्ष् रक्ष् इति धातुभ्या 'हेतुमति च' इति णिच् । चकार इत् । 'जुद्ध' इति णकार इत् । तत 'सनाद्यन्ता' इति धातुत्वात् किपि 'णेरनिटि' इति णिलोपे, किपि छप्ते, तक्ष्, रक्ष्, इति षकारान्ते रूपे । ततस्सुलोपे सति संयोगान्तलोपापवाद 'स्को संयोगाद्यो' इति ककारस्य लोपो न प्रवर्तते इत्यर्थः । णिलोपस्येति ॥ 'णेरनिटि' इति णिलोपस्य 'अच परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वादित्यर्थः । तस्य दोषः इति ॥ तस्मादिति ॥ 'स्को' इत्यस्याप्रवृत्तेरित्यर्थः । सति च षकारस्य संयोगान्तलोपे ककारस्य जश्त्वचत्वे इत्यभिप्रेत्य आह । तक्-तग् । गोरक्-गोरगिति ॥ 'डु पचष् पाके' अस्मात् सनि 'सन्यडो' इति द्वित्वम्, हलादिशेषः । 'सन्यत' इत्यभ्यासाकारस्य इत्वम् । 'चो कु' इति चकारस्य कुत्वम् । प्रत्ययावयवत्वात् सस्य ष । पिपक्ष् इति रूपम् । ततस्सोलोपे 'स्को' इति ककारस्य लोपमाशङ्क्य आह । कुत्वस्यासिद्धत्वादिति ॥ चकारस्थानिकस्येति शेषः । सति च षकारस्य संयोगान्तलोपे झत्परत्वनिवृत्त्या पूर्वप्रवृत्त-
ककारस्य निवृत्तौ पदान्तत्वात् कुत्वे जश्त्वचत्वे इत्यभिप्रेत्य आह । पिपक्-पिपगिति ॥ पिपक्षौ, पिपक्ष, इत्यादि । एवं विवगिति ॥ वक्तुमिच्छतीति विग्रहे 'वच परिभाषणे' इत्यस्मात् विवक्षशब्दः पिपक्षशब्दवदित्यर्थः । दिधगिति ॥ दग्धुमिच्छतीत्यर्थे 'दह भस्मीकरणे' इत्यस्मात्सनि, द्वित्रे, हलादिशेषे, अभ्यासेत्त्वे, दिदहस् इति स्थिते 'दादेर्धातोर्ध' इति ह्रस्व घत्वे 'एकाचो बश' इति दकारस्य घत्वे, दिधघस् इति घकारस्य चत्वेन ककारे प्रत्ययावयवत्वात् सस्य षत्वे तत किपि अतो लोपे दिधक्ष् इति रूपम् । तस्मात् सुबुत्पत्तौ सोल्लोपे कुत्वस्यासिद्धत्वात् 'स्को' इत्यभावे षकारस्य संयोगान्तलोपे खरपरत्वाभावात् पूर्वप्रवृत्तककारस्य व्यावृत्तौ पदान्तत्वात् जश्त्वचत्वे इति भावः । दिधक्षौ-दिधक्ष, इत्यादि ॥

इति षान्ता ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिङ्गे सकारान्तप्रकरणम् ॥

‘पिस गतौ’ सुप्रु पेसतीति सुपी., सुपिसौ, सुपिस । सुपिसा,
सुपीभ्याम् । सुपी षु-सुपीषु । एव सुतू । ‘तुस खण्डने’ । विद्वान्,
विद्वांसौ, विद्वास । हे विद्वन् । विद्वांसम्, विद्वांसौ ।

४३५ । वसोः सम्प्रसारणम् । (६-४-१३१)

वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारण स्यात् । पूर्वरूपं, षत्वम् । विदुष ।
विदुषा । ‘वसुस्रसु-’ (सू ३३४) इति दत्वम् । विद्वद्भ्याम्, इत्यादि ।
सेदिवान्, सेदिवासौ, सेदिवांस । सेदिवासम् । अन्तरङ्गोऽपीडागम सम्प्र-

अयं सकारान्ता निरूप्यन्ते ॥ सुपीरिति ॥ ‘वोर्लुपधाया’ इति दीर्घ । एव सुतूरिति ।
विद्वानिति ॥ ‘विद ज्ञाने’ अदादि, लटश्शत्रादेशे ‘विदेशशतुर्वसु’ शित्त्वात् सार्वधातुकत्वात्
शप्, लृक् । ‘सार्वधातुकमपित्’ इति डित्त्वान्न लघूपधगुण । कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्व,
विद्वस्शब्द, तस्मात् सु, उगित्त्वान्नुम्, ‘सान्तमहत’ इति दीर्घ, सुलोप, सस्य सयोगान्त-
लोप, तस्यासिद्धत्वान्नलोपो नेति भाव । सान्तत्वाभावात् ‘वसुस्रसु’ इति दत्वम् । विद्वां-
साविति ॥ सुटि नुमि कृते ‘सान्तमहत’ इति दीर्घ, ‘नश्च’ इत्यनुस्वार इति भाव ।
शसादावचि विशेषमाह । वसोः सम्प्रसारणम् ॥ प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वसोरिति तदन्त-
ग्रहणम् । भस्येत्यधिकृतम् । तदाह । वस्वन्तस्येति ॥ पूर्वैति ॥ शसि वकारस्य उत्वे
विदु अस् इति स्थिते, ‘सम्प्रसारणाच्च’ इति पूर्वरूपे, विदुस् इति स्थिते, प्रत्ययावयवत्वात् सस्य
षत्वमित्यर्थ । ‘षत्वतुकोरसिद्ध’ इति पूर्वरूपस्यासिद्धत्वम् शङ्क्यम् । पदान्तपदाद्योरेकादेश
एव तत्प्रवृत्ते । सुपि दत्वे चर्त्वम् । विद्वत्सु । सेदिवानिति ॥ ‘षट् लृ विशरणगल्यवसादनेषु’
धात्वादे ष स, भाषाया सदवसश्रुव’ इति लिट् कसु, उकावितौ, ‘लिटि धातो’ इति
द्वित्वम्, हलादेशेष, ‘अत एकहल्मध्ये’ इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ, ‘वस्वेकाजाद्धसाम्’ इति इट् ।
सेदिवस्शब्द । ततस्सु, उगित्त्वान्नुम्, ‘सान्तमहत’ इति दीर्घ, सुलोप, सस्य सयोगान्त-
लोप, तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । सान्तवस्वन्तत्वाभावान्न दत्वमिति भाव । सेदिवांसाविति ॥
नुमि ‘सान्तमहत’ इति दीर्घ । ननु उक्तरीत्या निष्पन्नात् सेदिवस्शब्दात् शसि ‘वसो सम्प्र-
सारणम्’ इति वकारस्य उत्वे पूर्वरूपे इकारस्य यणि सेद्युष इति स्यात् । ततश्च सेद्युष इति
वक्ष्यमाण रूपमयुक्तम् । नच शसि भविष्यति । भविष्यत्सम्प्रसारणरूपकार्य पर्यालोच्य पूर्वमेव
इट् न प्रवर्तते । पदावधिकान्वाख्यानाभ्युपगमादिति वाच्यम् । एवमपि बहिर्भूतयज्ञसर्व-
नामस्थानस्वादिप्रत्ययनिमित्तकभसज्ञापेक्षतया सम्प्रसारणस्याङ्गस्य बहिरङ्गत्वेन यणादेशस्यै-
वान्तरङ्गत्वात् प्रथमं प्रवृत्ते । परादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वादित्यत आह । अन्तरङ्गोऽपीति ॥

सारणविषये न प्रवर्तते । ‘अकृतव्यूहा —’ (प ५७) इति परिभाषया । सेदुष । सेदुषा, सेदिवद्भ्याम्, इत्यादि । ‘सान्तमहत —’ (सू ३१७) इत्यत्र सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते, न तु धातोः । महच्छब्दसाहचर्यात् । सुष्ठु हिनस्तीति सुहिन्, सुहिसौ, सुहिस । सुहिन्भ्याम् इत्यादि । सुहिन्सु—सुहिन्सु । ध्वत्—ध्वद्, ध्वसौ, ध्वस । ध्वद्भ्याम् । एव सत् ।

४३६ । पुंसोऽसुङ् । (७-१-८९)

सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुङ् स्यात् । असुङ उकार उच्चारणार्थः ।

अकृतेति ॥ भविष्यता सम्प्रसारणेन बलादित्वस्य विनाशोन्मुखत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु प्रथममपि सेदिवसृशब्दादेव सुबुत्पत्तिरस्तु । तथापि वकारस्य सम्प्रसारण, उत्वे कृते, यणि सत्यपि सम्प्रसारणस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् ‘लोपो व्यो’ इति लोपे, सेदुष इति रूपसिद्धम् । नच ‘नाजानन्तर्ये बहिष्प्रकल्पसि’ इति निषेधशङ्क्य । उत्तरकालप्रवृत्तिके अजानन्तर्ये एव तत्प्रवृत्तेरभ्युपगमात् । इह च उत्तरकालप्रवृत्तिके बलि लोपे तदभावात् । किञ्च कृते इटि सम्प्रसारणप्रवृत्तावपि बलादित्वरूपनिमित्तनिवृत्त्या इटो निवृत्तौ सेदुष इति निर्बाधम् । ‘निमित्तापाये नैमित्तिकस्याग्यपाय’ इति न्यायात् । किञ्च पदावधिकान्वाख्यानेऽपि सेद्वस् अस् इति स्थिते इट्सम्प्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात् प्रथम सम्प्रसारणे बलादित्वाभावादिट् प्राप्तिरेव नास्तीति सेदुष इति निर्बाधमित्याहुः । **सेदुषा, सेदिवद्भ्यामित्यादीति ॥** सेदिवत्सु । ‘हिसि हिसायाम्’ इदित्वानुम्, सुपूर्वात्किप्, इदित्वान्नलोपो न, ‘नश्च’ इत्यनुस्वार, सुहिसृशब्दात्सोलोप, सकारस्य सयोगान्तलोप, तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । नापि ‘सर्वनामस्थाने च’ इति दीर्घः । निमित्तापायादनुस्वारनिवृत्तिः । सुहिन् इति सौ रूपवक्ष्यति । तत्र ‘सान्तमहत’ इति दीर्घमाशङ्क्य आह । **सान्तेति ॥ सुहिन्भ्यामिति ॥** ‘स्वादिषु’ इति पदान्तत्वात् सस्य सयोगान्तलोपे निमित्तापायादनुस्वारनिवृत्तिरिति भावः । **सुहिन्स्विति ॥** सयोगान्तलोपे अनुस्वारनिवृत्तिः । सुपस्सकारमाश्रित्य पुनरनुस्वारस्तु न, पदान्तत्वात् । **ध्वदिति ॥** ‘ध्वसु अवस्रसने’ कृतानुस्वारनिर्देशः । अनुस्वारस्यासिद्धत्वात् ‘अनिदिताम्’ इति नलोपः । किप्, सोलोपः । ‘वसुस्रसु’ इति दत्वम् । ‘वाऽवस्रसने’ इति चर्त्तविकल्प इति भावः । **एवमिति ॥** ‘स्रसु अवस्रसने’ क्त्वादि पूर्ववदिति भावः । ‘पूष् पवने’ अस्मात् ‘पूजो ङुसुन्’ इति उणादिसूत्रेण ङुसुन् प्रत्ययः । ङकारो नकार उकारश्च इत् । ङित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः । पुसृशब्दात् सुबुत्पत्तिः । तत्र सुटि विशेषमाह । **पुंसोऽसुङ् ॥** ‘इतोऽत् सर्वनामस्थाने’ इत्यत्र सर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रव्याचष्टे । **सर्वनामस्थाने इति ॥** पुस असुङ् स्यात् सर्वनामस्थाने इति फलितम् । ननु तत्पुरुषात् परमपुसृशब्दात् सुटि असुङादेशात् प्रागेव ‘समासस्य’ इत्यन्तोदात्तत्वपकारादुकारस्य स्यात् । सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव समास-

‘बहुपुंसी’ इत्यत्र ‘उगितश्च’ (सू ४५५) इति डीबर्थ कृतेन ‘पूजो डुंसुन्’ (‘पातेर्डुंसुन्’) इति प्रत्ययस्योगित्वेनैव नुम्सिद्धे । पुमान् । हे पुमन्, पुमासौ, पुमास । पुंस । पुसा, पुम्भ्याम्, पुम्भि । इत्यादि । पुसि । पुसु ।

स्वरस्य अन्तरङ्गत्वात् प्राप्ते । इष्यते तु असुडि कृते परमपुमस् इत्यत्र मकारादकारस्य । अत आह । **विवक्षिते इति** ॥ ‘पुसोऽसुड्’ इत्यत्र सर्वनामस्थान इति न परमपुममी, किन्तु विवक्षिते इत्यच्चाह्वय सर्वनामस्थाने प्रयोक्तुमिष्टे सति तत प्रागेव असुडित्वर्थ आश्रीयते । एवञ्च सर्वनामस्थानोत्पत्ते प्रागेव असुडि कृते ‘समासस्य’ इत्यन्तोदात्तत्वं, परमपुमस् इत्यत्र मकारादकारस्य भवतीति न दोष इति भावः । नच परसप्तमीपक्षेऽपि सर्वनामस्थानोत्पत्ते प्रागन्तरङ्गोऽपि समासस्वर पकारादुकारस्य अकृतव्यूहपरिभाषया न भवति । असुडि कृते पकारादुकारस्य समासान्ततायाः प्रनङ्गत्वादिति वाच्यम् । विवक्षित इत्यर्थाश्रयणेनैव सिद्धे अकृतव्यूहपरिभाषाया अस्वीकार्यत्वादिति भावः । अत्र असुडि उकार इत् उदित्कार्यार्थ इति प्राचीनमत दृषयितुमाह । **असुड उकार उच्चारणार्थः इति** ॥ न त्वित्त्रक । प्रयोजनाभावादिति भावः । ननु उदित्कार्यमस्तिप्रयोजनमित्यत आह । **पूजो डुंसुन्निति प्रत्ययस्य उगित्वेनैव नुम्सिद्धेरिति** ॥ ननु विनिगमनाविरह इत्यत आह । **बहुपुंसीत्यत्र उगितश्च इति डीबर्थ कृतेनेति** ॥ बहव पुमासो यस्या इति बहुव्रीहौ सुब्लुकि निमित्तापायादसुडो निवृत्तौ बहुपुंशब्दादुगित्त्वात् डीपि बहुपुंसीशब्दः । अत्र डीप असर्वनामस्थानत्वात्तस्मिन् विवक्षिते असुड प्राप्तिरेव नास्ति । डुंसुन् उगित्वादेव डीप् वक्तव्या । तदर्थं डुंसुन् उगित्वमावश्यकम् । तेनैव नुमोऽपि सिद्धत्वात् असुड उकार उच्चारणार्थ इति भावः । यद्ययुणादिषु ‘पातेर्डुंसुन्’ इति वक्ष्यते । तथापि पाठान्तरमिदं द्रष्टव्यम् । ‘स्त्रियाम्’ इति सूत्रभाष्यकैयटयोस्तु सूते सस्य प, ऊकारस्य ह्रस्व, डुंसुन् प्रत्यय इत्युक्तम् । **पुमानिति** ॥ डुंसुन् इति कृतानुस्वारनिर्देशः । ततश्च पुंशब्दात् सौ विवक्षिते असुड् । डकार इत्, उकार उच्चारणार्थ, ‘डिच्च’ इत्यन्तादेशः । निमित्तापायादनुस्वारनिवृत्तौ पुमंशब्दात् सु, उगित्वान्नुम्, ‘सान्तमहत्’ इति दीर्घ, सोलौप, सस्य सयोगान्तलोप, तस्यासिद्धत्वान्नलोपो नेति भावः । **हे पुमन्निति** ॥ ‘सान्तमहत्’ इत्यत्र ‘असम्बुद्धौ’ इत्यनुवृत्ते न दीर्घ इति भावः । **पुमांसाविति** ॥ असुडि पुमस् औ इति स्थिते नुमि ‘सान्त’ इति दीर्घः । ‘नश्च’ इति नुमोऽनुस्वार इति भावः । **पुसः । पुसेति** ॥ शसादावसर्वनामस्थानत्वादसुडभावे रूपम् । यत्परत्वाभावात् परसवर्ण इति भावः । **पुम्भ्यामिति** ॥ सस्य सयोगान्तलोपे निमित्तापायादनुस्वारनिवृत्तौ भकारमाश्रित्य पुनरनुस्वारे परसवर्णे रूपमिति भावः । **इत्यादीति** ॥ पुसे । पुस, पुसो । **पुंसीति** ॥ अत्र यत्परत्वाभावात् परसवर्ण । नुम्स्थानिकानुस्वारस्यैवोपलक्षणात् ‘नुम्बिसर्जनीय’ इति षत्वन्नेति भावः । ‘वश कान्तौ’ अस्मात् ‘वशे कनसि’ इति कनसिप्रत्ययः । ककार इत् । इकार उच्चारणार्थः । ‘ग्रहिज्या’ इति सम्प्रसारणम् । उशनश्शब्द, तस्य सौ विशेषमाह । **ऋदुशनेत्यनङिति** ॥ डकार इत्, अकार उच्चार-

‘ऋदुशन-’ (सू २७६) इत्यनङ् । उशना, उशनसौ, उशनसः । ‘अस्य सम्बुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा वाच्य.’ (वा ५०३७) । हे उशनन्-हे उशन- हे उशन । उशनोभ्यामित्यादि । अनेहा, अनेहसौ, अनेहस । हे अनेह । अनेहोभ्यामित्यादि । वेधा., वेधसौ, वेधस । हे वेध. । वेधोभ्यामित्यादि । अधातोरित्युक्तेर्न दीर्घ । सपु वस्ते सुव, सुवसौ, सुवस । पिण्डं प्रसते पिण्डप्र., पिण्डगल । ‘प्रसु गलसु अदने’ ।

४३७ । अदस औ सुलोपश्च । (७-२-१०७)

अदस औकारोऽन्तादेश स्यात्सौ परे सुलोपश्च । ‘तदो. स’ सौ—’

णार्थ, डित्त्वादन्तादेश । उशनन् स् इति स्थिते उपधादीर्घ, हल्ङ्यादिना सुलोप, नलोप । उशना इति रूपमिति भाव । यद्यपि वशधातुश्छान्दस इति लुग्विकरणे वक्ष्यते । तथापि तत् प्रायिकम् । ‘वष्टि वागुरि ’ इत्यादिनिर्देशात्, “उशना भार्गव कवि ” इति कोशाच्च । अस्य सम्बुद्धाविति ॥ एतच्च वृत्तौ पठितम् । वशधातौ माववस्तु सवोधने तूशनसस्त्रिरूपम् । ‘सान्तन्तथा नान्तमथाप्यदन्तम्—’ इति श्लोकवार्तिकमित्याह । भाष्यादृष्टत्वादिदमप्रामाणिकमेवेति प्रामाणिका । हे उशनन् इति ॥ अनङि नलोपाभावे रूपम् । हे उशनेति ॥ अनङि नलोपे रूपम् । हे उशनः इति ॥ अनङभावे रूपम् । उशनोभ्यामिति ॥ सस्य रुत्वे ‘हशि च’ इत्युत्त्वे ‘आद्गुण’ उशन सु-उशनस्सु । अनेहेति ॥ नञि ‘हन एह च’ इति नञि उपपदे हनधातोरसुन्, प्रकृतेरेहादेशश्च, उपपदसमास, ‘नलोपो नञ’, ‘तस्मान्नुडचि’ अने हसशब्द । ततस्सु, ‘अत्वसन्तस्य’ इति दीर्घ, सुलोप, रुत्वविसर्गौ इति भाव । हे अनेह । अनेहोभ्यामित्यादि । वेधाः इति ॥ ‘विधाजो वेध च’ विपूर्वान् धाञ्धातोरसुन् प्रकृतेर्वेधादेशश्च । उभयत्रापि असुनि उकार उच्चारणार्थ । उगित्त्वाभावात् नुम्, ततस्सु, असन्तत्वादीर्घ, सुलोप, रुत्वविसर्गाविति भाव । ‘वस आच्छादने’ लुग्विकरण । सुपूर्वादस्मात् किप्, सुवसशब्द, ततस्सु, हल्ङ्यादिलोप, रुत्वविसर्गो, सुव इति रूप वक्ष्यति । अत्र ‘अत्वसन्तस्य’ इति दीर्घमाशङ्क्य आह । अधातोरित्युक्तेर्न दीर्घः इति ॥ नच सुवसशब्दस्य असन्तत्वादधातुत्वाच्च दीर्घ दुर्वार इति वाच्यम् । धात्ववयवभिन्न य अस् तदन्तस्य दीर्घ इत्याश्रणात् । सुवोभ्यामित्यादि ‘वस निवासे’ इति भौवादिकस्य तु नेद रूपम् । तस्य यजादित्वेन सम्प्रसारणप्रसङ्गात् । पिण्डप्रसूशब्द सुवसशब्दवत् । अदसशब्दात् सौ खदाद्यवे प्राप्ते । अदस औ ॥ अदस इति षष्ठी । औ इत्यविभक्तिकनिर्देश । ‘तदो स सौ’ इत्यतस्साविल्यनुवर्तते । तदाह । अदस औकारः इति ॥ अन्तादेश इत्यलोऽन्त्य-

१ ‘भाष्यानुक्तत्वादिदमप्रमाणमेव’ इति ‘प्रामाणिका’ इति शेखर । ‘सोर्डा’ इत्येव सिद्धे अनङ्विधानस्यात्तानङि प्रमाणत्वेऽपि नलोपविकल्पो निर्मूल, इति रत्नाकर ।

(सू ३८१) इति दस्य सः । असौ । 'औत्त्वप्रतिषेध साकच्चकस्य वा वक्तव्य-
सादुत्वं च' (वा ४४८२) । प्रतिषेधसन्नियोगशिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्तते ।
असकौ-असुक । त्यदाद्यत्वं, पररूपम्, वृद्धिः । 'अदसोऽसेः—' (सू
४१९) इति मत्वोत्त्वे । अमू । 'जस शी' (सू २१४) । 'आहुण' (सू ६९) ।

४३८ । एत ईद्वहुवचने । (८-२-८१)

अदसो दात्परस्य एत ईत्स्यादस्य च मो बह्वर्थोक्तौ । अमी । 'पूर्वत्रा-
सिद्धम्' (सू १२) इति विभक्तिकार्यं प्राक्, पश्चादुत्त्वमत्वे । अमुम्, अमू,
अमून् । मुत्वे कृते घिसज्ञायां नाभावः ।

परिभाषालभ्यम् । सकारस्य औत्त्वे कृते हल परत्वाभावात् हल्ङ्थादिलोपे अप्राप्ते सुलोप-
विधिः । दस्य सः इति ॥ मुत्वापवाद इति भावः । असौ इति ॥ अदस् स् इति
स्थिते सकारस्य औत्त्वे, सुलोपे, दस्य सत्वे च रूपम् । अथ 'अव्ययसर्वनामाम्' इत्यकचि
अदकस्यशब्दात् सौ विशेषमाह । औत्त्वप्रतिषेधः इति ॥ 'अदस औ सुलोपश्च' इत्यत्र
अदश्शब्देन तन्मध्यपठितन्यायेन अदकस्यशब्दस्यापि ग्रहणादौत्त्वे प्राप्ते विकल्पेन तत्प्रतिषेधो
वक्तव्यः । 'तदो स सौ' इति दकारस्य सकारे कृते तस्मात् सकारात् परस्य अकारस्य
उकारश्च वा वक्तव्य इत्यर्थः । ततश्च अदकस् स् इति स्थिते, औत्त्वाभावे, दस्य सत्वे सति,
सकारात् परस्य अकारस्य उत्त्वे सति, त्यदाद्यत्वे, पररूपे, रुत्वे, विसर्गे, असुक इति रूपम् ।
औत्त्वप्रतिषेधाभावपक्षे अदकस् स् इति स्थिते, सकारस्य औत्त्वे, सुलोपे, दस्य सत्वे, असकौ
इति रूप वक्ष्यति । तत्र औत्त्वप्रतिषेधाभावपक्षे औत्त्वे कृते सकारादकारस्य उत्त्वविकल्प
कुतो न स्यादित्यत आह । प्रतिषेधेति ॥ 'सन्नियोगशिष्टाना सह वा प्रवृत्तिस्सह वा
निवृत्ति' इति न्यायादिति भावः । अमुक अमुकशर्मा इत्यादि त्वसाध्वेवेत्याहुः । केचित्तु अद-
स्यशब्दपर्याय अमुकशब्द अव्युत्पन्न इत्याहुः । अदस् औ इति स्थिते प्रक्रिया दर्शयति ।
त्यदाद्यत्वमिति ॥ पररूपमपि बोध्यम् । मत्वोत्त्वे इति ॥ अदौ इत्यत्र दात् परस्य
औकारस्य दीर्घ ऊकार दस्य मत्वञ्चैत्यर्थः । जसि त्यदाद्यत्व पररूपञ्च सिद्धवत्कृत्य आह ।
जसश्शीति ॥ आहुणे अदे इति स्थितम् । तत्र दकारादेकारस्य उत्त्वे प्राप्ते । एत
ईद्वहुवचने ॥ 'अदसोऽसेर्दादु दो म' इत्यस्मात् अदसो दादिति दो म इति चानुवर्तते ।
तदाह । अदसः इत्यादिना ॥ बह्वर्थोक्ताविति ॥ सूत्रे बहुवचनशब्दो यौगिकः । पारिभाषि-
कस्य ग्रहणे तु अमीभिरित्यादिसिद्धावपि अमी इति न सिध्यत् । अदे इत्येकारस्य बहुवचन-
तया तत्परकत्वाभावादिति भावः । ननु औजसादिषु त्यदाद्यत्वे पररूपे च उत्त्वमत्वयो कृतयो
अमुऔ अमुअः इत्यादि स्यात् । मुत्वस्यासिद्धत्वान्न यणित्याशङ्क्य आह । पूर्वत्रेति ।
विभक्तिकार्यमिति ॥ त्यदाद्यत्वादिकमित्यर्थः । यदि तु 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र कार्यासिद्धत्व-
मिष्येत, तर्हि अमू अमी इत्यादि न सिध्येत । तथा हि 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति सिद्धे असिद्ध-

४३९ । न मु ने । (८-२-३)

नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्ध स्यात् । अमुना, अमूभ्याम्, अमूभ्याम् । अमूभ्याम् । अमीभि । अमुष्मै । अमीभ्य । अमुष्मात् । अमुष्य, अमुयोः, अमीषाम् । अमुष्मिन्, अमुयो, अमीषु ।

इति सान्ता ।

इति हलन्तपुल्लिङ्गप्रकरणम् ।

त्वारोपः उच्यते । निरधिष्ठानश्चासिद्धत्वारोपो न सम्भवति । ततश्च कार्यासिद्धत्वपक्षे सूत्रोदाहरणसम्प्लवै परत्वाल्लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तेरावश्यकतया परत्वात् त्रैपादिके मुत्वे कृते सति, तेन उत्वस्थानिन अकारस्यापहारे सति, पश्चात् मुत्वे अभावप्रतियोगित्वारोपेऽपि, 'देवदत्तस्य हन्तरि-हते सति देवदत्तस्य न पुनरुन्मज्जनम्' इति न्यायेन स्थानिभूतस्य दकारादकारस्याभावात् वृद्धिगुणादि न स्यात् । शास्त्रासिद्धत्वपक्षे तु यद्यत् त्रैपादिक शास्त्र प्रवृत्त्युन्मुख तत्तच्छास्त्र एवाऽभावारोपसम्भवात् पूर्वशास्त्रप्रतिबन्धकस्य परशास्त्रस्य उच्छेदबुद्धौ सत्या 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' इति न प्रवर्तते । तदुक्त 'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य' इति । ततश्च स्थानिन अकारस्य निवृत्त्यभावात् वृद्धिगुणादिप्रवृत्ति निर्वाया । एतच्च 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र 'अच परस्मिन्' इत्यत्र 'षत्वतुकोरसिद्ध' इत्यत्र च भाष्ये स्पष्टम् । प्रपञ्चितञ्च शब्देन्दुशेखरे शब्दरत्ने च इत्यास्तान्तावत् । अमुमिति ॥ अदस् अम् इति स्थिते त्यदाद्यत्व, पररूप, अमि पूर्व, उत्वमत्वे, इति भावः । अमू इति ॥ द्वितीयाद्विवचन प्रथमाद्विवचनवत् । अमूनिति ॥ शसि त्यदाद्यत्व, पररूप, पूर्वसवर्णदीर्घ, नत्व, उत्वमत्वे इति भावः । तृतीयैकवचने अदस आ इति स्थिते त्यदाद्यत्व, पररूप, उत्वमत्वे च सिद्धवत्कृत्य आह । मुत्वे कृते घिसंज्ञायान्नाभावः इति ॥ 'शेषोध्यसखि' इति घिसंज्ञायाम् 'आडो नाऽस्त्रियाम्' इति नाभाव इत्यर्थः । ननु 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चात् उत्वमत्वे इति प्रागुक्तम् । सम्प्रति तु मुत्वे कृते घिसंज्ञायान्नाभाव इत्युच्यते । तदिदं पूर्वापरविरुद्धमिति चेत्, सत्यम् । यद्विभक्तिकार्यं प्रति मुत्वन्निमित्तं तदेव विभक्तिकार्यं प्राक् भवति, न त्वन्यदिति विवक्षितम् । इह च नाभाव प्रति मुत्वन्निमित्तमिति प्रथमं मुत्वप्रवृत्तेरविरोधः । 'न मु ने' इत्यपरम्भसामर्थ्यादित्यलम् । ननु कृतेऽपि प्रथमं मुत्वे नाभावो न सम्भवति । तस्मिन् कर्तव्ये मुत्वस्य आसिद्धतया घे परत्वाभावादित्यत आह । न मु ने ॥ असिद्धमित्यनुवर्तते । म् च उञ्चेति समाहारद्वन्द्वः । ने इति न इत्यस्य सप्तम्येकवचनम् । विषयसप्तमी सति सप्तमी च एषा । तथाच नाभावे कर्तव्ये कृते च इति लभ्यते । तदाह । नाभावे इत्यादिना ॥ प्रकृते च नाभावे कर्तव्ये मुत्वस्याऽसिद्धत्वाभावात् घे परत्वान्नाभावो निर्बाधः । यदि तु नाभावे कर्तव्ये मुभावो नासिद्ध इत्येवाश्रीयते । तर्हि प्रकृते नाभावे 'मुपि च' इति दीर्घं प्रसज्येत । दीर्घं कर्तव्ये मुत्वस्याऽसि-

द्धतया अकारसत्वात् । अतः कृतेऽपीत्याश्रितम् । ततश्च प्रकृते नाभावे कृतेऽपि दीर्घे कर्तव्ये
 सुत्वस्यासिद्धत्वाभावादकाराभावात् न दीर्घ इति भावः । **अमूभ्यामिति** ॥ त्यदाद्यत्वे, पररूपे,
 'सुपि च' इति दीर्घे, दस्य मत्व आकारस्य ऊत्वम् इति भावः । **अमीभिरिति** ॥ त्यदा
 द्यत्व पररूप 'नेदमदसोरको' इति ऐसुनिषेय, 'बहुवचने झत्येत्' इत्येत्त्वम्, 'एत ईद्वहु-
 वचने' इति ईत्त्वमत्वे इति भावः । **अमुष्मै इति** ॥ त्यदाद्यत्व, पररूप, डे स्मै, उत्त्वमत्वे,
 षत्वमिति भावः । **अमीभ्यः इति** ॥ त्यदाद्यत्व, पररूप 'बहुवचने झत्येत्' इत्येत्त्वम्, ईत्त्वमत्वे इति
 भावः । **अमुष्मादिति** ॥ त्यदाद्यत्व, पररूप, डसे स्मात् उत्त्वमत्वे, षत्वमिति भावः ।
अमुष्येति ॥ त्यदाद्यत्व, पररूप, डस स्यादेश, उत्त्वमत्वे, षत्वमिति भावः । **अमुयोरिति** ॥
 ओमि त्यदाद्यत्व, पररूपम्, 'ओसि च' इत्येत्त्वम्, अयादेश, उत्त्वमत्वे, इति भावः । **अमी-
 षामिति** ॥ आमि त्यदाद्यत्व, पररूपम् 'आमि सर्वनाम्न' इति सुट्, एत्त्व, ईत्व, मत्व, षत्वमिति
 भावः । **अमुष्मिन्निति** ॥ डौ त्यदाद्यत्व, पररूप, डे स्मिन्नादेश, उत्त्वमत्वे, इति भावः ।
अमीष्विति ॥ सुपि त्यदाद्यत्व, पररूपम्, एत्त्वम्, ईत्त्वमत्वे, षत्वमिति भावः ॥

इति सान्ता ।

इति श्रीमद्वैसुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया
 बालमनोरमाख्याया हलन्तपुल्लिङ्ग समाप्तः ।

श्रीरस्तु ।

॥ अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गे हकारान्तप्रकरणम् ॥

४४० । नहो धः । (८-२-३४)

नहो हस्य ध. स्याज्झलि पदान्ते च । उपानत्-उपानद्, उपानहौ, उपानहः । उपानद्भ्याम् । उपानत्सु । उत्पूर्वात् ‘ष्णिह प्रीतौ’ (धा १२०१) इत्यस्मात् ‘ऋत्विग्—’ (सू ३७३) आदिना किन्, निपातनाद्लोपषत्वे । किन्नन्तत्वात्कुत्वेन हस्य ध, जश्त्वचत्वे । उष्णिक्-उष्णिग्, उष्णिहौ, उष्णिह् । उष्णिग्भ्याम् । उष्णिक्षु ।

इति हान्ता ।

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गे हकारान्ता निरुपयन्ते ॥ ‘णह बन्वने’ ‘णो न’ उपनह्यते इति विग्रहे उपपूर्वात् सम्पदादित्वात् कर्मणि किप् ‘नहिवृति’ इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घ । उपानह्शब्द स्त्रीलिङ्ग, पादुका । ‘पादरूपानत्स्त्री’ इत्यमर । नहो धः ॥ ‘हो ढ’ इत्यतो ह इत्यनुवर्तते । पदस्य इत्यधिकृतम् । ‘स्को सयोग’ इत्यत अन्ते इत्यनुवर्तते । ‘झलो झलि’ इत्यत झलि इत्यनुवर्तते । तदाह । नहो हस्येत्यादिना ॥ ‘हो ढ’ इति ढत्वापवाद । उपानदिति ॥ उपानह्शब्दात् सो हल्ङयादिलोप, हस्य व, जश्त्वचत्वे इति भाव । अत्र दकार एव तु न विहित । तथा सति नद्धमित्यत्र ‘रदाभ्याम्’ इति नत्वप्रसङ्गादित्यलम् । उपानद्भ्यामिति ॥ हस्य धत्वे जश्त्वमिति भाव । उपानत्स्त्विति ॥ धत्वे ‘खरि च’ इति चत्वंमिति भाव । उष्णिह्शब्द छन्दोविशेषवाची स्त्रीलिङ्ग । त व्युत्पादयितुमाह । ष्णिह प्रीतावित्यादिना ॥ दलोपषत्वे इति ॥ उदो दकारस्य लोप सस्य षत्वञ्च निपात्यत इत्यर्थ । न च ‘धात्वादे षस्स’ इति कृतसकारस्य ‘आदेशप्रत्यययो’ इत्येव षत्वसिद्धे किन्तन्निपातनेन इति वाच्यम् । ‘सात्पदायो’ इति निषेधबाधनार्थ षत्वनिपातनस्यावश्यकत्वात् । न च उष्णिह्शब्दात् सुबुत्पत्ते पूर्व समासात् स्निह इत्येतत् न पदम् । नितरा सकारस्य पदादित्वमिति वाच्यम् । पदादादिरिति पक्षे षत्वनिषेधप्रसक्ते इत्याहु । हस्य धः इति ॥ घोषनादसवारमहाप्राणसाम्यादिति भाव । नच ‘किन्प्रत्ययस्य’ इति कुत्वस्याऽसिद्धत्वात् ‘हो ढ’ इति ढत्वमेवोचितमिति वाच्यम् । षत्वापवाद कुत्वमिति कैयटादिमते तुल्यन्यायतया षत्वस्येव ढत्वस्यापि कुत्वेन बाधात् । जश्त्वचत्वे इति ॥ नच जश्त्वे कर्तव्ये

॥ अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गे वकारान्तप्रकरणम् ॥

द्यौः, दिवौ, दिव । द्युभ्याम् । द्युषु ।

इति वान्ता ।

॥ अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गे रेफान्तप्रकरणम् ॥

गीः, गिरौ, गिर । एवं पू । चतुरश्रतस्त्रादेशः । चतस्रः । चतस्र । चतसृणाम् ।

इति रेफान्ता ।

‘क्विन्प्रत्ययस्य कु’ इति कुत्वस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम् । उष्णिगञ्चु, इति निर्देशेन जश्त्वे कर्तव्ये कुत्वस्यासिद्धत्वाभावज्ञापनात् । वस्तुतस्तु ‘क्विन्प्रत्ययस्य कु’ इति कुत्व षत्वापवादो न भवति, इति मूलकारमते तुल्यन्यायात् टत्वस्यापि नापवादः । ततश्च तद्रीत्या ढगका इति बोध्यम् ॥
इति हान्ता ।

अथ वकारान्ता निरूप्यन्ते ॥ द्यौरिति ॥ दिव्शब्द स्त्रीलिङ्गः । ‘द्यौदिवौ द्वे स्त्रियाम्’ इत्यमरः । तस्मात् सु, ‘दिव औत्’ इति वकारस्य औकारः, इकारस्य यण्, रुत्व-विसर्गौ, सुलोपस्य औत्त्वस्यानिभूतवकाराश्रयत्वेनाल्विधित्वात् स्थानिवत्त्वाभावात् न हल्ङ्था-दिलोप इति भावः । द्युभ्यामिति ॥ भ्यामादौ हलि ‘दिव उत्’ इत्युत्त्वमिति भावः ॥
इति वान्ता ।

अथ रेफान्ता निरूप्यन्ते । गीरिति ॥ ‘गृ निगरणे’ क्तिप्, ‘ऋत इद्धातो’ इति इत्त्व, रपरत्व, गिरिशब्दात् सुबुत्पत्तिः, सोर्लोपः, ‘वोरूपधाया’ इति दीर्घः, रेफस्य विसर्ग इति भावः । भ्यामादौ तु हलि ‘वो’ इति दीर्घः, गीभ्यामित्यादि । गीष्णु-गी षु । एवं पूरिति ॥ गीर्वदित्यर्थः । ‘पृ पालनपूरणयो’ क्तिप्, ‘उदोष्ठ्यपूर्वस्य’ इत्युत्त्व रपरत्वम् । पुरश्ब्दात् सो-र्लोपः, ‘वो’ इति दीर्घः, रेफस्य विसर्ग इति भावः । चतुरश्रतस्त्रादेशः इति ॥ जश्शसो स्त्रीलिङ्गस्य चतुर्शब्दस्य ‘त्रिचतुरो स्त्रियाम्’ इत्यनेनेति शेषः । चतस्रः इति ॥ परत्वात् ‘चतुरनड्डहो’ इत्याम बाधित्वा चतसृभावे यण् । चतसृभावे कृते आम् तु न । ‘विप्रतिषेधे यद्बाधित तद्बाधितमेव’ इति न्यायादिति स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । चतसृणामिति ॥ ‘न तिसृ-चतसृ’ इति दीर्घनिषेधः ॥

इति रेफान्ता ।

॥ अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गे मकारान्तप्रकरणम् ॥

किम कादेशे टाप् । का, के, का । सर्वावत् ।

४४१ । यः सौ । (७-२-११०)

इदमो दस्य यः स्यात्सौ । 'इदमो म' (सू ३४३) । इयम् ।
त्यदाद्यत्वं, टाप् । 'दश्च' (सू ३४५) इति म । इमे, इमा । इमाम्, इमे,
इमा, । अनया । 'हलि लोप' (सू ३४७) । आभ्याम् । आभ्याम् ।
आभ्याम् । आभि । अस्यै । अस्या, अनयो, आसाम् । अस्याम्, अनयो,
आसु । अन्वादेशे तु । एनाम्, एने, एना । एनया । एनयोः । एनयोः ।

इति मान्ता ।

अथ मकारान्ता निरूप्यन्ते । किमः इति ॥ किमशब्दात् स्त्रीलिङ्गाद्विभक्तौ
'किम क' इति प्रकृते कादेशे कृते अदन्तत्वात् टावित्यर्थः । सर्वावदिति ॥ सर्वाशब्द-
वदित्यर्थः । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुवद्भाव' इति न । शब्दस्वरूपपरस्य गौणनया कदाऽपि
सर्वनामत्वाभावादिति भावः । अथ इदमशब्दस्य स्त्रीत्वे विशेषमाह । यः सौ ॥ 'इदमो म'
इत्यत इदम इत्यनुवर्तते, 'दश्च' इत्यत द इति च षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । तदाह । इदमो
दस्येति ॥ पुसि तु नेद प्रवर्तते । 'इदोऽय् पुसि' इति विशिष्य विधेः । नापि क्लीबे । तस्य
सो लुका लुप्तत्वात् । ततश्च परिशेषात् स्त्रियामेवेदम् । इयमिति ॥ इदम् स् इति स्थिते, दका-
रस्य यत्वे, इयम् स् इति स्थिते, त्यदाद्यत्व बाधित्वा 'इदमो म' इति मकारस्य मकारे कृते,
हल्ङ्यादिना सुलोप इति भावः । इदम् औ इति स्थिते प्रक्रिया दर्शयति । त्यदाद्य-
त्वमिति ॥ त्यदाद्यत्वे सति, पररूपे, अदन्तत्वात् टापि, 'दश्च' इति दकारस्य मत्वे, इमा औ
इति स्थिते, 'औड आप' इति शीभावे, आङ्गणे इमे इति रूपम् । इमाः इति ॥ जसि त्यदा
द्यत्व, पररूपम्, टाप्, 'दश्च' इति म, पूर्वसवर्णदीर्घ इति भावः । अत्र विभक्तौ सत्या
त्यदाद्यत्व, पररूप, टाप् च सर्वत्र विभक्तौ भवन्तीति बोध्यम् । इमा इत्यत्र इमा अस्
इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घ । 'जस शी' इति तु न । टापि कृते अदन्तात् परत्वाभावात् । इमा-
मिति ॥ अत्वपररूपटान्मत्वेषु कृतेषु 'अमि पूर्व' इति भावः । इमे इति ॥ औटि औवत् ।
इमाः इति ॥ अत्वपररूपटान्मत्वेषु पूर्वसवर्णदीर्घ । स्त्रीत्वान्नत्वाभाव इति भावः । अन-
येति ॥ इदम् आ इति स्थिते, अत्व, पररूपम्, 'अनाप्यक' इति इद् इत्यस्य अन् आदेशः ।
अन् आ इति स्थिते, 'आडि चाप' इत्येत्वे, अयादेश इति भावः । टा प्रभृत्यजादौ सर्वत्र अन्
आदेश इति बोध्यम् । हलि लोपः इति ॥ भ्यामादौ हलि इद् इत्यस्य लोप इत्यर्थः । आ-
भ्यामिति ॥ इदम् भ्याम् इति स्थिते, इदो लोपे, अत्वे, पररूपे, टापि च रूपमिति भावः ।

॥ अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गे जकारान्तप्रकरणम् ॥

‘ऋत्विग्—’ (सू ३७३) आदिना सृजे किन् अमागमश्च निपातितः ।
स्रक्-स्रग्, स्रजौ, स्रज. । स्रग्भ्याम् । स्रक्षु ।

इति जान्ता ।

॥ अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गे दकारान्तप्रकरणम् ॥

त्यदाद्यत्वं टाप् । स्या, त्ये, त्या । एवं तद्, यद्, एतद् ।

इति दान्ता ।

आभिरित्यप्येवम् । अस्यै इति ॥ इदम् ए इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, स्याडागमे, ह्रस्वत्वे, इदो लोप इति भाव । अस्या इत्यप्येवम् । अनयोरिति ॥ इदम् ओस् इति स्थिते, इदम इद अनादेशे, अत्वपररूपटाप्सु, ‘आडि चाप’ इत्येत्त्वे, अयादेश इति भाव । आसामिति ॥ इदम् आम् इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, सुटि, इदो लोप इति भाव । अस्यामिति ॥ इदम् इ इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, डेरामि, स्याडागमे, ह्रस्वत्वे, इदो लोप इति भाव । आस्विति ॥ इदम् सु इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, इदो लोप इति भाव । अन्वादेशे त्विति ॥ ‘द्वितीयाटौस्वेन’ इत्येनादेशे, टापि रमावद्रूपाणि इति भाव ॥

इति मान्ता ।

अथ जकारान्ता निरूप्यन्ते ॥ स्रज्शब्द व्युत्पादयति । ऋत्विगिति ॥ ‘स्रज विसर्गे’ अस्मात् किन्, ऋकारात् पर अमागम, मकार इत्, ऋकारस्य यण् रेफ, स्रज् शब्द स्त्रीलिङ्ग । “माल्य माला स्रजो मूर्ध्नि” इत्यमर । स्रक्-स्रगिति ॥ ‘किन्प्रत्ययस्य कु’ इति कुत्व जश्त्वचत्वे इति भाव ॥

इति जान्ता ।

अथ दकारान्ता निरूप्यन्ते ॥ त्यदशब्दस्य प्रक्रिया दर्शयति । त्यदाद्यत्वमिति ॥ विभक्तौ, अत्वे, पररूपे, टापि, त्या इति रूपम् । सर्वत्र तत् सर्वावद्रूपाणि । सौ तु ‘तदो स सौ’ इति तकारस्य स इति विशेष । एवमिति ॥ तद् यद् एतद् एतेभ्य विभक्तौ अत्वपररूपटाप्सु सर्वावत् रूपाणि । तच्छब्दस्य तु तकारस्य सत्वम् । एतच्छब्दस्य तु तकारस्य सत्वे ‘आदेशप्रत्यययो’ इति षत्वमिति विशेष ॥

इति दान्ता ।

॥ अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गे चकारान्तप्रकरणम् ॥

वाक्—वाग्, वाचौ, वाच. । वाग्भ्याम् । वाक्षु ।

इति चान्ता ।

॥ अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गे पकारान्तप्रकरणम् ॥

अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । ‘अप्त्न्—’ (सू २७७) इति दीर्घः ।

आपः । अपः ।

४४२ । अपो भि । (७-४-४८)

अपस्तकार स्याद्भादौ प्रत्यये परे । अद्भि. । अद्भ्य. । अद्भ्य ।

अपाम् । अप्सु ।

इति पान्ता ।

॥ अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गे शकारान्तप्रकरणम् ॥

दिक्—दिग्, दिशौ, दिशः । दिग्भ्याम् । दिक्षु । ‘त्यदादिषु—’

अथ चकारान्ता निरूप्यन्ते ॥ वागिति ॥ वचे ‘किञ्चि’ इत्यादिना किप्, दीर्घश्च, ‘वचिस्वपि’ इति सम्प्रसारणाभावश्च, वाच् इति रूपम् । सुलोप, चो कु, जश्त्वचत्वे इति भावः ।

इति चान्ता ।

अथ पकारान्ता निरूप्यन्ते ॥ अप्शब्दः इति ॥ ‘अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणा बहुत्वञ्च’ इति स्त्र्यधिकारे लिङ्गानुशासनसूत्रात् नित्यं बहुवचनान्तत्वं स्त्रीत्वञ्चेत्यर्थः । दीर्घः इति ॥ जप्तीति शेषः । अपः इति ॥ ‘अप्त्न्’ इत्यत्र ‘सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ’ इत्यनुवृत्तेः शप्ति न दीर्घ इति भावः । अपो भि ॥ ‘अच उपसर्गात्’ इत्यस्मात् त इत्यनुवर्तते । अङ्गाधिकारस्थमिदम् । ततश्च अङ्गाक्षिप्तप्रत्यय भि इति सप्तम्यन्तेन विशेष्यते, तदादिविधिः । तदाह । अपस्तकारः इत्यादिना ॥ प्रत्यये किम्, अब्भक्ष । अद्भिरिति ॥ पकारस्य तकारे जश्त्वमिति भावः ॥

इति पान्ता ।

(सू ४२९) इति दृशे किन्विधानादन्यत्रापि कुत्वम् । दृक्-दृग, दृशौ, दृशः ।
इति शान्ता ।

॥ अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गे षकारान्तप्रकरणम् ॥

त्विद्-त्विङ्, त्विषौ, त्विष । त्विङ्भ्याम् । त्विद्त्सु-त्विद्त्सु ।
सह जुषत इति सजूः, सजुषौ, सजुष । सजूर्भ्याम् । सजूष्णु-सजूष्णु ।
षत्वस्यासिद्धत्वादुत्वम् । आशी, आशिषौ, आशिष । आशीर्भ्याम् । आशीर्भि ।
इति शान्ता ।

॥ अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गे सकारान्तप्रकरणम् ॥

असौ । त्यदाद्यत्वं, टाप् । औङ्. शी । उत्त्वमत्वे । अमू, अमू । अमूम्,

अथ शकारान्ता निरूप्यन्ते ॥ दिगिति ॥ 'दिश अतिसर्जने' ऋत्विगादिना
किन्, सुलोप, 'ब्रश्च' इति ष, तस्य जश्त्वेन ड, तस्य 'किन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वेन ग, तस्य
चत्वे विकल्प इति भाव । दृश्यन्ते अर्थः अनयेति विग्रहे सम्पदादित्वात् दृशे किप्, तत्-
स्सुलोपे, 'ब्रश्च' इति षत्वमाशङ्क्य आह । त्यदादिष्विति ॥ अन्यत्रापीति ॥
त्यदाद्युपपदाभावेऽपीत्यर्थः । किन् प्रत्यय यस्माद्विहित इति बहुव्रीह्याश्रयणादिति भावः ।
दिगिति ॥ षडङ्गका प्राग्वत् ॥

इति शान्ता ।

अथ षकारान्ता निरूप्यन्ते ॥ त्विङिति ॥ 'त्विष दीप्तौ' किप्, सुलोप, जश्त्वं
चत्वे इति भाव । सजूरिति ॥ 'जुषी प्रीतिसेवनयो' किप्, 'सहस्य स सज्ञायाम्'
इति वा 'ससजुषो' इति निपातनाद्वा सहस्य सभाव, सोलौप, 'ससजुषो रु' इति षस्य रुत्व,
'वोरुपधाया' इति दीर्घ । 'आडशशासु इच्छायाम्' किप्, 'आशास कालुपसङ्ख्यानम्'
इत्युपधाया इत्वे, 'शासिवसिघसीनाञ्च' इति सस्य ष, आशिषूशब्दात् सोलौप, 'एतावत्
सिद्धवत्कृत्य आह ॥ षत्वस्येति ॥ आशीरिति ॥ षत्व रुत्वे कृते 'वोरुपधाया' इति दीर्घ
इति भाव ॥

इति शान्ता ।

अथ सकारान्ताः निरूप्यन्ते ॥ असाविति ॥ अदशशब्दस्य स्त्रियामपि पुवदेव सौ
रूपमित्यर्थः । अदस् औ इति स्थिते प्रक्रिया दर्शयति । त्यदाद्यत्वमित्यादिना ॥ अत्वे,

अमू, अमू' । अमुया, अमूभ्याम्, अमूभि । अमुष्यै, अमूभ्याम्, अमूभ्य' ।
अमुष्या । अमुष्या., अमुयो, अमूषाम् । अमुष्याम्, अमुयो, अमूषु ।

इति सान्ता ।

इति हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

पररूपे, टापि, औड शीभावे, आडुणे, अदे, इति स्थिते, एकारस्य दीर्घत्वाद्दृत्त्व दस्य मत्वञ्चेत्यर्थ । विभक्तौ सत्याम् अत्व, पररूप, टाबित्येतत् सर्वत्र ज्ञेयम् । अमूरिति ॥ जसि, अत्वपररूपटाप्सु, पूर्वसवर्णदीर्घे, ऊत्वमत्वे, टापि सति, अदन्तत्वाभावात् जसश्शीभावो न । एकाराभावान्नेत्वम् । अमूमिति ॥ पुवत्, ऊत्वन्तु विशेष । अमू इति ॥ औटि औवत् । अमूरिति ॥ शसि जसीव रूपम् । स्त्रीत्वान्नत्वाभाव । अमुयेति ॥ अदस् आ इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, 'आडि चाप' इत्येत्त्वे, अयादेशे, उत्त्वमत्वे इति भाव । अमूभ्यामिति ॥ अत्वपररूपटाप्सु, ऊत्वमत्वे इति भाव । एवममूमिरिति । अमुष्यै इति ॥ अदस् ए इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, स्याङ्ढ्रस्वौ, उत्त्वमत्वे, षत्वमिति भाव । अमूभ्य इत्यपि भ्यावत् । टापि अदन्तत्वाभावादेत्त्वम् । अमुष्या. इति ॥ डसो डेवत्, रुत्वाविसर्गौ तु विशेष । अमुयोरिति ॥ ओसि अत्वपररूपटाप्सु, 'आडि चाप' इत्येत्त्वे, अयादेशे, सुत्वमिति भाव । अमूषामिति ॥ आमि, अत्वपररूपटाप्सु, सुटि, ऊत्वमत्वे, सस्य षत्वमिति भाव । अमुष्यामिति ॥ अदस् इ इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, डेरामि, स्याङ्ढ्रस्वौ, सुत्वमिति भाव । अमूष्विति ॥ सुपि, अत्वपररूपटाप्सु, ऊत्वमत्वे, षत्वमिति भाव ॥

इति सान्ता ।

इति श्रीमद्रासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया
बालमनोरमाख्याया हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरण समाप्तम् ।

श्रीरस्तु ।

॥ अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे हकारान्तप्रकरणम् ॥

स्वमोर्लुक् । दत्वम् । स्वनडुत्-स्वनडुद्, स्वनडुही । ‘चतुरनडुहो.—’
(सू ३३१) इत्याम् । स्वनड्वांहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् ।
इति हान्ता ।

॥ अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे वकारान्तप्रकरणम् ॥

‘दिव उत्’ (सू ३३७) । अहर्विमलद्यु । अन्तर्वर्तिनी विभक्तिमा-
श्रित्य पूर्वपदस्येवोत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायाम् ‘उत्तरपदत्वे चापदा-

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे हकारान्ता निरूप्यन्ते ॥ सु शोभना अनङ्गाह यस्य कुल-
स्येति बहुव्रीहौ स्वनडुद्दशब्दात् नपुंसकलिङ्गात् सुबुत्पत्ति । ननु तन्न सौ परत ‘चतुरनडुहो’
इत्याम्, ‘अम् सम्बुद्धौ’ इत्यम्, ‘सावनडुह’ इति नुम् च स्यात् । हल्ङ्यादिना सुलोपेऽपि
प्रत्ययलक्षणसत्वादित्यत आह । **स्वमोर्लुगिति** ॥ परत्वात् हल्ङ्यादिलोप बाधित्वा ‘स्वमो-
र्नपुंसकात्’ इति लुक् । ततश्च लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावादामादि न भवतीति भाव ।
दत्वमिति ॥ ‘वसुस्रसु’ इत्यनेनेति शेष । दत्वविधे पदाधिकोरस्थत्वेन तदन्तेऽपि प्रवृत्ते-
रिति भाव । नच तत्रापि ‘न लुमता’ इति निषेधश्चाङ्ग्य । दत्वस्य सुबन्तत्वरूपपदत्वनिमित्त-
कतया अङ्गकार्यत्वाभावादित्याहु । **स्वनडुदिति** ॥ दत्वे चत्वंविकल्प । ‘उर प्रभृतिभ्य कप्’
इति तु न शङ्क्यम् । तत्र गणे अनङ्गानित्येकवचनस्यैव पाठादिति बहुव्रीह्याधिकारे मूल एव
वक्ष्यते । **स्वनडुही इति** ॥ ‘नपुंसकाच्च’ इत्यौडशीभाव । **स्वनड्वांहीति** ॥ ‘जश-
सो शि’ इति शिभावे, तस्य सर्वनामस्थानत्वात् ‘चतुरनडुहो’ इत्यामि, ‘नपुंसकस्य झलच’
इति नुमि, ‘नश्च’ इत्यनुस्वार इति भाव । अत्र यद्वक्तव्यं तत्पुल्लिङ्गनिरूपणे उक्तम् ॥
इति हान्ता ।

अथ वकारान्ता निरूप्यन्ते ॥ विमला द्यौ आकाश यस्य अह इति बहुव्रीहौ,
सुबुद्धि, विमलदिवशब्दात् सोर्लुक् । एतावत् सिद्धवत्कृत्य आह । **दिव उदिति** ॥ अहर्वि-

दिविधौ प्रतिषेध.' (वा ४८०) इति प्रत्ययलक्षणं न । विमलदिवी, विमल-
दिवि । 'अपदादिविधौ' किम् । दधिसेचौ । इह षत्वनिषेधे कर्तव्ये पदत्वम-
स्त्येव । चकारस्य कुत्वे तु न । इति वान्ता ।

मलद्विधति ॥ वस्य उत्वे इकारस्य यागिति भाव । अहर्ग्रहण नपुसकत्वसूचनार्थम् । ननु
विमलदिक् औ इति स्थिते 'नपुसकाच्च' इति शीभावे विमलदिवी इति रूप वक्ष्यति । तद-
युक्तम् । 'दिव उत' इत्युत्त्वप्रसङ्गात् । नच विमलदिवी इति ससुदायस्यैव सुबन्ततया पद-
त्वाच्च वकारस्य दिक्शब्दरूपपदान्तत्वमिति वाच्यम् । 'सुपो धातु' इति लुप्ता दिक्शब्दोत्तरा
विभक्तिं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य दिक् इत्यस्य पदत्वात् । नच लुका लुप्तत्वात् न प्रत्ययलक्षणमिति
वाच्यम् । पदसंज्ञायास्सुबन्तधर्मतया अङ्गधर्मत्वाभावेन तत्र 'न लुमता' इति निषेधाप्रवृत्ते ।
अन्यथा राज्ञ पुरुष राजपुरुष इत्यादौ पूर्वभागे नलोपादिक न स्यादित्याशङ्क्य आह ।
अन्तर्वर्तिनीमित्यादि ॥ उत्तरपदत्वे चेति ॥ समासे उत्तरखण्डस्य पदसंज्ञाया कर्त-
व्यायाम् 'अन्तर्वर्तिविभक्तिलोपे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो वक्तव्य पदादिविधि वर्जयित्वा' इति
वार्तिकमेतत् । **विमलदिवी इति ॥** औडि रूपम् । **विमलदिवि इति ॥** शसि सति
'जश्शसो शि' इति शिभावे रूपसिद्धिः । अल्लन्तत्वाच्च नुम् । **दधिसेचाविति ॥**
सिञ्चते किप् । दध्र सेचौ दधिसेचौ समासे पूर्वोत्तरपदावयवसुपोर्लुके समासात् पुन सुबु-
त्पत्तिरिति स्थितिः । तत्र उत्तरखण्डादुत्तरा विभक्ति लुप्ता प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य सेच् इत्यस्य
पदत्वेन तत्सकारस्य पदादितया 'सात्पदाद्यो' इति षत्वनिषेध इष्ट । 'उत्तरपदत्वे प्रत्ययलक्षण-
प्रतिषेध' इत्येतावत्येवोक्ते तु सेच् इत्युत्तरखण्डस्य पदसंज्ञाया कर्तव्याया प्रत्ययलक्षणप्रतिषेध
स्यात् । तथाच सेच् इत्यस्य सुबन्तत्वाभावेन अपदतया तत्सकारस्य पदादित्वाभावेन षत्व-
निषेधो न स्यात् । अत अपदादिविधावित्युक्तम् । षत्वनिषेधस्य पदादिविधितया तस्मिन्
कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाभावेन प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सेच् इत्यस्य पदान्तत्वात् तत्सकारस्य
'सात्पदाद्यो' इति षत्वनिषेधो निर्बाधः । ननु सेच् इत्युत्तरखण्डस्य पदत्वे चकारस्य कुत्व स्यादित्यत
आह । **चकारस्य कुत्वे तु नेति ॥** कुत्वे कर्तव्ये तु सेच् इत्यस्य पदत्वनास्त्येव । कुत्वस्य
पदान्तविधित्वेन पदादिविधिभिन्नतया तस्मिन् कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधसत्त्वेन पदत्वाभावा-
दिति भावः । ननु दधि सिञ्चत इति सोपपदाद्विचि उपपदसमासे षत्व दुर्वारम् । 'गतिकारको-
पपदाना कृद्धिस्सहसमासवचनस्य प्राक् सुबुत्पत्ते' इति वक्ष्यमाणत्वेन सेच् इत्यस्य अन्तर्वर्तिसुब-
भावेन अपदान्ततया 'सात्पदाद्यो' इति निषेधस्य तत्राप्रवृत्तेरिति चेत्, अत्र सोपपदात् सिचे
विच अनभिधानादिति भाव इति कैयटस्समाहितवान् । पदात् आदि पदादिरिति पक्षे तु
उपपदसमासेऽपि षत्व सुपरिहरम् । नचैवमपि परमश्चासौ दण्डी च परमदण्डी स प्रिय-
यस्य स परमदण्डिप्रिय इत्यल्ल अवान्तरतत्पुरुषस्य उत्तरखण्डे नलोपानुपपत्तिः । 'उत्तरपदत्वे
च' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन तस्य पदत्वाभावादिति वाच्यम् । मध्यपदत्वानाक्रान्तस्यैव
उत्तरखण्डस्य विवक्षितत्वादित्यास्तान्तावत् ॥

इति वान्ता ।

॥ अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे रेफान्तप्रकरणम् ॥

वा , वारी । अञ्जलन्तत्वान्न नुम् । वारि । चत्वारि ।

इति रेफान्ता ।

॥ अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे मकारान्तप्रकरणम् ॥

‘न लुमता—’ (सू २६३) इति कादेशो न । किम्, के, कानि । इदम्, इमे, इमानि । ‘अन्वादेशे नपुसके एनद्वक्तव्य’ (वा १५६९) । एनन्, एने, एनानि । एनेन । एनयो । एनयो ।

इति मान्ता ।

अथ रेफान्ता निरूप्यन्ते । वारिति ॥ वारशब्दो रेफान्तो नपुसकलिङ्ग । “आप-
स्त्वौ भूमि वार् वारि” इत्यमर । वारशब्दात् स्वमोर्लुक्, रेफस्य विसर्ग, इति भाव । चत्वा-
रीति ॥ चतुश्शब्दे, नित्य बहुवचनान्त, तस्य जश्शसोश्श, तस्य सर्वनामस्थानत्वात् ‘चतु-
रनङ्हो’ इति प्रकृते आम् । स च भित्त्वादन्त्यादच उकारात् पर, उकारस्य यण्, अञ्ज-
लन्तत्वान्न नुम् इति भाव ॥ इति रेफान्ता ।

अथ मकारान्ता निरूप्यन्ते । किम्शब्दात् स्वमोर्लुकि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य विभक्ति-
परकत्वात् कादेशमाशङ्क्य आह । न लुमतेति ॥ सौरमश्वान्यत्र कादेशे सर्वशब्दचद्रूपाणीत्याह ।
के, कानीति ॥ इदमिति ॥ स्वमोर्लुकि रूपम् । ‘इदमो म, दश्च’ इत्यादिविधयो न भवन्ति ।
‘न लुमता’ इति निषेधादिति भाव । इमे इति ॥ औडि अत्व, पररूपम्, ‘दश्च’ इति दस्य म,
‘नपुसकाच्च’ इति शीभाव, गुण इति भाव । इमानीति ॥ जश्शसोश्श, अत्व, पररूप, ‘दश्च’
इति म, ‘नपुसकस्य झलच’ इति नुम्, ‘सर्वनामस्थाने च’ इति दीर्घ इति भाव । अन्वा-
देशे नपुसके एनद्वक्तव्यः इति ॥ ‘इदमेतदो’ इति शेष । इदञ्च अम्येव भवति । तथाच
भाष्ये “एनदिति नपुसकैकवचने वक्तव्यम्” इति पठित्वा “कुण्डमानय प्रक्षालयैनत्” इत्युदाहृतम् ।
औट्शसो टश्च ओसोश्च ‘द्वितीयाटौस्त्वेन’ इत्येनादेश एव इति मत्वा आह । एने इत्यादि ॥
वस्तुतस्तु ‘द्वितीयाटौस्त्वेनत्’ इत्येव सूत्रयताम् । नपुसके अमो लुकि एनदिति सिद्ध्यति । एनम्,
एनौ, एनान् । एनेन, एनयो, इति तु त्यदाद्यत्वेन सिद्धमिति भाष्ये स्थितम् । परमार्थतस्तु
नपुसकैकवचने अमि एनदादेश । एनम्, एनौ, इत्याद्यर्थं ‘द्वितीयाटौस्त्वेन’ इत्यत्र एनादेशो
विधातव्य । येन नाप्राप्तिन्यायेन एनदादेशस्य त्यदाद्यत्वापवादत्वेन त्यदाद्यत्वासम्भवादिति
शब्देन्दुशेखरे स्थित भाष्यप्रदीपोद्योते प्रपञ्चितञ्च ॥

इति मान्ता ।

॥ अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे नकारान्तप्रकरणम् ॥

ब्रह्म, ब्रह्मणी, ब्रह्माणि । ‘सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्य’ हे ब्रह्मन्-हे ब्रह्म । ‘रोऽसुपि’ (सू १७२) । अहर्भाति । ‘विभाषा डिश्यो’ (सू २३७) । अह्नी-अहनी, अहानि ।

४४३ । अहन् । (८-२-६८)

‘अहन्’ इत्यस्य रु स्यात्पदान्ते । अहोभ्याम्, अहोभि । इह ‘अह’ ‘अहोभ्याम्’ इत्यादौ रत्वरुत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपे प्राप्ते ‘अहन्’ इत्यावर्त्य एकेन नलोपाभावं निपात्य द्वितीयेन रुविधेय । तदन्तस्यापि रत्वरुत्वे । दीर्घाण्यहानि यस्मिन् स दीर्घाहा निदाघ । इह हल्ङयादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन ‘असुपि’

अथ नकारान्ता निरूप्यन्ते । ब्रह्मेति ॥ वेदादौ वाच्ये ब्रह्मन्शब्द नपुंसकलिङ्ग । ‘वेदस्तत्त्व तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्र प्रजापति’ इत्यमर । स्वमोर्लुकि नलोप इति भाव । ब्रह्मणी इति ॥ औड शी ‘अट्कुप्वाड्’ इति णत्वम् । ‘विभाषा डिश्यो’ इत्यल्लोपस्तु न । ‘न सयोगाद्भ्रमन्तात्’ इति निषेधादिति भाव । ब्रह्माणीति ॥ जश्शसो शि, तस्य सर्वनामस्थानत्वात् नान्तलक्षणो दीर्घ । हे ब्रह्मन्निति ॥ ‘सम्बुद्धौ नपुंसकानाम्’ इति नलोपविकल्प इति भाव । अथ अहन्शब्दात् स्वमोर्लुकि ‘अहन्’ इति रुत्वे प्राप्ते आह । रोऽसुपीति ॥ लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावादिति भाव । अहर्भातीति ॥ अत्र रुत्वे तु ‘हशि च’ इत्युत्त्वे गुणे अहो भातीति स्यात् । रेफविधौ तस्य उत्त्वन्न, रोरित्युकारानुबन्धग्रहणादिति भाव । अहानीति ॥ जश्शसो शि, सर्वनामस्थानत्वात् उपवादीर्घ, अल्लोपस्तु न, सर्वनामस्थानत्वादिति भाव । टादावचि अल्लोप, अहा, अहे, इत्यादि । भ्यामादौ हलि विशेषमाह । अहन् ॥ ‘ससजुषो रु’ इत्यत रुरित्यनुवर्तते । ‘स्कोस्सयोगाद्यो’ इत्यत अन्त इति च, पदस्येयबिकृतम्, अहन् इति लुप्तपष्ठीकम् । तदाह । अहन्नित्यस्येत्यादिना ॥ अहो भ्यामिति ॥ नकारस्य रुत्वे, ‘हशि च’ इत्युत्त्वे, गुण इति भाव । ननु अह, अहोभ्यामित्यत्र रत्वरुत्वयोरसिद्धत्वात् नलोपस्स्यात् । नच रत्वरुत्वे नलोपापवादाविति वाच्यम् । ‘न डिस्म्बुद्ध्यो’ इति नलोपनिषेधस्थले हे अहरित्यत्र दीर्घाणि अहानि यस्मिन् स दीर्घाहा, हे दीर्घाहो निदाघ इत्यत्र च, नलोपे असत्यपि रत्वरुत्वयोरारम्भात् इत्याशङ्क्य निराकरोति । इहेति ॥ एकेनेति ॥ आवृत्तयो प्रथमेन ‘अहन्’ इति सूत्रेण पदान्ते अहन्नित्येव स्यात्, न तु नलोप इत्यर्थकेनेत्यर्थ । द्वितीयेनेति ॥ अहन्नित्यस्य रु स्यात् पदान्ते इत्यर्थकेनेत्यर्थ । एवञ्च ‘अहो नलोपप्रतिषेध’ इति वार्तिकन्न कर्तव्यमिति भाव । तदन्तस्यापीति ॥ अहन्शब्दान्तस्यापि रत्वरुत्वे भवत, पदाविकारस्थत्वादिति भाव । “ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति” इति निषेधस्तु प्रत्ययविधिमात्रविषय इति ‘असमासे निष्कादिभ्य’ इति सूत्रे भाष्यकैयटयोस्स्पष्टम् । तदन्ते रुत्वप्रवृत्ति दर्शयति । दीर्घाहा निदाघः इति ॥

इति निषेधाद्रत्वाभावे रु, तस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षण उपधादीर्घे । सम्बुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघ, दीर्घाहाणौ, दीर्घाहाण । दीर्घाह्वा । दीर्घाहोभ्याम् । दण्डि, दण्डिनी, दण्डीनि । स्रग्वि, स्रग्विणी, स्रग्वीणि । वाग्मि, वाग्मिनी, वाग्मीनि । बहुवृत्रह बहुवृत्रत्री—बहुवृत्रहणी, बहुवृत्रहाणि । बहुपूष, बहुपूष्णी—बहुपूषणी, बहुपूषाणि । बह्वर्यम्, बह्वर्यम्णी—बह्वर्यमणी, बह्वर्यमाणि ।

इति नान्ता ।

दीर्घाहन्शब्दात् पुल्लिङ्गात् रौ परत्वादुपधादीर्घे कृते हल्ङयादिना सुलोपे । ‘अहन्’ इति रुत्वे, ‘भोभगो’ इत्यपूर्वत्वाद्यत्वे, ‘हलि सर्वेषाम्’ इति यलोपे, रूपमिति भावः । ननु सुलोपे कृते ‘रोऽसुपि’ इति रत्वे तस्य यत्वन्न भवति । यत्वविधो रो इत्युकारानुबन्धग्रहणात् । तथाच दीर्घार्हानिदाघ इत्येव युक्तमित्यत आह । इह हल्ङयादीत्यादि ॥ ननु नान्तलक्षणदीर्घस्य परत्वेऽपि अकृतव्यूहपरिभाषया हल्ङयादिलोपान् प्राक् प्रवृत्तिर्न सम्भवति । रुत्वेन नकारस्य विनाशोन्मुखत्वादित्यत आह । तस्यासिद्धत्वादिति ॥ प्रवृत्तस्य रुत्वस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षणो दीर्घो निर्बाध इति भावः । वस्तुतस्तु अकृतव्यूहपरिभाषया निर्मूलत्वादिह हल्ङयादिलोपात् पूर्वमेव परत्वादुपधादीर्घे इत्येवोचितमित्यलम् । सम्बुद्धौ त्विति ॥ सोरत्र हल्ङयादिलोपात् प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य ‘असम्बुद्धो’ इति प्रवृत्ते उपधादीर्घाभावे रुत्वे, ‘हृशि च’ इत्युत्वे, आहुणे, हे दीर्घाहो निदाघ इति रूपमित्यर्थः । अत्र ‘रोऽसुपि’ इति रत्वविधेस्तदन्तेऽपि प्रवृत्तौ फलन्तु नपुसके दीर्घाहर्निदाघजालमित्यादि बोध्यम् । दण्डीति ॥ दण्डोऽस्यास्तीत्यर्थे ‘अत इनिठनौ’ इति इनि, दण्डिन्शब्दात् स्वमोर्लुक्, नस्य लोप इति भावः । दण्डिनी इति ॥ औडश्री । असर्वनामस्थानत्वात् ‘इन्हन्’ इति नियमाच्च न दीर्घ इति भावः । दण्डीनीति ॥ जश्शसो शि ‘इन्हन्’ इति दीर्घ इति भावः । स्रग्वीति ॥ ‘अस्मायामेधास्रजो विनि’ इति स्रजशब्दात् मत्वर्थीयो विनि । स्रज् इत्यस्य अन्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदत्वात् जस्य कुत्व, स्रग्विन्शब्दात् सुबुत्पत्तिः । दण्डिवद्रूपाणि । अत्र इन अनर्थकत्वेऽपि ‘इन्हन्’ इत्यत्र ग्रहणं भवत्येव । ‘अनिनस्मन्’ इति वचनादिति बोध्यम् । वाग्मीति ॥ ‘वावो गिमनि’ इति गिमनि । तद्धितत्वान्न गकार इन्, चकारस्य जश्त्वम्, कुत्वम्, वाग्मिन्शब्दात् सुबुत्पत्तिः, स्रग्विवद्रूपाणि । बहव वृत्रहण यस्मिन् मन्वन्तरे इति बहुव्रीहौ बहुवृत्रहन्शब्दात् स्वमोर्लुकि, नलोपे, बहुवृत्रहेति रूपम् । औडश्याम्, अलोपे, ‘हो हन्ते’ इति कुत्वे, वृत्रघ्नी इति रूपम् । ‘अत्पूर्वस्य’ इति नियमान्न गत्वम् । एतावत्सिद्धवत्कृत्य जश्शसोराह । बहुवृत्रहाणीति ॥ शे सर्वनामस्थानत्वेन तस्मिन् परे अलोपाभावात् ‘इन्हन्’ इत्युपधादीर्घे ‘एकाजुतरपदे ण’ इति गत्वमिति भावः । बहुपूषाणीति ॥ बहव पूषण यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । बहुपूष, बहुपूष्णी ‘रषाभ्याम्’ इति गत्वम् । जश्शसोस्तु शि, ‘शौ’ इति दीर्घ, ‘अट्कुप्वाङ्’ इति गत्वम् । बह्वर्यमाणीति ॥ बहव अर्यमणो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः बहुपूषवद्रूपाणि ॥

इति नान्ता ।

॥ अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे जकारान्तप्रकरणम् ॥

असृजः पदान्ते कुत्वम्, सृजे किनो विधानान् । विश्वसृडादौ तु न ।
 ‘सृजिदृशो —’ (सू २४०५) इति सूत्रे ‘रज्जुसृङ्भ्याम्’ इति भाष्यप्रयो-
 गात्* । यद्वा ‘ब्रश्च—’ (सू २९४) आदिसूत्रे सृजियज्यो पदान्ते षत्वं कुत्वा-
 पवाद । स्रगृत्विकच्छब्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वम् । असृक्छब्दस्तु अस्यतेरौ-

अथ जकारान्ता निरूप्यन्ते । शरीरं यदा उत्पद्यते तदैव सृज्यते न दन्तादिवन्मध्ये
 इत्यर्थे सृजयातो नञ्पूर्वात् सम्पदादित्वात् किप्, उपपदसमासे, ‘नलोपो नञ्’ इति नकार-
 लोपे, असृज्छब्द रक्तपर्याय नपुंसकलिङ्ग । “रुधिरास्रग्लोहितास्ररक्तक्षतजशोणितम्” इत्यमर ।
 तस्य म्वमोर्लुकि विशेषमाह । असृजः पदान्ते कुत्वमिति ॥ ‘किन्प्रत्ययस्य’ इति कुत्व-
 स्यासिद्धत्वात् ‘चो कु’ इति प्राप्तं कुत्व बाधित्वा तदपवादे ब्रश्चादिषत्वे कृते, तस्य
 ‘किन्प्रत्ययस्य’ इति कुत्वेन खकार, अघोषश्चासविवारमहाप्राणत्वसाम्यादित्यर्थः । नच
 षत्वस्य निरवकाशत्व शङ्क्यम् । सृष्टमित्यादौ अपदान्ते ‘किन्प्रत्ययस्य कु’ इति कुत्वाभाव-
 स्थले षत्वस्य चरितार्थत्वात् । ननु किन्नन्तत्वाभावादिह ‘किन्प्रत्ययस्य’ इति कुत्व कुत
 इत्यत आह । सृजेः किनो विधानादिति ॥ ऋत्विगादिसूत्रेण इति-शेषः । तथाच किन्
 प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणादिहापि कुत्व निर्वाहमिति भावः । भाष्यप्रयोगादिति ॥
 नच ‘रज्जुसृङ्भ्याम्’ इति भाष्यप्रयोगात् विश्वसृडादौ कथं कुत्वाभाव इति वाच्यम् । ज्ञाप-
 कस्य सामान्यापेक्षत्वात् । नचैव सति असृज्छब्देऽपि कुत्व न स्यादिति वाच्यम् । अनव्यय-
 पूर्वपदस्य सृजेरेव भाष्यप्रयोगात् कुत्वाभावबोधनादिति भावः । ननु उदाहृतभाष्यप्रयोगात्
 विश्वसृङ्जुसृडादौ षत्वसिद्धावपि देवान् यजतीति देवेद् इत्यादौ ‘चो कु’ इति कुत्वस्या
 सिद्धत्वात् ब्रश्चादिना षत्वे, तस्य ‘किन्प्रत्ययस्य कु’ इति कुत्व दुर्वारमित्यस्वरसादाह । यद्वेति ॥
 षत्वं कुत्वापवादः इति ॥ यद्यपि सृष्टमित्यादौ अपदान्ते षत्व सावकाशम् । तथापि
 यजिसृज्यो पूर्वोत्तरसाहचर्येण पदान्तेऽपि विशिष्यविहितत्वान्निरवकाशत्वाच्च पदान्तविषये षत्व
 कुत्वापवादः । तथाच विश्वसृडादौ देवेडादौ च षत्वनिर्बाधम् । अत एव ‘सृजिदृशो’ इति
 सूत्रे रज्जुसृङ्भ्यामिति काम्यज्विसूत्रे उपयट्काम्यतीति च भाष्यप्रयोगस्सङ्गच्छत इति
 भावः । नन्वेव सति स्रगृत्विकच्छब्दयोरपि ‘किन्प्रत्ययस्य’ इति कुत्व बाधित्वा ब्रश्चादिना
 षत्व स्यादित्यत आह । स्रगृत्विकच्छब्दयोरिति ॥ ऋत्विगादिसूत्रे ऋत्विक् सक् इति निपा-
 तनादेव कुत्वमित्यर्थः । नच स्रष्टा यथा इत्यादौ अपदान्ते निपातनात् कुत्वापत्तिरिति वाच्यम् ।
 निपातनेन ह्यनयो अपवादभूतषत्वस्य अप्रवृत्तिमात्रं बोध्यते । कुत्वन्तु स्वशास्त्रेणैव यथायथ
 भवतीति न दोषः । ननु तर्ह्यसृक्छब्देऽपि कुत्वापवादषत्व स्यात् । ऋत्विगादिसूत्रे स्रकृच्छब्द-
 स्यैव कुत्वनिपातनात् इत्यत आह । असृक्छब्दस्त्विति ॥ ‘असु क्षेपणे’ इत्यस्मात् औणा-
 दिके ऋजिप्रत्यये सति निष्पन्नस्य असृक्छब्दस्य ‘ब्रश्च’ इति षत्वाविषयत्वात् ‘चो कु’ इति कुत्वे

* अनव्ययपूर्वपदे कुत्वाभावः अन्ययपूर्वपदे कुत्वम् ।

णादिके ऋजप्रत्यये बाध्ये । अमृक्-अमृग्, अमृजी, अमृञि । ‘पहन—’
(सू २२८) इति वा । असन्, असानि । असृजा-अस्ना, अमृग्भ्याम्-अस-
भ्यामित्यादि । ऊर्क्-ऊर्ग्, ऊर्जी, ऊर्जि । नरजाना संयोगः । ‘बहूर्जि नुम्प्र-
तिषेध ’ (वा ४३३१) । ‘अन्त्यात्पूर्वो वा नुम्’ (वा ४३३२) । बहूर्जि-बहू-
ञि वा कुलानि ।

इति जान्ता ।

॥ अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे ङकारान्तप्रकरणम् ॥

त्यत्-त्यद्, त्ये, त्यानि । तत्-तद्, ते, तानि । यत्-यद्, ये, यानि ।
एतत्-एतद्, एते, एतानि । अन्वादेशे तु एनत् । बेभिद्यते किप् । बेभिन्-
सति असृक्छन्दो बोध्य इत्यर्थः । असृञीति ॥ जश्शसो शि, झलन्तत्वानुम्, ‘नश्च’
इत्यनुस्वार, तस्य परसवर्णो ङकार इति भावः । अस्नीति ॥ शसश्शि, नान्तत्वाद्दीर्घ-
इति भावः । अस्नेति ॥ तृतीयैकवचने असन्नादेशे अलोपः । असृग्भ्यामिति ॥ असन्ना-
देशाभावे कुत्वे जश्त्वमिति भावः । असृग्भ्यामिति ॥ भ्यामादौ असन्नादेशे नलोप इति
भावः । ऊर्गीति ॥ ‘ऊर्ज बलप्राणनयो’ किप्, स्वमोर्लुक्, कुत्वेन ग, तस्य चत्वंविकल्प इति
भावः । ऊर्जीति ॥ जश्शसो शि, झलन्तत्वानुम्, स च मित्वादन्यादच ङकारात् परो भवति ।
तदाह । नरजानां संयोगः इति ॥ बहूर्क्छन्दोऽपि प्रायेण ऊर्गदेव । जश्शसो शिभावे कृते,
झलन्तलक्षणनुमि ङकारादुपरि प्राप्ते, ‘बहूर्जि प्रतिषेधो वक्तव्यः’ ‘अन्त्यात् पूर्व नुममेक
इच्छन्ति’ इति च वार्तिकं प्रवृत्तम् । तदेतदर्थं तस्सङ्गहाति । बहूर्जीति ॥ बहूर्जश्चन्दे
अन्त्यादच ङकारात् उपरि नुम प्रतिषेधो वक्तव्यः, किन्तु अन्त्याद्वर्णात् पूर्वो नुम् वा स्या-
दित्यर्थः । बहूर्जीति ॥ जश्शसोर्नुमभावे रूपम् । बहूर्जीति ॥ ङकारात् पूर्व रेफादुपरि नुमि
कृते, श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् ‘नश्च’ इति तस्यानुस्वारे, तस्य परसवर्णो, ङकारे रूपं बोध्यम् । अत्र
बहूर्जिप्रतिषेध इति प्रथमवार्तिकं न कर्तव्यम् । ‘नपुंसकस्य झलच’ इति सूत्रस्य अच परो
यो झल् तदन्तस्य क्लीबस्य नुम् स्यादिति व्याख्याने सति नुम एवात्ताप्रसक्तेः । न चैव सति
वनानीत्यादावव्याप्तिश्शङ्क्या । ‘इकोऽचि विभक्तौ’ इत्यतः अचीत्यनुवर्त्य अजन्तस्य क्लीबस्य
सर्वनामस्थाने परो नुम् स्यादिति वाक्यान्तराश्रयणादिति भाष्ये स्थितम् । एवञ्च ऊर्क्छन्दे शौ-
‘नरजाना संयोगः’ इति मूल भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यमेव । तत्र अच परस्य झल अभावेन
नुम अप्रसक्ते ॥

इति जान्ता ।

अथ ङकारान्ता निरूपयन्ते । त्यदिति ॥ त्यद्, तद्, यद्, एतद् एषा स्वमो-
र्लुका लुप्तत्वात् त्यदाद्यत्व, पररूप, ‘तदो स सौ’ इति सत्वञ्च, न भवति । इतरत्र तु सर्वत्र
त्यदाद्यत्वे पररूपे च अदन्तवद्ग्राणि, सर्वनामकार्यञ्च, इति बोध्यम् । अन्वादेशे त्वेनदिति ॥

बेभिद्, बेभिदी । शान्वलोपस्य स्थानिवत्त्वादङ्गलन्तत्वान्न नुम् । अजन्तलक्षणस्तु नुम् न । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् । बेभिदि ब्राह्मणकुलानि । चेच्छिदि ।
इति दान्ता ।

॥ अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे चकारान्तप्रकरणम् ॥

“गवाक्छब्दस्य रूपाणि क्लीवेऽर्चागतिभेदत ।

असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतम्मतम् ॥

अन्वादेशे नपुसकैकवचने एनद्विधानादिति भाव । औडि जश्शसोश्च एने, एनानि । बेभिद्यतेरिति ॥ शितपा निर्देशोऽयम् । बेभिद्य इति यङन्ताद्धातोरित्यर्थ । ‘भिदिर् विदारणे’ । अस्मात् यङि ‘सन्त्यङो’ इति द्वित्वे, हलादिशेषे, ‘अभ्यासे चर्च’ इत्यभ्यास-भकारस्य जश्त्वेन बकारे, ‘गुणो यङ्लुको’ इति गुणे, बेभिद्य इति रूपम् । तस्मात् ‘सना-द्यन्ता’ इति धातुत्वात् क्तिप्, अतो लोप, ‘यस्य हल’ इति यलोप । बेभिदशब्दात् स्वमोर्लुक्, जश्त्वचत्वे बेभिद्-बेभिद् इति रूपमिति भाव । बेभिदी इति ॥ औड श्या रूपम् । जश्शसोश्चौ झलन्तलक्षणनुममाशङ्क्य आह । श्राविति ॥ स्थानि-वत्त्वादिति ॥ ‘अच परस्मिन्’ इत्यनेनेति शेष । न चात्र अल्लोपस्थानिभूतादच पूर्व दकार एव, न त्विकार, तस्य दकारेण व्यवधानात् । तथाच तस्य नुम्विधि स्थानिभूता-दच पूर्वस्य विधिर्नेति वाच्यम् । ‘अच परस्मिन्’ इत्यत्र व्यवहितपूर्वस्यापि ग्रहणस्योक्त-त्वात् । ‘कौ लुप्त न स्थानिवत्’ इति तु न सार्वत्रिकमिति ‘दीवीवेवीटाम्’ इत्यत्र कैयटे स्पष्टम् । नन्वलोपस्य स्थानिवत्त्वात् झलन्तलक्षणनुमोऽभावेऽपि अजन्तलक्षणो नुम् दुर्वार इत्यत आह । अजन्तलक्षणस्तु नुम् नेति ॥ कुत इत्यत आह । स्वविधौ स्थानि-वत्त्वाभावादिति ॥ अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य मित्वादन्यादच पर प्रवर्तमानो हि नुम् दकारोपरितनस्य अकारोपलक्षितदेशस्योपरि प्रवृत्तिमर्हति । तथाच लोपस्थानिभूतस्य स्वस्यैवात्र नुम्विधि । तस्मिन् कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवत्त्व न सम्भवति । स्थान्यपेक्षया पूर्वस्यैव विधौ ‘अच परस्मिन्’ इत्यस्य प्रवृत्ते । स्थानिवत्सूत्रमपि स्थानिभूतस्य स्वस्य कार्यविधौ न प्रवर्तते । अनत्विधाविति निषेधादित्यर्थ । ‘अच परस्मिन्’ इति सूत्रे ‘पूर्वविधावित्यपनीय अपरविधाविति वक्तव्य, स्वविधौ स्थानिवत्त्वार्थम्’ इति वार्तिकन्तु भाष्ये प्रत्याख्यातमित्यदोष ॥
इति दकारान्ता ।

अथ चकारान्ता निरूप्यन्ते ॥ “जायन्ते नव सौ तथापि च नव भ्याभिस-भ्यसा सङ्गमे षट्सङ्ख्यानि नवैव सुप्यय जसि त्रीण्येव तद्वच्छसि । चत्वार्यन्यवचस्सु कस्य विबुधाश्चब्दस्य रूपाणि तज्जानन्तु प्रतिभास्ति चेन्निगदितु षाण्मासिकोऽज्ञावधि ॥” इति प्राची-नस्य कस्यचित् प्रश्नस्य श्लोकद्वयेन तदुत्तरमाह । गवाक्छब्दस्येति ॥ अर्चागतिभेदतः

स्वम्सुसु नव षड् भादौ षट्के स्युस्त्रीणि जश्शसो ।

चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥ ”

तथाहि । गामञ्चतीति विग्रहे ‘ऋत्विग्—’ (सू ३७३) आदिना किन् । गतौ नलोप । ‘अवङ् स्फोटायनस्य’ (सू ८८) इत्यवङ् । गवाक्—गवाग । ‘सर्वत्र विभाषा—’ (सू ८७) इति प्रकृतिभावे, गोअक्—गोअग् । पूर्वरूपे, गोऽक्—गोऽग् । पूजाया, नस्य कुत्वेन ड । गवाङ्—गोअङ्—गोऽङ् । अस्यप्ये-तान्येव नव । औङ् शी, भत्वात् ‘अच’ (सू ४१६) इत्यल्लोप । गोची ।

इति ॥ ‘अनिदिताम्’ इत्यञ्चेर्गतौ नकारस्य लोप । पूजायान्तु ‘नाञ्चे पूजायाम्’ इति निषेधान्नस्य लोपो नेत्येव गतिपूजात्मकार्थभेदनिबन्धननलोपतदभावाभ्यामिति यावत् । अस-न्धीति ॥ प्रकृतिभावो विवक्षित । असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैरित्यनन्तर चशब्दोऽध्याहर्तव्य । शतमित्य-नन्तरमिति शब्दश्च । तथाच गत्यर्थपूजार्थभेदनिबन्धननलोपतदभावाभ्याम् असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैश्च गवाक्छब्दस्य रूपाणि नवाविकशतमिति मत सम्मतमित्यर्थ । एतेन ‘विंशत्याद्यास्सदैकत्वे सङ्ख्या सङ्ख्येयमङ्गययो’ इति कोशात् शतशब्दस्य सङ्ख्यापरत्वे गवाक्छब्दस्य रूपाणामिति भाव्यम् । सङ्ख्येयपरत्वे तु मतमित्येकवचनानुपपत्तिरिति निरस्तम् । सङ्ख्येयपरत्वमाश्रित्य इतिशब्दमध्याहृत्य नवाविकशत रूपाणीत्यर्थाश्रयणात् । यद्वा शतशब्दस्य सङ्ख्येयपरत्वेऽपि शतमित्येकत्वाभिप्रायसम्मतमित्येकवचनमित्यदोष । नवाधिकशतमित्येतत् प्रपञ्चयति । स्वम्-सुप्सु नवेति ॥ प्रत्येकमिति शेष । रूपाणीति सर्वत्रान्वेति । षड् भादौ षट्के स्युरिति ॥ भिसि, भ्यान्त्रये, भ्यसद्वये, च प्रत्येक षडित्यर्थ । त्रीणि जश्शसोरिति ॥ प्रत्येकमिति शेष । चत्वारि शेषे दशके इति ॥ प्रत्येकमिति शेष । स्वम्सुसु नवेत्येतदुपपादयति । तथा हीति ॥ गामञ्चतीति ॥ गा गच्छति पूजयति वेत्यर्थ । किनि उपपदसमासे सुच्छकि गा अञ्च् इति स्थिते प्रक्रिया दर्शयति । गतौ नलोपः इति ॥ गत्यर्थकत्वे ‘अनिदिताम्’ इति नस्य लोप इत्यर्थ । गवाक्—गवागिति ॥ गो अच् स् गो अच् अम् इति स्थिते, स्वमोर्लुकि, अङ्गीबस्येति पर्युदासात् सर्वनामस्थानत्वाभावेन ‘उगिदचाम्’ इति नुमभावे, ओकारस्य अवडादेशे, सवर्णदीर्घ, जश्चत्वे इति भाव । सर्वत्रेति ॥ अवडादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे ‘सर्वत्र विभाषा’ इति प्रकृतिभावात् ‘एङ् पदान्तादति’ इति पूर्वरूपस्याप्यभावे सतीत्यर्थ । पूर्वरूपे इति ॥ अवङ् प्रकृतिभावस्य चाभावे ‘एङ् पदान्तात्’ इति पूर्वरूपे सतीत्यर्थ । तदेव गत्यर्थकत्वे षड्रूपाणि । पूजायामिति ॥ ‘नाञ्चे पूजायाम्’ इति नलोपाभावात् गो अञ्च् इत्यस्मात् स्वमोर्लुकि, चकारस्य सयोगान्तलोपे, नकारस्य ‘किन्प्रत्ययस्य कु’ इति कुत्वेन डकार । तत अवङि, प्रकृतिभावे, पूर्वरूपे च, त्रीणि रूपाणीति भाव । पूर्वोदाहृतषड्रूपसङ्कलनया सौ नव रूपाणि । औङ् शीति ॥ गत्यर्थकत्वे नलोपे औङ्श्रीभावे च सति अङ्गीबस्येति पर्युदासा-दसर्वनामस्थानतया भत्वात् ‘अच’ इत्यल्लोपे गोची इत्येकमेव रूपम् । अकारस्य छत्वेन अवडाद्यसम्भवात् । पूजायां त्विति ॥ अलुप्तनकारत्वात् ‘अच.’ इत्यल्लोपो नेति भाव ।

पूजायान्तु, गवाञ्ची-गोअञ्ची-गोऽञ्ची । 'जश्शसो. शि' (सू ३१२) शेस्सर्व-
नामस्थानत्वान्नुम्, गवाञ्चि-गोअञ्चि-गोऽञ्चि । गतिपूजनयोस्त्रीण्येव । गोचा-
गवाञ्चा-गोअञ्चा-गोऽञ्चा । गवाग्भ्याम्-गोअग्भ्याम्-गोऽग्भ्याम्-गवाङ्-
भ्याम्-गोअङ्भ्याम्-गोऽङ्भ्याम् इत्यादि । सुपि तु डान्तानां, पक्षे 'ङ्णो. कुक्'-
(सू १३०) इति कुक् । गवाङ्क्षु-गोअङ्क्षु-गोऽङ्क्षु-गवाङ्पु*--गोअङ्पु*--
गोऽङ्पु*--गवाङ्क्षु-गोअङ्क्षु-गोऽङ्क्षु । न चेह 'चयो द्वितीया' (वा ५०२३) इति
पक्षे ककारस्य खकारेण षण्णामाधिक्यं शङ्क्यम् । चत्वस्यासिद्धत्वात् । कुक्पक्षे
तु तस्यासिद्धत्वाज्जडत्वाभावः । पक्षे चयो द्वितीयादेशात्त्रीणि रूपाणि वर्धन्त एव ।

तथाच औडि त्राणि रूपाणि । पूर्वोदाहृतैकरूपसङ्कलनया प्रत्येक चत्वारि रूपाणि । शेस्सर्वना-
मेति ॥ गत्यर्थकत्वे नलोपे सति, शौ 'उगिदचाम्' इति नुमि, तस्य 'नश्च' इत्यनुस्वार,
परसवर्ण इति भावः । पूजार्थकत्वे तु अलुप्तनकारत्वान्नुम् न । किन्तु स्वाभाविकनकारस्य अनु-
स्वार परसवर्ण इति भावः । गतिपूजनयोः शौ अविकृताभ्येव त्रीणि रूपाणीत्याह । गति-
पूजनयोस्त्रीण्येवेति ॥ गोचेति ॥ गत्यर्थकत्वे लुप्तनकारत्वात् 'अच' इत्यल्लोपे एकमेव
रूपमिति भावः । पूजार्थत्वे तु अलुप्तनकारत्वात् 'अच' इत्यल्लोपाभवे, अवडि, प्रकृतिभावे,
पूर्वरूपे च, त्रीणि रूपाणीत्याह । गवाञ्चा-गोअञ्चा-गोऽञ्चेति ॥ भ्यामि गत्यर्थकत्वे
नलोपे सति चस्य जश्त्वे कुत्वे अवडसन्धिपूर्वरूपै त्रीणि रूपाणि । पूजार्थत्वे तु नलो-
पाभावात् चकारस्य सयोगान्तलोपे नकारस्य 'किन्प्रत्यस्य' इति कुत्वेन डकारे अवडस-
न्धिपूर्वरूपै त्रीणि रूपाणीत्यभिप्रेत्य आह । गवाग्भ्यामित्यादिना ॥ इत्यादीति ॥
गवाग्भि-गोअग्भि-गोऽग्भि-गवाङ्भि-गोअङ्भि-गोऽङ्भि । गोचे-गवाञ्चे-गोअञ्चे-
गोऽञ्चे । भ्यामि, भ्यासि च, प्राग्वत् षड्रूपाणि । डसौ, गोच-गवाञ्च-गोअञ्च-गोऽञ्च । भ्यामि,
भ्यासि च, प्राग्वत् । गोच-गवाञ्च-गोअञ्च गोऽञ्च । डसि, गोचो-गवाञ्चो-गोअञ्चो-
गोऽञ्चो । गोचाम्-गवाञ्चाम्-गोअञ्चाम्-गोऽञ्चाम् । गोचि-गवाञ्चि-गोअञ्चि-गोऽञ्चि । ओसि
प्राग्वत् । सुपि त्विति ॥ पूजार्थकत्वे नलोपनिषेधात् चकारस्य सयोगान्तलोपे नकारस्य
'किन्प्रत्यस्य' इति कुत्वेन डकारः । ततश्च अवडसन्धिपूर्वरूपै त्रयाणां रूपाणां डकारान्तानां
कुगागम इत्यर्थः । कुगभावे तु गवाङ्पु-गोअङ्पु-गोऽङ्पिति त्रीणि रूपाणि सुगमत्वान्नोक्तानि ।
गतौ तु नलोपे सति चस्य कुत्वेन ककारे अवडसन्धिपूर्वरूपै त्रीणि रूपाणि दर्शयति । गवाङ्क्षु-
गोअङ्क्षु-गोऽङ्क्षिति ॥ तथाच सुपि नव रूपाणि । नन्वेषाम्मध्ये ककारवस्तु षड्रूपेषु 'चयो
द्वितीया' इति ककारस्य खकारपक्षे षड्रूपाणि सखकाराण्यधिकानि स्युरित्याशङ्क्य निराकरोति ।
नचेहेति ॥ चत्वस्येति ॥ गतौ नलोपे सति, चकारस्य कुत्वे, तस्य जश्त्वेन ककारे, तस्य

* यद्यप्येतेषां त्रयाणां शब्दस्वरूपाणाम्मूले निवेशनं व्याख्यातुरनभिमतमिति प्रतीयते,
तद्वचनभङ्ग्या । तथापि पठनपाठनपथवर्तिषु बहुषु पुस्तकेषूपलम्भात् अत्रापि मूले तदादरण
मिति मन्तव्यं वाचकमहाशयै ।

“ऊह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात् ।

रूपाण्यश्वाक्षिभूतानि (५२७) भवन्तीति मनीषिभिः ॥”

‘खरि च’ इति चत्वेन ककारे, गवाक्षु-गोअक्षु-गोऽक्ष्विति द्वीणि रूपाणीति स्थिति । तत्र ‘चयो द्वितीया ’ इति शास्त्रदृष्ट्या चर्त्वशास्त्रस्यासिद्धत्वात् ककारो नास्त्येव । किन्तु गकार एवास्ति, तस्य चत्वाभावात् ‘चयो द्वितीया ’ इति न भवतीत्यर्थः । तथाच गतौ त्रयाणामाविक्यन्निरस्तम् । पूजायान्तु कुक्पक्षे गवाङ्क्षु-गोअङ्क्षु-गोऽङ्क्षु इति लिपु ककारस्य द्वितीये सति खकार वता त्रयाणामाधिक्यमिष्टमेवेत्याह । कुक्पक्षे त्विति ॥ नचैव सति नवाधिकशतमिति विरोधश्च । नवाधिकशतमिति सूत्रकारस्य मतमित्यर्थात् । ऊह्यमेषामिति ॥ प्रदर्शिताना द्वादशाधिकशतरूपाणामित्यर्थः । अश्वाक्षिभूतानीति ॥ सप्तविंशत्यधिकपञ्चशतानीत्यर्थः । अश्वशब्दो हि सप्तत्वसङ्ख्यावच्छिन्नलक्षकः । ‘सप्ताश्वा हरितस्सूर्यस्य’ इति दर्शनात् । अक्षिशब्दस्तु द्वित्वसङ्ख्यावच्छिन्नलक्षकः । मनुष्यादिषु प्रायेणाक्ष्णो द्वित्वात् । भूतशब्दस्तु पञ्चत्वसङ्ख्यावच्छिन्नलक्षकः । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाना भूतशब्दवाच्याना पञ्चत्वात् । तत्राश्वशब्देन प्रथमनिर्दिष्टेन सप्तत्वसङ्ख्यायैव विवक्षिता । अक्षिशब्देन तु द्वितीयनिर्दिष्टेन सूचितया द्वित्वसङ्ख्याया दशकद्वयात्मिका विंशतिसङ्ख्या विवक्षिता । भूतशब्देन तु तृतीयनिर्दिष्टेन सूचितया पञ्चत्वसङ्ख्याया पञ्चशत लक्ष्यते । उक्तञ्च ज्यौतिषेण “एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः । अर्बुदमब्जः खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्खस्तस्मात् ॥ जलधिश्चान्त्यः मध्यः परार्धमिति दशगुणोत्तरास्सङ्गाः ।” इति । अतः अश्वशब्दसूचिता सप्तत्वसङ्ख्यामादौ लिखित्वा तदुत्तरतः अक्षिशब्दसूचिता द्वित्वसङ्ख्या लेख्या । तदुत्तरतस्तु भूतशब्दसूचिता पञ्चत्वसङ्ख्या लेख्या । अङ्कानां वामतो गतिरिति वचनात् इत्यादिगणकसम्प्रदायप्रवर्तकलीलावल्यादिग्रन्थतो ज्ञेयम् । तथाच सप्त च विंशतिश्च पञ्चशतानि च रूपाणि भवन्तीति मनीषिभिरूह्यमित्यर्थः । तथाहि, सौ नवानां रूपाणामन्यवर्णस्य ‘अनचि च’ इति द्वित्वे तदभावे च अष्टादश रूपाणि । प्रथमाद्विवचने चतुर्णामध्ये पूजार्थानां त्रयाणां जकारस्य ‘अनचि च’ इति द्वित्वे तदभावे च षड् रूपाणि, ‘अणोऽप्रगृह्यस्य’ इति तु न, प्रगृह्यत्वात् । गतौ त्वेकमेव, सङ्कलनया सप्त । जसि तु त्रयाणां जकारस्य द्वित्वे तदभावे च षड् रूपाणि । षण्णामेषामन्यस्य इकारस्य ‘अणोऽप्रगृह्यस्य’ इत्यनुनासिकपक्षे षट्, अनुनासिकत्वाभावपक्षे तु षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया जसि द्वादश । तथाच प्रथमाया विभक्तौ सप्तत्रिंशत् । एव द्वितीयाया विभक्तावपि सप्तत्रिंशत् । तृतीयैकवचने तु चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां जकारद्वित्वे तदभावे च षड् रूपाणि, गतौ त्वेकमेव । सङ्कलनया सप्त । एषा सप्तानामन्यस्य आकारस्य अनुनासिकत्वपक्षे सप्त, तदभावे तु सप्त स्थितान्येव, सङ्कलनया चतुर्दश । भ्यामि तु षण्णा मध्ये गतौ गकारस्य, पूजाया डकारस्य च द्वित्वे षट्, तदभावे षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया द्वादश । एषु यकारस्य ‘यणो मय’ इति द्वित्वे द्वादश । मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीत्याश्रयणात् । यकारद्वित्वाभावे तु द्वादश स्थितान्येव, सङ्कलनया चतुर्विंशति, एषु मकारस्य द्वित्वे चतुर्विंशति, तदभावे चतुर्विंशति स्थितान्येव, सङ्कलनया भ्यामि अष्टाचत्वारिंशत् । भिसि तु षण्णाममध्ये गतौ

गकारस्य पूजाया ङकारस्य च द्वित्वे षट्, तदभावे षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया द्वादश । एषु विसर्गस्य द्वित्वे द्वादश । अयोगवाहानाम् अट्सु शर्षु चोपसख्यातत्वेन विसर्गस्य यत्वात् । तस्य तु द्वित्वाभावे द्वादश स्थितान्येव, सङ्कलनया भिसि चतुर्विंशति । तथाच तृतीयाविभक्तौ षडशीति । चतुर्थ्येकवचने चतुर्णाम्मध्ये पूजार्थाना त्रयाणा ङकारद्वित्वे तदभावे च षट्, गतौ त्वेकमेव, सङ्कलनया ङसि सप्त, एकारस्य अनण्वत्त्वानुनासिक । भ्यामि तु प्राग्वदेव अष्टाचत्वारिंशत् भ्यसि तु षण्णाम्मध्ये गतिपूजनयो प्रत्येक त्रयाणा गडयोर्द्वित्वे षट्, तदभावे तु षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया द्वादश । एषु यकारस्य 'यणो मय' इति द्वित्वे द्वादश, तदभावे तु द्वादश स्थितान्येव, सङ्कलनया चतुर्विंशति । एषु विसर्गस्य द्वित्वे चतुर्विंशति, तदभावे तु चतुर्विंशति स्थितान्येव, सङ्कलनया भ्यसि अष्टाचत्वारिंशत् । तथा च चतुर्थ्या विभक्तौ त्रयधिकं शतम् । डसौ तु पूजाया त्रयाणा रूपाणा ङकारद्वित्वे तदभावे च षट्, गतौ त्वेक स्थितमेव, सङ्कलनया सप्त । एषु विसर्गद्वित्वे सप्त, तदभावे तु सप्त स्थितान्येव, सङ्कलनया डसौ चतुर्दश । भ्यामि भ्यसि च प्राग्वत् प्रत्येक अष्टचत्वारिंशत् । तथाच पञ्चम्या विभक्तौ दशाधिक शतम् । डसि तु डसिवच्चतुर्दश । ओसि तु चतुर्णाम्मध्ये पूजाया त्रयाणा ङकारस्य द्वित्वे तदभावे च षट्, गतौ त्वेक, सङ्कलनया सप्त । एषु विसर्गस्य द्वित्वे तदभावे च चतुर्दश । आमि तु चतुर्णाम्मध्ये पूजाया त्रयाणा त्रिषु ङकारस्य द्वित्वे षट्, गतौ त्वेक, सङ्कलनया सप्त । एषु मकारस्य द्वित्वे तदभावे च चतुर्दश, तथाच षष्ठ्या द्विचत्वारिंशत् । डौ पूजाया त्रय्यणा ङकारस्य द्वित्वे तदभावे षट्, गतावेक, सङ्कलनया सप्त, एषु अन्यस्य इङ्कारस्य अनुनासिकत्वे तदभावे च चतुर्दश । ओसि प्राग्वच्चतुर्दश । सुपि तु द्वादशानाम्मध्ये पूजाया कुगभावपक्षे ङकारस्य द्वित्वे त्रीणि, तदभावे तु त्रीणि स्थितान्येव, सङ्कलनया षट् । कुक्पक्षे तु 'चयो द्वितीया' इति द्वितीयादेशे खकारवन्ति त्रीणि, तदभावे तु ककारवन्ति त्रीणि, सङ्कलनया षट्, षण्णामेषा ङकारद्वित्वे षट्, तदभावे तु षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया द्वादश । एषा द्वादशाना 'खयश्शर' इति षकारद्वित्वे द्वादश, तदभावे तु द्वादश स्थितान्येव, सङ्कलनया चतुर्विंशति । 'शरोऽचि' इति निषेधस्तु न, तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात् । तथा च कुक्पक्षे चतुर्विंशति, कुगभावे तु षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया पूजाया त्रिंशत् । गतौ तु त्रयाणा ककारस्य द्वित्वे त्रीणि, तदभावे तु त्रीणि स्थितान्येव, षण्णामेषा 'खयश्शर' इति षकारद्वित्वे षट्, तदभावे तु षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया द्वादश । तथाच सङ्कलनया गतौ पूजायाश्च द्विचत्वारिंशत् । एषामन्यस्यानुनासिकत्वे तदभावे च सुपि चतुरशीति । एवञ्च सु अष्टादश (१८), औ सप्त (७), जस् द्वादश (१२), आहल्य प्रथमाया सप्तत्रिंशत् (३७), अम् अष्टादश (१८), औद् सप्त (७), शस् द्वादश (१२), आहल्य द्वितीयाया सप्तत्रिंशत् (३७), टा चतुर्दश (१४), भ्याम् अष्टाचत्वारिंशत् (४८), भिस् चतुर्विंशति (२४), आहल्य तृतीयाया षडशीति (८६) । डे सप्त (७), भ्याम् अष्टाचत्वारिंशत् (४८), भ्यस् अष्टाचत्वारिंशत् (४८), आहल्य चतुर्थ्या त्रयधिक शत (१०३), डसि चतुर्दश (१४), भ्याम् अष्टाचत्वारिंशत् (४८), भ्यस् अष्टाचत्वारिंशत् (४८), आहल्य पञ्चम्या दशाधिक शतम् (११०) । डस् चतुर्दश (१४), ओस् चतुर्दश (१४), आम् चतुर्दश (१४) आहल्य षष्ठ्या

तिर्यक्, तिरश्ची, तिर्यञ्चि । पूजायां तु, तिर्यङ्, तिर्यञ्ची, तिर्यञ्चि ।

इति चान्ता ।

॥ अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे तकारान्तप्रकरणम् ॥

यकृत्, यकृती, यकृन्ति । ‘पहन्—’ (सू २२८) इति वा यकन ।
यकानि । यक्ता--यकृता । शकृत्, शकृती, शकृन्ति । शकानि । शक्ता-शकृता ।
ददत्, ददती ।

द्वाचत्वारिंशत् (४२) । ङि चतुर्दश (१४), ओस् चतुर्दश (१४), सुप् चतुरशीति (८०),
आह्र्य सप्तम्या द्वादशाधिक शतम् (११२) । ततश्च सङ्कलनया पञ्चशतानि (५००) च
विंशति (२०) च, सप्त (७) च रूपाणि । इति गवाक्छन्दप्रक्रिया । तिर्यगिति ॥
तिर. अञ्चति इति विग्रहे ‘ऋत्विक्’ आदिना किन् । गतौ ‘अनिदिताम्’ इति नलोप ।
तिरस् अच् इत्यस्मात् सुबुत्पत्ति, स्वमोर्लुक्, प्रत्ययलक्षणविरहात् असर्वनामस्थानत्वाच्च
न नुम् । अभत्वात् ‘अच’ इत्यल्लोपो न, तिरसस्तिर्यादेश, यण्, ‘किन्प्रत्ययस्य’ इति
कुत्वस्यासिद्धत्वात् चकारस्य ‘चो कु’ इति कुत्वम्, जश्त्वचत्वे इति भाव । तिरश्ची
इति ॥ तिरस् अच् औ इति स्थिते औडश्या भत्वात् ‘अच’ इत्यल्लोप । ‘अलोपे’ इत्युक्तेर्न
तिर्यादेश । सस्य श्चुत्वेन श इति भाव । तिर्यञ्चीति ॥ तिरस् अच् इत्यस्माज्जिज्ञासो
शि, सर्वनामस्थानत्वान्नुम्, अनुस्वारपरसवर्णौ, तिरसस्तिरि, यण्, अभत्वात्, ‘अच’
इत्यल्लोपो नेति भाव । पूजायान्तु तिर्यङिति ॥ स्वमोर्लुकि अभत्वात् अलुप्तनकारत्वात्
‘अच’ इत्यल्लोपाभावात्तिर्यादेश, चकारस्य सयोगान्तलोप, नस्य कुत्वेन ङकार इति भाव ।
तिर्यञ्ची इति ॥ औड श्या रूपम् । अलुप्तनकारत्वाच्च इत्यल्लोपाभावात्तिरि । तिर्यञ्चि
इति ॥ जज्ञासो शि । शेष पुवत् ॥

इति चान्ता ।

अथ तकारान्ता निरूप्यन्ते । यकृदिति ॥ मासपिण्डविशेषो यकृन्नाम याज्ञिकप्रसिद्ध ।
स्वमोर्लुक्, जश्त्वचत्वे, इति भाव । यकृती इति ॥ औडश्या । यकृन्तीति ॥ जज्ञासो
शि, झलन्तत्वान्नुम्, अनुस्वारपरसवर्णाविति भाव । शसादौ विशेषमाह । पद्भित्ति
वा यकृन्निति ॥ यकानीति ॥ शसादेश, यकन्नादेश, सर्वनामस्थानत्वात् नान्तलक्षण
उपधादीर्घ इति भाव । यक्नेति ॥ टाया यकन्नादेशे अल्लोप । यक्ने । यक्न । यक्नो । यक्नि-
यकनि । यकसु । यकन्नभावे यकृन्नामित्यादि । शकृदिति ॥ शकृच्छब्द विष्ठावाची । यकृद्वत् ।
ददत्, ददती इति ॥ शतृप्रत्ययान्तोऽय ददच्छब्द पुल्लिङ्गनिरूपणे व्युत्पादित । तस्य
स्वमोर्लुक्, औडश्या, नुम् तु न, असर्वनामस्थानत्वात् ‘नाभ्यस्ताच्छतु’ इति निषेधाच्च ।

४४४ । वा नपुंसकस्य । (७-१-७९)

अभ्यस्तात्परो य शता तदन्तस्य क्लीबस्य नुम् वा स्यात्सर्वनामस्थाने ।
ददन्ति--ददति । तुदत् ।

४४५ । आच्छीनद्योर्नुम् । (७-१-८०)

अवर्णान्तादङ्गात्परो य शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम् वा स्याच्छी-
नद्यो परत । तुदन्ती--तुदती, तुदन्ति । भात्, भान्ती--भाती, भान्ति ।
पचत् ।

४४६ । शप्श्यनोर्नित्यम् । (७-१-८१)

शौ 'नाभ्यस्ताच्छतु' इति नित्य नुम्निषेधे प्राप्ते । वा नपुंसकस्य ॥ 'नाभ्यस्ता-
च्छतु' इति सूत्र नञ्वर्जमनुवर्तते । नपुंसकस्येति व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे षष्ठी । 'इदितो नुम्
धातो' इत्यतो नुमिति 'उगिदचाम्' इत्यत सर्वनामस्थाने इति च अनुवर्तते । तदाह ।
अभ्यस्तादित्यादिना ॥ ददन्तीति ॥ नुमि अनुस्वारपरसवणौ । तुददिति ॥ 'तुद व्यथने'
अस्माच्छतृप्रत्यये 'तुदादिभ्यश्श' इति श, शपोऽपवाद । 'अतो गुणे' इति शतुरकारेण पररूपे
तुदच्छब्द, तस्मात् स्वमोर्लुक्, प्रत्ययलक्षणविरहात् असर्वनामस्थानत्वाच्च न नुम्, जश्त्वचत्वे
इति भाव । तुदच्छब्दादौड श्याम्, असर्वनामस्थानत्वान्नुमि अप्राप्ते । आच्छीनद्योर्नुम् ॥
'वा नपुंसकस्य' इत्यत वेत्यनुवर्तते । आदिति पञ्चमी । अङ्गस्य इत्यधिकृत पञ्चम्या विप-
रिणम्यते, तच्च आदित्यनेन विशेष्यते, तदन्तविधि, परस्य इत्यङ्गाद्विद्यते, शतुरित्यनन्तर-
मवयवस्येत्यङ्गाद्विद्यते, तेन च अङ्गस्येति षष्ठ्यन्त विशेष्यते, तदन्तविधि, अङ्गस्येत्यस्य
आवृत्ति बोद्ध्या । तदाह । अवर्णान्तादित्यादिना ॥ 'इदितो नुम्' इत्यत अनुवृत्त्यै सिद्धे
नुम्ग्रहण स्पष्टार्थम् । तुदन्ती--तुदती इति ॥ औडश्श्या, नुमि, तदभावे च, रूपम् ।
शविकरणे कृते शतुरकारेण पररूपे एकादेशे सति तुद इत्यवर्णान्तमङ्गम्, तदादिग्रहणेन
विकरणविशिष्टस्याप्यङ्गत्वात् । ततश्च तुदत् इत्यन्त्यस्तकार शतुरवयव तुद इत्यवर्णान्तादङ्गात्
परश्चेति नुमिति भाव । अवर्णान्तादङ्गात् परो यश्शतृप्रत्यय इत्याश्रयणे तु अत्र नुम्
न स्यात् । शविकरणाकारस्य शतुरकारस्य च एकादेशे कृते तस्य पूर्वान्तत्वे शतुरवर्णा-
न्तादङ्गात् प्ररत्वाभावात्, परादित्वे अवर्णान्ताङ्गाभावात्, उभयत आश्रयेण च अन्तादिवत्त्व
निषेधादित्यलम् । तुदन्तीति ॥ जश्शसोश्शि, सर्वनामस्थानत्वान्नुमिति भाव । भादिति ॥
'भा दीप्तौ' लुग्विकरण लटश्शतरी कृते सवर्णदीर्घे भात् इति रूपम् । तस्मात् स्वमोर्लुक्,
जश्त्वचत्वे इति भाव । भान्ती--भाती इति ॥ औड शी' 'आच्छीनद्यो' इति नुम्बिकल्प-
इति भाव । भान्तीति ॥ जश्शसो शि, सर्वनामस्थानत्वान्नुमिति भाव । पचदिति ॥
पचधातो लटश्शतरी, शप्, 'अतो गुणे' इति पररूपम् । पचत् इत्यस्मात् स्वमोर्लुगिति
भाव । औड श्याम् 'आच्छीनद्यो' इति विकल्पे प्राप्ते । शप्श्यनोर्नित्यम् ॥ 'आच्छीनद्योर्नुम्'

शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नित्यं नुम् स्याच्छीनद्यो
परतः । पचन्ती, पचन्ति । दीव्यत्, दीव्यन्ती, दीव्यन्ति ।

इति तान्ता ।

॥ अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे पकारान्तप्रकरणम् ॥

स्वप्-स्वब्, स्वपी । नित्यात्परादपि नुम् प्राक् 'अप्तृन्-' (सू
२७७) इति दीर्घः, प्रतिपदोक्तत्वात् नुम्, स्वाम्पि । 'निरवकाशत्व प्रति-
पदोक्तत्वम्' इति पक्षे तु प्रकृते तद्विरहान्नुमेव । स्वम्पि । स्वपा । 'अपो भि'
(सू ४४२) । स्वङ्ग्याम् । स्वङ्गि ।

इति पान्ता ।

इत्यनुवर्तते, 'नाभ्यस्ताच्छतु' इत्यतः शतुरित्यनुवर्तते । अवयव इति चाध्याद्वियते ।
तदाह । शप्श्यनोरादित्यादिना ॥ पचन्ती इति ॥ औड श्या नुमि रूपम् । पच-
न्तीति ॥ जश्शसोश्शौ सर्वनामस्थानत्वान्नुमि रूपम् । दीव्यदिति ॥ दिवधातो लटश्श-
तरि, श्यन्, 'हलि च', इति दीर्घः, दीव्यच्छब्दात् स्वमोर्लुगिति भावः । दीव्यन्ती इति ॥
औड श्यान्नुमि रूपम् । 'शप्श्यनो' इति नित्य नुमिति भावः । दीव्यन्तीति ॥ जश्शसो
सर्वनामस्थानत्वात् नुमिति भावः ॥

इति तान्ता ।

अथ पकारान्ता निरूप्यन्ते ॥ स्वविति ॥ सु शोभना आपो यस्मिन् सरसीति
बहुव्रीहि । 'ऋक्पूरब्धू' इति समासान्तस्तु न भवति । 'न पूजनात्' इति निषेधात् । 'ब्यन्तरुप-
सर्गेभ्योऽप ईत्' इति न भवति । तत्र अप इति कृतसमासान्तप्रहणात् । स्वप्शब्दात् स्वमोर्लु-
गिति भावः । स्वपी इति ॥ औड श्या रूपम् । असर्वनामस्थानत्वात् न नुमिति भावः ।
जश्शसो शौ स्वप् इति स्थिते 'अप्तृन्' इति दीर्घे, झलन्तलक्षणनुमि, अनुस्वारे, परसवर्णे,
स्वाम्पि इति वक्ष्यति । तत्र 'अप्तृन्' इति दीर्घ बाधित्वा परत्वान्नित्यत्वाच्च नुमि कृते अका-
रस्य उपधात्वाभावात् कथं दीर्घ इत्यत आह । नित्यादित्यादि ॥ प्रतिपदोक्तत्वा-
दिति ॥ 'अप्तृन्' इति दीर्घस्य अप्शब्दमुच्चार्य विहितत्वादित्यर्थः । ननु निरवकाशत्व प्रति-
पदोक्तत्वमिति 'छदिरुपधिवलेर्देञ्' इति सूत्रे 'शेषाद्विभाषा' इति सूत्रे च भाष्ये स्थितम् ।
'अप्तृन्' इति दीर्घस्तु न निरवकाशः, आप इत्यत्र सावकाशत्वात् । अतोऽत्र नित्यत्वात्
परत्वाच्च पूर्वं नुमागमे कथं दीर्घ इत्याशङ्क्य इष्टापत्त्या परिहरति । निरवकाशत्वमित्यादि ॥
स्वम्पीति ॥ दीर्घ बाधित्वा नुमि अनुस्वारपरसवर्णाविति भावः । केचित्तु 'अप्तृन्' इति
दीर्घस्य निरवकाशत्वरूपप्रतिपदोक्तत्वाभावेऽपि प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकतया प्रथम
प्रवृत्तौ स्वाम्पि, इत्येव युक्तमित्याहुः ॥

इति पान्ता ।

॥ अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे सकारान्तप्रकरणम् ॥

‘अतिपृवपि—’ (उ २७४) इत्यादिना धनेरुस् । षत्वस्यासिद्धत्वाद्-
त्वम् । धनु , धनुषी । ‘सान्त—’ (सू ३१७) इति दीर्घः । ‘नुम्बिसर्जनीय—’
(सू ४३४) इति षत्वम् । धनूंषि । धनुषा, धनुर्भ्याम् । एवं चक्षुर्हविरादयः ।
पिपठिषते. क्तिप् ‘वो.—’ (सू ४३३) इति दीर्घः । पिपठी., पिपठिषी ।
अह्लोपस्य स्थानिवत्त्वाज्जलन्तलक्षणो नुम् न । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावा-
दजन्तलक्षणोऽपि नुम् न । पिपठिषि । पिपठीर्भ्यामित्यादि पुंवत् । पय ,
पयसी, पयांसि । पयसा, पयोभ्याम् इत्यादि । सुपुम्, सुपुंसी । सुपुमासि ।
अद्. । विभक्तिकार्यम्, उत्त्वमत्वे । अमू, अमूनि । शेषं पुंवत् ।

इति सान्ता ।

अथ सकारान्ता निरूपयन्ते । धनुश्शब्द व्युत्पादयति । धनेरिति ॥ ‘जनेरुसि’
इत्यतः उस्सिरित्यनुवर्तमाने ‘अतिपृवपियजितनिधनितपिभ्योऽनित्’ इत्यौणादिकसूत्रेण ‘धन
धान्ये’ इत्यस्माद्धातो उस्प्रत्यय इत्यर्थः । प्रत्ययावयवत्वात् सस्य षत्वे धनुश्शब्द, तस्मात्
स्वमोर्लुक्, तत्र षकारस्य कथं रुत्वमित्यत आह । षत्वस्येति ॥ धनुरिति ॥ ‘वोर्हपधाया’
इति दीर्घस्तु न । रेफान्तस्य अधातुत्वात् । धनूंषीति ॥ ‘नश्च’ इत्यनुस्वार । एवं चक्षुर्हवि-
रादयः इति ॥ ‘चक्षेदिशच्च’ इत्युसि । शित्वेन सार्वधातुकत्वात् रुशाजादेशो न । ‘अचिंशुचि-
हुसृपि’ इत्यादिना हुधातोरिस्, ‘सार्वधातुकार्धधातुकयो’ इति गुण, अवादेश आदिना सर्पिरा-
दयो ग्राह्या । पिपठिषतेः क्तिबिति ॥ ‘पठ व्यक्ताया वाचि’ सन्, इट्, द्वित्व, हलादिशेषः,
अभ्यासाकारस्य इत्त्व, प्रत्ययावयवत्वात् षत्व, ‘सनाद्यन्ता’ इति धातुत्व, पिपठिष इत्यस्मात्
क्तिप्, अतो लोप, पिपठिष् इत्यस्मात् स्वमोर्लुक्, षत्वस्यासिद्धत्वाद्बुत्वम् । एतावत्सिद्धवत्कृत्य
आह । वोरिति दीर्घः इति ॥ पिपठिषी इति ॥ औडश्या रूपम् । शौ विशेषमाह ।
अह्लोपस्येति ॥ वेभिद्शब्दनिरूपणे व्याख्यातमेतदनुपदमेव प्राक् । पयः इति ॥ ‘पय क्षीर
पयोऽम्बु च’ इत्यमरः । पयांसीति ॥ शौ नुम् । ‘सान्त’ इति दीर्घ, अनुस्वार, इति भावः ।
पयोभ्यामिति ॥ रुत्वे, ‘हशि च’ इत्युत्त्वे, गुण इति भावः । सुपुमिति ॥ सु शोभन पुमान्
यस्य गृहस्य इति बहुव्रीहौ, सुपुस्रशब्दात् स्वमोर्लुक्, सयोगान्तलोप । सुपुंसी इति ॥ औड
श्या रूपम् । सुपुमांसीति ॥ शे सर्वनामस्थानत्वात् ‘पुसोऽसुड्’ इत्यसुड् । सुपुस् इ इति
स्थिते, जलन्तलक्षणनुमि, ‘सान्तमहत्’ इति दीर्घ, ‘नश्च’ इत्यनुस्वारश्चेति भावः । अद्. इति ॥
अदस्रशब्दात् स्वमोर्लुक्, रुत्वविसर्गौ, सान्तत्वात् न मुत्वम्, लुका लुप्तत्वात् ल्यदाद्यत्वञ्चेति भावः ।
आडादावाह । विभक्तिकार्यमिति ॥ ल्यदाद्यत्वादिकमित्यर्थः । उत्त्वमत्वे इति ॥ ‘पूर्वत्वा-
सिद्धम्’ इति विभक्तिकार्योत्तर उत्त्वमत्वे इत्यर्थः । अमू इति ॥ औडशी, ल्यदाद्यत्व, पररूप,
गुण, ऊत्वमत्वे इति भावः । अमूनीति ॥ जश्शसोश्शि, ल्यदाद्यत्व, पररूप, अजन्तत्वात् नुम्,
उपधादीर्घ, ऊत्वमत्वे इति भावः ॥ इति सान्ता ।

इति श्रीमद्वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया
बालमनोरमाख्याया हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरण समाप्तम् ।

श्रीरस्तु ।

॥ अथाव्ययप्रकरणम् ॥

४४७ । स्वरादिनिपातमव्ययम् । (१-१-३७)

स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञा स्युः । स्वरः । अन्तरः । प्रातरः ।
पुनरः । सनुतरः । उच्चैस् । नीचैस् । शनैस् । ऋधक् । ऋते । युगपत् ।
आरात् । पृथक् । ह्यस् । श्वस् । दिवा । रात्रौ । सायम् । चिरम् । मनाक् ।
ईषत् । जोषम् । तूष्णीम् । बहिस् । अवस् । समया । निकषा । स्वयम् ।
वृथा । नक्तम् । नञ् । हेतौ । इद्धा । अद्धा । सामि । 'वत्' (ग ४) ।
ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । सना । सनत् । सनात् । उपधा । तिरस् ।

अथ अव्ययवृत्तिरूप्यन्ते । स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ स्वरः आदि येषान्ते
स्वरादयः, ते च निपाताश्चेति समाहारद्वन्द्वः । फलितमाह । स्वरादयः इति ॥ स्वरादीन्
पठति । स्वरित्यादिना ॥ स्वरादीनां चादीनां पृथक् पाठस्तु 'निपाता आद्युदात्ता' इति स्वर-
भेदार्थः । चादीनामसत्त्ववाचिनामेवाऽऽव्ययत्वम् । स्वरादीनान्तु सत्त्ववाचिनामसत्त्ववाचिनाश्च
तदिति व्यवस्थार्थश्च । स्वरः स्वर्गे पारत्रिकसुखविशेषे, परलोके च । अन्तरः मध्ये । प्रातरः
प्रत्युषे । पुनरः अप्रथमे विशेषे च । सनुतरः अन्तर्द्वीने । स्वराद्या पञ्च रेफान्ता । तेन
स्वर्याति प्रातरत्रेत्यादौ 'हृशि च' इत्युत्त्वन्न । तत्र 'रो' इत्युकारानुबन्धग्रहणात् । उच्चैस्
महति । नीचैस् अल्पे । शनैस् क्रियामान्ये । ऋधक् सत्ये, वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवे-
ष्वित्यन्ये । ऋते वर्जने । युगपत् एककाले । आरात् दूरसमीपयोः । पृथक् भिन्ने ।
ह्यस् अतीतेऽहि । श्वस् अनागतेऽहि । दिवा दिवसे । रात्रौ निशि । सायम् निशामुखे ।
चिरम् बहुकाले । मनाक्, ईषत् इदं द्वयमल्पे । जोषम् सुखे, मौने च । तूष्णीम् मौने ।
बहिस्, अवस् इदं द्वय बाह्ये । समया समीपे, मध्ये च । निकषा अन्तिके । स्वयम्
आत्मनेत्यर्थे । वृथा व्यर्थे । नक्तम् रात्रौ । नञ् निषेधे । (श्लो) "तत्सादृश्यमभावश्च तद-
न्यत्व तदल्पता । अप्राशस्त्य विरोधश्च नञर्थान्णट् प्रकीर्तिता ॥" इत्यन्ये । हेतौ निमित्ते ।
इद्धा प्राकाश्ये । अद्धा स्फुटावधारणयोः, तत्त्वातिशययोरित्यन्ये । सामि अर्द्धे, जुगुप्सिते
च । वत् इत्यनेन 'तेन तुल्य क्रिया चेद्वति' 'तत्र तस्येव' 'तदहम्' इति वतिप्रत्ययो
गृह्यते । 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' इति वतिस्तु न गृह्यते । 'परावतो निवत् उद्वतश्च' इत्य-
त्राव्ययत्वाभावात् । वस्तुतस्तु 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति' इत्येव सिद्धे वतिग्रहणमिह व्यर्थमेव ।
ब्राह्मणवत्, क्षत्रियवत् इति वतिप्रत्ययान्तस्योदाहरणम् । केवलप्रत्ययस्य अव्ययत्वे

अन्तरा । अन्तरेण । ज्योक् । कम् । शम् । सहसा । विना । नाना । स्वस्ति ।
 स्वधा । अलम् । वषट् । श्रौषट् । वौषट् । अन्यत् । अस्ति । उपांशु ।
 क्षमा । विहायसा । दोषा । मृषा । मिथ्या । मुधा । पुरा । मिथो । मिथस् ।
 प्रायस् । मुहुस् । प्रबाहुकम् । (प्रवाहिका) । आर्यहलम् । अभीक्षणम् । साकम् ।
 सार्धम् । नमस् । हिरुक् । धिक् । अथ । अम् । आम् । प्रताम् । प्रशाम् ।
 प्रतान् । मा । माङ् । आकृतिगणोऽयम् ।

प्रयोजनाभावात् । सना, सनत्, सनात्, एतत्त्रयं नित्ये । उपधा भेदे । तिरस् अन्तर्द्धौ,
 तिर्यगर्थे, पराभवे च । अन्तरा मध्ये, विनार्थे च । अन्तरेण वर्जने । वस्तुतस्तु 'अन्तराऽन्त-
 रेण युक्ते' इति सूत्रे भाष्ये अन्तरा, अन्तरेण इत्यनयो निपातत्वोक्तेरनयो स्वरादिषु पाठ
 प्रक्षिप्त इति बोध्यम् । ज्योक् कालभूयस्त्वे, प्रश्ने, शीघ्राद्ये, सम्प्रति इत्यर्थे च । कम् वारिमूर्ध-
 निन्दासुखेषु । शम् सुखे । सहसा आकस्मिकाविमर्शयो । विना वर्जने । नाना अनेकविना-
 र्थयो । स्वस्ति मङ्गले । स्वधा पितृहविर्दाने । अलम् भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु । वषट्,
 वौषट्, श्रौषट्, एतत्त्रयं देवहविर्दाने । अन्यत् अन्यार्थे । अस्ति सत्तायाम् । उपसर्गविभक्ति
 स्वरप्रतिरूपकाश्च, इति चाद्यन्तर्गणसूत्रादेव अस्तिशब्दस्य विभक्तिप्रतिरूपकस्य अव्ययत्वसिद्धेरिह
 स्वरादिगणे तस्य पाठो व्यर्थ इति मतुप्सूत्रे भाष्यकैयट्यो स्थितम् । उपांशु अप्रकाशोच्चारणे,
 रहस्ये च । क्षमा क्षान्तौ । विहायसा आकाशे । दोषा रात्रौ । मृषा, मिथ्या इदं द्वयं वितथे ।
 मुधा व्यर्थे । पुरा अविरते, चिरातीते, भविष्यदासन्ने च । मिथो, मिथस् इदं द्वयं रहसि,
 सहाय्ये च । प्रायस् बाहुल्ये । मुहुस् पुनरर्थे । प्रबाहुकम् समकाले, ऊर्ध्वार्थे च । प्रवाहिका
 इति पाठान्तरम् । आर्यहलम् बलात्कारे । शाकटायनस्तु आर्येति प्रतिबन्धे, हलमिति
 निषेधानुवादयोरित्याह । अभीक्षणम् पौन पुन्ये । साकम्, सार्धम् इदं द्वयं महार्थे ।
 नमस् नतौ । हिरुक् वर्जने । धिक् निन्दाभर्त्सनयो । अम् शैघ्र्ये, अल्पे च । आम् अङ्गी-
 कारे । प्रताम् ग्लानौ । पशाम् समानार्थे । प्रतान् विस्तारे । अत्र प्रतान् इति नान्तस्य पुन
 पाठसामर्थ्यात् प्रताम्, प्रशाम् इति पूर्वयो 'मो नो धातो' इति नत्वन्न । प्रशान् इति नान्त-
 पाठस्तु साम्प्रदायिक । 'कृन्मेजन्त' इति सूत्रे भाष्यस्वरसोऽप्येवमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् ।
 मा, माङ् एतौ निषेधे । आकृतिगणोऽयमिति । ततश्च अन्येऽप्येवजातयिका स्वरादिगणे
 ज्ञेया । तथाहि, कामम् स्वाच्छल्ये । प्रकामम् अतिशये । भूयस् पुनरर्थे । साम्प्रतम् न्या-
 य्ये । परम् कित्वर्थे । साक्षात् प्रत्यक्षे । साचि तिर्यगर्थे । सत्यम् अर्धाङ्गीकारे । मद्भु,
 आशु इदं द्वयं शैघ्र्ये । संवत् वर्षे । अवश्यम् निश्चये । सपदि शैघ्र्ये । बलवत्
 अतिशये । प्रादुस्, आविस् इदं द्वयं प्रकाशे । अनिशम्, नित्यम्, सदा, अजस्रम्,
 सन्ततम् एतत्पञ्चकं सातत्ये । उषा रात्रौ । रोदसी यावाप्रथिव्यर्थे । ओम् अङ्गीकारे,
 ब्रह्मणि च । अत्र अश्च उश्च म् चेति समाहारद्वन्द्वे, ब्रह्मवाची ओमशब्दं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकं
 ब्रह्मवाची । 'अवतेष्टिलोपश्च' इत्युणादिव्युत्पन्नस्तु ब्रह्मण्यङ्गीकारे चेति विवेकः । 'अवतेष्टिलोपश्च'

च । वा । ह । अह । एव । एवम् । नूनम् । शश्वत् । युगपत् । भूयस् ।
कूपत् । सूपत् । कुवित् । नेत् । चेत् । चण् । कश्चित् । किञ्चित् । यत्न । नह ।
हन्त । माकि । माकिम् । नकि । आकिम् । नकिम् । माङ् । नञ् । यावत् ।
तावत् । त्वै । द्वै । न्वै । रै । श्रौषट् । वौषट् । स्वाहा । स्वधा । वषट् । ओम् । तुम् ।

इत्यस्यायमर्थः, अवधातोर्मन् स्यात् प्रत्ययस्य टिलोपश्चेति । अव् म् इति स्थिते 'ज्वरत्वर'
इति वकारस्य उपधाभूतस्याकारस्य च ऊट्, ऊकारद्वयस्य सवर्णदीर्घः, 'सार्वधातुक' इति
तस्य गुणः, ओमिति रूपम् । उभयोरपि स्वरादित्वम् । नचौणादिकस्य 'कृन्मेजन्त' इत्येव
सिद्धमिति वाच्यम् । उणादौ हि 'च्विरव्ययम्' इति पठ्यते । च्व्यन्तानां निपातत्वादेव सिद्धे
नियमार्थमिदम् । उणादिपठितानाञ्चादिस्वरादिपठितानाञ्चेदव्ययत्वम्, तर्हि च्विरेवाव्यय नेतरदिति ।
ततश्च ओमित्यस्य औणादिकस्याप्राप्ते अव्ययत्वे स्वरादिपाठ इत्यलम् । भूः पृथिव्याम् ।
भुवर् अन्तरिक्षे । ब्रह्मि, द्राक्, तरसा त्रयमिदं शैघ्र्ये । सुष्ठु प्रशसायाम् । दुष्टु नि-
कृष्टे । सु पूजायाम् । आः आश्चर्ये । कु कुत्सिते, ईषदर्थे च । अञ्जसा तत्त्वे, शीघ्राथे
च । मिथु द्वावित्यर्थे । अस्तम् विनाशे । स्थाने युक्तार्थे । ताजक् शैघ्र्ये । चिराय,
चिररात्राय, चिरस्य, चिरम्, चिरेण, चिरात् इति षट्क चिरार्थकम् । वरम्
ईषदुत्कर्षे । आनुषक् आनुपूर्व्ये । अनुषक् अनुमाने । अमेनः शीघ्रसाम्प्रतिकयो । सुदि
शुक्लपक्षे । वदि कृष्णपक्षे । इत्यादि ॥

इति स्वरादयः ।

अथ चादानाह । च वा इत्यादिना । च समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारेण । वा
विकल्पादिषु । वा स्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थेऽपि समुच्चये । ह प्रसिद्धौ । अह अद्भुते, खेदे च ।
एव अवधारणे, अनवकल्पौ च । एवम् उक्तपरामर्शे । नूनम् निश्चये, तर्के च । शश्वत्
पौन पुन्ये, नित्ये, सहार्थे च । युगपत् एककाले । भूयस् पुनरर्थे, आधिक्ये च । कूपत्
प्रक्षे, प्रशसाया च । कुवित् भृशार्थे, प्रशसाया च । नेत् शङ्काया, प्रतिषेधविचार-
समुच्चयेषु च । चेत् यद्यर्थे । चण् अय चेदर्थे णित्, समुच्चयादिष्वननुबन्धक, स्वरे
भेद फलम् । कश्चित् इष्टप्रक्षे । यत्न अनवकल्पसमर्पणार्थेऽर्थेषु । नावकल्पयामि, नमर्षये,
गर्हे, आश्चर्ये वा 'यत्र भवान् वृषल याजयेत् ।' नह प्रत्यारम्भे । हन्त हर्षे, विषादे, अनु
कम्पाया, वाक्यारम्भे च । माकिः, माकिम्, नकिः, इदं त्रयं वर्जने । माङ्नञौ स्वरा-
दिपूक्तौ । अन्यतरत्वं पाठ इति युक्तम् । उभयत्र पाठस्तु व्यर्थ एव । नच निपातस्वार्थः इह पाठ
इति वाच्यम् । 'फिषोऽन्त उदात्त' इत्येव तत्सिद्धे । नच सत्ववचनत्वेऽप्यव्ययत्वार्थः स्वरादिपाठ
इति वाच्यम् । तथा सति लक्ष्मीवाचकस्यापि माशब्दस्याव्ययत्वापत्तेः । तस्माच्चादिष्वेव माङ्
नञौ पाठ्यावित्याहुः । यावत्, तावत् इदं द्वयं साकल्यावधिमानावधारणेषु । त्वै विशेष-
वितर्कयो । द्वै वितर्के । न्वै इति पाठान्तरम् । रै दाने, अनादरे च । श्रौषट्, वौषट्,

तथाहि । खलु । किल । अथो । अथ । सुष्ठु । स्म । आदह । ‘उपसर्गविभक्तिस्वरप्रति-
रूपकाश्च’ (ग १६) । अवदत्तम् । अहयु । अस्तिक्षीरा । अ । आ । इ । ई । उ ।
ऊ । ए । ऐ । ओ । औ । पशु । शुक्रम् । यथाकथाच । पाट् । प्याट् । अङ्ग ।
है । हे । भोः । अये । द्य । विषु । एकपदे । युत् । आत । चादिरप्याकृतिगण ॥

इति चादय ।

स्वाहा इदं त्रयं देवहविर्दाने । स्वधा पितृदाने । श्रौषडादीनामनेकाच्चा त्रयाणां स्वर-
भेदार्थं उभयत्र पाठः । तुम् तुङ्कारे । तथाहि निदर्शने । खलु निषेधवाक्यालङ्कारनिश्चयेषु ।
किल इति इवार्थे, वार्तायाम्, अलंके च । अथ अयं मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्याधिकारप्र-
तिज्ञासमुच्चयेषु । अयं स्वरादावपि । तेन मङ्गलवाचकस्य सत्त्वार्थकत्वेऽप्यव्ययत्वम् । तथाच श्री-
हर्षः । (श्लो) “यथा कुलाचारमथावनीन्द्रजा पुरन्निवर्गस्तनपयाम्बभूव ताम् ।” इति अथ स्त-
नपयाम्बभूव इत्यस्य मङ्गलज्ञानं कारयामासेत्यर्थः । निपातश्चाथशब्दं मृदङ्गादिव्यनिवत् मङ्गलम् ।
सुष्ठु स्वरभेदार्थं पुनः पाठः । स्म अतीते, पादपूरणे च । आदह उपक्रमहिसाकुत्सनेषु ।
उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च ॥ चादिगणसूत्रमतत् । उपसर्गप्रतिरूपका विभक्त्यन्त
प्रतिरूपका अच्प्रतिरूपकाश्च चादिगणे पाठ्या इत्यर्थः । तत्रोपसर्गप्रतिरूपकमुदाहरति । अवदत्तम्
इति ॥ अत्र अवेत्युपसर्गप्रतिरूपकं, नतूपसर्गः । ततश्च ‘अच उपसर्गात्’ इति तो न भवति ।
तादेशे तु अवत्तमिति स्यात् । अहंयुरिति ॥ अहमिति सुबन्तप्रतिरूपकम्, अहङ्कारे । ‘अहंशुभ-
मोर्युस्’ इति मत्वार्थायो युस् । अत्र अहमिति न युष्मच्छब्दस्य प्रथमैकवचनम् । तथा सति ‘प्रत्ययो-
त्तरपदयोश्च’ इति मपर्यन्तस्य मदादेशे मयुरित्यापत्तेः । अस्तिक्षीरेति ॥ अस्ति क्षीरं यस्या इति
बहुव्रीहिः, अत्र अस्तीति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययं, नतु तिङन्तम् । तथा सति बहुव्रीहानुपपत्तेः ।
‘अनेकमन्यपदार्थे’ इति बहुव्रीहिविधौ सुबित्यनुवृत्तेः । एवञ्च “बहुव्रीहिविधौ ‘अस्तिक्षीरेत्युप-
सङ्ख्यानम्’ इति वार्तिकत्र कर्तव्यम्” इति ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । स्वर-
प्रतिरूपकानुदाहरति । अ इत्यादिना । अ सम्बोधने । आ वाक्यस्मरणयोः । इ सम्बोधनजुगु-
प्साविस्मयेषु । ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ इति सप्तकम्बोधने । पशु सम्यगर्थे ।
शुक्रम् शैत्रये । यथाकथाच सङ्घातोऽयमनादरे । पाट्, प्याट्, अङ्ग, है, हे, भोः,
अये एते सप्त सम्बोधने । द्य हिंसाप्रातिभ्यपादपूरणेषु । विषु नानार्थे । एकपदे अक-
स्मादित्यर्थे । युत् कुत्सायाम् । आतः इतोऽर्थे । चादिरप्याकृतिगणः इति । यत्, तत्
द्वयं हेतौ । आहोस्वित् विकल्पे । सम् सर्वतोभावे । कम् पादपूरणे । सुकम् अतिशये ।
अनु वितर्के । शम्बत् अन्तःकरणे, आभिमुख्ये च । व पादपूरणे, इवार्थे च । चटु, चाटु
द्वयं प्रियवाक्ये । हुम् भर्त्सने । इव सादृश्ये । अद्यत्वे इदानीमित्यर्थे । इत्यादि । अत्र स्वरा-
दिचाद्योराकृतिगणत्वेऽपि येषां निपातस्वर इष्टः ते चादिषु, अन्ये तु स्वरादिषु । स्वरद्वय-
भाजस्तु उभयत्र बोध्या ॥

इति चादय ।

४४८ । तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । (१-१-३८)

यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम् । तसिलादयः प्राक्पाशप । शस्प्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः । अम् । आम् । ‘कृत्वोऽर्थाः’ । तसिवती । नानाञ्जाविति । तेनेह न । पचतिकल्पम् । पचतिरूपम् ।

अथ स्वरादिचादिभिन्नान्यव्ययान्याह । तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ असर्व-विभक्तिरिति बहुव्रीहि । तत्र सर्वा विभक्तयः यस्मान्न भवन्तीति बहुवचनान्तविग्रहो न सम्भवति । अव्ययेभ्यः सप्तानां विभक्तीनां उत्पत्त्यभ्युपगमात् । तथाहि ‘तद्धितश्च’ इति प्रकृतसूत्रे भाष्ये तावत् ‘द्येकयोर्द्विवचनैकवचने’ ‘बहुषु बहुवचनम्’ इति सूत्रविन्यासभङ्गात् ‘एकवचनम्, द्वयोर्द्विवचनम्, बहुषु बहुवचनम्’ इति सूत्रन्यास कृत्वा एकवचनमुत्सर्गतं करिष्यते, द्विवहोरर्थयोः, तस्य द्विवचनबहुवचने बाधके, इत्यादि स्थितम् । ततश्च एकवचनमित्यनेन डयाप्रातिपदिकात् एकवचनम्भवतीति सामान्यविधिना द्वित्वबहुत्वाभावे एकवचनमिति लभ्यते । एवञ्च द्विवहोत्वाभावे, सति एकत्वे तदभावे च एकवचनमिति फलति । तत्र द्वित्वबहुत्वयोः द्विवचनबहुवचनोक्त्यैव ततोऽन्यत्र एकवचनस्य सिद्धत्वात् ‘एकवचनम्’ इति सूत्रं कर्मत्वाद्यभावेऽपि प्रापणार्थं सम्पद्यते । तथाच अलिङ्गसख्येभ्योऽव्ययेभ्यः एकवचनं प्रवर्तमानं विनिगमनाविरहात् सर्वविभक्त्यैकवचनं भवति । अत एव ‘अव्ययादाप्सुप’ इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणमर्थवत् । तस्मात्सर्वा विभक्तयः यस्मादिति न विग्रहः, किन्तु सर्वशब्दोऽत्र सर्वं पटो दग्ध इतिवत् अवयवकात्स्न्ये वर्तते । एवञ्च सर्वा वचनत्रयात्मिका विभक्तिः यस्मान्नोत्पद्यते, किन्त्वेकवचनान्येवोत्पद्यन्ते, स तद्धितान्तोऽव्ययसङ्गस्यादिति फलतीत्यभिप्रेत्य आह । यस्मादिति । सर्वेति ॥ वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः । नोत्पद्यते इति ॥ किन्त्वेकवचनान्येवोत्पद्यन्ते इति शेषः । स्यादेतत्, तिङ्श्वेत्यनुवृत्तौ ‘प्रशाया रूपप्’ इति रूपाप्रत्यये ‘ईषदसमासौ कल्पप्’ इति कल्पप्रत्यये च पचतिरूपं पचतिकल्पमिति रूपम् । प्रशस्तं पचति ईषत् पचतीत्यर्थः । अत्राप्यव्ययत्वस्यात्, असर्वविभक्तितद्धितान्तत्वात् । किञ्च उभयशब्दे अतिव्याप्तिः, तस्याप्यसर्वविभक्तितद्धितान्तत्वादित्यत आह । परिगणनमिति ॥ वार्तिकमेतत् । तसिलादयः इति ॥ ‘पञ्चम्यास्तसिल्’ इत्यारभ्य ‘द्वित्रयोश्च धमुञ्’ इत्यन्ता इत्यर्थः । शस्प्रभृतयः इति ॥ ‘बह्वल्पाथौ’ इत्यारभ्य ‘अव्यक्तानुकरणात्’ इति ङाजन्ता इत्यर्थः । अम्, आमिति ॥ ‘अमु च च्छन्दसि’ इत्यम् ‘किमेतिङव्यय’ इत्याम् च गृह्यते । कृत्वोऽर्थाः इति ॥ ‘सङ्ख्यायाः क्रियाभ्याश्चत्तिगणे कृत्वसुच्, द्वित्रिचतुर्भ्यसुच्, विभाषा बहोर्भा’ इति त्रय इत्यर्थः । तसिवती इति ॥ ‘तेनैकदिक्, तसिश्च’ इति तसि ‘तेन तुल्यम्’ इत्यादिविहितो वतिश्च गृह्यते ‘प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसि’ इत्यस्य तु शस्प्रभृतित्वादेव सिद्धम् । एवञ्च स्वरादिषु वदित्यस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् । नानाञ्जाविति ॥ ‘विनञ्भ्यान्नानाञौ न सह’ इति परिगणनं कर्तव्यमित्यन्वयः । परिगणनेनैव सिद्धे ‘तद्धितश्च’

४४९ । कृन्मेजन्तः । (१-१-३९)

कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् । स्मारंस्मारम् । जीवसे ।
पिबद्ध्यै ।

४५० । क्त्वातोसुन्कसुनः । (१-१-४०)

एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । उदेतो । विसृप ।

४५१ । अव्ययीभावश्च । (१-१-४१)

अधिहरि ।

४५२ । अव्ययादाप्सुपः । (२-४-८२)

अव्ययाद्विहितस्याप सुपश्च लुक् स्यात् । तत्र शालायाम् । अथ विहित-
विशेषणात्रेह । अत्युच्चैसौ । अव्ययसज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति, तथापि
न गौणे । ‘आव्ग्रहणं व्यर्थमलिङ्गत्वात्’ (वा १६३३) ।

इति सूत्र न कर्तव्यमिति भावः । कृन्मेजन्तः ॥ कृत् मेजन्त इति छेदः । म् च एच्च मेचौ
तौ अन्ते यस्येति बहुव्रीहिः । तदाह । कृद्यो मान्तः इति ॥ तदन्तमिति ॥ केवलस्य कृत
प्रयोगानर्हत्वात् सज्ञाविधावपि तदन्तविधिरिति भावः । स्मार स्मारमिति ॥ ‘आभीक्ष्ण्ये
णमुल् च’ इति स्मृधातोर्णमुल् ‘अचो ङ्णिति’ इति वृद्धिः, रपरत्वम्, ‘नित्यवीप्सयो’ इति
द्वित्वं, मान्तकृदन्तत्वादव्ययत्वम् । जीवसे इति ॥ ‘तुमर्थे सेसेनसे’ इत्यादिना असेप्रत्ययः ।
पिबद्ध्यै इति ॥ ‘तुमर्थे से’ इत्यादिना शब्दैः प्रत्ययः । शिच्चात् सार्वधातुकत्वम् । ‘पात्रा-
मास्थान्नादाणहृश्र्यतिर्सतिर्शदसदाम्’ इति पिबादेश इति भावः, शप् तु न, कर्त्रर्थे सार्वधातुके
तद्विधे ‘अव्ययकृतो भावे’ इति सिद्धान्तदित्याहुः । क्त्वातोसुन्कसुनः ॥ कृत्वेति ॥
‘समानकर्तृकयो’ इति क्त्वा । उदेतोरिति ॥ उत्पूर्वादिण भावलक्षणे इत्यादिना तोसुन् । वि-
सृपः इति ॥ सृपितृदो कसुन् । अव्ययीभावश्च ॥ अव्ययसज्ञस्यादिति शेषः । अधि-
हरीति ॥ विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः, हरावित्यर्थः । ‘अव्ययादाप्सुप’ आप् च सुप् च
आप्सुप् तस्य आप्सुप, समाहारद्वन्द्वान्तं षष्ठी । ‘ण्यक्षत्रियार्ष’ इत्यतो लुगित्यनुवर्तते । तदाह ।
अव्ययाद्विहितस्येति ॥ तत्र शालायामिति ॥ तत्रेत्यस्याव्ययत्वात् आपो लुक् । स्त्रीत्व
बोधनाय शालायामिति । अथेति ॥ अत्र सुपो लुक् । विहितेति ॥ अव्ययात्परस्येत्यनुक्ता
अव्ययाद्विहितस्येति व्याख्यानादिति भावः । अत्युच्चैसाविति ॥ उच्चैरतिक्रान्त इति विग्रहे
‘अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीया’ इति समासः । अधिकरणशक्तिप्रधानान्यव्ययानि वृत्तिविषये
शक्तिमत्प्रधानानि भवन्ति । यथा दोषामन्यमह, दिवाभूता रात्रिरिति । अतो द्वितीयासम्भवात्
‘अत्यादयः’ इति द्वितीयासमासस्याविरोधः । अत्र समासाद्विहितस्य सुप अव्ययभूतादुच्चैश्शब्दात्
परत्वेऽपि ततो विहितत्वाभावात् न लुक् । अत्युच्चैरिति समुदायस्य तु नाव्ययत्वम्, स्वरादिगणे

‘सदृश त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥”

इति [भाष्योक्ता] श्रुतिलिङ्गकारकसंख्याभावपरा ।

“वष्टि भागुरिरहोपमवाग्योरुपसर्गयो ।

आपं चैव हलन्ताना यथा वाचा निशा दिशा ॥”

उच्चैश्शब्दस्य केवलस्य पाठादिति भावः । ननु स्वरादिगणे केवलोच्चैश्शब्दस्य पाठेऽपि ‘स्वरादि-
निपातमव्ययम्’ इति अव्ययमज्ञा भवत्येव ‘प्रयोजन सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम्’ इति वचनादित्याश-
ङ्कते । अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्तीति ॥ परिहरति । तथापि न गौणे
इति ॥ सर्वनामसंज्ञायामुपसर्जनस्य नेति प्रकृतं प्रतिषेधं अव्ययसंज्ञाविबाधमुवर्तत इति
‘तद्धितश्चासर्वविभक्तिः’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति भावः । आब्रह्मणं व्यर्थमिति ॥
“अव्ययादाप्सुपः’ इति सूत्रे इति शेषः । अलिङ्गत्वादिति ॥ अव्ययानां लिङ्गाभावादित्यर्थः ।
तथाच वार्तिकम्, ‘अव्ययादाब्लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावात्’ इति, तथा ‘तद्धितश्चासर्ववि-
भक्तिः’ इति सूत्रे भाष्येऽप्युक्तम् । ह्रापुत्रपुसकत्वानि सत्वगुणा एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च एता
नर्थान् ये न वियन्ति तदव्ययमिति । ननु अव्ययानां लिङ्गाभावे ‘सदृश त्रिषु लिङ्गेषु’ इत्यथर्व-
णश्रुतिविरोध इत्याशङ्क्य परिहरति । सदृशमिति ॥ त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु सर्वेषु
वचनेषु च यत् न व्येति विकारं न प्राप्नोति, किन्तु सदृश एकप्रकारमेव भवति तदव्ययमिति
अथर्वणश्रुतियोजना । अत्र विभक्तिवचनशब्दौ कारकसङ्ख्यापरौ, नतु प्रत्ययपरौ, अन्यतरग्रहण-
वैयर्थ्यात् । लिङ्गकारकेति ॥ लिङ्गकारकसङ्ख्याभावः तात्पर्यविषयभूतः यस्या इति विग्रहः ।
लिङ्गैर्विख्यादिषु सप्तमी हि ‘षष्ठीचानादरे’ इति विहिता । तथाच लिङ्गकारकसङ्ख्या अनादृत्य
यत्र व्येति विकारं न प्राप्नोति, किन्तु सदृशम् एकप्रकारमेव भवति, तदव्ययमित्युदाहृतश्रुतेरर्थः ।
‘तद्धितश्चासर्वविभक्तिः’ इति सूत्रभाष्ये स्त्रीपुत्रपुसकत्वानि सत्वगुणा एकत्वद्वित्वबहुत्वानि
च एतानर्थान् ये न वियन्ति तदव्ययमित्युपक्षिप्य तत्र प्रमाणतया अस्या श्रुतेरुदाहृतत्वा-
दिति भावः । अयं च लिङ्गकारकसङ्ख्याभावनियमः निपातानामेव, स्वरादीनान्तु कति
पयानां लिङ्गकारकसङ्ख्यान्यस्योऽस्येव ‘स्वरादिनिपातमव्ययम्’ इति सूत्रे भाष्ये चादीनाम
सत्त्ववचनानामेव संज्ञा । स्वरादीनान्तु सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानाञ्च इत्युक्तत्वात् । ‘स्वस्ति
वाचयति, स्वस्ति वाच्य इति, क्षीणे पुण्ये स्व पतति, प्रातर्यजते’ इत्यादौ कर्मकारकयोगदर्श-
नाच्च । अयं प्रसङ्गादाह । वष्टीति ॥ अव, अपि इत्युपसर्गयो अकारस्य लोपः हलन्तानाम्
आपञ्च भागुरिनामक आचार्यं वष्टि, इच्छतीत्यर्थः । एवशब्दस्तु पादपूरणः । अवेत्युपसर्गः ।
आदेरेवाकारस्य लोपः नान्त्यस्य, अपिना साहचर्यात् । भागुरिशब्दः दन्त्योष्वादिं केचित्पठन्ति ।
तत्त्वबोधिण्यान्तु पवर्गचतुर्थादि पठितं, शब्देन्दुशेखरेऽप्येवम् । यथा वाचेति ॥ परिगणन-
मिति केचिन् । उदाहरणमात्रमित्यन्ये । यद्यपि ‘वश कान्तौ’ इत्यस्य छन्दोमात्रविषयत्वं वक्ष्यते ।
तथापि अस्मादेव लिङ्गाहोकेऽपीत्याह । वस्तुतस्तु वष्टि भागुरिरिति श्लोको भाष्ये न दृश्यते ।

वगाह्—अवगाहः । पिधानम्—अपिधानम् ।

इत्यव्ययप्रकरणम् ।

प्रत्युत 'डशाप्रतिपदिकात्' इति सूत्रस्थभाष्यपर्यालोचनया नास्तीत्येव युक्तम् । तत्र हेयमुक्त "आव्यग्रहण कार्यं, खट्वा मालेख्यादौ अन्तवत्त्वेन प्रतिपदिकत्वादेव सिद्धम्" इत्युक्ता, कुञ्चा उष्णिहा देवविशेति हलन्तात् टाप स्वाद्यर्थमाव्यग्रहणमस्त्विति आक्षिप्य 'कुञ्चानालभेत उष्णिहककुभौ देवविशश्च' इति अकारान्तादेव तत्रापि टावित्युक्ता 'डाबुभा+यामन्यतरस्याम्' इति बहुराजा, बहुराजे, बहुराजा इत्यर्थम् आव्यग्रहणमिति समाहितम् । 'आपञ्चैव हलन्तानाम्' इत्याश्रित्य वाचा निशा दिशेत्युक्तम् । अत्र निश्दिशोरिगुपधलक्षणे के अदन्नत्वाद्वापि निशा इत्यादिरूपसम्भवेऽपि वाचाशब्द असाधुरेवेति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् ॥

इति श्रीमद्रासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया
बालमनोरमाख्यायाम् अव्ययनिरूपण समाप्तम् ।

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अकाराद्यनुक्रमेण कौमुदीपूर्वार्धगतसूत्रसूचिकाः ॥

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
अ		७९ अचोऽन्त्यादि टि (१-१-६४)	५८
११ अ अ (८४-६८)	१२	५९ अचो रहाभ्या द्वे (८-४-४६)	४३
१८६९ अश हारी (५-२-६९)	८७१	२४७ अच्च घे (७-३-११९)	१५३
८५ अक सवर्णे दीर्घ (६-१-१०१)	६१	७७० अच्छ गत्यर्थवदेषु (१-४-६९)	५२७
५३९ अकथित च (१-४-५१)	४०३	९४३ अच्छत्यन्वपूर्वा (५-४-७५)	६१८
६०१ अकर्तृवृणे पञ्चमी (२-३-२४)	४४२	२००६ अजादी गुणवच (५-३-५८)	९०५
२१४८ अकृच्छ्रे प्रियसु० (८-१-१३)	९५४	४५४ अजाद्यतष्टाप् (४-१-४)	३३६
६२८ अकेनोर्भविष्य० (२-३-७०)	४५७	९०४ अजाद्यदन्तम् (२-२-३३)	५९३
६६४ अक्षशलाकास० (२-१-१०)	४७८	१६६९ अजाविभ्या थ्यन् (५-१-८)	८१५
९४४ अक्षोऽदर्शनात् (५-४-७६)	६१८	२०३९ अजिनान्तस्योत्त० (५-३-८२)	९१६
१६२१ अगारान्ताद्गन् (४-४-७०)	८०६	२०२८ अज्ञाते (५-३-७३)	९११
९२४ अग्ने स्तुस्तोम० (८-३-८२)	६०४	१९८० अञ्छेर्लृक् (५-३-३०)	८९९
१२३६ अग्नेर्दक् (४-२-३३)	७१७	८५६ अज्नासिकाया० (५-४-११८)	५७५
७९५ अग्राख्यायामुरस (५-४-९३)	५३८	१९७ अट्कुप्वाङ्नुम्व्य० (८-४-२)	११९
८८३ अग्रान्तशुद्धशु० (५-४-१४५)	५८४	१४०६ अणञौ च (४-३-३३)	७६१
२०० अङ्गस्य (६-४-१)	१२१	११८० अणो ह्यच (४-१-१५६)	७००
८५३ अङ्गुलेर्दारुणि (५-४-११४)	५७४	११० अणोऽप्रगृह्यस्या० (८-४-५७)	७५
२०६३ अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् (५-३-१०८)	९२२	१५६८ अण्कुटिलिकाया (४-४-१८)	७९६
१४०४ अ च (४-३-३१)	७६१	१९१० अण्च (५-२-१०३)	८८१
४१६ अच (६-४-१३८)	२८०	११९८ अणिञोरनार्थयो० (४-१-७८)	७०५
५० अच परस्मिन्पू० (१-१-५७)	३७	१४ अणुदित्सवर्णस्य० (१-१-६९)	१७
९४५ अचतुरविचतुरसु० (५-४-७७)	६१९	१४५२ अणृगयनादिभ्य (४-३-७३)	७७१
३५ अचश्च (१-२-२८)	२६	१५९८ अण्महिष्यादिभ्य (४-४-४८)	८०२
१२५६ अचित्तहस्तिधे० (४-२-४७)	७२३	१०९५ अत इञ् (४-१-९५)	६७९
१४७६ अचित्ताद्देशका० (४-३-९६)	७७५	१९२२ अत इनिठनौ (५-२-११५)	८८४
२९९ अचि र ऋत (७-२-१००)	१९५	१६० अत कृकमिकस० (८-३-४६)	९८
२७१ अचि श्नुधातुश्रु० (६-४-७७)	१६७	११९६ अतश्च (४-१-१७७)	७०५
२५४ अचो ङिति (७-२-११५)	१५६	२११३ अतिग्रहाव्यथन० (५-४-४६)	९३८

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२०९४ अतिथेय्य (५-४-२६)	९३३	१८६० अध्यायानुवाक्यो (५-२-६०) ८६९	
५५६ अतिरतिक्रमणे च (१-४-९५)	४१८	१६२२ अध्यायिन्यदेशका (४-४-७१) ८०६	
२००१ अतिशायने तम (५-३-५५)	९०३	१४४८ अध्यायेष्वेवर्षे (४-३-६९) ७७०	
७९८ अत्ते शुन (५-४-९६)	५३९	१८१७ अध्वनो यत्स्वौ (५-२-१६) ८५८	
१९१ अतो गुणे (६-१-९७)	११६	९०८ अध्वर्युकतुरनपुसकम् (२-४-४) ५९५	
२०३ अतो भिस ऐस (७-१-९)	१२२	११५५ अन् (६-४-१६७)	६९४
३०९ अतोऽम् (७-१-२४)	२०७	४६२ अन उपधालोपिनो (४-१-२८) ३४४	
१६३ अतो रोरप्छता (६-१-११३)	९९	२४८ अनङ् सौ (७-१-९३)	१५३
६९१ अत्यन्तसयोगे च (२-१-२९)	४८९	४८ अनचि च (८-४-४७)	३५
१३६ अन्नानुनासिक पू० (८-३-२)	८६	२०७६ अनत्यन्तगतौ क्तात् (५-४-४) ९२७	
११४७ अत्रिभृगुकुत्सव० (२-४-६५)	६९३	७७६ अनत्याधान उरसि० (१-४-७५) ५२८	
४२५ अत्वसन्तस्य चा० (६-४-१४)	२८७	१९६९ अनद्यतनेर्हि० (५-३-२१) ८९६	
५३ अदर्शन लोप (१-१-६०)	४०	२०९१ अनन्तावस्येतिह० (५-४-२३) ९३२	
४३७ अदस औ सु० (७-२-१०७)	३००	५३६ अनभिहिते (२-३-१)	४०१
१०१ अदसो मात् (१-१-१२)	७१	६७८ अनश्च (५-४-१०८)	४८५
४१९ अदसोऽमेर्दादु० (८-२-८०)	२८२	३४६ अनाप्यक (७-२-११२)	२३३
१२८२ अदूरभवश्च (४-२-७०)	७३२	४१५ अनिदिता हल उप० (६-४-२४) २८०	
१७ अदेङ्गुण (१-१-२)	२०	२०३१ अनुकम्पायाम् (५-३-७६)	९१२
७७१ अदोऽनुपदेशे (१-४-७०)	५२७	७६३ अनुकरण चा० (१-४-६२)	५२५
३१५ अदङ्गतरादिभ्य० (७-१-२५)	२०९	१८७४ अनुकाभिकाभीक० (५-२-७४) ८७२	
१८१४ अद्यश्चीनावष्टब्धे (५-२-१३)	८५८	९५१ अनुगवमायामे (५-४-८३)	६२२
१६१ अव शिरसी पदे (८-३-४७)	९८	२०८३ अनुगादिनष्टक् (५-४-१३)	९३०
१८७३ अधिकम् (५-२-७३)	८७२	१८१६ अनुगवलङ्गामी (५-२-१५)	८५८
६२६ अधिकरणवाचिनश्च (२-३-६८) ४५५		४०३ अनुदात्त सर्व० (८-१-१८)	२७३
७०७ अधिकरणवाचिना० (२-२-१३) ४९९		१२५३ अनुदात्तादेरञ् (४-२-४४)	७२२
१९८९ अधिकरणविचाले० (५-३-४३) ९००		१५२० अनुदात्तादेश्च (४-३-१४०)	७८६
९१९ अधिकरणैतावत्त्वे० (२-४-१५) ६०२		१३७ अनुनासिकात्परोऽनु० (८-३-४) ८६	
१४६७ अधिकृत्य कृते० (४-३-८७)	७७३	१८१० अनुपदसर्वान्ना० (५-२-९)	८५६
५५४ अधिपरी अनर्थकौ (१-४-९३) ४१७		१८९० अनुपद्यन्वेष्टा (५-२-९०)	८७५
६४४ अधिरीश्वरे (१-४-९७)	४६५	४६९ अनुपसर्जनात् (४-१-१४)	३५३
५४२ अधिशीङ्स्थासा० (१-४-४६) ४१२		५७९ अनुप्रतिगुणश्च (१-४-४१)	४३०
६१३ अवीगर्थदयेशा० (२-३-५२) ४४८		१७७४ अनुप्रवचनादि० (५-१-१११) ८४५	
१९६६ अधुना (५-३-१७)	८९५	१२७२ अनुब्राह्मणादिनि (४-२-६२) ७२८	
९०९ अध्ययनतो० (२-४-५)	५९६	६६९ अनुर्यत्समया (२-१-१५)	४८०
१६९३ अध्यर्धपूर्वद्विगो० (५-१-२८) ८२३		५४७ अनुर्लक्षणे (१-४-८४)	४१४

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
९०७ अनुवादे चरणानाम् (२-४-३) ५९५		५८७ अपादाने पञ्चमी (२-३-२८) ४३५	
१४३८ अनुश्रुतिकादीनाञ्च (७-३-२०) ७६८		५५७ अपि पदार्थस्य (१-४-९६) ४१८	
१२४ अनुस्वारस्य ययि (८-४-५८) ८१		११६३ अपूर्वपदान्यत (४-१-१४०) ६९६	
११०६ अनुव्यानन्तर्ये (४-१-१०४) ६८२		२५१ अपृक्त एकाल्प्र (१-२-८१) १५४	
८३० अनेकसन्त्यपदार्थे (२-२-२४) ५५२		७०० अपेतापोढमुक्त (२-१-३८) ४९४	
४५ अनेकालिशत्सर्वस्य (१-१-५५) ३२		१२२९ अपोनात्रपान्नतृ (४-२-२७) ७१५	
४६० अनो बहुव्रीहे (४-१-१२) ३४३		८४२ अपो मि (७-४-४८) ३०८	
७९६ अनोऽमायस्सरसा (५-४-९४) ५३८		२७७ आतृन्तृच्स्वमृ (६-४-११) १७३	
१४३७ अन्त पूर्वपदाब्ज् (४-३-६०) ७६७		८३२ अपूर्णीप्रमाण्यो (५-४-११६) ५५८	
२२० अन्तरबहिर्योगोप (१-१-३६) १३५		९८ अलुतवदुपस्थिते (६-१-१२९) ६९	
७६६ अन्तरपरिग्रहे (१-४-६५) ५२६		४६७ अभाषितपुस्काच्च (७-३-४८) ३५३	
५४५ अन्तरान्तरेणयुक्त (२-३-४) ४१४		१४७० अभिजनश्च (४-३-९०) ७७४	
५९१ अन्तर्धौ येनादर्शन (१-४-२८) ४३७		२०७१ अभिजिद्विदभृ (५-३-११८) ९२५	
८५५ अन्तर्बहिर्भ्याञ्च (५-४-११७) ५७५		५४३ अभिनिविशश्च (१-४-४७) ४१२	
४८९ अन्तर्वत्पतितो (४-१-३२) ३६६		१४६६ अभिनिष्क्रामति (४-३-८६) ७७३	
७५ अन्तादिवच्च (६-१-८५) ५५		५५२ अभिरभागे (१-४-९१) ४१७	
२०१४ अन्तिकबाढयोनैद (५-३-६३) ९०६		२१२४ अभिविधौ सपदा (५-४-५३) ९४१	
१६३७ अन्नाण (४-४-८५) ८०९		१८१८ अभ्यमित्राच्छ च (५-२-१७) ८५९	
६९६ अन्नेन व्यञ्जनम् (२-१-३४) ४९२		१४०३ अमावास्याया वा (४-३-३०) ७६१	
४९७ अन्यतो ङीष् (४-१-४०) ३७१		१९४ अमि पूर्व (६-१-१०७) ११८	
६७५ अन्यपदार्थे च (२-१-२१) ४८३		९७० अमूर्धमस्तकात् (६-३-१२) ६२९	
५९५ अन्यारादितरते (२-३-२९) ४३९		७८३ अमैवाव्ययेन (२-२-२०) ५३२	
९४९ अन्ववत्साद्रहस (५-४-८१) ६२२		२६७ अम्बार्थनद्योर्हस्व (७-३-१०७) १६५	
१०८९ अपत्य पौल (४-१-१६२) ६७४		३३३ अम् सम्बुद्धौ (७-१-९९) २२७	
८१५ अपथ नपुसकम् (२-४-३०) ५४७		१८७६ अय शूलदण्डा (५-२-७६) ८७२	
१३५९ अपदातौ साल्वात् (४-२-१३५) ७५१		१३५३ अरण्यान्मनुष्ये (४-२-१२९) ७५०	
२१० अपदान्तस्य मूर्धन्य (८-३-५५) १२६		२१२१ अरुर्मेनश्चक्षुश्चेतो (५-४-५१) ९४०	
६६६ अपपरिबहिरञ्च (२-१-१२) ४७९		१७८ अर्थवदधातुरप्र (१-२-४५) ११०	
५९६ अपपरी वर्जने (१-४-८८) ४४१		१०२६ अर्थे विभाषा (६-३-१००) ६४८	
१५७१ अपमित्ययाचि (४-४-२१) ७९६		७१३ अर्थ नपुसकम् (२-२-२) ५०३	
१०५९ अपरस्परा (६-१-१४४) ६५९		८१३ अर्थर्चा पुसि च (२-४-३१) ५४७	
४८० अपरिमाणबि (४-१-२२) ३६१		८०२ अर्थार्च (५-४-१००) ५४०	
५६३ अपवर्गे तृतीया (२-३-६) ४२२		१६८४ अर्थात्परिमाणस्य (७-३-२६) ८२१	
१०६४ अपस्क्रो रथाङ्ग (६-१-१४९) ६६०		१३७४ अर्थाद्यत् (४-३-४) ७५४	
२११२ अपादाने चाही (५-४-४५) ९३७		३६४ अर्वाणस्त्वावनञ (६-४-१२७) २४८	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१९३३ अर्शआदिभ्योऽच् (५-२-१२७) ८८८		१८२० अश्वस्यैकाहगम (५-२-१९) ८५९	
९५८ अलुगुत्तरपदे (६-३-१) ६२५		१११३ अश्वदिभ्य फच् (४-१-११०) ६८४	
४२ अलोऽन्यस्य (१-१-५२) ३१		२०७९ अषडक्षाशितग्वल० (५-४-७) ९२७	
२४९ अलोऽन्यात्पूर्व० (१-१-६५) १५४		१०२५ अषष्ठ्यतृतीयास्थ० (६-३-९९) ६४७	
८७५ अल्पाख्यायाम् (५-४-१३६) ५८२		३७१ अष्टन आ विभक्तौ (७-२-८४) २५२	
९०५ अल्पात्तरम् (२-२-३४) ५९३		१०४६ अष्टन सज्ञाया० (६-३-१२५) ६५३	
२०४० अल्प (५-३-८५) ९१६		३७२ अष्टान्य औश् (७-१-२१) २५२	
२३४ अट्टोपोऽन (६-४-१३४) १४५		१५२९ असज्ञाया तिल० (४-३-१४९) ७८७	
१६०० अवक्रय (४-४-५०) ८०२		१६८२ असमासे निष्का० (५-१-२०) ८२०	
२०५० अवक्षेपणे कन् (५-३-९५) ९१८		१३७९ असाप्रतिके (४-३-९) ७५४	
८८ अवङ् स्फोटायन० (६-१-१२३) ६४		७६९ अस्त च (१-४-६८) ५२६	
१३९७ अवयवादता (७-३-११) ७५९		१९७६ अस्ताति च (५-३-४०) ८९८	
१५१५ अवयवे च प्रा० (४-३-१३५) ७८५		१६१० अस्तिनास्तिदिष्ट० (४-४-६०) ८०३	
१७४८ अवयसि ठश्च (५-१-८४) ८३८		३२२ अस्थिदधिसक्थ्य० (७-१-७५) २१६	
९४७ अवसमन्धेभ्यस्त० (५-४-७९) ६२१		८१८ अस्मदो द्वयोश्च (१-२-५९) ५४७	
१८३१ अवात्कुटारच्च (५-२-३०) ८६२		१९२८ अस्मायामेधास्त्र० (५-२-१२१) ८८६	
१८१२ अवारपारात्यन्ता० (५-२-११) ८५७		२११८ अस्य चवौ (७-४-३२) ९३९	
१३४९ अष्टद्धादपि बहु० (४-२-१२५) ७४९		५०९ अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा (४-१-५३) ३८२	
१११६ अष्टद्धाभ्यो नदी० (४-१-११३) ६८५		७८७ अह सर्वैकदेशस० (५-४-८७) ५३४	
२०९६ अवे क (५-४-२८) ९३३		१९४६ अहशुभमोर्गुस् (५-२-१४०) ८९१	
८१ अव्यक्तानुकरणस्या० (६-१-९८) ६०		४४३ अहन् (८-२-६८) ३१४	
२१२८ अव्यक्तानुकरणा० (५-४-५७) ९४२		७८९ अहष्टखोरेव (६-४-१४५) ५३५	
६५२ अव्यय विभक्तिस० (२-१-६) ४७०		७९१ अहोऽदन्तात् (८-४-७) ५३६	
२०२६ अव्ययसर्वनाम्ना० (५-३-७१) ९१०		७९० अहोऽह एतेभ्य (५-४-८८) ५३६	
१३२४ अव्ययात्त्यप् (४-२-१०४) ७४३			
४५२ अव्ययादाप्सुप (२-४-८२) ३३२		आ	
६५१ अव्ययीभाव (२-१-५) ४७०		२३२ आ कडारादेका सज्ञा (१-४-१) १४४	
४५१ अव्ययीभावश्च (१-१-४१) ३३२		१५५७ आकर्षात्छल् (४-४-९) ७९४	
६५९ अव्ययीभावश्च (२-४-१८) ४७३		१८६४ आकर्षादिभ्य कन् (५-२-६४) ८७०	
१४३६ अव्ययीभावाच्च (४-३-५९) ७६७		१७७७ आकालिकडाद्य० (५-१-११४) ८४५	
६६० अव्ययीभावे चा० (६-३-८१) ४७६		१५८८ आक्रन्दाद्वा (४-४-३८) ८००	
६७७ अव्ययीभावे श० (५-४-१०७) ४८३		५९२ आख्यातोपयोगे (१-४-२९) ४३७	
१४४३ अशब्दे यत्खाव० (४-३-६४) ७६९		१८१५ आगवीन (५-२-१४) ८५८	
८२७ अशाला च (२-४-२४) ५५१		११५२ आगस्त्यकौण्डि० (२-४-७०) ६९४	
१०७४ अश्वपत्यादिभ्यश्च (४-१-८४) ६६४		१२२४ आप्रहायण्यश्च० (४-२-२२) ७१३	
		२८९ आडि चाप (७-३-१०५) १८६	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२४४ आडो नास्त्रियाम् (७-३-१२०) १५२		२०६७ आयुधजीविसङ्घा० (५-३-११४) ९२३	
६६७ आङ्ग्यादाभि० (२-१-१३३) ४७९		१५६४ आयुधाच्छ च (४-४-१४) ७२५	
५९७ आङ्ग्यादाव० (१-४-८९) ४४१		११३६ आरगुदीचाम् (४-१-१३०) ६९०	
१४७ आङ्गाडोश्च (६-१-७४) ९२		१६८१ आर्हादगोपुच्छ० (५-१-१९) ८१९	
१७८२ आ च त्वात् (५-१-१२०) ८४७		१९३१ आलजाटचौ बहु० (५-२-१२५) ८८७	
४४५ आच्छीनद्योनुम् (७-१-८०) ३२४		५२९ आवट्याच्च (४-१-७५) ३९६	
९६२ आज्ञायिनि च (६-३-५) ६२६		१६२५ आवसथाष्टल् (४-४-७४) ८०६	
२६९ आटश्च (६-१-९०) १६५		६१६ आशिषि नाथ (२-३-५५) ४४९	
१७१९ आढकाचितपात्रा० (५-१-५३) ८३०		१०६२ आश्चर्यमनित्ये (६-१-१४७) ६६०	
२६८ आप्नय्या (७-३-११२) १६५		१४२० आश्वयुज्या वुञ् (४-३-४५) ७६४	
२४० आतो धातो (६-४-१४०) १४९		१९०० आसन्दीवदष्टीवच्च० (८-२-१२) ८७८	
९६३ आत्मनश्च (६-३-६) ६२६		४३० आ सर्वनाम्न (६-३-९१) २९०	
१६७० आत्मन्विश्वजनभोगो० (५ १ ९) ८१५		१०६१ आस्पद प्रतिष्ठा० (६-१-१४६) ६६०	
१६७१ आत्माभ्वानौ खे (६-४-१६९) ८१६		१९८६ आहि च दूरे (५-३-३७) ९००	
१५१३ आथर्वणिकस्येक० (४-३-१३३) ७८४		इ	
७६४ आदरानादरयौ ० (१ ४ ६३) ५२५		१०४५ इक काशे (६-३-१२३) ६५३	
४६८ आदाचार्याणाम् (७ ३ ४९) ३५३		३४ इको गुणवृद्धी (१-१-३) २६	
२ आदिरन्त्येन सहेता (१ १ ७१) ४		३२० इकोऽचि विभक्तौ (७-१-७३) २१४	
४४ आदे परस्य (१-१-५४) ३१		४७ इको यणचि (६-१-७७) ३४	
२१२ आदेशप्रत्यययो (८ ३-५९) १२६		१०४३ इको वहेऽपीलो (६-३-१२१) ६५३	
६९ आद्गुण (६ १ ८७) ४९		९१ इकोऽसवर्णे शाक० (६ १ १२७) ६५	
३४८ आद्यन्तवदेकस्मिन् (१ १ २१) २३४		९९९ इको ह्रस्वोऽड्यो० (६-३-६१) ६३८	
३६ आद्यन्तौ टकितौ (१ १ ४६) २७		१७९६ इगन्ताच्च लघुपू० (५-१-१३१) ८५२	
६३२ आधारोऽविकरणम् (१-४ ४५) ४५९		३२८ इग्यण सप्रसार० (१-१-४५) २२४	
९२१ आनद्गतौ द्वन्द्वे (६ ३-२५) ६०२		८६६ इचर्मव्यतिहारे (५-४-१२७) ५८०	
८०७ आन्महत समा० (६ ३-४६) ५४१		१०८५ इज प्राचाम् (२-४-६०) ६६९	
१०८२ आपत्यस्य च त० (६-४-१५१) ६६८		१३३३ इजश्च (४-२-११२) ७४५	
८९२ आपोऽन्यतरस्याम् (७ ४ १५) ५८६		१५३ इण ष (८-३-३९) ९४	
१८०९ आप्रपद प्राप्नोति (५-२-८) ८५६		२११ इण्को (८-३-५७) १२६	
२१४५ आबाधे च (८-१-१०) ९४९		१९६३ इतराभ्योऽपि ह० (५-३-१४) ८९४	
४१२ आमन्त्रित पूर्व० (८-१-७२) २७७		११२५ इतश्चानिज (४-१-१२२) ६८८	
२१७ आमि सर्वनाम्न ० (७ १-५२) १२९		३६६ इतोऽत्सर्वनामस्थाने (७-१-८६) २४९	
४७५ आयनेयीनीयिय फ० (७ १-२) ३५९		५२० इतो मनुष्यजाते (४-१-६५) ३९१	
६३७ आयुक्तकुशला० (२ ३ ४०) ४६२		५६६ इत्यभूतलक्षणे (२-३-२१) ४२३	
१४७१ आयुधजीविभ्य० (४-३-९१) ७७४		१०१८ इदङ्किमोरीदकी (६-३ ९०) ६४६	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१९४९ इदम इश् (५-३-३)	८९२	उ	
१९७२ इदमस्थमु (५-३-२४)	८९७	१६६२ उगवादिभ्यो यत् (५-१-२)	८१३
३५० इदमोऽन्वादेशे० (२-४-३२)	२३५	४५५ उगितश्च (४-१-६)	३३९
३४३ इदमो म (७-२-१०८)	२३२	९८७ उगितश्च (६-३-४५)	६३५
१९६५ इदमो हिंल् (५-३-१६)	८९५	३६१ उगिदचा सर्वनाम० (७-१ ७०)	२४४
१९५८ इदमो ह (५-३-११)	८९४	५ उच्चैरुदात्त (१२-२९)	७
१५५ इदुदुपधस्य चाप्र० (८-३-४१)	९५	१०६ उज (१-१-१७)	७३
२९७ इदुद्याम् (७-३-११७)	१९४	१७० उजि च पदे (८-३ २१)	१०३
३४४ इदोऽय् पुसि (७-२-१११)	२३३	१५८२ उञ्छति (४४ ३२)	७९९
१७०३ इहोणधा (१-२ ५०)	८२६	१८८० उत्क उन्मना (५२ ८०)	८७३
९२५ इद्वद्धौ (६-३-२८)	६०४	१३०९ उत्करादिभ्यश्छ (४२-९०)	७३९
८९० इन स्त्रियाम् (५-४-१५२)	५८५	७९४ उत्तमैकाभ्या च (५४ ९०)	५३७
१८३४ इनाच्पिटाच्चि च (५-२-३३)	८६२	१७४१ उत्तरपथेनाहृत च (५१ ७७)	८३७
१२४५ इनण्यनपले (६-४-१६४)	७२०	१३९६ उत्तरपदस्य (७३ १०)	७५९
१२६० इनित्रकट्यचश्च (४-२-५१)	७२४	८०० उत्तरमृगापूर्वाच्च (५४-९८)	५३९
५०५ इन्द्रवरुणभवशर्व० (४-१-४९)	३७९	१९८७ उत्तराच्च (५-३ ३८)	९००
१८९३ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्ग० (५-२-९३)	८७६	१९८३ उत्तरावरदक्षिणा० (५३-३४)	८९९
८९ इन्द्रे च (६-१-१२४)	६४	१०७८ उत्सादिभ्योऽन् (४१ ८६)	६६६
३५६ इन्हन्पूर्वार्थम्णा शौ (६-४-१२)	२४१	४२० उद ईत् (६४ १३९)	२८४
२०५१ इवे प्रतिकृतौ (५३-९६)	९१९	११८ उद स्थास्तम्भो (८४ ६१)	७८
१००६ इष्टकेषीकामालाना० (६-३-६५)	६४१	९९५ उदकस्योद० (६३ ५७)	६३७
१८८८ इष्टादिभ्यश्च (५-२-८८)	८७५	१२८६ उदक्च विपाश (४२ ७४)	७३३
२०१८ इष्टस्य यिट् च (६-४-१५९)	९०८	१९०१ उदन्वानुदधौ च (८-२-१३)	८७८
१२२१ इसुसुक्तान्तात्क (७-३-५१)	७१२	१८६७ उदराङ्गाद्यूने (५२ ६७)	८७१
१५८ इसुसो सामर्थ्ये (८-३-४४)	९७	१२२० उदक्षितोऽन्य० (४२ १९)	७१२
		११८१ उदीचा वृद्धादगो० (४१ १५७)	७०१
		४६५ उदीचामात स्थाने (७३-४६)	३४८
९२३ ईदग्ने सोमवरुणयो (६-३-२७)	६०३	११७७ उदीचामिञ् (४-१ १५३)	६९९
१०९ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे (१-१-१९)	७४	१३३० उदीच्यग्रामाच्च० (४२ १०९)	७४५
१०० ईदूदद्विवचन प्रणह्य (१-१-११)	७०	८८६ उद्विभ्या काकुदस्य (५-४-१४८)	५८४
८९४ ईयसश्च (५-४-१५६)	५८७	११५१ उपकादिभ्योऽन्य० (२४ ६९)	६९३
७५५ ईषदकृता (२-२-७)	५२२	१४१५ उपजानूपकर्णो० (४-३-४०)	७६४
१०३१ ईषदर्थे (६-३-१०५)	६४८	१४९५ उपज्ञाते (४३-११५)	७८०
२०२२ ईषदसमाप्तौ कल्प० (५-३-६७)	९०९	८२४ उपज्ञोपक्रम तदा० (२४ २१)	५५०
९०९ ई३ चाक्रवर्मणस्य (६-१-१३०)	७०	३ उपदेशेऽजनुनासिक० (१-३-२)	५

सूत्रम्	पार्श्वम्
७८२ उपपदमतिङ् (२२ १९)	५३१
८७६ उपमानाच्च (५४ १३७)	५८२
७९९ उपमानादप्राणिषु (५-४-९७)	५३९
७३४ उपमानानि० (२१ ५५)	५१२
७३५ उपमित व्याप्रादि० (२१ ५६)	५१३
२१४२ उपर्यध्यधस० (८ १ ७)	९४७
१९८१ उपर्युपरिष्ठात् (५ ३ ३१)	८९९
१०४४ उपसर्गस्य घञ्य० (६ ३ १२२)	६५३
२२ उपसर्गा क्रियायोगे (१४-५९)	८५८
८५८ उपसर्गाच्च (५४-११९)	५७६
९५३ उपसर्गादध्वन (५-४-८५)	६०३
७४ उपसर्गाद्वृत्ति धातौ (६ १ ९१)	५५
८५९ उपसर्गाद्वहलम् (८ ४ २८)	५७६
६५४ उपसर्जन पूर्वम् (२२ ३०)	४७१
७७४ उपाजेऽन्वाजे (१ ४ ७३)	५२७
१८३५ उपाधिभ्या स्यकन्ता० (५ ० ३४)	८६३
५४४ उपान्वध्याङ्स (१ ४-४८)	४१२
५५१ उपा०धिके च (१ ४ ८७)	४१६
१४१९ उप्ते च (४ ३ ४४)	७६४
६२४ उभयप्राप्तौ कर्मणि (२-३ ६६)	४५४
१८४५ उभादुदात्तो नित्यम् (५ २-४४)	८६६
४२६ उभे अभ्यस्तम् (६-१ ५)	२८८
१५३६ उमोर्णयोर्वा (४ ३ १५८)	७८९
८८९ उर प्रभृतिभ्य० (५४ १५१)	५८५
७० उरणपर (१ १ ५१)	५०
१६४६ उरसोऽण्व (४४-९४)	८११
१४९४ उरसो यच्च (४ ३ ११४)	७७९
९२८ उषासोषस (६ ३ ३१)	६०६
१५३५ उष्ट्राद्भुज् (४ ३ १५७)	७८९
ऊ	
१०७ ऊँ (१ १ १८)	७३
४ ऊकालोऽज्झस्व० (१-२-२७)	७
५२१ ऊडुत (४-१-६६)	३९१
९४२ ऊदनोर्देशे (६-३-९८)	६१७
४८३ ऊधसोऽनङ् (५-४-१३१)	३६४

सूत्रम्	पार्श्वम्
५२४ ऊरुत्तरपदादौपम्ये (४-१-६९)	३९३
१९२९ ऊर्णाया युस् (५-२-१२३)	८८७
८६९ ऊर्ध्वाद्विभाषा (५-४-१३०)	५८०
७६२ ऊर्यादिचिब्रडाचश्च (१-४-६१)	५२५
१९१४ ऊषसुषिमुष्क० (५-२-१०७)	८८२
ऋ	
९४० ऋक्पूरब्धू पथा० (५-४-७४)	६१६
९९३ ऋच शे (६-३-५५)	६३७
२७९ ऋत उत (६-१-१११)	१७४
१४५७ ऋतष्ठल् (४-३-७८)	७७२
२७५ ऋतो डिसर्वनाम० (७ ३-११०)	१७३
१५९९ ऋतोऽञ् (४-४-४९)	८०२
१७६९ ऋतोरण् (५-१-१०५)	८४४
९८१ ऋतो विद्यायोनि० (६-३-२३)	६३०
९२ ऋत्यक (६-१-१२८)	६६
३७३ ऋत्विग्दृक्सगिद० (३-२-५९)	२५५
२७६ ऋदुशनस्पुरुदसो० (७-१-९४)	१७३
३०६ ऋन्नेभ्यो ङीप् (४-१-५)	२०३
१६७६ ऋषभोपानहार्ज्य (५-१-१४)	८१८
१११७ ऋष्यन्धकवृष्णि० (४-१-११४)	६८५
ए	
६८ एक पूर्वपरयो (६-१-८४)	४९
१९२५ एकगोपूर्वाङ्ग० (५-२-११८)	८८५
१००० एक तद्धिते च (६-३-६२)	६३९
१६३१ एकधुराल्लुक्च (४-४-७९)	८०८
२१४४ एक बहुव्रीहिवत् (८-१-९)	९४८
१९२ एकवचन सवुद्धि (२-३-४९)	११७
३९६ एकवचनस्य च (७-१-३१)	२६८
६५५ एकविभक्ति चापूर्व० (१-२-४४)	४७१
२०६४ एकशालायाष्ठज० (५-३-१०९)	९२२
२०८७ एकस्य सकृच्च (५-४-१९)	९३१
९९७ एकहलादौ पूरयि० (६-३-५९)	६३८
३२६ एकाचो बशो भष्० (८-२-३७)	२२२
२०४९ एकाच्च प्राचाम् (५-३-९४)	९१८
३०७ एकाजुत्तरपदे ण (८-४-१२)	२०४

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१९९८ एकादाकिनिचास० (५-३-५२) ९०२		८४७ ओर्गुण० (६४-१४६) ५७२	
८११ एकादिश्वैकस्य० (६-३-७६) ५४४		१३४३ ओदंशे ठञ् (४-२-११९) ७४८	
१९९० एकाद्वो ध्यमुजन्य० (५-३-४४) ९००		२१०५ ओषधेरजातौ (५४-३७) ९३५	
१०९३ एको गोत्रे (४-१-९३) ६७६		२०७ ओसि च (७-३-१०४) १२४	
८६ एङ पदान्तादति (६-१-१०९) ६३		औ	
७८ एङि पररूपम् (६-१-९४) ५८		११५९ औक्षमनपत्ये (६४-१७३) ६९५	
१३३८ एङ् प्राचा देशे (११-७५) ७४६		२८७ औड आप (७-१-१८) १८५	
१९३ एङ्हस्वात्सम्बुद्धे (६-१-६९) ११७		२५६ औत् (७-३-११८) १५७	
३२३ एच इग्रस्त्रादेशे (१-१-४८) २१९		२८५ औतोऽम्शसो (६-१-९३) १८२	
६१ एचोऽयवायाव (६-१-७८) ४४		क	
१५३७ एण्या ढञ् (४-३-१५९) ७८९		१९४४ कशम्या बभयु० (५-२-१३८) ८९०	
४३८ एत ईद्वहुवचने (८-२-८१) ३०१		१६९० कमाट्टिन् (५-१-२५) ८२३	
१७६ एतत्तदो सुलोपो० (६-१-१३२) १०८		१५४७ कशीयपरशव्ययो० (४-३-१६८) ७९१	
१९६२ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ० (२-४-३३) ८९४		८८४ वकुदस्यावस्थायाम् (५४-१४६) ५८४	
१९५१ एतदोऽन् (५-३-५) ८९२		१३५० कच्छामिवक्क० (४-२-१२६) ७४९	
१०२३ एति सज्ञायामगात् (८-३-९९) ६०७		१३५७ कच्छादिभ्यश्च (४-२-१३३) ७५०	
१९५० एतेतौ रथो (५-३-४) ८९२		१४८७ कठचरकात्लुक् (४-३-१०७) ७७८	
७३ एत्येधत्यूठ्सु (६-१-८९) ५१		१६२३ कठिनान्तप्रस्तारस० (४-४-७२) ८०६	
१९९२ एधाच्च (५-३-४६) ९०१		१७३३ कडकरदक्षिणाच्छ० (५-१-६९) ८३५	
६१० एनपा द्वितीया (२-३-३१) ४४७		७५१ कडारा कर्मधारये (२-२-३८) ५२०	
१९८४ एनबन्यतरस्या० (५-३-३५) ८९९		७६७ कणेमनमी श्रद्धा० (१४-६६) ५२६	
२७२ एरनेकाचोऽसयोग० (६४-८२) १६७		१३३२ कण्वादिभ्यो गोत्रे (४-२-१११) ७४५	
ऐ		७४२ कतरकतमौ जाति० (२-१-६३) ५१६	
१७७६ ऐकागारिकृचौरे (५-१-११३) ८४५		१३१५ कत्तयादिभ्यो ढकञ् (४-२-९५) ७४१	
१३२६ ऐषमोह्य श्वसो० (४-२-१०५) ७४४		१६५४ कथादिभ्यष्टक् (४-४-१०२) ८१२	
ओ		१३६६ कन्थापलदनगर० (४-२-१४२) ७५२	
२८१ ओ सुपि (६-४-८३) १७६		१३२२ कन्थायाष्टक् (४-२-१०२) ७४३	
१५७७ ओज सहोऽम्भसा० (४-४-२७) ७९७		१११९ कन्याया कनीन० (४-१-११६) ६८६	
९६० ओज सहोऽम्भ ० (६-३-३) ६२६		१७९२ कपिज्ञालोर्डक् (५-१-२२७) ८५१	
१०४ ओत् (१-१-१५) ७३		१११० कपिबोधादाङ्गिरसे (४-१-१०७) ६८३	
१६९ ओतो गार्ग्यस्य (८-३-२०) १०३		१६६३ कम्बलाच्च सज्ञायाम् (५-१-३) ८१४	
८० ओमाडोश्च (६-१-९५) ६०		११९४ कम्बोजाल्लुक् (४-१-१७५) ७०४	
१२८३ ओरञ् (४-२-७१) ७३२		६०४ करणे च स्तोकाल्प० (२-३-३३) ४४४	
१५१९ ओरञ् (४-३-१३९) ७८५		२०६५ कर्कलोहितादी० (५-३-११०) ९२३	
		१४४४ कर्णललाटात्कन्नल० (४-३-६५) ७६९	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१०३६ कर्णे लक्षणस्यावि० (६-३ ११५) ६५०		१६१३ कर्मस्ताच्छील्ये (६-४-१७२) ८०४	
७१० कर्तरि च (२-२ १६) ५००		१८८१ कालप्रयोजनाद्रेणे (५-२-८१) ८७३	
५३५ कर्तुरीप्सिततम० (१४४९) ४००		६९० काला (२-१ २८) ४८९	
५६१ कर्तृकरणयोस्तृतीया (२-३ १८) ४२१		७१६ काला परिमाणिना (२-२ ५) ५०५	
६९४ कर्तृकरणे कृता० (२ १ ३२) ४९१		२१०१ कालाच्च (५-४-३३) ९३५	
६२३ कर्तृकर्मणो कृति (२ ३ ६५) ४५२		१३८१ कालाद्गु (४-३-११) ७५५	
१७६७ कर्मण उकञ् (५ १ १०३) ८४३		१७४२ कालात् (५ १-७८) ८३७	
५६९ कर्मणा यमभिप्रैति० (१ ४-३२) ४२६		१४१८ कालात्साधुपुण्य० (४ ३-४३) ७६४	
१८३६ कर्मणि घटोऽठच् (५ २ ३५) ८६३		१७७० कालाद्यत् (५ १-१०७) ८४४	
७०८ कर्मणि च (२ २ १४) ४९९		५५८ कालाध्वनोरत्यन्त० (२-३-५) ४२०	
५३७ कर्मणि द्वितीया (२ ३ २) ४०१		१२३७ कालेभ्यो भववत् (४-२-३४) ७१७	
२१४६ कर्मधारयवदुत्तरेषु (८-१ ११) ९४९		१२९९ कालोपसर्जने च० (१-२-५७) ७३६	
१४९१ कर्मन्दकृशाश्वा० (४ ३ १११) ७७९		१४८३ काश्यपकौशिका० (४-३-१०३) ७७७	
५४८ कर्मप्रवचनीययुक्ते (२ ३ ८) ४१४		१३४० काश्यादिभ्य० (४-२-११६) ७४७	
५४६ कर्मप्रवचनीया (१४ ८३) ४१४		२०४५ कासूगोणीभ्या ष्टरच् (५-३-९०) ९१७	
१७६४ कर्मवेषाद्यत् (५ १ १००) ८४३		१०६९ कास्तीराजस्तु० (६-१-१५५) ६६१	
१६१४ कर्माध्ययने वृत्तम् (४ ४ ६३) ८०४		२०४७ कियत्तदो निर्धार० (५-३-९२) ९१७	
१४८८ कलापिनोऽण् (४ ३ १०८) ७७८		१९४८ किसर्वनामबहुभ्यो० (५-३-२) ८९१	
१४८४ कलापिवैशम्पाय० (४ ३ १०४) ७७७		७४३ कि क्षेपे (२-१-६४) ५१६	
१४२३ कलाप्यश्चत्ययव० (४ ३ ४८) ७६५		१०७६ किति च (७-२-११८) ६६४	
१२०९ कलेर्ढक् (४-२ ८) ७१०		३४२ किम क (७ २ १०३) २३२	
११३१ कल्याण्यादीना० (४-१-१२६) ६८९		९५५ किम क्षेपे (५-४-७०) ६२४	
१०३३ क्व चोष्णे (६-३-१०७) ६४९		१८४२ किम सङ्ख्यापरि० (५-२-४१) ८६५	
१४४ कस्कादिषु च (८-३-४८) ९१		१९७३ किमश्च (५-३-२५) ८९७	
२०२७ कस्य च द (५-३-७२) ९१०		१८४१ किमिदभ्या वो घ (५-२-४०) ८६५	
१२२७ कस्येत् (४-२-२५) ७१५		२००४ किमेतिङ्व्ययघा० (५-४-११) ९०४	
१९१८ काण्डाण्डादीर० (५-२-१११) ८८३		१९५९ किमोऽत् (५-३-१२) ८९४	
४८१ काण्डान्तात्क्षेत्रे (४-१-२३) ३६२		१६०३ किसरादिभ्य ष्टन् (४-४-५३) ८०२	
१४३ कानाम्नेडिते (८-३-१२) ९०		७६१ कुगतिप्रादय (२-२-१८) * ५२५	
१०३० का पथ्यक्षयो (६-३-१०४) ६४८		२०४३ कुटीशमीशुण्डा० (५-३-८८) ९१६	
१३१९ कापिदया षक् (४-२-९९) ७४२		१९५४ कु तिहो (७-२-१०४) ८९३	
५३४ कारके (१-४-२३) ४००		२०४४ कुत्वा डुपच् (५-३-८९) ९१७	
९६८ कारनाम्नि च प्राचा० (६ ३-१०) ६२८		७३२ कुत्सितानि कुत्सन् (२-१ ५३) ५१२	
१०७० कारस्करो वृक्ष (६ १ १५६) ६६१		२०२९ कुत्सिते (५-३-७४) ९१२	
१००७ कारे सत्यागदस्य (६-३-७०) ६४१		१४२ कुप्वोऽकःपौ च (८-३-३७) ९०	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१०५६ कुमति च (८-४-१३)	६५८	१९१६ केशाद्वोऽन्यतर० (५-२-१०९)	८८२
८०६ कुमहस्यामन्य० (५-४-१०५)	५४१	१२५७ केशाश्वान्या य० (४-२-४८)	७२३
७५२ कुमार श्रमणादिभि (२-१-७०)	५२१	१०२७ को कत्तपुरुषेऽचि (६-३-१०१)	६४८
१३०६ कुमुदनडवेतसे० (४-२-८७)	७३८	१२९१ कोपधाच्च (४-२-७९)	७३४
८७८ कुम्भपदीषु च (५-४-१३९)	५८३	१५१७ कोपधाच्च (४-३-१३७)	७८५
११९० कुरुनादिभ्यो ण्य (४-१-१७२)	७०३	१३५६ कोपधादण् (४-२-१३२)	७५०
११७५ कुर्वादिभ्यो ण्य (४-१-१५१)	६९९	१४१७ कोशाड्डञ् (४-३-४२)	७६४
१३१६ कुलकुक्षिग्रीवाभ्य० (४-२-९६)	७४२	१५१२ कौपिञ्ज० (४-३-१३२)	७८३
११३२ कुलटाया वा (४-१-१२७)	६८९	१२१४ कौमारापूर्ववचने (४-२-१३)	७११
११६२ कुलात्ख (४-१-१३९)	६९६	४७७ कौरव्यमाण्डूकान्या० (४-१-१९)	३६०
१४९८ कुलालादिभ्यो० (४-३-११८)	७८०	११७९ कौसल्यकार्मार्या० (४-१-१५५)	७००
१७२१ कुलिजाल्लुक्खौ च (५-१-५५)	८३१	६२५ क्तस्य च वर्तमाने (२-३-६७)	४५४
१५५२ कुलुत्थकोपधादण् (४-४-४)	७९३	५०७ क्तादल्पाख्यायाम् (४-१-५१)	३८१
१७८३ कुल्माषादञ् (५-२-८३)	८७४	७०६ क्तेन च पूजायाम् (२-२-१२)	४९९
२०६० कुशाग्राच्छ (५-३-१०५)	९२१	७३९ क्तेन नञ्विशिष्टे० (२-१-६०)	५१५
१५८१ कुसीददशैकादशा० (४-४-३१)	७९८	७२२ क्तेनाहोरात्रावदवा (२-१-४५)	५०७
१०५८ कुस्तुम्बुरुणि० (६-१-१४३)	६५९	७८५ क्ता च (२-२-२२)	५३३
१३६९ कृकणपर्णाद्भारद्वाजे (४-२-१४५)	७५२	४५० क्तातोऽनुक्तसुन (१-१-४०)	३३२
६१४ कृञ् प्रतीयत्ने (२-३-५३)	४४८	८३७ क्यङ्मानिनोश्च (६-३-३६)	५६५
२१२९ कृञो द्वितीयवृतीय० (५-४-५८)	९४३	२११९ क्यच्च्योश्च (६-४-१५२)	९४०
१४१३ कृतलब्धक्रीत० (४-३-३८)	७६३	१४४७ कृत्यत्नेभ्यश्च (४-३-६८)	७६९
१४९६ कृते ग्रन्थे (४-३-११६)	७८०	१२७० कतूक्थादिसूत्राता० (४-२-६०)	७२६
१७९ कृतद्धितसमासाश्च (१-२-४६)	१११	१२७१ क्रमादिभ्यो वुन् (४-२-६१)	७२८
७४९ कृत्यतुल्याख्या० (२-१-६८)	५२०	६६ क्यस्तदर्थे (६-१-८२)	४८
६२९ कृत्याना कर्तरि वा (२-३-७१)	४५७	५८१ क्रियार्थोपपदस्य० (२-३-१४)	४३१
६९५ कृत्यैरधिकार्थवचने (२-१-३३)	४९२	१५३४ क्रीतवत्परिमाणात् (४-३-१५६)	७८८
७२० कृत्यैर्ऋणे (२-१-४३)	५०६	५०६ क्रीतात्करणपूर्वात् (४-१-५०)	३८०
६२२ कृत्योर्थप्रयोगे का० (२-३-६४)	४५१	५७५ कुधद्दुहेर्ष्यासूयार्था० (१-४-३७)	४२८
३७४ कृदतिङ् (३-१-९३)	२५६	५७६ कुधद्दुहोरुपसृष्टयो० (१-४-३८)	४२९
४४९ कृन्मेजन्त (१-१-३९)	३३२	१२०० क्रौञ्चादिभ्यश्च (४-१-८०)	७०७
२११७ कृभ्वस्तियोगे० (५-४-५०)	९३९	१९६० क्राति (७-२-१०५)	८९४
११४४ केकयमित्रयुप्रलयाना० (७-३-२)	६९२	३७७ किन्प्रत्ययस्य कु (८-२-६२)	२५६
८३४ केऽण (७-४-१३)	५५९	११६१ क्षत्राद् (४-१-१३८)	६९६
१२४८ केदाराद्यश्च (४-२-४०)	७२१	६५ क्ष्यज्यौ शक्यार्थे (६-१-८१)	४७
४८८ केवलमामकभागधे० (४-१-३०)	३६५	१२२२ क्षीराड्डञ् (४-२-२०)	७१३

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
९१२ क्षुद्रजन्तव (२-४-८)	५९७	१६४२ गृहपतिना सयुक्ते० (४-४-९०) ८१०	
११३७ क्षुद्राभ्यो वा (४-१-१३१)	६९०	२८४ गोतो णित् (७-१-९०)	१८२
१४९९ क्षुद्राभ्रमरवटरपा० (४-३-११९) ७८०		१४७९ गोत्रक्षत्रियाख्ये० (४-३-९९) ७७५	
७९२ क्षुभ्रादिषु च (८-४-३९)	५३६	१७९९ गोत्रचरणाच्छला० (५-१-१३४) ८५३	
१८९२ क्षेत्रियचपरक्षेत्रे चि० (५-२-९२) ८७५		१५०६ गोत्रचरणाद्भुज् (४-३-१२६) ७८२	
७२४ क्षेपे (२-१-४७)	५०७	११७१ गोत्रस्त्रिया कुत्स० (४-१-१४७) ६९७	
ख		१४५९ गोत्रादङ्कवत् (४-३-८०)	७७२
१६३० ख सर्वधुरात् (४-४-७८)	८०८	१०९४ गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् (४-१-९४) ६७८	
६८८ खट्वा क्षेपे (२-१-२६)	४८९	११९९ गोत्रावयवात् (४-१-७९)	७०६
१२५४ खण्डिकादिभ्यश्च (४-२-४५) ७२३		१०९९ गोत्रे कुञ्जादिभ्य० (४-१-९८) ६८०	
७६ खरवसानयोर्विसर्ज० (८-३-१५) ५६		१०८१ गोत्रेऽलुगचि (४-१-८९)	६६७
१२१ खरि च (८-४-५५)	८०	१२४६ गोत्राक्षोष्टोरभ्रराज० (४-२-३९) ७२०	
१२५९ खलगोरथात् (४-२-५०)	७२३	१७०५ गोद्यचोऽसङ्ख्या० (५-१-३९) ८२७	
१६६८ खलयवमाषतिलवृष० (५-१-७) ८१५		११३५ गोधाया ढूक् (४-१-१२९)	६९०
१६९८ खार्या ईकन् (५-१-३३)	८२४	१५३८ गोपयसार्थत् (४-३-१६०)	७८९
८०३ खार्या प्राचाम् (५-४-१०१)	५४०	१५५४ गोपुच्छाङ्गन् (४-४-६)	७९३
२५५ ख्यत्यात्परस्य (६-१-११२)	१५६	१३६० गायवाग्वोश्च (४-२-१३६)	७५१
ग		७२९ गोरतद्धितलुकि (५-४-९२)	५१०
५४० गतिबुद्धिप्रत्ययसा० (१-४-५२) ४०८		१५२५ गोश्च पुरीषे (४-३-१४५)	७८७
२३ गतिश्च (१-४-६०)	२१	१८६२ गोषदादिभ्यो वुन् (५-२-६२) ८७०	
५८५ गत्यर्थकर्मणि द्वि० (२-३-१२) ४३४		१८१९ गोष्ठात्खभूतपूर्वे (५-२-१८) ८५९	
८७४ गन्धस्येदुःपूति० (५-४-१३५) ५८१		१०६० गोष्पद सेवितासे० (६-१-१४५) ६५९	
१४३५ गम्भीराज्य्य (४-३-५८) ७६७		६५६ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य (१-२-४८) ४७१	
११०७ गर्गादिभ्यो यञ् (४-१-१०५) ६८२		१०१० ग्रन्थान्ताधिके च (६-३-७९) ६४३	
१३६१ गर्त्तोत्तरपदाच्छ (४-२-१३७) ७५१		७९७ ग्रामकौटाभ्या च त० (५-४-९५) ५३८	
९१५ गवाश्चप्रभृतीनि च (२-४-११) ५९८		१३७७ ग्रामजनपदैकदेशा० (४-३-७) ७५४	
९६७ गवियुधिभ्या स्थिर (८-३-९५) ६२८		१२५१ ग्रामजनबन्धुभ्यस्तलू (४-२-४३) ७२२	
१३६२ गहादिभ्यश्च (४-२-१३८) ७५१		१४४० ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् (४-३-६१) ७६८	
१९१७ गाण्ड्यजगात्सङ्गा० (५-२-११०) ८८३		१३१४ ग्रामाद्यखञौ (४-२-९४) ७४१	
१२७५ गाथिविदार्थकेशि० (६-४-१६५) ७२९		९३९ ग्राम्यपशुसङ्घेवतरु० (१-२-७३) ६११	
६८३ गिरेश्च सेनकस्य (५-४-११२) ४८६		१४३४ ग्रीवाभ्याऽण्व (४-३-५७) ७६७	
१६५५ गुडादिभ्यष्ठञ् (४-४-१०३) ८१२		१४२१ ग्रीष्मवसन्तादन्य० (४-३-४६) ७६५	
१७८८ गुणवचनब्राह्मणा० (५-१-१२४) ८४९		१४२४ ग्रीष्मावरसमाद्भुज् (४-३-४९) ७६५	
९७ गुरोरवृत्तोऽनन्य० (८-२-८६) ६९		घ	
११४३ गृष्ट्यादिभ्यश्च (४-१-१३६) ६९१		९७५ घकालतनेषु काल० (६-३-१७) ६३०	

सूत्रम्	पार्श्वम्
१२६७ घञ सास्या क्रि० (४-२-५८) ७२५	
२०३४ घनिलचौ च (५-३-७९) ९१३	
९८५ घरूपकल्पच्चेल्ङ् (६-३-४३) ६३४	
२४५ घेडिति (७-३-१११) १५२	
ङ	
१३४ डमो हस्वादाचि० (८-३-३२) ८५	
२४६ डसिडसोश्च (६-१-११०) १५३	
२१६ डसिडयो स्मा० (७-१-१५) १२९	
४३ डिच्च (१-१-५३) ३१	
२९६ डिति हस्वश्च (१-४-६) १९३	
३८२ डेप्रथमयोरम् (७-१-२८) २६१	
२७० डेराम्रयाम्नीभ्य (७-३-११६) १६६	
२०४ डेर्य (७-१-१३) १२२	
१३० डणो कुक्कुक्शरि (८-३-२८) ८३	
१००१ डयापो सज्ञाछन्द० (६-३-६३) ६३९	
१८२ डयाप्प्रातिपदिकात् (४-१-१) ११२	
च	
११३४ चटकाया ऐरक् (४-१-१२८) ६९०	
३३१ चतुरनङ्ङहोरामुदात्त (७-१-९८) २२५	
६३१ चतुर्थी चाशिष्यायु० (२-३-७३) ४५८	
६९८ चतुर्थी तदर्थार्थब० (२-१-३६) ४९३	
५७० चतुर्थी सम्प्रदाने (२-३-१३) ४२६	
७५३ चतुष्पादो गर्भिण्या (२-१-७१) ५२१	
११४१ चतुष्पाद्भ्यो ढञ् (४-१-१३५) ६९१	
१०१४ चरणे ब्रह्मचारिणि (६-३-८६) ६४४	
१२५५ चरणेभ्यो धर्मवत् (४-२-४६) ७२३	
१५५६ चराति (४-४-८) ७९४	
१६७७ चर्मणोऽञ् (५-१-१५) ८१८	
२० ऋदयोऽसत्त्वे (१-४-५७) २१	
९०१ चार्थे द्वन्द्व (२-२-२९) ५९१	
१०४७ चित्ते कपि (६-३-१२७) ६५४	
१७५५ चित्तवति नित्यम् (५-१-८९) ८४०	
१८९ चुद् (१-३-७) ११६	
१५७३ चूर्णादिनि (४-४-२३) ७९७	
३७८ चो कु (८-२-३०) २५७	

सूत्रम्	पार्श्वम्
४१७ चौ (६-३-१३८) २८०	
२१२० च्वौ च (७-४-२६) ९४०	
छ	
१४८९ छगलिनो दिनुक् (४-३-१०९) ७७८	
१२३० छ च (४-२-२८) ७१५	
१६१२ छत्रादिभ्यो ण (४-४-६२) ८०४	
१६७५ छदिरुपधिवलेर्ढञ् (५-१-१३) ८१७	
१८८९ छन्दसि परिपन्थि० (५-२-८९) ८७५	
१६४५ छन्दसो निर्मिते (४-४-९३) ८११	
१४५० छन्दसो यदणौ (४-३-७१) ७७०	
१५०९ छन्दोगौक्थिक० (४-३-१२९) ७८३	
१२७८ छन्दोब्राह्मणानि च० (४-२-६६) ७३१	
८२५ छाया बाहुल्ये (२-४-२०) ५५०	
१४६ छे च (६-१-७३) ९१	
१७२९ छेदादिभ्यो नित्यम् (५-१-६४) ८३४	
ज	
३१२ जश्शसो शि (७-१-२०) २०८	
४२८ जक्षित्यादय षट् (६-१-६) २८९	
१४३२ जङ्गलधेनुवलजा० (७-३-२५) ७६३	
१३४८ जनपदतदवध्योश्च (४-२-१२४) ७४९	
११८६ जनपदशब्दा० (४-१-१६८) ७०१	
१४८० जनपदिना जन० (४-३-१००) ७७६	
१२९३ जनपदे लुप् (४-२-८१) ७३५	
५९३ जनिकर्तु प्रकृति (१-४-३०) ४३८	
१५४४ जम्ब्वा वा (४-३-१६५) ७९०	
८६४ जम्भा सुहरित० (५-४-१२५) ५७९	
२२७ जराया जरसन्य० (७-२-१०१) १४१	
२१४ जस शी (७-१-१७) १२८	
२४१ जसि च (७-३-१०९) १५१	
१५३१ जातरूपेभ्य प० (४-३-३५३) ७८७	
२०३७ जातिनाम्न कन् (५-३-८१) ९१५	
९१० जातिरप्राणिनाम् (२-४-६) ५९६	
५१८ जातेरस्त्रीविषयाद० (४-१-६३) ३८८	
८४२ जातेश्च (६३४१) ५६८	
२०८१ जात्यन्ताच्छ बन्धुनि (५-४-९) ९२९	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
८१७ जाल्याख्यायामे० (१-२-५८)	५४७	११७० ठस्येक (७-३-५०)	६९७
५०० जानपदकुण्ड० (४-१-४२)	३७३	२०३५ ठाजादावूर्ध्व द्विती० (५-३-८३)	९१३
८७२ जायाया निङ् (५-४-१३४)	५८१	ड	
६१७ जासिनिप्रहण० (२-३-५६)	४४९	१३१ ड सि धुद् (८-३-२९)	८४
१४४१ जिह्वामूलाङ्गुलेश्छ (४-३-६२)	७६८	२५९ डति च (१-१-२५)	१५९
१०९० जीवति तु वश्ये० (४-१-१६३)	६७४	४६१ डाबुभाभ्यामन्य० (४-१-१३)	३४३
२०५४ जीविकार्थे चापण्ये (५-३-९९)	९२०	ढ	
७८० जीविकोपनिषदा० (१-४-७९)	५२९	११३९ ढकि लोप (४-१-१३३)	६९१
१४०९ ज प्रोष्ठपदानाम् (७-३-१८)	७६२	११२२ ढक्च मण्डूकात् (४-१-११९)	६८७
६१२ ज्ञोऽविदर्थस्य करणे (२-३-५१)	४४७	११४२ ढे लोपोऽकद्वा (६-४-१४७)	६९१
२०११ ज्य च (५-३-६१)	९०६	१७४ ढ्रलोपे पूर्वस्य० (६-३-१११)	१०६
२०१२ ज्यादादीयस (६-४-१६०)	९०६	ण	
१०२१ ज्योतिरायुष स्तो० (८-३-८३)	६४६	१२७६ ण्यक्षत्रियार्थजितो० (२-४-५८)	७२९
१०१३ ज्योतिर्जनपद० (६३८५)	६४४	त	
१९२१ ज्योत्स्नातमिस्रा० (५-२-११४)	८८४	१४५३ तत आगत (४-३-७४)	७७१
झ		६८४ तत्पुरुष (२-१-२२)	४८७
६८२ झय (५-४-१११)	४८६	७४५ तत्पुरुष समाना० (१-२-४२)	५१७
१८९८ झय (८-२-१०)	८७७	७८६ तत्पुरुषस्याङ्गुले० (५-४-८६)	५३४
११९ झयो होऽन्यतरस्याम् (८-४-६२)	७९	९७२ तत्पुरुषे कृति० (६-३-१४)	६२९
७१ झरो झरि सवर्णे (८-४-६५)	५०	८२२ तत्पुरुषोऽनञ्कर्म० (२-४-१९)	५५०
८४ झला जशोऽन्ते (८-२-३९)	६१	२०८९ तत्प्रकृतवचने मयद् (५-४-२१)	९३१
५२ झला जश्झशि (८-४-५३)	४०	१५७८ तत्प्रत्ययपूर्व० (४-४-२८)	७९७
ञ		११३० तत्प्रत्ययस्य च (७-३-२९)	६८८
१५३३ जितश्च तत्प्र० (४-३-१५५)	७८८	७२३ तत्र (२-१-४६)	५०७
२०७२ ज्यादयस्तद्राजा (५-३-११९)	९२५	१८६३ तत्र कुशल पथ (५-२-६३)	८७०
ट		१७६० तत्र च दीयते० (५-१-९६)	८४२
२०१ टाडसिडसामिना० (७-१-१२)	१२१	१३९३ तत्र जात (४-३-२५)	७५८
४५८ टावृचि (४-१९)	३४२	१७७९ तत्र तस्येव (५-१-११६)	८४६
४७० टिड्ढाणञ्द्वयस० (४-१-१५)	३५४	८४६ तत्र तेनेदमिति स० (२-२-१७)	५७०
३१६ टे (६-४-१४३)	२०९	१६२० तत्र नियुक्त (४-४-६९)	८०५
१७८६ टे (६-४-१५५)	८४८	१४२८ तत्र भव (४-३-५३)	७६६
ठ		१७०९ तत्र विदित इति च (५-१-४३)	८२८
१३०३ ठक्छौ च (४-२-८४)	७३७	१६५० तत्र साधु (४-४-९८)	८११
१४५४ ठगायस्थानेभ्य (४-३-७५)	७७१	१२१५ तत्रोद्धृतममत्रेभ्य (४-२-१४)	७११
१२४९ ठक्कवचिनश्च (४-२-४१)	७२१	७८१ तत्रोपपद सप्तमी० (३-१-९२)	५३०

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१८०८ तत्सर्वादि पथ्यङ्ग० (५-२-७)	८५५	१७४४ तमधीष्टो भूतो भू० (५-१-८०)	८३७
५३८ तथायुक्त चानी० (१-४-५०)	४०३	१५५३ तरति (४-४-५)	७९३
१२६९ तदधीते तद्वेद (४-२-५९)	७२६	२००३ तरत्तमपौ घ (१-१-२२)	९०३
२१२५ तदधीनवचने (५-४-५४)	९४२	१३७२ तवकममका० (४-३-३)	७५३
१६७४ तदर्थं विद्वते ० (५-१-१२)	८१७	३९८ तवममौ डसि (७-२-९६)	२६९
१७२८ तदर्हति (५-१-६३)	८३४	८३६ तसिलादिष्वा कृत्व० (६-३-३५)	५६०
१७८० तदर्हम् (५-१-११७)	८४६	१४९३ तसिश्च (४-३-११३)	७७९
१२९५ तदशिष्य सज्ञाप्र० (१-२-५३)	७३५	१९५५ तमेश्व (५-३-८)	८९३
१८४६ तदस्मिन्नधिकमि० (५-२-४५)	८६६	१८९६ तसौ मत्वर्थे (१-४-१९)	८७७
१८८२ तदस्मिन्नन्न प्रायेण० (५-२-८१)	८७४	१९६ तस्माच्छसौ न ० (६-१-१०३)	११९
१२७९ तदस्मिन्नस्तीति० (४-२-६७)	७३२	४१ तस्मादित्युत्तरस्य (१-१-६७)	३०
१७१३ तदस्मिन्नुच्चायला० (५-१-४७)	८२८	७५८ तस्मान्नुडचि (६-३-७४)	५२३
१६१७ तदस्मै दीयते नि० (४-४-६६)	८०५	१३७१ तस्मिन्नणि च युष्मा० (४-३-२)	७५३
१६७८ तदस्य तदस्मिन्० (५-१-१६)	८१८	४० तस्मिन्निति निर्दिष्टे० (१-१-६६)	२९
१६०१ तदस्य पण्यम् (४-४-५१)	८०२	१७६५ तस्यै प्रभवति स० (५-१-१०१)	८४३
१७२३ तदस्य परिमाणम् (५-१-५७)	८३२	१६६५ तस्यै हितम् (५-१-५)	८१४
१७५८ तदस्य ब्रह्मचर्यम् (५-१-९४)	८४१	१७५९ तस्य च दक्षिणा० (५-१-९५)	८४१
१८३७ तदस्य सज्ञात० (५-२-३६)	८६३	१५९७ तस्य धर्म्यम् (४-४-४७)	८०२
१४२७ तदस्य सोढम् (४-३-५२)	७६६	१७०४ तस्य निमित्त सयो० (५-१-३८)	८२६
१२६६ तदस्या प्रहरणमि० (४-२-५७)	७२५	१२८१ तस्य निवास (४-२-६९)	७३२
१८९४ तदस्यास्मिन्नि० (५-२-९४)	८७६	८३ तस्य परमाग्नेडितम् (८-१-२)	६१
३८१ तदो स सावन० (७-२-१०६)	२६०	१८२५ तस्य पाकमूले पी० (५-२-२४)	८६०
१९६८ तदो दा च (५-३-१९)	८९५	१८४९ तस्य पूरणे डट् (५-२-४८)	८६७
१४६५ तद्गच्छति पथिदूत० (४-३-८५)	७७३	१७८१ तस्य भावस्त्वतलौ (५-१-११९)	८४६
१७१६ तद्वरति बहल्या० (५-१-५०)	८२९	६२ तस्य लोप (१-३-९)	४४
४४८ तद्वितश्चासर्व० (१-१-३८)	३३१	१७११ तस्य वाप (५-१-४५)	८२८
५३० तद्विता (४-१-७६)	३९६	१५१४ तस्य विकार (४-३-१३४)	७८४
७२८ तद्वितार्थोत्तरपद० (२-१-५१)	५०९	१४४५ तस्य व्याख्यान० (४-३-६६)	७६९
१०७५ तद्वितेष्वचामादे (७-२-११७)	६६४	१२४३ तस्य समूह (४-२-३७)	७१९
२१०४ तद्युक्तात्मर्णोऽण् (५-४-३६)	९३५	८ तस्यादित उदात्तम० (१-२-३२)	८
११९३ तद्वाजस्य बहुषु० (२-४-६२)	७०३	१०८८ तस्यापत्यम् (४-१-९२)	६७१
१६२७ तद्वहति रथयुग० (४-४-७६)	८०७	१५०० तस्येदम् (४-३-१२०)	७८०
१८७० तन्त्रादचिरापहते (५-२-७०)	८७१	१७०८ तस्येश्वर (५-१-४२)	८२८
१९०९ तप सहस्राभ्या० (५-२-१०२)	८८०	१५३० तालादिभ्योऽण् (४-३-१५२)	७८७
१५ तपरस्तकालस्य (१-१-७८)	१९	१८७७ तावतिथ्यग्रहणमि० (५-२-७७)	८७३

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
११५० तिककितवादिभ्यो० (२-४-६८) ६९३		१७४३ तेन निर्वृत्तम् (५-१-७९) ८३७	
११७८ तिकादिभ्य फिञ् (४-१-१५४) ७००		१७५७ तेन परिज्यलभ्य० (५-१-९३) ८४०	
२००२ तिडश्च (५-३-५६) ९०३		१४८१ तेन प्रोक्तम् (४-३-१०१) ७७६	
१४८२ तित्तिरिवरतन्तु० (४-३-१०२) ७७६		१७६२ तेन यथाकथाच० (५-१-९८) ८४३	
४२३ तिरसस्तिर्यलोपे (६-३-९४) २८४		१२०२ तेन रक्त रागात् (४-२-१) ७०८	
१५६ तिरसोऽन्त्यतरस्या (८-३-४२) ९६		१८२७ तेन वित्तश्चुञ्चुच० (५-२-२६) ८६१	
७७२ तिरोऽन्तर्धौ (१-४-७१) ५२७		८४८ तेन सहेति तुल्ययोगे (२-२-२८) ५७२	
८४४ ति विशतेर्ङिति (६-४-१४२) ५६९		१४९२ तेनैकदिक् (४-३-११२) ७७९	
६७१ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च (२-१-१७) ४८०		४०६ तेमयावेकवचनस्य (८-१-२२) २७३	
८२० तिष्यपुनर्वखोर्न० (१-२-६३) ५४८		११५ तो षि (८-४-४३) ७७	
१३२७ तीररूपोत्तरपदा० (४-२-१०६) ७४४		११७ तोर्लि (८-४-६०) ७८	
१०१५ तीर्थे ये (६-३-८७) ६४५		४२९ त्यदादिषु दृशोऽना० (३-२-६०) २९०	
१९२४ तुन्दादिभ्य इल्च (५-२-११७) ८८५		२६५ त्यदादीनाम (७-२-१०२) १६१	
१९४५ तुन्दिबलिवटोर्भ (५-२-१३९) ८९०		१३३६ त्यदादीनि च (१-१-७४) ७४६	
३९४ तुभ्यमहौ डयि (७-२-९५) २६७		९३८ त्यदादीनि सर्वैर्नि० (१-२-७२) ६१०	
५८२ तुमर्थ्याच्च भाब० (२-३-१५) ४३२		१५१८ त्रपुजतुनो षुक (४-३-१३८) ७८५	
२००८ तुरिष्ठेभ्य सु (६४ १५४) ९०५		१७२७ त्रिशच्चत्वारिंशतो० (५-१-६२) ८३४	
६३० तुल्याधैरतुलोप० (०-३-७२) ४५८		८८५ त्रिककुत्पर्वते (५४ १४७) ५८४	
१० तुल्यास्यप्रयत्न स० (१-१-९) १०		२९८ त्रिचतुरो स्त्रिया० (७-२-९९) १९४	
२००७ तुरच्छन्दसि (५-३-५९) ९०५		५६ त्रिप्रभृतिषु शाकटा० (८-४-५०) ४२	
१४७४ तुदीसलतुरवर्मती० (४-३-९४) ७७४		१८५५ त्रे सम्प्रसारणञ्च (५-२-५५) ८६८	
७०९ तृजकाभ्या कर्तरि (२ २ १५) ५००		१५७० त्रेर्भ्रम्रियम् (४४ २०) ७९६	
२७४ तृज्वक्तोष्टु (७ १ ९५) १७२		८०९ त्रेत्रय (६ ३ ४८) ५४३	
१०२९ तृणे च जातौ (६-३-१०३) ६४८		२६४ त्रेत्रय (७ १-५३) १६१	
६९२ तृतीया तत्कृतार्थेन० (२-१-३०) ४९०		३८९ त्वमावेकवचने (७ २ ९७) २६६	
३२१ तृतीयादिषु भाषित० (७ १-७४) २१५		४०७ त्वामौ द्वितीयाया (८ १ २३) २७३	
७८४ तृतीयाप्रभृतीन्यन्य० (२-२-२१) ५३३		३८४ त्वाहौ सौ (७-२ ९४) २६२	
५४९ तृतीयाथै (१४ ८५) ४१५		१००२ त्वे च (६ ३ ६४) ६३९	
६५८ तृतीयासप्तम्योर्बहुल (२ ४-८४) ४७२			
२२३ तृतीयासमासे (१ १ ३०) १३८			
११९२ ते तद्राजा (४-१ १७४) ७०३			
१७०२ तेन क्रीतम् (५ १ ३७) ८२६			
१७७८ तेन तुल्य क्रिया० (५-१-११५) ८४६			
१५५० तेन दीव्यति खनति (४-४-२) ७९३			
१२८० तेन निर्वृत्तम् (४-२-६८) ७३२			

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२०७४ दण्डव्यवसर्गयोश्च (५-४-२)	९२६	६११ दूरान्तिकार्थे षष्ठ्य० (२-३-३४)	४४७
१७३१ दण्डादिभ्य (५-१-६६)	८३५	१०१७ दृग्दशवतुषु (६-३-८९)	६४५
१२१९ दध्नष्टक् (४-२-१८)	७१२	१४३३ दतिकुक्षिकलशिव० (४-३-५६)	७६७
१९१३ दन्त उन्नत उरच् (५-२-१०६)	८८२	१२०८ दृष्ट साम (४-२-७)	७१०
१९२० दन्तशिखात्सज्ञा० (५-२-११३)	८८४	१४२२ देयमृणे (४-३-४७)	७६५
३४५ दश्च (७-२-१०९)	२३३	२१२६ देये त्रा च (५-४-५५)	९४२
११४५ दाण्डिनायनहा० (६-४-१७४)	६९२	९२२ देवताद्वन्द्वे च (६-३-२६)	६०३
३२५ दादेर्वीतोर्ध (८-२-३२)	२२१	१२३९ देवताद्वन्द्वे च (७-३-२१)	७१७
१९६७ दानी च (५-३-१८)	८९५	२०९२ देवतान्नातादर्थ्ये० (५-४-२४)	९३२
२०६९ दामन्यादित्रि० (५-३-११६)	९२४	२०५५ देवपथादिभ्यश्च (५-३-१००)	९२०
४८६ दामहायनान्ताच्च (४-१-२७)	३६५	२१२७ देवमनुष्यपुरुषपुरु० (५-४-५६)	९४२
१९७४ दिक्छन्देभ्य सप्त० (५-३-२७)	८९७	२०९५ देवात्तल् (५-४-२७)	९३३
१३७६ दिक्पूर्वपदादृच्च (४-३-६)	७५४	१४३९ देविकाशिशपादित्य० (७-३-१)	७६८
१३२८ दिक्पूर्वपदादस० (४-२-१०७)	७४४	१९१२ देशो लुबिलचौ च (५-२-१०५)	८८१
५१५ दिक्पूर्वपदान्डीप् (४-१-६०)	३८७	१२०१ दैवयज्ञिशौचित्राक्षि० (४-१-८१)	७०७
७२७ दिक्सङ्ख्ये सज्ञायाम् (२-१-५०)	५०९	१२३५ द्यावापृथिवीशुना० (४-२-३२)	७१७
१४२९ दिगादिभ्यो यत् (४-३-५४)	७६६	१९१५ द्युद्भ्या म (५-२-१०८)	८८२
८४५ दिङ्नामान्यन्तराले (२-२-२६)	५७०	१३२१ द्युप्रागपागुदक्प्र० (४-२-१०१)	७४२
१०७७ दित्यदित्यादित्य० (४-१-८५)	६६४	२०५९ द्रव्य च भव्ये (५-३-१०४)	९२१
३३७ दिव उत् (६-१-१३१)	२२९	११०५ द्रोणपर्वतजीव० (४-१-१०३)	६८२
३३६ दिव औत् (७-१-८४)	२२८	१५३९ द्रोश्च (४-३-१६१)	७८९
५६२ दिव कर्म च (१-४-४३)	४२२	२१५० द्वन्द्व रहस्यमर्या० (८-१-१५)	९५४
९२७ दिवसश्च पृथिव्याम् (६-३-३०)	६०५	१७९८ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च (५-१-१३३)	८५३
०६१९ दिवस्तदर्थस्य (२-३-५८)	४५०	९०६ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसे० (२-४-२)	५९४
९२६ दिवो द्यावा (६-३-२९)	६०५	९३० द्वन्द्वाच्चुदषहा० (५-४-१०६)	६०६
१३९९ दिशोऽमद्राणाम् (७-३-१३)	७६०	१२०७ द्वन्द्वाच्छ (४-२-६)	७१०
३३ दीर्घ च (१-४-१२)	२६	१५०५ द्वन्द्वाद्बुनैरमैथु० (४-३-१२५)	७८१
१२४१ दीर्घाच्च वरुणस्य (७-३-२३)	७१८	९०३ द्वन्द्वे पि (२-२-३२)	५९३
२३९ दीर्घाज्जसि च (६-१-१०५)	१४९	२२४ द्वन्द्वे च (१-१-३१)	१३८
१४८ दीर्घात् (६-१-७५)	९२	१९७४ द्वन्द्वोपतापगर्ह्या० (५-२-१२८)	८८८
५८ दीर्घादान्चार्याणाम् (८-४-५२)	४३	१३८६ द्वारादीना च (७-३-४)	७५६
२१३५ दु खात्प्रातिलोम्ये (५-४-६४)	९४५	७३१ द्विगुरेकवचनम् (२-४-१)	५११
११६५ दुष्कुलाड्डक् (४-१-१४२)	६९७	६८५ द्विगुश्च (२-१-२३)	४८७
९५ दूराद्धूते च (८-२-८४)	६८	४७९ द्विगो (४-१-२१)	३६१
६०५ दूरान्तिकार्थेभ्यो० (२-३-३५)	४४४	१७२० द्विगो षष्ठ्य (५-१-५४)	८३१

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१७४६ द्विगोर्यप् (५-१ ८२)	८३८	१९३८ धर्मशीलवर्णान्ताच्च (५-१ १३२) ८८९	
१०८० द्विगोर्लुगनपत्ये (४-१-८८)	६६७	८६३ धर्मादनिकेवलात् (५-४ १२४) ५७८	
१७५० द्विगोर्वा (५-१-८६)	८३८	६४ धातोस्तन्निमित्तस्यैव (६-१ ८०) ४६	
७१४ द्वितीयतृतीयचतुर्थं (२-२-३) ५०४		१८०२ धान्याना भवने क्षे० (५-२ १) ८५४	
३५१ द्वितीयाटौस्वेन (२-४-३४) २३६		५७३ धारेरुत्तमर्ण (१-४ ३५) ४७७	
३९० द्वितीयाया च (७-२-८७) २६६		१६२८ धुरो यङ्ङ्यौ (४-४ ७७) ८०७	
६८६ द्वितीया श्रितातीत० (२-१ २४) ४८७		१३५१ धूमादिभ्यश्च (४-२ १७७) ७४९	
१०११ द्वितीये चानुपाख्ये (६-३ ८०) ६४३		५८६ ध्रुवमपायेऽपादानम् (१-४ २४) ४३५	
२०८६ द्वित्रिचतुर्भ्य सुच् (५-४ १८) ९३०		७१९ ध्वाङ्गेण क्षेपे (२-१ ४२) ५०६	
१७०१ द्वित्रिपूर्वादण् (५-१ ३६) ८२५		न	
१६९५ द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् (५-१ ३०) ८२४		८३५ न कपि (७-४-१४) ५५९	
८५४ द्वित्रिभ्या षमूर्धं (५-४ ११५) ५७५		८३८ न कोपधया (६-३-३७) ५६५	
१८४४ द्वित्रिभ्या तयस्याय० (५-२ ४३) ८६५		५१२ न क्रोडादिवह्वच (४-१-५६) ३८६	
८०४ द्वित्रिभ्यामञ्जले (५-४-१०२) ५४०		१०२४ नक्षत्राद्वा (८-३-१००) ६४७	
१९९१ द्वित्र्योश्च वमुञ् (५-३ ४५) ९०१		६४२ नक्षत्रे च लुपि (२-३ ४५) ४६४	
८६७ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च (५-४ १२८) ५८०		१२०४ नक्षत्रेण युक्त काल (४-२-३) ७०८	
२००५ द्विवचनविभज्यो० (५-३-५७) ९०४		१४१२ नक्षत्रेभ्या बहुलम् (४-३-३७) ७६३	
९५२ द्विस्तावा त्रिस्तावा० (५-४ ८४) ६२२		५१४ नखमुखात्सज्ञायाम् (४-१-५८) ३८६	
१५७ द्वित्रिश्चतुरिति कृ० (८-३ ४३) ९६		१३५२ नगरात्कुत्सनप्रा० (४-२ १२८) ७४९	
१३८० द्वीपादनुसमुद्र यञ् (४-३ १०) ७५५		११४९ न गोपवनादिभ्य (२-४ ६७) ६९३	
१८५४ द्वेस्तीय (५-२ ५४) ८६८		७६० नगोऽप्राणिष्वन्य० (६-३-७७) ५२४	
१२१३ द्वैपचैयाम्रादञ् (४-२ १२) ७११		३५२ न डिसम्बुद्धो (८-२ ८) २३७	
११२४ द्यच्च (४-१ १२१) ६८७		४०८ न चवाहाहैवयुक्ते (८-१-२४) २७५	
१४५१ द्यजृद्राह्मणकर्प्रथमा० (४-३-७२) ७७०		७५६ नञ् (२-२ ६) ५२२	
११८८ द्यञ्मगधकलिङ्ग० (४-१-१७०) ७०२		१४६० नञ् शुचीश्वरक्षेत्र० (७-३ ३०) ७७२	
९४१ द्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप० (६-३ ९७) ६१६		९५६ नञस्तत्पुरुषात् (५-४ ७१) ६२४	
८०८ द्यष्टन सङ्ख्यायाम० (६-३ ४७) ५४३		८६१ नञ्दु सुभ्यो हलि० (५-४ १२१) ५७७	
१८६ द्येकयोर्द्विवचनैक० (१-४ २२) ११४		१३०७ नडशादाङ्ङुलच् (४-२ ८८) ७३८	
ध		११०१ नडादिभ्य फक् (४-१ ९९) ६८१	
१६३६ धनगण लब्धा (४-४ ८४) ८०९		१३१० नडादीना कुक्च (४-२ ९१) ७३९	
१८६५ धनहिरण्यात्कामे (५-२ ६५) ८७०		३०० न तिसृचतसृ (६-४ ४) १९५	
८७० धनुषश्च (५-४-१३२) ५८०		१८३२ नते नासिकाया स० (५-२-३१) ८६२	
१३४५ धन्वयोपधाद्बुञ् (४-२-१२१) ७४८		१०८६ न तौत्वलिभ्य (२-४ ६१) ६७०	
१५९१ धर्म चरति (४-४ ४१) ८०१		१५१० न दण्डमाणवान्ते० (४-३ १३०) ७८३	
१६४४ धर्मपथ्यर्थन्याया० (४-४-९२) ८१०		९१८ न दधिपयआदीनि (२-४ १४) ६०१	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
६८१ नदीपौर्णमास्याप्र० (५४११०) ४८५		२४ न वेति विभाषा (१-१-४४) २२	
६७४ नदीभिश्च (२-१-२०) ४८२		४३१ नशेर्वा (८-२-६३) २९१	
९८६ नद्या शेषस्यान्य० (६-३-४४) ६३५		१३२ नश्च (८-३-३०) ८४	
१३१७ नद्यादिभ्यो ढक् (४-२-९७) ७४२		१२३ नश्चापदान्तस्य झलि (८-३-२४) ८१	
१३०४ नद्या मतुप् (४-२-८५) ७३८		१४० नद्व्यप्रशान् (८-३-७) ८९	
८३३ नद्यतश्च (५४-१५३) ५५१		३०८ न षट्स्वसादिभ्य (४-१-१०) २०५	
१३३४ न द्यच्च प्राच्य० (४-२-११३) ७४६		३५५ न सयोगाद्वन्तात् (६४१३७) २४१	
१७८३ न नञ्पूर्वात्तत्पु० (५-१-१२१) ८४७		७९३ न सङ्ख्यादे समा० (५-४-८९) ५३७	
७०४ न निर्धारणे (२-२-१०) ४९६		८९३ न सज्ञायाम् (५-४-१५५) ५८६	
५१ न पदान्तद्विर्वचन० (१-१-५८) ३८		३६३ न सम्प्रसारणे० (६-१-३७) २४७	
११४ न पदान्ताद्योरनाम् (८-४-४२) ७६		२०७७ न सामिवचने (५-४-५) ९२७	
१२९ नपरे न (८-३-२७) ८३		६७९ नस्तद्धिते (६-४-१४४) ४८५	
९३५ नपुसकमनपुसकैर्नै० (१-२-६९) ६०९		१०३७ नहिवृतिवृषिव्य० (६-३-११६) ६५१	
३१४ नपुसकस्य झलच्च (७-१-७२) २०८		४४० नहो ध (८-२-३४) ३०४	
३१० नपुसकाच्च (७-१-१९) २०८		१३ नाज्झलौ (१-१-१०) १६	
६८० नपुसकादन्यतर० (५-४-१०९) ४८५		४२४ नाञ्चे पूजायाम् (६-४-३०) २८५	
९५४ न पूजनात् (५-४-६९) ६२३		८९६ नाडीतन्त्र्यो स्वाङ्गे (५-४-१५९) ५८७	
११९७ न प्राच्यभर्गादि० (४-१-१७८) ७०५		१६८५ नात परस्य (७-३-२७) ८२१	
२२२ न बहुव्रीहौ (१-१-२९) १३६		१६५ नादिचि (६११०४) १००	
१६२९ न भकुर्छुराम् (८-२-७९) ८०८		५५ नादिन्याक्रोशे पुत्र० (८-४-४८) ४२	
२७३ न भूसुधियो (६-४-८५) १७०		१८५० नान्तादसङ्ख्यादेर्मट् (५-२-४९) ८६७	
७५९ नभ्राणनपान्नवेदा० (६-३-७५) ५२४		४२७ नाभ्यस्ताच्छतु (७-१-७८) २८९	
५८३ नम स्वस्तिस्वाहा० (२-३-१६) ४३२		४१३ नामन्त्रिते समाना० (८-१-७३) २७८	
११५७ नमपूर्वोऽपत्येऽव० (६-४-१७०) ६९५		२०९ नामि (६-४-३) १२५	
१५४ नमस्पुनसोर्गलो (८-३-४०) ९४		८२ नाम्नेडितस्यान्य० (६-१-९९) ६०	
४३९ न मु ने (८-२-३) ३०२		८०१ नावो द्विगो (५-४-९९) ५३९	
४६४ न यासयो (७-३-४५) ३४६		६५७ नाव्ययीभावादतो० (२-४-८३) ४७२	
१०९८ न ख्याभ्या पदान्ता० (७-३-३) ६८०		५११ नासिकोदरोष्ठज० (४-१-५५) ३८४	
१०४८ नरे सज्ञायाम् (६-३-१२९) ६५४		१६२४ निकटे वसति (४-४-७३) ८०६	
२६३ न छमताङ्गस्य (१-१-६३) १६०		१५२४ नित्य वृद्धशरादि० (४-३-१४४) ७८६	
६२७ न लोकाव्ययनिष्ठा० (२-३-६९) ४५५		१८५७ नित्य शतादिमासा० (५-२-५७) ८६८	
२३६ नलोप प्रातिपदिका० (८-२-७) १४६		४८७ नित्य सज्ञाछन्दसो (४-१-२९) ३६५	
३५३ नलोप सुप्स्वरसज्ञा० (८-२-२) २३९		४९२ नित्य सपत्न्यादिषु (४-१-३५) ३६८	
७५७ नलोपो नञ (६-३-७३) ५२२		१५९ नित्य समासेऽनु० (८-३-४५) ९८	
१९० न विभक्तौ तुस्माः (१-३-४) ११६		७७८ नित्य हस्ते पाणानु० (१-४-७७) ५२८	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
७११ नित्य क्रीडाजीविक० (२-२-१७) ५०१		१६९९ पणपादमाषशताद्यत् (५-१-३४) ८२५	
८६२ नित्यमसिचप्रजा० (५-४-१२२) ५७८		२५७ पति समास एव (१-४-८) १५८	
२१४० नित्यवीप्सयो (८-१-४) ९४६		१७९३ पल्यन्तपुरोहिता० (५-१-१२८) ८५१	
१०३ निपात एकाजनाड् (१-१-१४) ७२		४९० पत्युर्नो यज्ञसयोगे (४-१-३३) ३६७	
१५६९ निर्वृत्तेऽक्षय्यतादिभ्य (४-४-१९) ७९६		१५०२ पत्रपूर्वाद्न् (४-३-१२२) ७८१	
१३८४ निशाप्रदोषाभ्या च (४-३-१४) ७५५		१५०३ पत्राध्वगुपरिषदश्च (४-३-१२३) ७८१	
२१३३ निष्कुलान्निष्कोषणे (५-४-६२) ९४४		१४०२ पथ पन्थ च (४-३-२९) ७६०	
८९९ निष्ठा (२-२-३६) ५८९		१७३९ पथ ष्कन् (५-१-७५) ८३६	
८९७ निष्प्रवाणिश्च (५-४-१६०) ५८८		३६५ पथिमथ्यभृक्षामात् (७-१-८५) २४८	
६ नीचैरनुदात्त (१-२-३०) ८		९५७ पथो विभाषा (५-४-७२) ६२४	
२०३२ नीतौ च तद्युक्तात् (५-३-७७) ९१२		१६५६ पथ्यतिथिवसति० (४-४-१०४) ८१२	
४३४ नुम्विसर्जनीयश० (८-३-५८) २९४		१६३९ पदमस्मिन्द्वयम् (४-४-८७) ८०९	
२८३ नृ च (६-४-६) १७९		१०५७ पदव्यवायेऽपि (८-४-३८) ६५८	
१४१ नृन्पे (८-३-१०) ८९		४०१ पदस्य (८-१-१६) २७३	
३४९ नेदमदसोरको (७-१-११) २३४		४०२ पदात् (८-१-१७) २७३	
१२४० नेन्द्रम्य परस्यै (७-३-२२) ७१८		१९८ पदान्तस्य (८-४-३७) १२०	
९७७ नेन्सिद्धबन्धादिषु च (६-३-१९) ६३०		१५६१ पदान्तस्यान्यतरस्याम् (७-३-९) ७९५	
३०३ नेयदुबद्धस्थानावस्त्री (१-४-४) २०१		१४९ पदान्ताद्वा (६-१-७६) ९२	
१८३३ नेबिडजिबरीसचौ (५-२-३२) ८६२		१५८९ पदोत्तरपद गृह्णाति (४-४-३९) ८००	
३७० नोपधाया (६-४-७) २५१		२२८ पद्विभोमस्त्वनिशस० (६-१-६३) १४३	
१५५५ नौ द्व्यचष्टन् (४-४-७) ७९३		९९१ पद्यत्यतदर्थे (६-३-५३) ६३६	
१६४३ नौवयोधर्मविषमूल० (४-४-९१) ८१०		१७४० पन्थो ण नित्यम् (५-१-७६) ८३७	
१५४३ न्यग्रोधस्य च केवल० (७-३-५) ७९०		२८ पर सनिकर्ष स० (१-४-१०९) २५	
प		८१२ परवलिङ्ग द्वन्द्वत० (२-४-२६) ५४५	
१८२६ पक्षात्ति (५-२-२५) ८६०		१८१ परश्च (३-१-२) ११२	
१५८५ पक्षिमत्स्यमृगान्ह० (४-४-३५) ७९९		१६०८ परश्वधाट्ठञ्च (४-४-५८) ८०३	
१७२५ पङ्क्तिविशतित्रिशच्च० (५-१-५९) ८३३		९६५ परस्य च (६-३-८) ६२७	
५२३ पङ्गोश्च (४-१-६८) ३९२		५८९ पराजेरसोढ (१-४-२६) ४३५	
१७२६ पञ्चदशतौ वर्गे वा (५-१-६०) ८३३		१३७५ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च (४-३-५) ७५४	
६९९ पञ्चमी भयेन (२-१-३७) ४९४		५८० परिक्रयणे सम्प्रदा० (१-४-४४) ४३०	
६३९ पञ्चमी विभक्ते (२-३-४२) ४६३		१६७९ परिखाया ढञ् (५-१-१७) ८१९	
५९८ पञ्चम्यपाङ्परिभि (२-३-१०) ४४१		१५८६ परिपन्थ च तिष्ठति (४-४-३६) ८००	
३९७ पञ्चम्या अत् (७-१-३२) २६८		१६८३ परिमाणान्तस्या० (७-३-१७) ८२०	
९५९ पञ्चम्या स्तोकादिभ्य (६-३-२) ६२५		१५७९ परिमुख च (४-४-२९) ७९८	
१९५३ पञ्चम्यास्तसिल् (५-३-७) ८९२		१२११ परिवृतो रथ (४-२-१०) ७१०	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१५९४ परिषदो ण्य (४-४-४४)	८०१	११२१ पीलाया वा (४-१-११८)	६८७
१६५३ परिषदो ण्य (४-४-१०१)	८१२	५०४ पुयोगादाख्यायाम् (४-१-४८)	३७७
११४१ परैर्वर्जने (८-१-५)	९४७	७४६ पुवत्कर्मवारय० (६-३-४२)	५१७
१८११ परोवरपरम्परपुत्र० (५-२-१०)	८५६	४३६ पुसोऽसुद् (७-१-८९)	२९८
१५५८ पर्पादिभ्य छन् (४-४-१०)	७९४	१७०६ पुत्राच्छ च (५-१-४०)	८२७
१९५६ पर्याभिभ्या च (५-३-९)	८९३	११८३ पुत्रान्तादन्यतर० (४-१-१५९)	७०१
१३६७ पर्वताच्च (४-२-१४३)	७५२	९८० पुत्रेऽन्यतर० (६-३-२२)	६३२
२०७० पश्चादिगौधेयादि० (५-३-११७)	९२४	१३९ पुम ख्ययम्परे (८-३-६)	८८
१५२१ पलाशादिभ्यो वा (४-३-१४१)	७८६	९३३ पुमान्त्रिया (१-२-६७)	६०९
१९८२ पश्चात् (५-३-३२)	८९९	१४८५ पुराणप्रोक्तेषु (४-३-१०५)	७७७
४०९ पश्याथैश्चानालोचने (८-१-२५)	२७६	१८३९ पुरुषहस्तिभ्यामण्व (५-२-३८)	८६४
५१९ पाककर्णपर्णपुष्प० (४-१-६४)	३९१	४८२ पुरुषात्प्रमाणेऽन्य० (४-१-२४)	३६३
१२१२ पाण्डुकम्बलादिनि (४-२-११)	७११	७६८ पुरोऽव्ययम् (१-४-६७)	५२६
१७१२ पात्रात्छन् (५-१-४६)	८२८	१९४१ पुष्करादिभ्यो देशे (५-२-१३५)	८८९
१७३२ पात्राद्वश्च (५-१-६८)	८३५	२०६६ पूगाञ्च्योऽप्रा० (५-३-११२)	९२३
७२५ पात्वेसमितादयश्च (२-१-४८)	५०७	४९३ पूतक्रतोरै च (४-१-३६)	३६९
४१४ पाद पत् (६-४-१३०)	२७९	७०५ पूरणगुणसुहितार्थ० (२-२-११)	४९६
२०७३ पादशतस्य सङ्ख्या० (५-४-१)	९२६	१९९४ पूरणाद्भागे तीयादन् (५-३-४८)	९०१
९९० पादस्य पदाज्याति० (६-३-५२)	६३६	१७१४ पूरणार्धाङ्गन् (५-१-४८)	८२९
८७७ पादस्य लोपोऽह० (५-४-१३८)	५८२	८८७ पूर्णाद्विभाषा (५-४-१४९)	५८४
२०९३ पादार्धाभ्या च (५-४-२५)	९३३	७२६ पूर्वकालैकसर्व० (२-१-४९)	५०८
४५७ पादोऽन्यतरस्याम् (४-१-८)	३४१	१२ पूर्वत्रासिद्धम् (८-२-१)	१२
१०५३ पान देशे (८-४-९)	६५५	८५७ पूर्वपदात्सज्ञायामग (८-४-३)	५७५
७३३ पापाणके कुत्सितै (२-१-५४)	५१२	२१८ पूर्वपरावरदक्षिणो० (१-१-३४)	१३४
१०७१ पारस्करप्रभृतीनि० (६-१-१५७)	६६२	८१३ पूर्ववदश्वबड्बौ (२-४-२७)	५४६
१७३६ पारायणतुरायण० (५-१-७२)	८३६	६९३ पूर्वसदृशसमोनार्थ० (२-१-३१)	४९१
१४९० पाराशर्यशिलालि० (४-३-११०)	७७९	१८८६ पूर्वादिनि (५-२-८६)	८७४
६७२ पारे मध्ये षष्ठ्या वा (२-१-१८)	४८१	२२१ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो० (७-१-१६)	१३५
१८७५ प्रार्श्वेनान्विच्छति (५-२-७५)	८७२	१९७५ पूर्वाधरावराणा० (५-३-३९)	८९७
१२५८ पाशादिभ्यो य (४-२-४९)	७२३	७३७ पूर्वापरप्रथमचरम० (२-१-५८)	५१४
९३६ पिता मात्रा (१-२-७०)	६१०	७१२ पूर्वापराधरोत्तरमेक० (२-२-१)	५०१
१४५८ पितुर्यच्च (४-३-७९)	७७२	१४०१ पूर्वाह्णपराह्णार्द्रामू० (४-३-२८)	७६०
१२४२ पितृव्यमातुलमाता० (४-२-३६)	७१८	६०३ पृथग्विनानानाभि० (२-३-३२)	४४३
११३८ पितृष्वसृष्टण् (४-१-१३२)	६९०	१७८४ पृथ्वादिभ्य इम० (५-१-१२२)	८४८
१५२६ पिष्टाच्च (४-३-१४६)	७८७	१०३४ पृषोदरादीनि० (६-३-१०९)	६४९

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
९९६ पेषवासवाहनविषु च (६-३-५८) ६३७		१५८० प्रयच्छति गर्ह्यम् (४-४-३०) ७९८	
१०८४ पैलादिभ्यश्च (२-४-५९) ६६९		१७७२ प्रयोजनम् (५-१-१०९) ८४४	
७४४ पोढायुवतिस्तोक० (२१६५) ५१७		११२९ प्रवाहणस्य ठे (७-३-२८) ६८८	
१४४९ पौरोडाशपुरोडाशा० (४३-७०) ७७०		२०२१ प्रशसाया रूपप् (५-३-६६) ९०९	
२०२४ प्रकारवचने जा० (५३-६९) ९१०		७४७ प्रशसावचनैश्च (२-१-६६) ५१९	
१९७१ प्रकारवचने थाल् (५-३-२३) ८९६		२००९ प्रशस्यस्य थ्र (५-३-६०) ९०६	
२१४७ प्रकारे गुणवचनस्य (८-१-१२) ९४९		८६८ प्रसभ्या जानुनोर्जु (५-४-१२९) ५८०	
८५० प्रकृत्याशिषि (६३८३) ५७३		६४१ प्रसितोत्सुकाभ्या० (२-३-४४) ४६४	
२०१० प्रकृत्यैकाच् (६-४-१६३) ९०६		१०६७ प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रा० (६११५३) ६६१	
१७७१ प्रकृष्टे ठञ् (५-१-१०८) ८४४		१३४६ प्रस्थपुरवहान्ताच्च (४-२-१२२) ७४८	
२१०६ प्रज्ञादिभ्यश्च (५४३८) ९३६		१३३१ प्रस्थात्तरपद० (४-२-११०) ७४५	
१९०८ प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो० (५२१०१) ८८०		१६०७ प्रहरणम् (४-४-५७) ८०३	
५९९ प्रति प्रतिनिवि० (१४९२) ४४२		६४८ प्राक्कारान्समास (२-१-३) ४६८	
१५९० प्रातिकण्ठार्थललाम० (४४४०) ८०१		१६६१ प्राक् क्रीताच्छ (५-१-१) ८१३	
१६५१ प्रतिजनादिभ्य० (४४९९) ८११		२०२५ प्रागिवात्क (५-३-७०) ९१०	
६०० प्रतिनिधिप्रतिदाने० (२३-११) ४४२		१९९५ प्रागेकादशभ्यो० (५-२-४९) ९०१	
१५९२ प्रतिपथमेति ठश्च (४४४२) ८०१		१६२६ प्रागिघताद्यत् (४४७५) ८०७	
२१११ प्रतियोगे पञ्चम्या० (५४४४) ९३७		१९४७ प्रागिदशो विभक्ति (५-३-१) ८९१	
१०६६ प्रतिष्कशश्च कशे (६११५२) ६६१		१०७३ प्रागदीव्यतोऽण् (४-१-८३) ६६३	
९५० प्रतेरुरस सप्तमी० (५४८२) ६२२		१९ प्राग्नीश्वरान्निपाता (१-४-५६) २१	
९४ प्रत्यभिवादेऽशूद्रे (८२८३) ६७		१६८० प्राग्वतेष्टञ् (५-१-१८) ८१९	
१८० प्रत्यय (३११) ११२		१५४८ प्राग्वहतेष्टक् (४-४-१) ७९२	
२६२ प्रत्ययलोपे प्रत्यय० (११६२) १६०		४७३ प्राचा ष्फ तद्धित (४-१-१७) ३५८	
४६३ प्रत्ययस्थात्कात्० (७३४४) ३४४		१३६३ प्राचा कटादे (४-२-१३९) ७५१	
२६० प्रत्ययस्य लुक्लुलुप (११६१) १५९		१४०० प्राचा ग्रामनगराणाम् (७-३-१४) ७६०	
१३७३ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च (७२९८) ७५३		१४३१ प्राचा नगरान्ते (७-३-२४) ७६६	
५७८ प्रत्याङ्भ्या श्रुव (१४४०) ४२९		११८४ प्राचामवृद्धात्फि० (४-१-१६०) ७०१	
२२६ प्रथमचरमतया० (११३३) १४०		२०३६ प्राचामुपादेरडज्वु० (५-३-८०) ९१४	
१६४ प्रथमयो पूर्वसवर्ण (६११०२) १००		१७९४ प्राणभृज्जातिवयो० (५-१-१२९) ८५२	
६५३ प्रथमानिर्दिष्ट स० (१२४३) ४७०		१५३२ प्राणिरजतादि० (४३१५४) ७८८	
३८७ प्रथमायाश्च द्विवचने० (७२८८) २६४		१९०३ प्राणिस्थादातो० (५-२-९६) ८७८	
१२९८ प्रवानप्रत्ययार्थ० (१२५६) ७३६		१०५५ प्रातिपदिकान्तनु० (८-४-११) ६५६	
१०५० प्रनिरन्त शरेष्ठु० (८४५) ६५४		५३२ प्रातिपदिकार्थलिङ्ग० (२-३-४६) ३९७	
१४६३ प्रभवति (४३-८३) ७७३		२१ प्रादय (१४५८) २१	
१८३८ प्रमाणे द्वयसज्द्वन्० (५२३७) ८६३		७७९ प्राघ्व बन्धने (१-४-७८) ५२९	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
७१५ प्राप्तापन्ने च० (२-२-४)	५०४	२०३३ बह्वचो मनुष्यनाम्न० (५-३-७८)	९१३
१४१४ प्रायभव (४-३-३९)	७६३	१६१५ बह्वचपूर्वपदाङ्गन् (४-४-६४)	८०५
९७३ प्रावृट्शरत्काल० (६-३-१५)	६२९	२१०९ बह्वल्पार्थच्छस्कार० (५-४-४२)	९३६
१३८८ प्रावृष एण्य (४-३-१७)	७५६	५०३ बह्वादिभ्यश्च (४-१-४५)	३७६
१३९४ प्रावृषष्टप् (४-३-२६)	७५८	५२२ बाह्वन्तात्सज्ञायाम् (४-१-६७)	३९२
२०१६ प्रियस्थिरस्फिर० (६-४-१५७)	९०७	१०९६ बाह्वादिभ्यश्च (४-१-९६)	६७९
६२१ प्रेष्यत्रुवोर्हविषो० (२-३-६१)	४५१	१३४१ बाहीकग्रामेभ्यश्च (४-२-११७)	७४७
१२७४ प्रोक्ताल्लुक् (४-२-६४)	७२९	१३११ बिल्वकादिभ्यश्च० (६-४-१५३)	७३९
१५४२ लक्षादिभ्योऽण् (४-३-१६४)	७९०	१५१६ बिल्वादिभ्योऽण् (४-३-१३६)	७८५
९० प्लुतप्रगृह्या अचि० (६-१-१२५)	६४	१६९६ बिस्ताच्च (५-१-३१)	८२४
फ		७४१ बृन्दारकनागकुञ्ज० (२-१-६२)	५७६
		२०७८ बृहत्या आच्छादने (५-४-६)	९२७
१०८७ फक्फिजोरन्य० (४-१-९१)	६७०	१८०१ ब्रह्मणस्त्व (५-१-१३६)	८५३
१५४१ फले लुक् (४-३-१६३)	७८९	८०५ ब्रह्मणो जानपदा० (५-४-१०४)	५४०
८१९ फल्गुनीप्रोष्ठपदा० (१-२-६०)	५४७	९४६ ब्रह्महस्तिभ्या० (५-४-७८)	६२१
११७४ फाण्टाहृतिमि० (४-१-१५०)	६९९	१८७१ ब्राह्मणक्रोष्णिके स० (५-२-७१)	८७१
१९०६ फेनादिलच्च (५-२-९९)	८७९	१२५० ब्राह्मणमाणव० (४-२-४२)	७२१
११७३ फेदछ च (४-१-१४९)	६९८	११५८ ब्राह्मोऽजातौ (६-४-१७१)	६९५
ब		भ	
		१६५२ भक्ताण्ण (४-४-१००)	८१२
१६४८ बन्धने चषौ (४-४-९६)	८११	१६१९ भक्तादण्यतरस्याम् (४-४-६८)	८०५
१००५ बन्धुनि बहुव्रीहौ (६-१-१४)	६४०	१४७५ भक्ति (४-३-९५)	७७५
९७१ बन्धे च विभाषा (६-३-१३)	६२९	६९७ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् (२-१-३५)	४९२
१९४२ बलादिभ्यो मनु० (५-२-१३६)	८९०	१११४ भर्गात्त्रैगर्ते (४-१-१११)	६८४
२५८ बहुगणवतुडति० (१-१-२३)	१५९	१३३९ भवतष्टक्छसौ (४-२-११५)	७४७
१८५२ बहुपूगगणसङ्ख्य० (५-२-५२)	८६८	१५६६ भस्त्रादिभ्य ण्त् (४-४-१६)	७९५
४०५ बहुवचनस्य वलसौ (८-१-२१)	२७३	४६६ भस्त्रैषा ज्ञाज्ञाद्वास्त्रा० (७-३-४७)	३४९
२०५ बहुवचने ज्ञत्येत (७-३-१०३)	१२३	२३३ भस्य (६-४-१२९)	१४५
४८४ बहुव्रीहेरुधसो० (४-१-२५)	३६४	३६८ भस्य टेलोप (७-१-८८)	२४९
५०८ बहुव्रीहेश्चान्तो० (४-१-५२)	३८१	१७१५ भागाद्यच्च (५-१-४९)	८२९
८५२ बहुव्रीहौ सक्थ्य० (५-४-११३)	५७४	१२४४ भिक्षादिभ्योऽण् (४-२-३८)	७१९
८५१ बहुव्रीहौ सत्येये० (५-४-७३)	५७३	५८८ भीत्रार्थाना भयहेतु (१-४-२५)	४३५
१८७ बहुषु बहुवचनम् (१-४-२१)	११४	१०२० भीरो स्थानम् (८-३-८१)	६४६
२०१७ बहुलोपो भू च० (६-४-१५४)	९०८	५९४ भुव प्रभव (१-४-३१)	४३८
११४८ बह्वच इज प्राच्य० (२-४-६६)	६९३	१९९९ भूतपूर्वे चरट् (५-३-५३)	९०२
१२८५ बह्वच कूपेषु (४-२-७३)	७३३		
१४४६ बह्वचोऽन्तोदात्ता० (४-३-६७)	७६९		

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१८ भूवादयो धातव (१-३-१)	२०	७५४ मयूरव्यसकादयश्च (२-१-७२)	५२१
७६५ भूषणेऽलम् (१-४-६४)	५२६	१०६८ मस्करमस्करिणौ (६-१-१५४)	६६१
१६७ भोभगोअधोअपूर्व (८-३-१७)	१०२	११६४ महाकुलादञ्चञौ (४-१-१४१)	६९६
१२६३ भौरिक्याद्यैषुका० (४-२-५४)	७२५	१२३८ महाराजप्रोष्ठपदा० (४-२-३५)	७१७
३९५ भ्यसो भ्यम् (७-१-३०)	२६८	१४७७ महाराजादृज् (४-३-९७)	७७५
१०९१ भ्रातरि च ज्यायसि (४ १ १६४)	६७५	१२३१ महेन्द्राद्वाणौ च (४-२-२९)	७१६
११६७ भ्रातुर्व्यञ्च (४-१-१४४)	६९७	१६७३ माणवचरकाभ्या० (५-१-११)	८१७
९३४ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदु० (१-२-६८)	६०९	९२९ मातरपितराबुदीचा (६-३-३२)	६०६
११२८ भ्रुवो वुक्च (४-१-१२५)	६८८	९८३ मातु पितु-भ्यामन्य० (८-३-८५)	६३२
म		१११८ मातुरुत्सङ्गथास० (४-१-११५)	६८६
३६० मघवा बहुलम् (६-४-१२८)	२४४	९८४ मातृपितृभ्या स्वसा (८-३-८४)	६३३
१६०६ मङ्गुक्क्षेत्रादण० (४-४-५६)	८०३	११४० मातृष्वसुश्च (४-१-१३४)	६९१
१६४९ मतजनहलात्करण० (४-४-९७)	८११	१५८७ माथोत्तरपदपदव्य० (४-४-३७)	८००
१२८४ मतोश्च बहुजङ्गात् (४-२-७२)	७३२	१८९७ मादुपधायाश्च मतो० (८-२-९)	८७७
१८५९ मतौ छ सूक्तसाप्त्रो (५-२-५९)	८६९	१९९७ मानपश्वङ्गयो क० (५-३-५१)	९०२
१०४१ मतौ बहुचोऽन० (६-३-११९)	६५३	१५४० माने वय (४-३-१६२)	७८९
१३५५ मद्रवृज्यो कन् (४-२-१३१)	७५०	१७४५ मासाद्वयसि यत्ख० (५-१-८१)	८३७
२१३८ मद्रात्परिवापणे (५-४-६७)	९४५	१०४९ मित्रे चषौ (६-३-१३०)	६५४
१३२९ मद्रेभ्योऽञ् (४-२-१०८)	७४५	३७ मिदचोऽन्यात्पर (१ १-४७)	२७
११०९ मधुबभ्रौर्वाह्मण० (४ १ १०६)	६८३	९ मुखनासिकावचनो० (१-१-८)	९
९६९ मध्याद्भ्रौ (६-३-११)	६२९	१५७५ मुद्रादण् (४-४-२५)	७९७
१३७८ मध्यान्म (४-३-८)	७५४	१६४० मूलमस्याबर्हि (४-४-८८)	८०९
७७७ मध्येपदेनिवचने च (१-४ ७६)	५२८	२१०७ मृदस्तिक् (५-४-३९)	९३६
१३०५ मध्वादिभ्यश्च (४ २-८६)	७३८	१२२ मोऽनुस्वार (८-३-२३)	८१
४५९ मन (४-१-११)	३४२	३४१ मो नो धातो (८-२-६४)	२३१
९६१ मनस सज्ञायाम् (६-३-४)	६२६	१२६ मो राजि सम कौ (८-३-२५)	८२
१३५८ मनुष्यतत्स्थयो० (४-२-१३४)	७५०	य	
४९५ मनोरौ वा (४-१-३८)	३६९	४४१ य सौ (७-२-११०)	३०६
११८५ मनोर्जातावज्यतौ० (४ १ १६१)	७०१	५२८ यडश्चाप् (४-१-७४)	३९५
९९८ मन्थौदनसक्तुबि० (६-३-६०)	६३८	२३१ यचि भम् (१-४-१८)	१४४
५८४ मन्यकर्मण्यनादरे० (२-३-१७)	४३३	१७३५ यज्ञत्विग्भ्या घञ्चौ (५-१-७१)	८३५
३८३ मपर्यन्तस्य (७-२-९१)	२६२	११०८ यञजोश्च (२-४-६४)	६८२
१०८ मय उओ वो वा (८-३-३३)	७४	४७१ यञश्च (४-१-१६)	३५७
१४६२ मयट् च (४-३-८२)	७७३	११०३ यञिजोश्च (४-१-१०१)	६८१
१५२३ मयड्वैतयोर्भाषा० (४-३-१४३)	७८६	६३८ यतश्च निर्धारणम् (२-३-४१)	४६३

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१८४० यत्तदेतेभ्य परिमाणं (५-२-३९) ८६४		५६५ येनाङ्गविकार (२-३ २०)	४२३
१७८९ यथातयाययापुरं (७ ३ ३१) ८५०		९१३ येषा च विरोध शां (२ ४-९)	५९७
१८०७ यथासुखसमुखस्यं (५-२-६) ८५५		१२९७ योगप्रमाणे च तदं (१ २ ५५)	७३५
१२८ यथासङ्ख्यमनुदे (१-३-१०) ८३		१७६६ योगाद्यच्च (५ १-१०२)	८४३
६६१ यथाऽसादृश्ये (२-१-७) ४७७		३९२ योऽचि (७-२-८९)	२६७
२१४९ यथास्वे यथायथम् (८-१-१४) ९५४		१७३८ योजन गच्छति (५ १) ७४	८३६
११६ यरोऽनुनासिकेऽनु (८-४-४५) ७७		१७९७ योपधाद्गुरूपोत्तं (५ १ १३२)	८५२
१८०४ यवयवकषष्टिकाद्यत् (५-२-३) ८५४		र	
११४६ यस्कादिभ्यो गोत्रे (२-४-६३) ६९२		१७८५ रक्ततो हलोर्देर्लघो (६ ३ १६१) ८४८	
१९९ यस्मात्प्रत्ययविधिं (१-४-१३) १२०		२१०० रक्ते (५ ४ ३२)	९३५
६४५ यस्मादधिक यस्यं (२-३-९) ४६५		१५८३ रक्षति (४ ४-३३)	७९९
६३४ यस्य च भावेन भां (२-३-३७) ४६१		१३२० रङ्गोरमनुष्येऽण्च (४-२-१००) ७४२	
६७० यस्य चायाम् (२-१-१६) ४८०		१९१९ रज कृष्यासुतिपं (५ २-११२) ८८३	
३११ यस्येति च (६-४-१४८) २०८		१०२८ रथवदयोश्च (६ ३-१०२)	६४८
७०३ याजकादिभिश्च (२-२-९) ४९५		१५०१ रथाद्यत् (४-३ १२१)	७८१
२९० याडाप (७-३-११३) १८६		२३५ रषाभ्या नो णं स (८-४-१) १४५	
१९९३ याप्ये पाशप् (५-३-४७) ९०१		१८९५ रसादिभ्यश्च (५ २ ९५)	८७६
६६२ यावदवधारणे (२-१-८) ४७७		९०२ राजदन्तादिषु परम् (२-२-३१) ५९२	
२०९७ यावादिभ्य कन् (५-४-२९) ९३४		१२६२ राजन्यादिभ्यो वुञ् (८ २ ५३) ७२४	
३७६ यजेरसमासे (७-१-७१) २५६		१९०२ राजन्वान्सौराज्ये (८-२-१४) ८७८	
७४८ युवा खलतिपलितं (२-१-६७) ५१९		११५३ राजश्वशुरायत् (४ १ १३७) ६९४	
२०१९ युवाल्पयो कनन्यं (५ ३-६४) ९०८		७८८ राजाहर् साखिभ्यष्टच् (५-४ ९१) ५३५	
३८६ युवावौ द्विवचने (७-२ ९२) २६३		१३६४ राज्ञ क च (४-२-१४०) ७५२	
१२४७ युवोरनाकौ (७-१-१) ७२०		८१४ रात्राह्वाहा पुसि (२-४-२९) ५४६	
४०४ युष्मदस्मदो षष्ठीं (८-१-२०) २७३		१००८ रात्रे कृति विभाषा (६-३-७२) ६४२	
३९३ युष्मदस्मदोरनादेशे (७-२-८६) २६७		१७५१ रात्र्यह सवत्सराच्च (५-१-८७) ८३८	
१३७० युष्मदस्मदोरन्यतरं (४-३-१) ७५३		२८० रात्सस्य (८ २ २४) १७५	
३९९ युष्मदस्मद्व्या डसो (७-१-२७) २६९		५७७ राधीक्ष्योर्यस्य वि (१ ४ ३९) ४२९	
५३१ यून्स्ति (४-१-७७) ३९६		२८६ रायो हलि (७-२ ८५) १८४	
१०८३ यूनि लुक् (४-१-९०) ६६८		१३१३ राष्ट्रवारपाराद्धखौ (४ २ ९३) ७४१	
३८८ यूयवयौ जसि (७ २-९३) २६५		१२३४ रीडृत (७ ४-२७) ७१६	
२६६ यू स्त्र्याख्यौ नदी (१-४-३) १६४		५७१ रुच्यर्थाना प्रीयमाण (१-४ ३३) ४२६	
१६६७ ये च तद्धिते (६ १ ६१) ८१५		६१५ रुजार्थाना भावव (२ ३-५४) ४४८	
११५४ ये चाभावकर्मणो (६-४-१६४) ६९४		१९२७ रूपादाहतप्रशसं (५ २-१२०) ८८६	
२६ येन विधिस्तदन्तस्य (१-१ ७२) २४		११६९ रेवत्यादिभ्यष्टक् (४-१-१४६) ६९७	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१५११ रैवतिकादिभ्यश्छ (४-३-१३१) ७८३		१०३९ वन पुरगामिश्रकां (८-४-४) ६५१	
३३९ रो सुपि (८-३-१६) २३०		४५६ वनो र च (४-१-७) ३४०	
२११६ रोगाच्चापनयने (५-४-४९) ९३८		८९५ वन्दिते भ्रातु (५-४-१५७) ५८७	
१२९० रोणी (४-२-७८) ७७३		८८० वयसि दन्तस्य० (५-४-१४१) ५८३	
१३४७ रोपधेतो प्राचाम् (४-२-१२३) ७४८		१९३६ वयसि पूरणात् (५-२-१३०) ८८९	
१७३ रो रि (८-३-१४) १०५		४७८ वयसि प्रथमे (४-१-२०) ३६०	
१७२ रोऽसुपि (८-२-६९) १०५		१३०१ वरणादिभ्यश्च (४-२-८२) ७३७	
४३३ बौरुपधाया दीर्घ इक (८-२-७६) २९३		१४४२ वर्गान्ताच्च (४-३-६३) ७६८	
ल		१०६३ वर्चस्केऽवस्कर (६-१-१४८) ६६०	
५५२ लक्षणेत्थभूताख्यानां (१-४-९०) ४१६		१७८७ वर्णहृढादिभ्य ष्यञ्च (५-१-१२३) ८४९	
६६८ लक्षणेनाभिप्रती आ० (२-१-१४) ४८०		४९६ वर्णादनुदात्तातोप० (४-१-३९) ३७०	
१६०२ लवणाङ्ग (४-४-५२) ८०२		१९४० वर्णाङ्गान्चारिणि (५-२-१३४) ८८९	
१५७४ लवणाल्लुक् (४-४-२४) ७९७		२०९९ वर्णे चानित्ये (५-४-३१) ९३४	
१९५ लशक्ततद्धिते (१-३-८) ११८		७५० वर्णो वर्णेन (२-१-६९) ५२०	
१२०३ लाक्षारोचनाङ्क (४-२-२) ७०८		१३२३ वर्णौ लुक् (४-२-१०३) ७४३	
१४०८ लुक्तद्धितलुकि (१-२-४९) ७६१		१७५४ वर्षस्याभावविध्यति (७-३-१६) ८३९	
१११२ लुक्लिङ्गयाम् (४-१-१०९) ६८४		१३८९ वर्षाभ्वष्टक् (४-३-१८) ७५६	
१२९४ लुपि युक्तवध्यक्तिव० (१-२-५१) ७३५		२८२ वर्षाभ्वश्च (६-४-८४) १७६	
१५४५ लुप्च (४-३-१६६) ७९०		१७५३ वर्षाल्लुक् च (५-१-८८) ८३९	
१२०५ लुबविशेषे (४-२-४) ७०९		१०४० वले (६-३-११८) ६५२	
१२९६ लुब्योगाप्रख्यानात् (१-२-५४) ७३५		१६३८ वश गत (४-४-८६) ८०९	
२०५३ लुम्मनुष्ये (५-३-९८) ९१९		१२७३ वसन्तादिभ्यष्टक् (४-२-६३) ७२८	
१७१० लोकसर्वलोकाङ्ग (५-१-४४) ८२८		३३४ वसुसुध्वस्वनङ्ग० (८-२-७२) २२७	
६७ लोप शाकल्यस्य (८-३-१९) ४८		४३५ वसो सम्प्रसारणम् (६-४-१३१) २९७	
८७३ लोपो व्योर्वलि (६-१-६६) ५८१		२०५६ वस्तेर्ङ् (५-३-१०१) ९२०	
१९०७ लोमादिपामादि० (५-२-१००) ८८०		१५६३ वल्लक्रयविक्रयाङ्ग (४-४-१३) ७९५	
२०९८ लोहितान्मणौ (५-४-३०) ९३४		१७१७ वल्लद्रव्याभ्या ठन्कनौ (५-१-५१) ८३०	
च		११८२ वाकिनादीना कुक्च (४-१-१५८) ७०१	
११११ वतन्डाच्च (४-१-१०८) ६८४		९३ वाक्यस्य टे प्लुत० (८-२-८२) ६६	
१६८८ वतोरिङ्गा (५-१-२३) ८२२		२१४३ वाक्यादेरामान्त्रित० (८-१-८) ९४७	
१८५३ वतोरिथुक् (५-२-५३) ८६८		९९४ वा घोषमिश्रशब्देषु (६-३-५६) ६३७	
१४११ वत्सशालाभिजि० (४-३-३६) ७६३		१९३० वाचो गिमिनि (५-२-१२४) ८८७	
१९०५ वत्सासाभ्या काम० (५-२-९८) ८७९		२१०३ वाचो व्याहृतार्थयाम् (५-४-३५) ९३५	
२०४६ वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्य० (५-३-९१) ९१७		१९३५ वातातीसाराभ्या० (५-२-१२९) ८८८	
१०३८ वनगिर्यो सज्ञाया० (६-३-११७) ६५१		३२७ वा इहमुहण्णहणि० (८-२-३३) २२३	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
४४४ वा नपुसकस्य (७-१-७९)	३२४	१८४ विभक्तिश्च (१-४-१०४)	११४
६३ वान्तो यि प्रत्यये (६-१-७९)	४५	६६५ विभाषा (२-१-१११)	४७८
१०९२ वान्यस्मिन्सपिण्डे (४-१-१६५) ६७५		१६९४ विभाषा कार्षापणसं (५-१-२९) ८२४	
१२५ वा पदान्तस्य (८-४-५९)	८२	१३५४ विभाषा कुरुयुगं (४-२-१३०) ७५०	
२०४८ वा बहूना जाति (५-३-९३) ९१८		७७३ विभाषा कृत्रि (१-४-७२) ५२७	
१०५४ वा भावकरणयो (८-४-१०) ६५६		६४६ विभाषा कृत्रि (१-४-९८) ४६६	
१२१० वामदेवाङ्गुयौ (४-२-९) ७१०		६०२ विभाषा गुणेऽस्त्रि (२-३-२५) ४४३	
३०४ वामि (१-४-५)	२०१	२३७ विभाषा डिङ्यो (६-४-१३६) १४७	
३०२ वाम्शसो (६-४-८०) १९८		८१० विभाषा चत्वारिंशं (६-३-४९) ५४४	
१२३३ वाय्वतुपित्रषसो (४-२-३१) ७१६		२२५ विभाषा जसि (१-१-३२) १३९	
५९० वारणार्थानामी (१-४-२७) ४३६		२०८० विभाषाञ्चेरदिविस्त्रं (५-४-८) ९२८	
२०६ वावसाने (८-४-५६) १२४		१८०५ विभाषा तिलमाणोमां (५-२-४) ८५५	
१५१ वा शरि (८-३-३६) ९३		२७८ विभाषा तृतीया (७-१-९७) १७४	
९८९ वा शोकष्यञ्चरोगेषु (६-३-५१) ६३६		२९२ विभाषा दिक्समासे (१-१-२८) १८७	
८७१ वा सज्ञायाम् (५-४-१३३) ५८१		२९३ विभाषा द्वितीया (७-३-११५) १८८	
१४७८ वासुदेवार्जुनाभ्यां (४-३-९८) ७७५		१९७९ विभाषा परावराभ्यां (५-३-२९) ८९९	
७७ वा सुग्यापिशले (६-१-९२) ५७		१०३२ विभाषा पुरुषे (६-३-१०६) ६४९	
३२९ वाह ऊठ (६-४-१३२) २२४		१३९२ विभाषा पूर्वाह्णापरां (४-३-२४) ७५८	
५१६ वाह (४-१-६१) ३८७		१२२५ विभाषा फाल्गुनी (४-२-२३) ७१४	
१९६१ वा ह च छन्दसि (५-३-१३) ८९४		२०८८ विभाषा बहोर्धावि (५-४-२०) ९३१	
१०५२ वाहनमाहितात् (८-४-८) ६५५		१३६८ विभाषा मनुष्ये (४-२-१४४) ७५२	
९०० वाहिताग्न्यादिषु (२-२-३७) ५९०		१३८३ विभाषा रोगातप (४-३-१३) ७५५	
१६९७ विशतिकात्स्व (५-१-३२) ८२४		१९७७ विभाषाऽवरस्य (५-३-४१) ८९८	
१६८९ विशतित्रिशच्यां (५-१-२४) ८२२		९७४ विभाषा वर्षक्षरशरं (६-३-१६) ६३०	
१८५६ विशत्यादिभ्यस्तम (५-२-५६) ८६८		१५६७ विभाषा विवधात् (४-४-१७) ७९६	
११२७ विकर्णकुषीतकां (४-१-१२४) ६८८		९१६ विभाषा वृक्षमृगतृ (२-४-१२) ५९८	
११२० विकर्णशुक्लच्छगं (४-१-११७) ६८७		८८२ विभाषा श्यावारो (५-४-१४४) ५८४	
१४६४ विदूराञ्ज्य (४-३-८४) ७७३		४९१ विभाषा सपूर्वस्य (४-१-३४) ३६७	
१४५६ विद्यायोनिसम्बन्धे (४-३-७७) ७७२		९२० विभाषा समीपे (२-४-१६) ६०२	
१६३५ विध्यत्यवनुषा (४-४-८३) ८०८		२१२२ विभाषा साति कां (५-४-५२) ९४१	
१८२८ विनञ्भ्या नानाजौ (५-२-२७) ८६१		२०२३ विभाषा सुपो बहु (५-३-६८) ९०९	
२१०२ विनयादिभ्यष्टक् (५-४-३४) ९३५		८२८ विभाषा सेनासुरां (२-४-२५) ५५१	
२०२० विन्मतोर्लुक् (५-३-६५) ९०८		९८२ विभाषा स्वसृपत्यो (६-३-२४) ६३२	
९१७ विप्रतिषिद्ध चान (२-४-१३) ६००		१६६४ विभाषा हविरपूपा (५-१-४) ८१४	
१७५ विप्रतिषेधे परं (१-४-२) १०७		१०१६ विभाषोदरे (६-३-८८) ६४५	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
६२० विभाषोपसर्गे (२-३-५९)	४५१	१५७६ व्यञ्जनेरुपसिक्ते (४-४-२६)	७९७
१३४२ विभाषोशीनरेषु (४-२-११८)	७४७	११६८ व्यन्सपत्ने (४-१-१४५)	६९७
१०५१ विभाषौषधिवनस्प० (८-४-६)	६५४	६१८ व्यवहृपणो समर्थयो (२३५७)	४५०
१८६१ विमुक्तादिभ्योऽण् (५-२-६१)	८७०	१४२६ व्याहरति मृग (४३५१)	७६५
२७ विरामोऽवसानम् (१-४-११०)	२४	१७६१ व्युष्टादिभ्योऽण् (५-१-९७)	८४२
१७७३ विशाखाषाढाद० (५-१-११०)	८४४	१६८ व्यौल्लुप्रयत्नतर० (८-३-१८)	१०३
९११ विशिष्टलिङ्गो नदीदि० (२-४-७)	५९७	२९४ व्रथभ्रस्जसजमृज० (८-२-३६)	१९२
७३६ विशेषण विशेष्ये० (२-१-५७)	५१३	११०० व्रातच्छजोरस्त्रिया (५३११३)	६८०
१३०० विशेषणाना चाजाते (१२५२)	७३६	१८२२ व्रातेन जीवति (५-२-२१)	८६०
३७९ विश्वस्य वसुराटो (६-३-१२८)	२५९	१८०३ व्रीहिशाल्योर्दक् (५-२-२)	८५४
१२६१ विषयो देशे (४-२-५२)	७२४	१५२८ व्रीहे पुरोडाशे (४-३१४८)	७८७
१०६५ विष्किरः शकुनौ० (६-१-१५०)	६६०	१९२३ व्रीह्यादिभ्यश्च (५-२-११६)	८८५
४१८ विष्वग्देवयोश्च टेर० (६-३९२)	२८१	श	
१३८ विसर्जनीयस्य स (८३३४)	८६	१६३२ शकटादण् (४-४-८०)	८०८
२०८४ विमारिणो मत्स्ये (५-४-१६)	९३०	१६०९ शक्तियष्ट्योरीकक् (४-४-५९)	८०३
१२९२ वुच्छण्कठजिल्से० (४-२-८०)	७३४	१४७२ शण्डिकादिभ्यो ज्य (४-३-९२)	७७४
२०६८ वृकाट्टेयण् (५-३-११५)	९२४	१६९२ शतमानविशक्तिक० (५१२७)	८२३
२०१३ वृद्धस्य च (५३६२)	९०६	१२२६ शतसहस्रान्ताच्च० (५२-११९)	८८५
१३३७ वृद्धाच्छ (४-२-११४)	७४६	१६८६ शताच्च ठन्यतावशते (५-१-२१)	८२१
११७२ वृद्धाद्वसौवीरेषु० (४-११४८)	६९८	१८४७ शदन्तविशतेश्च (५-२-४६)	८६६
१३४४ वृद्धात्प्राचाम् (४-२-१२०)	७४८	४४६ शप्यनोर्नित्यम् (७-१-८१)	३२४
१३६५ वृद्धादकेकान्तखो० (४२-१४१)	७५२	१५८४ शब्दददुर करोति (४-४-३४)	७९९
८४० वृद्धिनिमित्तस्य च० (६-३३९)	५६६	१५२२ शम्भ्या ष्लज् (४-३-१४२)	७८६
१६ वृद्धिरादैच् (१-१-१)	२०	९७६ शयवासवासि० (६-३-१८)	६३०
७२ वृद्धिरेचि (६-१-८८)	५१	११०४ शरद्वच्छुनक० (४-१-१०२)	६८१
१३३५ वृद्धिर्यस्याचामादि० (१-१-७३)	७४६	१०४२ शरादीना च (६-३-१२०)	६५३
११८९ वृद्धेत्कोसलाजा० (४१-१७१)	७०३	१४३० शरीरावयवाच्च (४-३-५५)	७६६
९३१ वृद्धो यूना तल्लक्षण० (१-२-६५)	६०७	१६६६ शरीरावयवाद्यत् (५-१-६)	८१४
४९४ वृषाकप्यमिक्तुसि० (४-१-३७)	३६९	३४० शरोऽचि (८-४-४९)	२३०
१८२९ वे शालच्छङ्कटचौ (५-२-२८)	८६१	२०६२ शर्करादिभ्योऽण् (५-३-१०७)	९२२
१५६२ वेतनादिभ्यो जीवति (४४१२)	७९५	१३०२ शर्कराया वा (४-२-८३)	७३७
३७५ वेरपृक्तस्य (६-१-६७)	२५६	१५० शर्परे विसर्जनीय (८-३-३५)	९३
९६४ वैयाकरणाख्याया च० (६-३-७)	६२७	१६०४ शलालुनोऽन्य० (४-४-५४)	८०३
५०२ वोतो गुणवचनात् (४-१४४)	३७५	१२० शस्त्रोऽटि (८-४-६३)	८०
८४९ वोपसर्जनस्य (६-३८२)	५७२	३९१ शसो न (७-१-२९)	२६६

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१५०८ शाकलाद्वा (४-३-१२८)	७८२	१६१८ श्राणामासौदना० (४-४-६७)	८०५
२०५८ शाखादिभ्यो य (५-३-१०३)	९२१	१८८५ श्राद्धमनेन भुक्त० (५-२-८५)	८७४
१७०० शाणाद्वा (५-१-३५)	८२५	१३८२ श्राद्धे शरद (४-३-१२)	७५५
११२ शात् (८-४-४४)	७६	७३८ श्रेण्यादय कृता० (२-१-५९)	५१४
५२७ शार्ङ्गरवाद्यो डीन् (४-१-७३) ३९४		१८८४ श्रोत्रियश्छन्दोऽ० (५-२-८४)	८७४
१८२१ शालीनकौपीने अ० (५-२-२०)	८५९	५७२ श्लाघहुड्स्थाशपा० (१-४-३४)	४२७
१३०८ शिखाया वलच् (४-२-८९)	७३९	१५५९ श्वगणाद्वच्च (४-४-११)	७९४
१३३ शि तुक् (८-३-३१)	८४	३६२ श्वयुवमघोनाम० (६-४-१३३)	२४६
२०५७ शिलाया ढ (५-३-१०२)	९२१	९३७ श्वशुर श्वश्र्वा (१-२-७१)	६१०
१६०५ शिल्पम् (४-४-५५)	८०३	१३८५ श्वसस्तुद् च (४-३-१५)	७५६
१११५ शिवादिभ्योऽण् (४-१-११२)	६८५	९४८ श्वसोवसीय श्रेयस (५-४-८०)	६२१
१४६८ शिशुकन्दयमसभ० (४-३-८८)	७७३	१५६० श्वादेरिणि (७-३-८)	७९४
३१३ शि सर्वनामस्थानम् (१-१-४२)	२०८	ष	
१८७२ शीतोष्णाभ्या का० (५-२-७२)	८७२	४७४ ष प्रत्ययस्य (१-३-६)	३५८
१७३० शीर्षच्छेदाद्यच्च (५-१-६५)	८३४	१८५१ षट्कृतिकतिपय० (५-२-५१)	८६७
१६११ शीलम् (४-४-६१)	८०४	३३८ षट्चतुर्भ्यश्च (७-१-५५)	२२९
१२२८ शुकाद्धन् (४-२-२६)	७१५	२६१ षड्भ्यो लुक् (७-१-२२)	१६०
१४५५ शुण्डिकादिभ्योऽण् (४-३-७६)	७७१	२९५ षढो क सि (८-२-४१)	१९२
११२६ शुभ्रादिभ्यश्च (४-१-१२३)	६८८	१७४७ षमासाण्यच्च (५-१-८३)	८३८
९१४ शुद्राणामनिरवसि० (२-४-१०)	५९८	११६० षपूर्वहन्वृत० (६-४-१३५)	६९६
१६९१ शूर्पादञ यतरस्याम् (५-१-२६)	८२३	१७५६ षष्टिका षष्टिरात्रेण० (५-१-९०)	८४०
२१३६ शूलात्पाके (५-४-६५)	९४५	१८५८ षष्ठ्यादेश्वासख्यादे (५-२-५८)	८६९
१२१८ शूलोखाद्यत् (४-२-१७)	७१२	१९९६ षष्ठाष्टमाभ्या च (५-३-५०)	९०२
१८७९ शृङ्खलमस्य बन्ध० (५-२-७९)	८७३	७०२ षष्ठी (२-२-८)	४९५
१०२ शो (१-१-१३)	७२	६३५ षष्ठी चानादरे (२-३-३८)	४६२
२०३८ शेवलसुपरिविशाल० (५-३-८४)	९१६	६०६ षष्ठी शेषे (२-३-५०)	४४५
८९१ शेषाद्विभाषा (५-४-१५४)	५८६	३८ षष्ठी स्थानयोगा (१-१-४९)	२८
१३१२ शेष (४-२-९२)	७४०	६०७ षष्ठी हेतुप्रयोगे (२-३-२६)	४४६
३८५ शेषे लोप (७-२-९०)	२६२	६०९ षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन (२-३-३०)	४४६
२४३ शेषो घ्यसखि (१-४-७)	१५१	९७९ षष्ठ्या आकोशे (६-३-२१)	६३१
८२९ शेषो बहुव्रीहि (२-२-२३)	५५२	२००० षष्ठ्या रूप्य च (५-३-५४)	९०२
५०१ शोणात्प्राचाम् (४-१-४३)	३७५	२११५ षष्ठ्या व्याश्रये (५-४-४८)	९३८
१४८६ शौनकादिभ्यश्छ० (४-३-१०६)	७७८	४९८ षिद्वौरादिभ्यश्च (४-१-४१)	३७२
१२६८ श्येनतिलस्य पाते० (६-३-७१)	७२६	११३ धुना धु (८-४-४१)	७६
१४०७ श्रविष्ठाफल्युन्यनू० (४-३-३४)	७६१	३६९ णान्ता षट् (१-१-२४)	२५०

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१००३ व्यङ्ग्यसम्प्रसारणम् (६-१-१३) ६३९		८३९ सज्ञापूरण्योश्च (६-३-३८)	५६६
स		७२१ सज्ञायाम् (२-१-४४)	५०७
१८७८ स एषा ग्रामणी (५-२-७८) ८७३		५२६ सज्ञायाम् (४-१-७२)	३९४
११५६ सयोगादिश्च (६-४-१६६) ६९४		१४९७ सज्ञायाम् (४-३-११७)	७८०
५४ सयोगान्तस्य लोप (८-२-२३) ४०		१८९९ सज्ञायाम् (८-२-११)	८७७
३२ सयोगे गुरु (१-४-११) २५		१५९६ सज्ञाया ललाटकु (४-४-४६) ८०१	
१४२५ सवत्सराप्रहायणी (४-३-५०) ७६५		१३९५ सज्ञाया शरदो वुज् (४-३-२७) ७५८	
१७३७ सशयमापन्न (५-१-७३) ८३६		१२०६ सज्ञाया श्रवणाश्वत्था (४-२-५) ७०९	
१५७२ ससृष्टे (४-४-२२) ७९७		१५२७ सज्ञाया कन् (४-३-१४७) ७८७	
१५५१ सस्कृतम् (५-४-३) ७९३		२०३० सज्ञाया कन् (५-३-७५) ९१२	
१२१७ सस्कृत भक्षा (४-२-१६) ७१२		२०४२ सज्ञाया कन् (५-३-८७) ९१६	
५२५ सहितशफलक्षणवा (४-१-७०) ३९३		८२३ सज्ञाया कन्थोक्षीनरेषु (२-४-२०) ५५०	
१४५ सहितायाम् (६-१-७२) ९१		२०५२ सज्ञाया च (५-३-९७) ९१९	
१०३५ सहितायाम् (६-३-११४) ६५०		१६३४ सज्ञाया जन्या (४-४-८२) ८०८	
५१७ सख्यशिश्वीति भा (४-१-६२) ३८७		१६४१ सज्ञाया धेनुष्या (४-४-८९) ८१०	
२५३ सख्युरसबुद्धौ (७-१-९२) १५६		१९४३ सज्ञाया मन्माभ्याम् (५-२-१३७) ८९०	
१७९१ सख्युर्य (५-१-१२६) ८५१		५६७ सज्ञोऽन्यतरस्या कन् (२-३-२२) ४२४	
१२८७ सङ्कलादिभ्यश्च (४-२-७५) ७३३		२१३७ सत्यादशपथे (५-४-६६) ९४५	
८४३ सङ्ख्ययाव्ययासन्ना (२-२-२५) ५६९		१९७० सद्य परुत्परार्थैषम (५-३-२२) ८९६	
७३० सङ्ख्यापूर्वो द्विगु (२-१-५२) ५११		८२१ स नपुसकम् (२-४-१७) ५४८	
१६८७ सङ्ख्याया अतिश (५-१-२२) ८२२		१३८७ सधिवेलाद्युनक्ष (४-३-१६) ७५६	
१८४३ सङ्ख्याया अवयवे (५-२-४२) ८६५		७४० सन्महत्परमोत्तमो (२-१-६१) ५१५	
२०८५ सङ्ख्याया क्रिया (५-४-१७) ९३०		२१३२ सपत्रनिष्पत्रादति (५-४-६१) ९४४	
१७५२ सङ्ख्याया सवत्सर (७-३-१५) ८३९		१८८७ सपूर्वाच्च (५-२-८७) ८७५	
१७२४ सङ्ख्याया सज्ञास (५-१-५८) ८३२		४१० सपूर्वाया प्रथमाया (८-१-२६) २७६	
१८४८ सङ्ख्याया गुणस्य (५-२-४७) ८६७		६४३ सप्तमीपञ्चम्यौ कार (२-३-७) ४६४	
१९८८ सङ्ख्याया विधार्थे धा (५-३-४२) ९००		८९८ सप्तमीविशेषणे बहु (२-२-३५) ५८८	
२१३० सङ्ख्यायाश्च गुणा (५-४-५९) ९४४		७१७ सप्तमी शौण्डै (२-१-४०) ५०६	
६७३ सङ्ख्या वश्येन (२-१-१९) ४८२		६३३ सप्तम्यधिकरणे च (२-३-२६) ४५९	
२३८ सङ्ख्याविसायपूर्व (६-३-११०) १४८		१९५७ सप्तम्याल्ल (५-३-१०) ८९३	
४८५ सङ्ख्याव्ययादेर्दीप् (४-१-२६) ३६४		१६५७ सभाया य (४-४-१०५) ८१२	
८७९ सङ्ख्यासुपूर्वस्य (५-४-१४०) ५८३		८२६ सभा राजाऽमनुष्य (२-४-२३) ५५१	
२११० सङ्ख्यैकवचनाच्च (५-४-४३) ९३६		४२१ सम समि (६-३-९३) २८४	
१२६५ सङ्ग्रामे प्रयोजन (४-२-५६) ७२५		१३५ सम सुटि (८-३-५) ८६	
१५०७ सङ्हाङ्गलक्षणेष्वा (४-३-१२७) ७८२		१७६८ समयस्तदस्य प्रा (५-१-१०४) ८४३	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२१३१ समयाच्च यापना० (५४-६०) ९४४		१७०७ सर्वभूमिपृथिवीभ्या० (५१-४१) ८२७	
६४७ समर्थ पदविवि (२-११) ४६७		२१३९ सर्वस्य द्वे (८११) ९४६	
१०७२ समर्थाना प्रथमाद्वा (४-१८२) ६६३		१९५२ सर्वस्य सोऽन्यतर० (५-३६) ८९२	
१५९३ समवायान्समवैति (४४-४३) ८०१		२१३ सर्वादीनि सर्व० (११२७) १२७	
१८१३ समासमा विजायते (५-२-१२) ८५७		१९६४ सवैकान्यक्रियत्तद० (५३१५) ८९५	
१६५८ समानतीर्थे वासी (४-४-१०७) ८१२		१६२ ससजुषो रु (८२६६) ९९	
१०१२ समानस्य च्छन्द० (६३-८४) ६४३		२१०८ सत्तौ प्रशसायाम् (५४४०) ९३६	
१६५९ समानोदरे शयि० (४-४-१०८) ८१३		१८६८ सत्येन परिजात (५२६८) ८७१	
१७७५ समापनात्सपूर्वप० (५-१-११२) ८४५		५१३ सहनन्विद्यमान० (४१५७) ३८६	
१७४९ समाया ख (५१-८५) ८३८		५६४ सहयुक्तेऽप्रवाने (२३१९) ४२३	
२०६१ समासाच्च तद्वि० (५३१०६) ९२१		६४९ सह सुपा (२१४) ४६८	
६७६ समासान्ता (५-४-६८) ४८३		१००९ सहस्य स स० (६३७८) ६४३	
१०१९ समासेऽङ्गुले सङ्ग (८-३-८०) ६४६		४२२ सहस्य सप्ति (६-३९५) २८४	
७ समाहार स्वरित (१२-३१) ८		३३५ सहे साड स (८३५६) २२७	
२०९० समूहवच्च बहुषु (५-४-२२) ९३२		७७५ साक्षात्प्रभृतीनि च (१४७४) ५२८	
१७६३ सम्पादिनि (५१९९) ८४३		१८९१ साक्षाद्गृष्टि स० (५२९१) ८७५	
१००४ सम्प्रसारणस्य (६-३-१३९) ६३९		२१२३ सात्पदायो (८३१११) ९४१	
३३० सम्प्रसारणाच्च (६-१-१०८) २२४		५६० साधकतम करणम् (१४-४२) ४२१	
१८३० सम्प्रोदश्च कटच् (५-२-२९) ८६१		६४० साधुनिपुणाभ्या० (२३४३) ४६३	
२८८ सम्बुद्धौ च (७-३-१०६) १८५		३१७ सान्तमहत सयो० (६-४-१०) २१०	
१०५ सम्बुद्धौ शाकल्य० (१-१-१६) ७३		१८२३ साप्तपदीन सख्यम् (५२२२) ८६०	
५३३ सम्बोधने च (२-३-४७) ३९९		४०० साम आकम् (७१३३) २६९	
१७१८ सम्भवत्यवहरति० (५-१-५२) ८३०		४११ सामन्त्रितम् (२-३-४८) २७७	
१४१६ सम्भूते (४३४१) ७६४		६८९ सामि (२१२७) ४८९	
१८८ सरूपाणामेकशेष० (१-२६४) ११५		१३९१ सायश्चिरम्प्राज्ञे० (४३२३) ७५७	
१८०६ सर्वचर्मण कृत० (५-२-५) ८५५		११९१ साल्वावयव० (४१-१७३) ७०३	
४७६ सर्वत्र लोहितादि० (४-१-१८) ३५९		११८७ साल्वेयगान्धारि० (४-११६९) ७०२	
८७ सर्वत्र विभाषा० (६१-१२२) ६३		३३२ सावनडुह (७१८२) २२५	
५७ सर्वत्र शाकल्यस्य (८-४-५१) ४३		१२२३ सास्मिन्पौर्णमासीति (४२२१) ७१३	
१३९० सर्वत्राण्च तलोपश्च (४-३-२२) ७५७		१२२६ सास्य देवता (४-२-२४) ७१४	
२५० सर्वनामस्थाने चा० (६-४-८) १५४		१९११ सिकताशर्क० (५२-१०४) ८८१	
२१५ सर्वनाम्न स्मै (७-१-१४) १२९		१२५२ सिति च (१४१६) ७२२	
२९१ सर्वनाम्न स्याङ्ङु० (७-३-११४) १८६		७१८ सिद्धशुष्कपक्क० (२१४१) ५०६	
६०८ सर्वनाम्नस्तृतीया च (२-३-२७) ४४६		१९०४ सिध्मादिभ्यश्च (५२-९७) ८७९	
१६७२ सर्वपुरुषाभ्या णडौ (५११०) ८१६		१४७३ सिन्धुतक्षशिलादि० (४-३९३) ७७४	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१४०५ सिन्ध्वपकराभ्याम् (४३३२) ७६१		८८१ स्त्रिया सज्ञायाम् (५-४-१४३) ५८३	
५५५ सु पूजायाम् (१४-९४) ४१८		३०५ स्त्रियाञ्च (७१-९६) २०३	
२१३४ सुखप्रियादानुलोम्ये (५-४६३) ९४५		११९५ स्त्रियामवन्तिकुम् (४-१-१७६) ७०४	
१९३७ सुखादिभ्यश्च (५२१३१) ८८९		९३२ स्त्री पुवञ्च (१-२-६६) ६०८	
२२९ सुडनपुसकस्य (११४३) १४३		१०७९ स्त्रीपुसाभ्या नञ्ज्ञान् (४१-८७) ६६६	
१०९७ सुधातुरकञ्च (४-१-९७) ६७९		११२३ स्त्रीभ्यो ढक् (४-१-१२०) ६८७	
१८५ सुप (१-४-१०३) ११४		१२८८ स्त्रीषु सौवीरसाल्वम् (४२-७६) ७३३	
२०२ सुपि च (७३१०२) १२२		१२१६ स्थण्डिलाच्छयिम् (४२-१५) ७१०	
६५० सुपो धातुप्रातिम् (२-४-७१) ४६९		१४१० स्थानान्तगोशालम् (४३-३५) ७६२	
२९ सुप्तिङन्त पदम् (१-४-१४) २५		२०८२ स्थानान्ताद्विभाषाम् (५-४-१०) ९२९	
६६३ सुप्प्रतिना मात्रार्थे (२१९) ४७७		४९ स्थानिवदादेशोऽनम् (१-१५६) ३५	
८६० सुप्रातसुषुसुदिवम् (५४१२०) ५७७		३९ स्थानेऽन्तरतमम् (१-१-५०) २८	
१२८९ सुवास्त्वादिभ्योऽम् (४-२-७७) ७३३		१७३४ स्थालीबिलात् (५-१-७०) ८३५	
१००२ सुषामादिषु च (८३९८) ६४७		२०१५ स्थूलदूरयुवहस्वम् (६-४१५६) ९०६	
१३९८ सुसर्वाध्वान्नपदस्य (७३१२) ७५९		२०७५ स्थूलादिभ्य प्रकारम् (५-४-३) ९२६	
८८८ सुहृद्दुर्हृदो मित्राम् (५४१५०) ५८५		९७८ स्थे च भाषायाम् (६३२०) ६३१	
१२७७ सूत्राच्च कोपधात् (४-२-६५) ७३१		४३२ स्पृशोऽनुदकं किन् (३-२५८) २९२	
४९९ सूर्यतिथ्यागस्त्यम् (६४१४९) ३७२		५७४ स्पृहेरीप्सित (१-४-३६) ४२८	
११७६ सेनान्तलक्षणम् (४११५२) ६९९		२५ स्वरूप शब्दस्याशम् (१-१-६८) २३	
१५९५ सेनाया वा (४४४५) ८०१		५५९ स्वतन्त्र कर्ता (१-४-५४) ४२१	
१७७ सोऽचि लोपे (६-११३४) १०९		२१९ स्वमज्ञातिधनाख्याम् (१-१-३५) १३४	
१६६० सोऽदराद्य (४४१०९) ८१३		३१९ स्वमोर्नपुसकात् (७१-२३) २१३	
१५२ सोऽपदादौ (८-३-३८) ९४		६८७ स्वय चैन (२-१२५) ४८८	
१२३२ सोमाद्वयण् (४२-३०) ७१६		४४७ स्वरादिनिपातमव्ययम् (१-१-३७) ३२७	
१४६९ सोऽस्य निवास (४३८९) ७७४		४६ स्वरितेनाधिकार (१-३-११) ३२	
१७२२ सोऽस्याशवन्नभृतय (५१५६) ८३१		११६६ स्वसुदृष्ट (४-१-१४३) ६९७	
१२६४ सोऽस्यादिरिति च्छम् (४२५५) ७२५		१५४९ स्वागतादीनाञ्च (७-३-७) ७९२	
३५७ सौ च (६-४-१३) २४२		८४१ स्वाङ्गाच्चित (६-३-४०) ५६८	
३८० स्को सयोगाद्योरन्ते (८२-२९) २५९		५१० स्वाङ्गाच्चोपसर्जनाम् (४-१-५४) ३८२	
१७९० स्तेनाद्यन्नलोपश्च (५१-१२५) ८५०		१८६६ स्वाङ्गेभ्य प्रसिते (५-२-६६) ८७०	
१११ स्तो ऽनुना ऽनु (८-४-४०) ७५		२३० स्वादिष्वसर्वनामम् (१४-१७) १४३	
७०१ स्तोकात्तिकद्वारार्थम् (२-१-३९) ४९४		१९३२ स्वामिन्नैश्वर्ये (५२१२६) ८८७	
३०१ स्त्रिया (६४-७९) १९८		६३६ स्वामीश्वराधिपतिम् (२-३३९) ४६२	
८३१ स्त्रिया पुवद्भाषितम् (६-३३४) ५५४		१८३ स्वौजसमौद्दृष्ट्याभ्याम् (४-१-२) ११३	
४५३ स्त्रियाम् (४-१३) ३३५			

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
ह		५५० हीने (१-४-८६)	४१५
३५९ हन्तेरत्पूर्वस्य (८-४-२२)	२४२	२११४ हीयमानपापयोगाच्च (५-४-४७)	९३८
१५६५ हरत्युत्सङ्गादिभ्य (४-४-१५)	७९५	५४१ हक्रोरन्यतरस्याम् (१-४-५३)	४११
११०२ हरितादिभ्योऽञ (४-१-१००)	६८१	१६४७ हृदयस्य प्रिय (४-४-९५)	८११
१५४६ हरीतक्यादिभ्यश्च (४-३-१६७)	७९१	९८८ हृदयस्य हृल्लेखयद० (६-३-५०)	६३५
९६६ हलदन्तात्सप्तम्या स० (६-३-९)	६२८	११३३ हृद्गगसिन्ध्वन्ते पूर्व० (७-३-१९)	६८९
१ हलन्त्यम् (१-३-३)	४	१४६१ हेतुमनुष्येभ्योऽन्य० (४-३-८१)	७७३
१५०४ हलसीराड्क् (४-३-१२४)	७८१	५६८ हेतौ (२-३-२३)	४२४
१६३३ हलसीराड्क् (४-४-८१)	८०८	१२७ हे मपरे वा (८-३-२६)	८२
४७२ हलस्तद्धितस्य (६-४-१५०)	३५८	१८२४ हैयङ्गवीन सज्ञायाम् (५-२-२३)	८६०
३५४ हलि च (८-२-७७)	२४०	९६ हैहेप्रयोगे हैहयो (८-२-८५)	६९
३४७ हलि लोप (७-२-११३)	२३३	३२४ हो ढ (८-२-३१)	२२१
१७१ हलि सर्वेषाम् (८-३-२२)	१०४	१८०० होत्राभ्यश्छ (५-१-१३५)	८५३
३० हलोऽनन्तरा सयोग (१-१-७)	२५	३५८ हो हन्तेर्जिणन्त्रेषु (७-३-५४)	२४२
६० हलो यमा यमि लो० (८-४-६४)	४३	३१ ह्रस्व लघु (१-४-१०)	२५
२५२ हलङ्याभ्यो दीर्घा० (६-१-६८)	१५४	२०८ ह्रस्वनद्यापो नुट् (७-१-५४)	१२५
१६६ हशि च (६-१-११४)	१०१	२४२ ह्रस्वस्य गुण (७-३-१०८)	१५१
१९३९ हस्ताज्जातौ (५-२-१३३)	८८९	१३२५ ह्रस्वात्तादौ तद्धिते (८-३-१०१)	७४३
१७९५ हायनान्तयुवा० (५-१-१३०)	८५२	२०४१ ह्रस्वे (५-३-८६)	९१६
१६१६ हित भक्षा (४-४-६५)	८०५	३१८ ह्रस्वो नपुसके प्रा० (१-२-४७)	२१२
९९२ हिमकाषिहतिषु च (६-३-५४)	६३६		

॥ अकाराद्यनुक्रमेण कौमुदीपूर्वार्धगतवार्तिकसूचिकाः ॥

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
अ		५०१६ अनान्नवतिनग०	११४
११०३ } अकर्मकधातुभि०	५३९	१४१० अनेकप्रासावेकत्र०	९०३
११०४ }		८०५ अनेकशफेष्वि०	९३९
३२८५ अकच्छप्रकरणे तूष्णी०	२०२८	२८४५ अन्ताच्च	१३९१
३६०४ अक्षाद्दूहिन्यामुप०	७३	३८९४ अन्ताच्च	९६९
३९९० अगोवत्सहले०	८५०	१५५८ अनो नलोपश्च वा०	८२१
२९११ अग्नीध शरणे०	१५००	४३३२ अन्यात्पूर्वो वा नुम्	४४२
३०७२ अग्निपदादिभ्य उप०	१७६१	३२१० अन्येभ्योऽपि दृश्यते { १९१६, १९१९	१९२७
२७४५ अङ्गक्षत्रधर्मत्रि०	१२७०	१५६९ अन्वादेशे नपु०	४४२
३४९४ अचि शीर्षे इति वा०	१६६७	३२५६ अपरस्यार्धे पश्चभावो०	७३७
१५०७ अज्वरिसन्ताप्यो०	६१५	४००५ अपीत्वादीनामिति०	१०४३
३८८० अजस उपसङ्ख्या०	९६०	२४० अपुरि इति०	२१७
३०७० अण् सज्ञायाम्	१७५८	३८७६ अपो योनियन्म०	९७६
५०१५ अतद्धित इति वा०	१०५७	१४९३ अप्रत्ययादिभि०	६४०
११६७ अद्भुतायामसंहि०	७५८	१४६४ अप्राणिष्वित्यपनीय०	५८४
८०० अद्वन्द्वतत्पुरुष	९३८	१४४२ } अभित परित ०	५४४
२९६६ अधर्माच्चेति वक्त०	१५९१	१४४३ }	
२८६९ अध्यात्मादेष्टवि०	१४३७	१४४२ अभित परित ०	६५९
३५४४ अध्वपरिमाणे च	६३	१११४ अभिवादिदृशोरात्मनेपदे०	५४१
४९०१ अनव्ययस्येति०	१५२	१०८७ अभुक्त्यर्थस्य न	५४४
२४२६ अनपत्याधिकार०	४७२	३३४० अभूततद्भावा इ०	२११७
१५५६ अकारान्तोत्तरपदो०	८२१	१४१२ अभ्यर्हितश्च	९०५
२६८९ अग्निकलिभ्या ढग्०	१०७८	३९६४ अभ्रूकुसादीना०	९९९
२८४४ अग्रादिपश्चाड्मच्	१३९१	३९३२ अमानिनीति व०	८४१
१३३६ अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे०	७८०	२७७९ अमेहकृत०	१३२४
३२९७ अनजादौ च०	२०३५	२७८२ अरण्याण	१३५३, १३२५
४३७८ अनङ्गह स्त्रियामा वा	४९८		

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
५०५३ अर्णसो लोपश्च	१९१६	३३३४ आम्नीव्रसाधा०	२०९३
३३२७ अर्याच्चासन्नि०	१९४१	२४७७ आच्चादणत्वञ्च	५०५
१२७३ } अर्थेन नित्यसमासो०	६९८	११०९ आदिखाद्योर्न	५४०
१२७४ }		३३३९ आद्यादिभ्य उ०	२१११
३०१८ अर्धाच्चेति०	१६९०	१६३३ आङ्ग्रहण व्यर्थम्०	४५२
२४७८ अर्यक्षत्तियाभ्या वा	५०५	१५५७ आबन्तो वा	८२१
३०९२ अर्हतो नुम्च०	१७८८	३२१३ आमयस्योप०	१९२८
१४८७ } अर्हाणा कर्तृत्वे०	६३४	३८९८ } आमुध्यायणामुध्या०	९७९
१४८८ }		३८९९ }	
३१०७ अलावृत्तिलोमा०	१८३०	४५२८ आशिषि तुन०	४६४
१२५६ अवरस्योपसङ्ख्यानम्	६९३	२४३३ आसुरेरुपस०	४७७
५०४५ अवर्णान्ताद्वा	९४१	३०५७ आहृतप्रकरणे०	१७४१
१३३७ अवादय कृष्टाद्यर्थे०	७८०	५९५२ आहौ प्रभूतादिभ्य	१५४९
२७७१ } अवारपाराद्विगृहीता०	१३१३	इ	
२७७२ }		२७४९ } इकन्पदोत्तपदा०	१२७०
२७१२ अवेर्दुग्धे०	१२४२	२७५० }	
५०५२ अव्ययस्य च्वा०	२११८	४५१२ इकारादाविति०	१५६०
४१८७ अव्ययानाम्०	१३२४	३९५८ इके चरतावुप०	९९१
५०४० अशिष्टव्यवहारे०	५६८	३९७७ इत्येऽनभ्याशस्य	१००७
४१८५ अश्मनो विकारे०	१५१४	३२४७ इदम इश् सम०	१९७०
४५३४ अष्टका पितृदै०	४६४	३२४९ इदमोऽशभावो०	१९७०
३९५१ अष्टन कपाले०	८०७	२४४९ इय त्रिसूची पु०	४९३
४५९२ असयुक्ता ये डल०	२९३	३९६३ इयडुवड्भाविना०	९९९
४७०० असमासवद्भावे०	२१४७	४९८५ इरिकादिभ्य प्र०	१०५१
२४५३ असितपलितयो०	४९६	१२३६ } इवेन सामासो०	६५०
३९७३ अस्तोश्चेति व०	१००७	१३४१ }	
२६९० अस्मिन्नर्थेऽण् ङिद्वा०	१२०८	ई	
५०३७ अस्य सम्बुद्धौ वा०	४३६	२५५७ ईकञ्च	१०७७
४८५१ अहरादीना प०	१७२	६९६ ईयसो बहुव्रीहे०	८९४
३३५३ अहर्ग्रहण द्वन्द्वार्थम्	७८७	१३१६ ईषड्गुणवचनेनेति०	७५५
२७२२ } अह ख क्रतौ	१२५१	उ	
२७२३ }		५४६ उगिद्वर्णग्रह०	२६
आ		४९९० उत्तरपद यत्प्रा०	१०५५
२९५५ आकर्षात्पर्पा०	१६२५	४५२९ उत्तरपदलोपे०	४६४
३०७८ आकालादृश्च	१७७७	३९६१ उत्तरपदस्य चेति०	९९५
२७४६ आख्यानाख्यायिके०	१२७०	१२८८ उत्तरपदेन परिमाणाना०	७१६

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
१४६० उत्पातेन ज्ञापिते च	५८०	क	
३००३ उपधिशब्दात् स्वा०	१६७५	३२०० कच्छ्वा ह्रस्वत्व च	१९१४
२४९१ उपमानात्पक्षाच्चपुच्छाच्च	५११	३१२१ कप्रत्ययचिका०	१८३४
२३२ उभयोऽन्यत्र	२१७	२४९० कवरमणिविषशरेभ्यो०	५११
१४४४ उभसर्वतसो कार्या०	५४४	१५१९ कमेरानषेव	६२७
३३०३ उवर्णांल्ल इलस्य०	२०३५	२६७४ कम्बाजादिभ्य इति०	११९४
३९८१ उष्णभद्रयो करणे	१००७	१०८६ कर्मण करणसज्ञा०	५७०
ऋ		१३३९ कर्मप्रवचनीयाना०	७८०
३६४० ऋति सवर्णे ऋ वा	८५	४७०० कर्मव्यतिहारे०	२१४७
१४२१ ऋतुनक्षत्राणा समाक्ष०	९०५	३९२१ कल्पब्देशीयरौ	८३६
३६०७ ऋते च तृतीया०	७३	४९०२ काम्यरारेव०	१५२
५६० ऋतोर्ध्वद्धिमद्विधा०	१३९७	५०४८ कारके छ च ना०	१०२५
१५० ऋलुवर्णयोर्मिथ०	१२	३०१९ कार्षापणाष्टि०	१६९०
४९६९ ऋवर्णान्नस्य णत्व०	२८२	१४७८ कालात्सप्तमी०	५९४
५०५४ ऋवर्णादपि	२०३५	३९३४ कुक्कुट्यादीनाम०	८३६
ऌ		१३१७ कृद्योगा च षष्ठी०	७०३
३६४१ ऌतिसवर्णे ऌ वा	८५	३९३८ कृन्नद्या न	९८६
ए		५०४६ कृष्णोदकपाण्डुस०	९४३
४२८७ एकतरात्प्रतिषे०	३१६	३०२५ केवलायाश्चेति०	१६९८
११९९ एकतिङ् वाक्यम्	४०७	३९३१ कोपवप्रतिषेधे त०	८३८
६७३ एकविभक्तावषष्ठ्य०	७१३	२९१८ कौपिञ्जल०	१५१२
३३०६ एकाक्षरपू०	२०३७	१४८५ क्तस्येन्विषयस्य०	६३३
३६३७ एकाचो न	८१	१०८५ क्रियया यमभिप्रैति०	५७०
५०५२ एकाचो नित्यम्	१५२४	३०५५ क्रोशशतयोजन०	१७३८
४९१५ एकादेशशास्त्रनि०	१५५	३१२२ क्लिनस्य चिल्पिल्ल०	१८३४
३२३५ एतदो वाच्य	१९७२	१४५९ क्लृपि सम्पद्यमाने च	५८०
४७१७ एते बान्नावादय०	४०७	४३१ कौ लुप्त न स्थानि०	२७३
३६३१ एवे चानियोगे	७८	२६६९ क्षत्त्रियसमानशब्दा०	११८६
ओ		४५३० क्षिपकादीना च न	४६४
३२८४ ओकारसकारभकारादौ सुपि० २०२८		ख	
५०३५ ओतो णिदिति वाच्यम्	२८५	३१०० खप्रत्ययानुत्पत्तौ०	१८१३
३६३४ ओत्वोष्ठयो स०	७९	२४६० खरुसयोगोपधान	५०२
औ		४९०६ खर्परे शरि वा०	१५१
४१८९ औड श्या प्रति०	३११	७१६ खलतिकादिषु	१३००
४४८२ औत्वप्रतिषेध सा०	४३७	२७३५ खलादिभ्य इनि०	१२६०

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
३३६३ खुरखराभ्या वा०	८५७	३२९६ } चतुर्थदिन०	२०३५
३३६६ ह्यश्च	८५९	३३०० }	
१५९१ ह्याबादेशे न	१३९	५०२३ चयो द्वितीया श०	{ १३०, २९४, ४४३
ग			
२७२१ गजसहायाभ्या०	१२५१	२७१३ चरणाद्धर्मान्नाय०	१५०६
२७१९ गणिकाया यञिति०	१२४८	२८५७ चित्रारेवती०	१४०८
५०३४ गतिकारकेतरपू०	२७२	२८४२ चिरपस्तपरारिभ्य०	१३९१
३३६८ गन्धस्यच्चे तदेका०	८७४	३१२३ चुल् च	१८३४
५०४१ गम्यमानापि०	५९४	११४२ च्व्यर्थ इति वाच्यम्	७७५
३९५२ गवि च युक्ते	८०७	छ	
४९८९ गिरिनद्यादीना वा	१०५४	५०२५ छत्वममीति वा०	१२१
३९८० गिलागले च	१००७	२४५४ छन्दसि क्रमेके	४९६
३९७९ गिलेऽगिलस्य	१००७	२६४३ छागवृषयोरपि	११७९
१४२१ गङ्गादे परा सप्तमी	८९८	ज	
५०४२ गुणकर्मणि वेध्यते	६२३	११०७ जल्पतिप्रभृतीनामुपसङ्ख्यानम्	५४०
३१८५ गुणवचनेभ्यो म०	१८९६	२६९० जातार्थे प्रति२	१४११
३८४१ गुणात्तरेण तरलोप०	७०३	२४७९ जातान्तात्र	५०८
२५६१ गोरजादिप्र०	१०७७	१४२२ जातिकालसुखादि०	८९९
३५४३ गोर्यूतौ छ०	६३	२४८४ जातिपूर्वादिति वक्तव्यम्	५०८
३१०९ गोष्ठजादय ०	१८३०	१०७९ जुगुप्साविराम०	५८७
घ		३१९७ ज्योत्स्नादिभ्य उ०	१९१०
२९१५ घोषग्रहणमपि०	१५०७	ठ	
१४२६ घ्यन्तादजाद्यदन्तम्०	९०४	३९२९ ठक्छसोश्च	८३६
ड		ड	
४७८५ डानुत्तरपदे प्रति०	३५२	४६९७ डाचि बहुल द्वे०	८२
च		४६९७ डाचि विवक्षिते०	२१२८
३३१५ चञ्चद्भूतोरुप०	२५७५	त	
२६२४ चटकादिति वाच्यम्	११३४	३०५६ ततोऽभिगमन०	१७३८
३०३६ चतुर्थ्यर्थ०	१७१३	३०३८ तत्पचतीति०	१७१८
३०६९ चतुर्मासाण्यो०	१७५८	५०२१ तत्पर च	५५
१३११ चतुष्पाज्जातिरिति०	७५३	३२२८ तदन्ताच्च	१९४१
३९२० चरट्जातीयरौ	८३६	२७०६ तदस्मिन्वर्तते०	१२४१
३०९१ चतुर्वर्णादीना०	१७८९	२९५१ तदाहेति०	१५४८
३१५८ चतुरश्छयता०	१८५१	३२४३ तदो दावचनमन०	१९६८
३२९६ चतुर्थादच०	२०३५	३७१३ तद्भूतो करप०	१०७१

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
१४७९ तद्युक्तादध्वन	५९४	२५५५ देवाद्यञौ	१०७७
३२२१ तप्पर्वमरुद्रयाम्	१९२८	३९०० देवाना प्रिय इ०	९७९
३९१९ तरप्तमपौ	८३६	५०५१ दोष उपसङ्ख्यानम्	१२२१
४४० तस्य दोष सयो०	०३५, ४३४	३२५१ युश्चोभयाद्वच्य	१९७०
२५८१ } तस्येदमित्यप०	१०८८	१२८७ द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे०	७२८
२५८४ }		१५४५ द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगति०	८१२
१४५८ तादर्थ्ये चतुर्थी०	५८०	३१२९ द्विगानित्यम्	१८३८
४५३१ तारका ज्योतिषि	४६४	३३०३ द्वितीय सन्त्यक्ष०	२०३७
३१७२ तावतिथेन गृ०	१८७७	३११६ द्वित्वं गोयुगच्	१८३०
२७१३ तिलान्निष्फला०	१२४२	४४६८ द्विपर्यन्तानामे०	२६५
३९२५ तिल्यनौ	८३६	१५२२ द्विष शतुर्वा	६२७
४२०० तिष्यपुष्ययोनक्षत्राणि०	४९९	४९८४ द्यज्ज्यज्भ्यामेव	१०५१
२६९१ तीयादीकक् स्वार्थे०	१९९४	ध	
४५२६ त्यकनश्च नि०	४६४	३२६० वमुजन्तात्स्वार्थे०	१९९१
४५२५ त्यकत्यपोश्च	४६३	१४१८ धर्मादिष्वनियम	९०२
७९९ त्यदादित शेषे पु०	९३८	४५३६ धात्वन्त्यकोस्तु०	४६५
५०५० त्यदादीना फिञ्वा०	११८०	३९७५ धेनोर्भग्यायाम्	१००७
८०१ त्यदादीना मिथ०	९३८	न	
२७८० त्यज्जेर्धुव इति०	१३२४	३१९९ नगपासुपाण्डु०	१९१४
३९१८ त्रतसौ	८३६	३९८४ नञो नलोपस्तिङि०	७५८
५०३८ त्रिचतुर्भ्यां हायन०	४८६	१३६१ नञोऽस्त्यर्थानां वा०	८३०
३३५१ त्र्युपाभ्या चतुरो०	९४५	२४२५ नञ्स्त्रीककव्युस्त०	४७०
३९९८ त्रौ च	१०२७	२९६७ नराच्चेति०	१५९९
३९२७ त्वतलोर्गुणव०	८३६	३३२७ नवस्य नू आदेश०	२०९३
थ		२६९२ न विद्याया	१९९४
३७२३ थाल्	८३६	३३२८ नश्च पुराणे प्रात्	२०९३
द		३६८४ न समासे	९१
३९९९ दिक्छन्देभ्यस्तीरस्य०	१०३४	३४९३ नञ्मासिकाया	१६६६
३९०२ दिवश्च दासे	९७९	४९० नानर्थकऽलोऽन्त्य०	३४७
४००१ दुरो दाशनाशदभ०	१०३४	४१८३ नान्तस्य टिलोपे०	१४८८
२७८३ दूरादेत्य	१३२५	३६३८ नित्यमाप्नेडिते डाचि०	२१२८
३९९२ दक्षे चेति वक्तव्यम् १०१७, १०१८		१४७४ निमित्तपर्यायप्रयोगे०	६०८
४११८ दन्करपुन पू०	२८२, ३०६	१४९० निमित्तात्कर्मयोगे	६३३
३२४४ दशिर्ग्रहणाद्भव०	१९६३	१११० नियन्तृकर्तृकस्य०	५४०
११०८ दशेश्च	५४०	१३३९ निरादय क्रान्ताद्यर्थे०	७८०

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
३९५९ निष्के चेति वा०	९९४	३३५९ } पुवद्भावप्रतिषेधोऽप्र०	८३२
२७८१ निसो गते	१३२४	३९१० }	
२४५६ नीलादोषधौ	५००	२९५० पुष्पमूलेषु०	१५४५
२६८० नील्या अन्वक्तव्य	५००, १२०३	३८८१ पुसालुजो जनुषा०	९६०
११०९ नीवह्योर्न	५४०	३८८२ पूरण इति वक्तव्यम्	९६३
४३७४ सुमचिर० { २८०, २९९, ३२०		२६७० पूरोरण्वक्तव्य	११८६
	३२२, ३२३	२७०७ पूर्णमासादण्वक्तव्य	१२४१
३३६० नेतुर्नक्षत्रे अव्व०	८५४	४३३ पूर्वत्रासिद्धे न०	२३५, ४३४
प		३२४६ पूर्वपूर्वतरयो ०	१९७०
२८६८ पञ्चजनादुपस०	१४३५	३२५० पूर्वान्यान्यतर०	१९७०
२९९६ पञ्चजनादुप०	१६७१	२९५३ पृच्छतौ सुल्लाता०	१५४९
२९०८ पत्त्राद्वाह्ये	१५०३	२५५४ पृथिव्याजाजौ	१०७७
१५५४ पथ सङ्ख्याव्ययादे	८२१	४२११ पृथुमृदुभृश०	१७८७
२८१९ पथ्यध्यायन्याय०	१३५३	२७२० पृष्ठादुपसङ्ख्यानम्	१२५०
३२४८ परस्मादेद्यव्य०	१९७०	४२१४ प्रकृत्या अके०	१२४७
२८६६ परिमुखादिभ्य०	१४३६	१४६६ प्रकृत्यादिभ्य उर्पसङ्ख्यानम्	५६१
४६८३ परैर्वर्जने वावच०	२१४१	३१४० प्रकृतिप्रत्ययार्थ०	१८४६
५१९ पर्यायस्यैवेष्ट्यते	८२६	१३२० प्रतिपदविधाना०	७०४
१३३८ पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे०	७८०	५०१७ प्रत्यये भाषाया०	११६
२७२४ पश्चां णस् वक्तव्य	१२५१	१०३६ प्रथमलिङ्गप्र०	२६६
३३५२ पत्यराजभ्या चे०	९४६	३१३३ प्रमाणपरिमाणा०	१८३८
२४८० पाणिगृहीती भार्यायाम्	५०८	३१२८ प्रमाणे ल	१८३८
२६७१ पाण्डोर्ज्येष्ण्	११८६	४६८९ प्रयोजन सुल्लोप०	२१४६
१५५९ पात्राद्यन्तस्य न	८२१	३६०८ } प्रवत्सतरकम्बल०	७३
३३१४ पादशतप्रहण०	२०७३	३६०९ }	
२४६१ पालकान्तात्र	५०४	१४२५ प्रहरणार्थेभ्य प०	९००
५०३३ पाशकल्पकका०	१५२	३९५३ प्राक्शताद्वक्तव्यम्	८०८
२७१४ पिञ्जश्छन्दसि ङिञ्च	१२४२	२४५७ प्राणिनि च	५००
२७०८ प्तिनुभ्रांतरि व्यत्	१२४२	३१८९ प्राण्यङ्गादेव	१९०३
२४५५ पिशङ्गादुपस०	४९६	१३३५ प्रादयो गताद्यर्थे०	७८०
३२२४ पिशाचाच्च	१९३५	१३६० प्रादिभ्यो धातुजस्य०	८३०
२६८१ पीतात्कन्	१२०३	३६०५ प्रादूहोढोक्तेष्वै०	७३
१५५३ पुण्यसुदिनाभ्यामह०	८२१	३७१४ प्रायस्य चित्तिचि०	१०७१
२४८९ पुच्छाच्च	५११	फ	
३००० पुरुषाद्वधविकार०	१६७२	२९४९ फलपाकशुषा०	१५४५

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
३२१५ फलबर्हाभ्या०	१९२८	२७०८ मातुर्बुलच्	१२४२
१५४० फलसेनावनस्प०	९१६	२७०९ मातृपितृभ्या पितरि०	१२४२
२८५८ फल्गुन्यषाढाभ्या०	१४०८	४५२४ मामकनरकयो	४६३
ब		३४९६ मासपृतनासानू०	२९५
३२१९ बलादूल	१९२८	४६३४ मासश्छन्दसि	३१७
२५५६ बहिषष्टिलोपो यञ्च	१०७७	५०४४ मियोऽनयो समासे०	८९८
३०२४ बहुपूर्वाच्चेति०	१६९५	४९११ मुहुस प्रतिषेध	१५५
२४०७ बहुव्रीहौ वा	४५६	२५०० मूलान्नञ	४५४
४३३१ बहूर्जि नुम्प्रतिषेध	४४३	य	
३३३८ बहृत्पार्थान्म०	२१०९	३०५२ यज्ञात्विग्भ्या०	१७३५
३२२५ बाहूरुपूर्वप०	१९४१	५०१८ यणो मयो द्वे वा०	५४
३०३५ ब्रह्मवर्चमादुप०	१७०५	४८०६ यण प्रतिषेधो०	५४
३८७८ ब्राह्मणाच्छसिन०	९५९	१४७७ यतश्चाध्वकाल०	५९४
भ		४९०२ यवलपरे यव०	१२७
११११ भक्षेरहिसार्थस्य न	५४०	२४७३ यवाद्दोषे	५०५
३३४४ भद्राच्चेति व०	२१३८	२४७४ यवनाल्लियाम्	५०५
१२७५ भयभीतभीतिभी०	६९९	४९९१ युवादेर्न	१०५५
३११९ भवने क्षेत्रेशा०	१८३०	२६५१ यून्श्च कुत्साया०	१०९२
२८८२ भवार्थे तु लुग्वाच्य	१०७७	र	
३९२८ भस्याढे तद्धिते	८३६, ८४२	२५०२ रज्ज्वादिपर्युदासादु०	५२१
३३३० भागरूपनाम०	२०९३	५०३६ रत्वात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्	३००
२९५९ भावप्रत्ययान्ता०	१५७०	३१९८ रप्रकरणे खमु०	१९१४
३१८३ भूमनिन्दाप्र०	१८९४	२६२७ राज्ञो जातावेवेति०	११५३
४८६५ भो राजन्यवि०	९४	३९२२ रूपप्पाशपौ	८३६
१४१६ भ्रातुर्ज्यायस	९०५	४८४७ रूपरात्रिरथन्त०	१७२
३९७८ भ्राष्ट्रग्न्योरिन्धे	१००७	ल	
म		१४१३ लध्वक्षर पूर्वम्	९०५
४१९८ मत्स्यस्य ड्याम्	४९९, ५१८	३३२२ लिङ्गबाधन वा	२१००
७१७ मनुष्यलुपि०	१३००	३९७६ लोकस्य पृणे	१००७
३९५० महत आत्वे घासकर०	८०७	३२९८ लोप पूर्वपदस्य०	२०३५
२९९८ महाजनादृज्	१६७१	२५६० लोभोऽपत्येषु बहु०	२६५, १०७७
३०६४ महानाम्न्यादिभ्य०	१७५८	१४७४ } ल्यब्लोपे कर्मण्य०	५९४
२७६१ महिषाच्चेति०	१३०६	१४७५ }	
२७१० मातरि षिञ्च	४९९, १२४२	व	
३४४९ मातज्मातृकमा०	१००५	३१७५ वटकेभ्य इ०	१८८२

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
३१३४ वत्वन्तात्स्वार्थे०	१८३८	२६११ व्यासवरुडनिषाद०	१०९७
२४०५ बनो न हश् इति०	४५६	श	
२४३५ वयस्य चरम इ०	४७८	२६७९ शकलकर्ममाभ्या०	१२०३
२४४१ वयोवाचकस्यैव हा०	४८६	३६३२ शकन्धादिषु प०	७९
३३६५ वेप्रौ वक्तव्य	८५९	२७०२ शतरुद्राद्धश्च०	१२३०
४५३२ वर्णका तान्तवे	४६४	५०४९ शुनो दन्तदष्टाकर्ण०	१०४९
१४१५ वर्णानामानुपूर्व्ये०	९०५	११०५ शब्दायतेर्न०	५४०
१५३३ वर्तका शकुनौ०	४६४	५०१९ शर खय	१३८
२९१० वंहस्तुरिणि च	१५००	३९२६ शसि बहुल्यार्थस्य०	८३६
२८२० वा गोमयेषु	१३५३	१३१० शाकपार्थिवादीना०	७३९
३८९७ वागिदक्पदयञ्चो०	९७९	३००९ शिखामालादि०	१९२३
३०३३ वातपित्तश्लेष्मभ्य०	१७०४	३२८६ शीले को मलोपश्च	२०२८
३२२० वातात्समुद्दे०	१९२८	३२१७ शीतोष्णतृप्रेभ्य०	१९२८
५७६ वा नामधेयस्य०	१३३८	२४०० } शूद्रा चामहत्पू०	४५४
१४२० वा प्रियस्य	८९८	२४०१ }	
३९०७ वायुशब्दप्रयोगे०	९२२	३२१४ शृङ्गवृन्दाभ्या०	१९२८
५०२२ वाहतजग्धयो	५५	३९०१ शेषपुच्छलाङ्गूले०	९७९
४२१५ वा हितनाम्न इति०	११५७	१५१३ शेषे विभाषा	६२४
३९०३ विद्यायानिसम्बन्धे०	९८१	२८५९ श्रद्धाष्टाषाढाभ्या०	१४०८
२७४४ विद्यालक्षण०	१२७०	१२९६ श्रेण्यादिषु च्यर्थवचन०	७३८
३२९९ विनापि प्रत्यय०	२०३५	३०९३ श्रोत्रियस्य य०	१७९५
४२३८ विभक्तौ लिङ्गवि०	३००	५०३९ श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च	५२३
२९५ विभाजयितु०	१५९९	ष	
२४२ विभाषाप्रकरणे	२२६	३११७ षड्त्वे षड्वच	१८३०
२९६८ विशसितु०	१५९९	४००१ } षष उत्त्व दतृदशधा०	८११
३९०९ विष्णौ न	९२५	४००२ }	
३१९४ विष्वगित्युत्तर०	१९०७	३३०७ षषष्ठाजदिव०	२०३७
३११५ विस्तारे पठच्	१८३०	२५०५ षाद्यजश्चाब्वाच्य	५२८
५१८ वृक्षादौ विशेषाणा०	९१६	स	
३१९५ वृत्तेश्च	१९०८	३०१८ सङ्ख्यापूर्वपदाना०	१६८३
२६५४ वृद्धस्य च पूजाया०	१०९२	१४१७ सङ्ख्याया अल्पीयस्या	८९८
२७१६ वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्	१२४७	५०४७ सङ्ख्याया नदीगो०	९४३
४३७३ वृष्ट्यौत्वत्वञ्चद्वा०	३२०	३३४८ सङ्ख्यायास्तत्पुरु०	८५१
२९६५ वृद्धेर्धुषिभावो०	१५८०	३११० सङ्घाते कटच्	१८३०
२९१४ वैरे देवासुरादिभ्य	१५०५	२४५८ सज्ञाया च	५००

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
३०३९ सज्ञाया स्वार्थे०	१७७४	४५३५ सूतकापुत्रिका०	४२४
२२५ सज्ञोपसर्जनीभूता०	२२२	२७४४ सूत्रान्तात्त्वक०	१०७०
८८९२ सम्पुङ्गाना सो०	१३८, १३९	४१९९ सूर्यागस्त्ययोश्छे०	४९४
४७८६ सम्बुद्धौ नपुसका०	३६८	२४७१ सूर्यादेवताया चात्वाच्य	५०४
२४९७ सम्भस्त्राजिनशण०	४५४	३०४५ स्तोमे उविधि	१०२
५०५६ सम्भ्रमेण प्रवृत्तौ०	२१४७	४७०१ स्त्रीनपुसकयो०	२१
२४९६ सदच्छाण्डप्रान्तश०	४५४	१५१३ स्त्रीप्रत्ययोरकाकार०	५०४
४७१४ समानवाक्ये निघा०	४०७	४८६४ स्त्रिया न	९४
३२४५ समानस्य०	१९७०	३३६७ स्त्रियाम्	४८४
५४५ समासप्रत्यय०	२६	२६२५ स्त्रियामपत्ये०	११३४
१२४६ समाहारे चायमिष्यते	६७४	२५५९ स्थानोऽकार०	१०७७
२९१२ समिधामाधाने०	१५००	१५३५ स्त्रेणोर्लुङीति व०	९०७
२९९७ सर्वजनाद्बु०	१६७१	१५३६ स्त्रेणोर्लुङीति व०	९०७
२६८९ सर्वत्राग्नि	१२२६	३११८ स्नेहे तैलञ्	१८३०
१४१९ सर्वनामसङ्ख्ययो०	८९८	३३४६ स्वतिभ्यामेव	९५१
१३७६ सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे०	७२८, २१४७	५२३ स्वरूपस्य०	१०८५
२९९९ सर्वाणो वेति०	१६७२	३६०६ स्वादीरेरिणो	७३
३२२६ सर्वादेश्व	१९४१	२७४४ स्वार्थ उपसङ्ख्यानम्	१२६४
२७४८ सर्वादे सादेश्व०	१२७०, १७८९		
३२४० सर्वोभयार्था०	१९५६		
७२१ सविशेषणस्य प्रतिषेध	८१८		
३०९४ सहायाद्वा०	१७९७		
२५०३ सहितसहाभ्या चेति०	५२५		
१४८६ साध्वसाधुप्रयोगे च	६३३		
५०४३ सामान्ये नपुसकम्	८२१		
३६८४ सिति च	९१		
३६३३ सीमन्त केश०	७९		
५५५ सुसर्वार्धदिवच्छब्देभ्यो०	१३९८		
		ह	
		२४९५ हयगवयमुकयमनुष्य०	५१८
		२६८२ हरिद्रामहार०	१२०३
		७१५ हरीतक्यादिषु०	१३००
		१४६१ हितयोगे च	५८०
		३२१८ हिमाचेलु	१९२८
		२४७२ हिमारण्ययोर्महत्त्वे	५०५
		३८८५ हृद्युभ्याश्च	९६७
		३२१६ हृदयाच्चाञ्छ्रुत्य०	१९२८

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ कौमुदीपूर्वार्धगतपरिभाषासूचिकाः ॥

५७ अकृतव्यूहा पा०	१६, १७, ४३७	३० पदाङ्गाधिकारे०	२२७
१३ अङ्गकार्ये कृते०	३८८	३१ परनित्यान्तर०	४६
६० अनन्तरस्य वि०	३५९	६० पुरस्तादपवादा०	१९१
१७ अनिनस्मन्ग्रह०	३५९, ८९०	३७ प्रकृतिवदनु०	२८३
१०४ अन्त्यबाधेऽन्त्य०	४१९	२४ प्रत्ययग्रहणे०	२१७, ५५६
१५ अर्थवद्ग्रहणे०	७३	७० प्रातिपदिकप्र०	१८२
७१ असिद्ध बहि०	४६	११ यत्रानेकविध०	३९
२६ उत्तरपदाविका०	१८८	११४ लक्षणप्रतिपदो०	८०७
१०३ उपपदविभक्ते०	४८३	७० लाश्रयमनुबन्ध०	४७०
२९ कृद्ग्रहणे गतिकार०	९४	२८ मज्ञाविधौ प्र०	२१७
७६ गतिङ्कारकोपप०	७८२	९४ सज्ञापूर्वको वि०	८४७
६८ ताच्छीलिके णेऽपि	१७०	८६ सन्निपातलक्षणो०	२०४
१०५ नानर्थकेऽलोन्त्य०	३४७	८७ सन्नियोगशिष्टानाम्	१३११
६ नासुबन्धकृत०	२१४	२७ स्त्रीप्रत्यये चानु०	१००८
१३ निर्दिश्यमानस्या०	२२७		

